सिद्धान्ततत्त्वविवेकः

५०१४

तत्त्वविवेक पत्र १०५

१०८

तत्व. वि. १

ॐश्रीगणेशायनमः ॐब्रह्मांडोदरमध्यगाऽवनिजलाग्न्यूर्द्ध्वंउ एवंग्रहर्क्षोर्द्ध्वंस्पष्टवहंतिगोलरचनासृष्टिर्यथावस्थिता कालेऽस्मिन्गहनेऽस्य
येस्तिसनतनेयस्मादियतन्नयन्माद्येनिर्गुणमीशमव्ययपरब्रह्मैकतत्वेस्मभं १ यदुत्पत्तिलयौसाम्यात्सृष्टिर्यस्माच्चदेहिनां ब्रह्मादीनांविभुःसोयमव्य
क्तीभूतःसनातनः २ ब्रह्मांडांतस्तमोहंताभगवान्तेजसांनिधिः नाम्नानिरुद्धःकालात्मासूर्योयंसवितेतिच ३ मंडलांतरगोजस्रंभुवना
निपरिभ्रमन् नलगोलग्रहर्क्षाणांभास्करःसर्वगोव्ययः ४ शास्त्रप्रवर्तकोध्येयस्तत्ववेत्तैःकालबोधकृत् त्रयीमयःसर्वयोजगान्ये वं
कोवरस्थितः ५ केचित्प्रत्नसूर्यात्तुमिन्नोयमितियद्बलात् वदंतिमूढवादस्याप्रामाण्यात्तदसद्भुवं यच्छास्त्रवद्ध्यानयत्नात्तुसार
रेब्रह्मैकउर्व्याश्मयोपिवकुः स्वस्वंवसिद्धांतमनल्पकार्यंगूढंसतोगोलविदोस्यबोधं ७ अस्तिचापमपरंपरयातैर्नाशितंसदपिसारम
तेतत् तत्कृतेरनवबोधतएवेत्यंकिलोद्यमपुनात्तनवर्यैः ८ सद्गोलवासनावाक्यैः करणग्रंथयुक्तिभिः सुस्पष्टव्यवहारार्थंस्वावा
ध्यात्वप्रसिद्धये ९ वस्तुतत्वमबुद्धैवस्वार्थैःसाकंविरोधतः बहुभिर्बहुधाएवंसिद्धांताःस्वधियाकृताः १० अतःसांवत्सराचार्यगुरु
श्रीमद्दिवाकरं नत्वान्टसिंहजोऽर्कसमनाञ्ज्ञीकमलाकरः ११ कृतीतत्वविवेकाख्यंवीस्पष्टंसवासनं सिद्धांतंगोलवित्तुष्ट्यैकरोतिस
धियोत्तमे १२ ब्राह्मंदिव्यंतथापित्र्यंप्राजापत्यंगुरोस्तथा सौरंचसावनंचांद्रमार्क्षंमानानिवैनव १३ भूतानामंतकृत्कालः कालोन्यः
कलनात्मकः सद्विधास्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्त्तश्चामूर्त्तसंज्ञकः १४ मूर्त्तंप्राणादिकंस्तु ६ प्रादिकश्चामूर्त्तसंज्ञकः ग्रुराद्यवृत्तेनतत्त्वकला
पेवःस्मृताः १५ विंदु १० गुर्वक्षरोच्चारश्वासकालोऽसुसंज्ञितः पलंषड्भिः ६ स्वषट्भिः ६० स्तैर्घटीनतुषष्टिः ६० संख्यया १६ दिनंता
वास त्रिंशता ३० मासोवर्षंद्वादशभिस्तुतैः इत्थंनाक्षत्रमानंस्यात्प्रवहानिलजभ्रमात् १७ विकलानांकलाषष्ट्या ६० तत्षष्ट्या ६० भा
गउच्यते तत्त्रिंशता ३० भवेद्राशिर्भगणोद्वादशैवते १८ इत्थंभमंडलेह्येतेविभागास्तद्विदोदिताः एवंक्रमादजादीनांतथाभानां
चदर्शमात् १९ भचक्रैकभोगात्स्थितोः केचिद्रात्रिंवदंत्यत्रमासैवुधाःसंहितास्व यदुक्तंमतःसावनात्वस्तमानंसदागोलसंख्या
नशास्त्रोपयुक्तं २० पश्चिमभ्रमणाद्भानोर्ग्रहाणांप्राक्कुजेवुधैः उदयादुदयंयावत्सावनाहःप्रकीर्तितः २१ भानोंतवार्क्षसंज्ञः
स्याद्ग्रहाणांसावनाह्वयः तत्रसूर्यस्यभूसंज्ञोदिनसंज्ञोप्युदीरितः २२ अमांतादमांतंतयावत्सचांद्रोभवेसंक्रमात्सौरसंज्ञोत्रमास :

१

क्रमात्स्वाग्नि ३०तिथ्यात्मकः(त्रिंशांशात्मकस्तद्दिनात्वेस्युनेड्रैः सदोक्तः २३ स्थिरंतंसावनाहस्तमभ्रमप्यूलनात्रसः उक्तार्दंषष्टि ६० त्र
टिकात्मकएवोक्रमभ्रमः २४ अहोरात्रेपितॄणांतुवांद्रोमासः पुरोदितः देवैश्चैकभोगोत्र रविवर्षेनदेवहि २५ देवानामसुराणांवयु
रात्रेचविपर्ययात् दिनरात्र्योस्तयाद्वोगवद्धि ३६०सेतयुरात्रकैः २६ दिव्यमासरसैतेचवर्षंतेयंगुरोरथ मध्यैकराशीभोगेनवर्षंसं
वत्सराभिधं २७ अनाद्यनंतेनसर्वेशेमहाकालेभमंडले निरंतरंभ्रमन्त्यत्रसग्रहंगगनास्थितं २८ कस्मिन्नप्यचलेकालेवक्रमर्हमिदंनहि
त्य शश्वत्तद्भ्रमणांद्युक्रूपरावृत्तेभमंडले २९ लंकार्द्धरात्रेचलितायहोत्रपातादयःस्फुटगयत्रसर्वे नाडाद्ध्येनादियुतास्तदैवस्ट्याद्ध्येकाल०
मदाहरंति ३०कालेनयेनेतिपुनःसयोगस्तेस्टष्टिकल्पंप्रवदंतिसेतः अतीदियैस्तैरहर्पवंकाणांसदोदितायेभगणास्वशास्त्रे ३१ मानानि
सौरैंदवसावनानिएवंगणितद्धायुगयत्रसर्वे सेष्टणामकृपरिएतिंमितिकालेनयेनेत्युदितःसस्टेः ३२ सेस्टष्टिकल्पंग्रहगोलविज्ञावदंतिस्त्
त्मयहस्पर्वसिद्धै सस्टष्टिकालःकमलोद्भवस्यजनेःशतव्राधिनगाब्धि ४७४००००ैः ३३ दिवैर्मतंदुलसमुद्रमानंकल्पप्रमाणांसमयं
वदंति ब्राल्यंचकल्पंमनयःस्वधर्मेसंकल्पकादौनियमेनयोग्यं ३४ उक्तलक्षणकल्पाद्यःसकालस्तत्पएवहि स्टष्टिब्रह्मादिमे
देनभिन्नःस्वस्वफलाप्तये ३५ महायुगसहस्रेणकल्पस्तत्रमहायुगे चतुर्युगमितंतानिचतुर्युगलघूनिच ३६ कृताद्ध्येनया०
त्रेताद्ध्यंद्वापरंतत्कं तथाकल्पाद्ध्यंत्तेयंधर्मोद्विह्रासतःक्रमात् ३७ एवंदिगंघ्रियधर्मोयस्मदितेस्तिमहायुगे त्वाश्रदंतवेदेश्व
४३२०००० युगाग्निहींद ४।३।२।१ सेगुणैः ३८ स्युर्याववर्षैःक्रमेणैतेस्युःकृताद्यायुगाब्दयः १कृ०१७२८००० त्रे १२९६००० द्वापर ८६४०००
क०४३२००० एषांसार्कांशतन्सौवसंध्यांशकौसदा ३९ आद्यंतयोर्युतौतेषामयुतद्धरदाब्दयः४३२०००० महायुगेमनौस्युः
संधा गैःकृद्धि ७१मितैस्तथा ४० आदिमध्यावसानेषुकृताब्दैः१७२८०००संधयःस्मृताः मनूनांतिथिसंख्याकास्तत्रावप्रजलप्लवः
अकोहैरिंद्र १४संख्येकमन्वादिभिर्ब्राह्मएवसःकल्पःप्रोक्तःफलार्थंवेकालवद्भिर्मुनीश्वरैः ४२ ससंधिमन्वादिभिस्त्वेवंकोटिब्राह्मा
रदाब्दयः४३२०००००००० प्रवदंतिदिनेब्राह्ममहोरात्रेचतद्धये ४३ वर्षाहोरात्रसंख्याभिस्तत्वोगाग्नि ३६०प्रमिताब्दैःपरमायुःप्र ५।

ब्र॰
वि॰
२

तेनस्पतयाहोरात्रसंख्यया ४४ दैनंदिनक्षयस्पार्थमनिरुद्धार्कनोविधिः भूस्थितानां वजीवानां नास्थिरोववासिनो ४५ अनीदृशेनगजगादिदेन
कदापीतिवागवलात् प्रमाणंतन्नयथोतिंप्रजन्मपात्रानिशंक्रवे ४६ भूमेरेवविभागास्ते भूर्भुवःस्वःसदोदिताः यतायामेतयासौम्येनयामे
रुरितिक्रमात् ४७ तद्गतब्रह्मस्यष्टेःस्याद्धिलयस्तदिनात्ततः सर्वैदेवमहाकालेमहर्लोकादिवेस्तिहि ४८ मार्कंडेयपुराणादौसा
क्षीभागवतेपिच स्वीयप्रमाणावचनाम्यपिस्पष्टानिसंतिवैः ४९ सौरेनसृष्टिवर्षाकोग्रहर्तस्वजनेकजे उक्तेतेनास्थिरास्टिहिःक
पयुक्तेतिवेल्लृएए ५० जपएजननहेतोस्तेनिर्मिनादेवताशकाः विधिनाविंवहृणायेनद्विनास्तस्वयमाःसदा ५१ ब्रह्ममानमिदंप्रोक्ते
ताद्दशाःकमलोद्भवाः कालेस्मिन्बहवोजाताभविष्यंतिसनातने ५२ आयुषोर्द्धंगतेतस्य वर्तमानस्यवाग्मिमात् कल्पादितःप्रमा
णार्कएर्वशास्त्रानुसारतः ५३ आघमरुषपरंपरयाश्रीशालिवाहनशकेंद्रमवेत्र १वत्सराविधिमत्वाद्धिदिनाश्चैस्तान् क्रमादथवदामिफ
लार्थं ५४ स्वायंभुवोमनुःस्वारोचिषश्चोत्तमजस्तथा तामसोरैवतस्तद्वच्चाक्षुषस्तेगतास्तुषट् ५५ वैवस्वतोमनुश्चायंसप्तमोस्तयु
नाकिल ३ म्यंकादेस्तुमनवःषद्युतीतायुगानिवै ५५ भमिनानितयावोबिज्ञयेन ६न्कलेर्गतानेराद्धी३गुणा ३१०५:सौराञ्चाब्दा
स्त्रिंयशकाननने ५६ ससंधिसर्वयोगेमुःसौराब्दाविधिवत्कृतः गोद्वीद्वाद्रद्धिनेत्राग्निशैलनेदेंदु १५७२५४७१०५ संमिताः ५७ शा
लिवाहनशाकेनयुतास्तेस्वार्कवर्षवदनेत्रगताःस्युः खाभ्रखाब्धिरसाब्दिशाशांके १०६४००... सृष्टिवक्त्रविधिसौरगतादेः ५
हीनिनाइक्रू १८५५८८३१७५ वनेद्वगरयःस्यात्सोयसृष्टिवदनाद्गहासिद्धौ येनसर्वचलनोक्तयुक्तिर्हिसृष्टिकालहरनोविधिव
क्रे ५९ यान्विरोमणीकृतानिजतंत्रेब्रह्मणोदिनमुखेग्रहसृष्टेः १ वक्रमुक्तमिदमार्षविरोधान्नत्तनतछुतमस्यलमितिते: ६० चेद्धि
स्यधर्मोनरमेवमूले ब्राह्मपुराणेवदसीहतनन अतोत्रिकैनाशिनमेवएर्वसंदृश्पनेसर्वजनप्रसिद्धे ६१ अत्रतनत्रुटिनफाकिकये
दृसृष्टिवर्षवचनेनविनैव दृश्यनेपचनेदवह्निमूले संविधायरवयेतिहिशास्त्रे ६२ सूर्यादिदैवमुनिभिःस्वतंत्रेषुाकल्पमु॰
त्वेर्गदितेहिनस्यविरोधतः श्रीकमलोद्भवोक्तिर्नस्यात्कथंचिद्विषःनोर्कजःसः ६३ ब्रह्माप्राहचनारदायहिमयग्रंथेक्तोनकाया

८

२

मत्ले मोऽप्याथाव सिष्टसंतकमुनिः सूर्योंमयायाहतयत् प्रमत्वागमयुक्तिशास्त्रिं विहायायथायत्कुर्वंतिनरामास्तनदसद्देदोक्तिश्रया
म्हशे ६४ किंवात्र सूर्योद्भव एव वोक्तो ब्रह्मात्मसूर्योदयिकः कथंचित् भूकर्णिकामेरुगतात्यकाश्री सूर्योनिदृशेयिक एव यस्मात् ६५
किंचायमाप्तद्वृद्धसंमतेनत्यक्ताश्रुथैकाल्पमतेगृहीत्वा मूलप्रमाणंकथयंतिलोकेशास्त्रंस्वकीयंतुविचित्रमेतत् ६६ सृष्ठार्थ
कल्पभेदेनविधिस्तथादिकालयोः ब्रह्मार्कमतभेदंयेनमन्यंतेकुबुद्धयः युगेयुगेमहर्षीणांमितयाघतत्याधुनाततः कल्पःसोर्कोक्त
एवास्तिब्रह्मणोनहिकिंतुसः ६८ अमएवोस्तितत्कालभेदाद्यस्मादतोधुना ब्रह्मोक्तेचकुबुद्धयुक्तेफलार्थग्रहसंभवे ६९ सिद्धांत
गणितत्वानेडच्छस्यादसकालजे अर्कोक्तएवकल्पश्चद्वियेर्भेदःकथंतयोः ७० वस्तुतः कल्पभेदोपिस्थिरस्थेनविद्यते अर्क
त्ययघयाएवंयातेत्यादिस्मृतिः किल ७१ अत्रयत्रप्रमाणंचकल्पजंभेदमप्यघ स्वीकुर्वंत्यथमास्तत्रतत्त्रत्यतानिवायतः ७१
प्राप्तमाद्येतेदेवेदंयत्सर्वंप्राहभास्करः इतिश्रीसूर्यवचनादपिभेदोनकल्पजः ७२ युगानांपरिवर्तेनकालभेदोत्रकेवलः अस्यार्थस्ति
ह्यातैष्वकालजोभेदएवहि ७४ नहितद्ग्रगणादीनांभेदार्थःसौरसत्कृतेः तेद्वदकारणंत्वत्रतेयेसौरविरोधया ७५ स्वैककल्पीयभ
गणांतरगानियुगानिवै ततस्तेदात्तुकभेदःकथंसंगच्छतेऽबुधा ७६ चेदन्यथैवग्रहगोलसंस्थायेनोक्तभेदस्त्विहकल्पभेदात् भवत्
मतेसानहियुक्तियुक्तापुरोक्तनदूषणत्वादस्मात् ७७ यत्रारदायगादितेचनगाननेनशाकल्यसंज्ञमुनिनात्रदेववड्ढे अर्कोविरुद्ध
मितितत्स्वकृतेर्विरुद्धंयत्स्वीयमप्यसदृशंकथयास्थितंतत् ७८ सिद्धैककालस्थशादेहैर्विंशमस्यास्थितिर्यावतः अर्कवद्भ्रूस्तएतेपि
कल्पोयमधुनाततः ७९ यदिस्यात्तर्हिशाकल्यसमतादविरोधतः युक्तेतत्सतस्थाद्वुटितग्रेषकल्पते ८० प्रत्यगभ्रमेणप्रवहा
निलस्यभ्रमत्यपिद्राकसत्वगेभवक्रे तदल्पगत्वेद्युदिशोचरेस्वमार्गगास्तेखचराःसदैव ८१ महद्गतौस्वल्पगतेश्चभानेनजायते
सर्वजनैश्चतेन पर्वोदयश्चास्तमयःप्रतीच्यांमहद्गतेःग्रहभकाणं ८२ एवंक्रमाज्ञानिगृहाणितत्रयथोत्तरंस्यात्श्रमराशि
मानो भोगप्रकुर्वंतिमदेंडएवोतनपाग्गनेस्वापिसतोप्रतीतिः ८३ लंकार्द्धरात्रेयमकोटिजातसूर्योदयेवास्वचलोशाकादौ मयोः

मिता दैवविवासरादौ रवेरेवं पातान्तादि समस्तमुक्तं ८४ वारक्रमात्कालवशाद्धि भिन्नमपि स्वमेवात्स्थिमवैवमूव स्पष्टाद्यकाले युगपच्च एवं
मेकत्र चेत्थं न विये दिनादौ ८५ यच्चापि मारेभ इहान्त एव पूर्वं स्वमेमात्कादिरिति सृष्टिजादिः ते यत्न दंतोपि तथान्तसेतोप्यादि स्थाने स्मि
न्समये हत्संख्या ८६ कः खेडकालात्मक एव भूस्यत्तत्रतत्र सृष्टेर्दिनमाममनेति तस्याद्यतद्वाविमितेन तथान्तलयादितिद्धूर्द्धमपि
स्वसृष्टिः ८७ स्पष्टादेः कदिनस्यान्तस्तावद्भूमिजनास्थितिः तिथ्यादिव्यवहारोपि नद्दनो मत्रनो भुवि ८८ यद्यप्युक्तं सृष्टिस्तल
काइराते यथार्थास्ति देवर्षिवद्धागमोस्य ततः सृष्टिकालान्तरे कस्य वक्रं कथं विचलेकोदये कस्य वारे ८९ ठाहो विस्मय मौनरे
वापि सम्प्रश्नवुद्धं सम्प्रलेमहदुत्थकारैः यतस्तत्र सृष्टिस्तलंकाइराते निरुक्ता कथं तन्मतेन तत्कवक्रं ९० तथा च तद्धाक्यं तत्र च वसु
यीच्चपातैः सममेव लंकायोदयात्तेणानरवा यापाताल्तानां ते सर्व एव कल्पादार्कदिने मीनमेषसंधिगा भवति कल्पावसाने चेति सर्वा
रंभः सृष्टिकालः पुनः सः कल्पान्तः स्यात्सृष्टिकालेन तेन स्पष्टं ह्रैकः सृष्टिवर्षे ग्रहार्थमित्थं केचित्कल्पितेनत्र युक्तं ९१ स्पष्टादेः
सृष्टिकल्पान्तभगणाः एवं याचितो रव्यादीनां निरुपात्तेन प्रवदाम्यर्कशास्त्रतः ९२ कल्पे सूर्येन्दुभूसूनां शानकोटिद्वाणातेरदास्यय: ४३
२०००००० भगणाः कुजजीवार्किशीघ्रोच्चभगणास्तु ते सहस्त्रघ्नभ्रमाग्निविभीषचन्द्रीयवेदा विधेः ५७७५३३३६००० खेवस्तुनगरदा
ष्टर्त्तुनंदाद्धिद्धिमिता २२५६८३२००० स्तथा भौमस्याद्यतः शीघ्रोच्चभगणाः सृष्टिकल्पजाः अयुतेद्वसस्वखोमशैलाङ्गनैकाद्रिभू १७५
३०६०००० मिताः अयुतघ्नाग्नोर्द्धिदिदियुगषड्वह्नयः ३६४२२०००० स्तथा खेवखेवनगाग्निद्धिद्धिभूनादि ७०२२३७६००० मिता
स्तथा ९६ शुक्रशीघ्रोच्चभगणाः प्रागगतास्ताच तथा शनेः खेवखेषेशेषपंचर्तुमनवो १४६५३६८००००० थार्कतः क्रमात् समाष्टा
माः ३८७ सूर्यस्य मंदोच्चभगणास्ततः सहस्त्रघ्नाविधेयष्टग्रंथ्याष्टाष्टोवुधयः ४८८२०३०००० स्तथा ९८ भौमस्याधिविपद्स्वा २०
४ वुधस्याष्टर्त्तुवह्नयः ३६८ खेवखेग्राग्निजीवस्य ९०० भृगुकस्यार्थगुणेषवः ५३५। शनेर्नंदाग्नयश्चैवं ३९ पातानोग्रथवामतः
खेवखेषाग्निदस्त्रद्विस्त्रद्विविदस्राः प्राग्विनेस्तथा २३२२३८०००० ॥१००॥ मनुदस्रा २१४ स्तुभौमस्य बुधस्याष्टाष्टसागराः ४८८

सहस्राग्न्यब्धिषट्खाद्रिशशिषट्रामभू १३६१२०६०००० मिता ॥१॥ कुनादिचंद्रा १७४ जीवस्याग्निखोकाब्ज ४०३ भगोत्तया १ सहस्रघ्नर्तुशै
लाग्निद्विषट्सप्तद्विसे २१२३२१६००० मिता ॥२॥ शनिपातस्य भगणाः प्रोक्ताः मपरसनैव ६६२ मानान्यथक्रमादर्कशशांकरीत्या महायु
॥३॥ उदयादुदयंभानोर्भूमिसावनवासराः वसुद्व्यष्टाद्रिचंद्राककसप्ताद्रितिथयो १५७७९१७८२८ युगे ४ मानानामष्टानिवसद्दिविद्वि
द्व्यष्टशरेंदवः १५८२२३७८२८ चांद्राः खाष्टखाखव्योमखाग्निखर्तुनिशाकराः १६०३००००८०८० ॥५॥ षट्वह्नित्रिहुताशांकेति
यम्ना १५९३३३६ धिमासकाः तिथिक्षयायमार्थाद्विद्व्यष्टव्योमशराश्विनः २५०८२२ ॥२॥६॥ खचतुष्कसमुद्राष्टकुपंच ५१८४०
००० रविमासाकाः भोदयाभगणैः स्वैःस्वैरूनाः स्वस्वोदयायुगे ७ भवंतिशशिनोमासाः सूर्येंदुभगणांतरं रविमासोनितास्ते तु शे
षाः स्युरधिमासकाः ८ सावनाह्वानिचांद्रेभ्योद्युम्यः प्रोच्यास्तिथिक्षयाः अधिमासोनराव्यर्तिचांद्रसावनपूर्विकाः ९ सहस्रघ्नास्त
ते सृष्टिकल्पे स्युर्येच कल्पजाः भगणास्ते सहस्रघ्नाः एवोक्ताः स्युर्महायुगे १० युगसौरमासाः ५१८४०००० चांद्रमासाः ५३४३३३३
६ चंद्रदिवसाः १६०३०००००८० अधिमासा १५९३३३६ अवमानानि २५०८२२५२ विशिकल्पोक्तवत्सृष्टिकल्पेस्युर्युगसंख्यायाव
हारः सवितेयोक्तावतादृशीनायवे ११ इति भगणमानाध्यायः सर्वप्रमाणानामस्य प्रसिद्धाः खेटस्तपानोद्व्रकएवंकाणां कल्पादि
नायेभगणादयस्तन्सर्वनिरग्रंकिलसप्रमाणा १ सकल्पकालोनविधेर्दिनादेस्तत्रप्रवृत्तिर्नयतोविलानो सृष्टेर्मखेतद्भगणादि॰
कानोप्राभउक्तोस्तिततः सकल्पः २ सृष्ट्यस्य कल्पभगणैरतोनयतनाडुये: ग्रहाद्यानयनेसम्यक् क्रियते खेटचारतः ३ येषाम
ते विशाकल्पे व्रलिसर्वलयः स्मृतः सोऽसन्नयतोलयस्तत्रो दिनः सोऽत्रास्ति भूगतः १ पांचभौतिकजीवानां नो नित्यावरवासिनो अस
यानहलयेचाराभावानतद्भगणादिजा २ कथंप्रवर्तिनिशाकल्पेस्युविता नन्मते किल सौराऽद्वायेसृष्टिवज्ज्ञातप्रयानायावक्तीयेसौ
रवर्षस्यवज्ञः निघ्नास्ते वै सृष्टिकल्पाधिमासेस्तत्रचैस्तैः सौरवर्षैर्विभक्ता ४ लब्धायेस्युःस्वाधिमासानिरग्रावर्षादिस्थेसृष्टिसौ
राहवृंदे अर्कैर्निघ्नसंयुतस्ते चांद्रमासाश्चैत्रादिस्याः सृष्टिनस्तेचवृते ५ संयुक्तास्तेजातचैत्रादिमासैस्त्रिंशत्रिघ्नायातति थ्याब्दितास्त्र

तत्व॰ वि॰ म

५

तिथ्यंतेस्ते वाद्भवाः पृथक्कृत्यानिघ्नाः कार्याः स्पष्टिकल्पावमैस्ते ६ भक्तास्तस्येष्टाद्भवारे त्वाम्नायग्रा येस्युस्त्वावमास्तयाह्नाः हीनाः कार्यास्ते पृथक्कृत्यापि ते

षु मानेर्मध्यः सावनोः हर्गणः स्यात् ७ लंकामध्यार्द्धरात्रस्योयमकोषुदये याम्यं मध्यमार्कोदयेसिद्धः प्राह्नेर्नेत्यवुधाग्रमात् ८ यत्राधिमासागतशेषकं

चत्वाज्यंयतः सावयवाधिमासाः योज्यास्तदा स्युर्निजसौरवर्षमुखिन्यथावैत्रमखेंदुमासाः ९ मुद्धितस्तवर्षादिभवाधिशेषैश्चैत्रादिवर्षादिगतानिशेषास्या

चांद्रीयतः सावयवेंदुमासास्तेसौरवर्षादिगतास्युतत्त्व १० येस्युर्विहीनावयवाः सदातेः समास्तएवेंमधुवक्त्रचांद्राः योः प्रादिवाद्रावयवस्युतेनसमेहिव

र्षाघाधिमासशेषं ११ हीनायदासावयवाः वमैस्तेतिथ्यांतकालेघुगणास्तदानीं निशीथजस्वेतरयात्रतुल्यं वियोगयोगादवनायकस्य १२ सम

प्रनष्टोरविवारएवांवारोथचैत्रादिकमासकेषु स्फुटोधिमासः पतितोयदास्याच्चैत्रादितस्तत्त्वहिनास्युमासः १३ ग्राह्यास्तदाहर्गणसाधनार्थंयदा

स्ववारोनभवेद्घुवृंदे सैकोनिरेकः स्वधियाविधेयः कार्यः स्वस्पष्टोर्घुगणः स्ववारे १४ स्पष्टोधिमासः पतितोघस्वल्पोयदायदावापतितोः पिलब्धः

सैकैनिरेकैः क्रमशोधिमासैः साध्याः स्वधीभिर्मधुवक्त्रचांद्राः १५ स्पष्टिकल्पभगणैर्दिनसंज्ञैः संगुणः कथिततत्कुदिनैस्तु भाजितः फलंसमा

भगणाद्याः मध्यमारविमुखाः प्रभवंति १६ लंकार्द्धरात्रेकिलमध्यमार्कविहेघवेकद्युगणाद्भवास्ते साध्यास्ततास्तद्गतयः कलाद्याः स्युर्मध्य

मामध्यखगप्रष्टौ १७ नंदेषवो ५९।८ ष्टोनखगोः स्वनेदशैलाः शराग्निमिताः ७९०।३५ वियोस्तु तदुच्चभुक्तिः षड्लिप्ताव्ययः ६।४१ स्तत्पा

तस्सरामास्युशिवा ३।११ विलोमात् १८ कुपान्नयः षड्द्रिहिमिता ३१।२६ कुजस्यतत्येषुसिद्धास्सुरदा २४५।२४५२१ स्तत्तुंगेगुरोः शराः ख ५।

०।४८ गतंतुंगकस्यषडेककानागमिताः ४६।८ शनेर्द्धे २।०॥१९ स्पष्टास्पकल्पार्ककुवासरेंदुवाराधिमासावमसंततकाये भक्तास्तुतेनद्गतसौर

वर्षैः सौरैकवर्षैः प्रभवंतिसर्वे २० निजेष्टवर्षैर्गुणितानथभीष्टवर्षोद्भवास्तेव्यवहारयोग्याः स्वसौरवर्षीयकुवासरायेसमद्धुनाशेषमिते

दिनाद्यं २१ वारोर्कतस्तत्रगतोतूयस्यतदाग्रिमस्तेतिसुधीभिरुक्तं स्युरहर्गणंवर्षमुखोन्नत्वार्थंकृत्यावदेत्पानयनेग्रहाणां २२ यत्रएवैः सौर

वर्षांतक्रत्वाहर्गणमद्भुमेनत्रवारस्यगणनक्रत्वावाद्गृपतेः सदा २३ ग्रंथुक्तासायतस्तत्रवर्तमानोनतोगतः वारोस्सनृपतेः किंतुस्वाब्दपा

ग्रिमतोगतः २४ इदमुक्तंतदासौरवर्षवर्जंयदाभवेत् इष्टकालेयदेवार्कोदयेस्यानृपनेगतः २५ विनेवनिर्णयोत्तिस्यंसदेवाब्दपतेर्नसतत्र

८

वृत्तस्यैववारोक्तिस्तद्वैयैर्नोद्धृतास्तिहि २६ अहर्गणोमध्यमसावनेनक्रान्तस्थूलत्वात्स्फुटसावनस्य तदुभयोर्विटाउदयांतेरणहीनाश्चिताःसंविहिताः
फलेन २७ लंकोदयेसुर्नक्रान्तेनराघैर्यनोऽनरंतच्चरमस्त्वकंच मध्यार्कभुक्ताश्रसवोनिरक्ते येयेचमध्यार्ककलासमानाः २८ तदंतरंयत्स्फुटमध्य
योस्तत् ग्रुपिंडयोः स्याद्विवरंगतिज्ञे भकंघुराज्ञास्तभिराप्तलिप्ताहीनाग्रहाश्चेदसवोऽल्पकाःस्युः २९ तदन्ययाद्यत्तनिनोदयेश्चेद्रुक्ताश्च
एवंविहितेनतदानी कृतेयथासाच्चरकर्मासिद्धंकर्मग्रहाणमुदयांतराख्यमिति ३० इत्यंशिरोमणौप्रोक्तमयउक्तमुदयांतरं तद्धासनोनिराक
तेम्बघनोस्मिविदावर ३१ स्पष्टाद्वैक्रांतिनाडीवृत्तसंपातरूपःस्थिरमेषादिःस्थिरस्थिनीनक्षत्रादिर्मध्यार्कयुक्तस्यास्ति अनेनतरंतस्यअवहाणिश्च
मभ्रमणेनविषुवाख्योहोरात्रवृत्तैकभ्रमाभङ्गमीस्यात् तदैवसर्वक्रांतिवृत्तप्रदेशानामसंलग्नकानामपिस्वस्वाहोरात्रवृत्तैकभ्रमास्तैवैको
भभ्रमःस्वस्वाहोरात्रवृत्तचक्रकलातुल्यासुनिरस्ति अथयदैकोभभ्रमस्तदामध्यमार्कविद्धंक्रांतिवृत्तेस्वमेषादेःशाकचलितेकिंचित्
न्यूनमध्यार्कगतिकलाभिर्निरस्ततिजेनतलुग्नेतदयःकिंचिन्यूनगतिंकलोत्पन्नकालेनांतरेनमास्तियदातत्राविद्धंसंपूर्णगतिकलाभि
स्थूलितेनतदातदुत्पन्नकालेनतनिरस्तोदयप्राणोनोर्ध्वास्थितमेषादिःस्वाहोरात्रवृत्तंगच्छतितन्मध्यार्कविद्धंचनिरस्तंदितिजस्यस्यादेव उद
यान्नगतिकलावलनेनैवपुनस्तदुदयकालस्यसावनदिवसत्वेनांगीकारात् वृत्तोदयाद्यैरसुभिर्भवृत्तेः कोमध्यगत्यावलितस्तदेवतेरेवत्
ने अवहानितेननीयतेयत्तकृतेक्रहोतः ३२ तेनतद्विद्धस्योदयादुदयपर्यंतमेकःसावनोदिवसस्तन्मध्येवास्तवेनातत्रामिदं मध्यार्कग
तिकलोत्पन्नासंवोभभ्रमस्त्रैकइति अत्रेदमवधेयंयदामध्यार्कविद्धंवलक्रांतिवृत्तेचलितेनतदाचलक्रांतिवृत्तमपिअयनांशगत्याचलितमिति
तद्विद्धमेकदिनजायनांशगतएतयुक्तगतिकलातुल्यसंपातस्थूलितमिति अस्यास्यामनिर्वाच्यांतांमयनांशगतिंसत्काकेवलगत्युत्पन्ना
सुयुक्ताभुक्तकलातुल्यासवःसावनाख्याहोत्रासवोऽतएवभगवतासीसूर्येणोक्ताःस्वसिद्धान्ते कुदिनाद्येनसंपातार्कनोविषुवलिप्तिका
तदंतरंयदस्तेतेरविगत्यसवोमताः ३३ अतोयदनुपातादेकसावनोतेनातत्रेतत्केवलगतिकलाधिकचक्रकलातुल्यसवूमवास्त
वे एवंप्रतिसावनतमेकोभभ्रमःसपातार्कागततगत्युत्रःकालश्चेतिमध्यार्कविद्धंयदाप्रतिदिनतगतिवलनेननसंपातेस्यात्तदैकःसं

नत्व॰
वि॰
५
5

पातभगणास्तत्रास्तत्रकालएकभभ्रमणे [illegible] ति स्वेष्टकाले यावंतः सावना मध्यगतिस्फुटतत्पत्रास्तावंतो भभ्रमास्तेषा
तार्कगतभगणसंख्याकभभ्रमाश्च अथ तत्रसंपातागतो मध्यार्कोपि यदीष्टकाले स्यात्तर्हि तदुत्पन्नकालस्फुतित्रयाणां योगे वास्तवेनात्तत्र्यं सविनाहर्ग
णे अवास्तवेन अहर्गणेन तत्याभभ्रमाः केवलमध्यार्कभगणसंख्याकभभ्रमाः केवलमध्यार्ककलातत्यासवस्फुतित्रयाणां योगरूपं यो हि सा
वनो मध्याहर्गणो वास्तवनात्तत्रैः विलक्षणैः सिद्धः स तु निरंतमध्यार्कोदयकालिको वास्तव उच्यते अवास्तवैरेकरूपैनात्तत्रैर्मध्यमसाव
नाद्यैः सिद्धः स तु तदुदयकालेनेति अवास्तव उच्यते अथात्रानुपातस्यानियतनैकविषयत्वन्नकृतेनानुपातेन सिद्धाहर्गणो मध्यमसावनमानैः सि
द्ध इत्यवास्तव एव स्यात् यः वास्तवार्थमुदयांतरदानमार्षविरोधेप्यावश्यकमिति चेत् अत्रोच्यते त्वदभिमतावास्तवांतररूपोदयांतरदानेनत
द्भिन्नेन वा न हि कथंचिदपि वास्तवत्वसिद्धिः तथाहि सर्वोक्तवास्तवनात्तत्रैर्विदुत्रयात्मके अहर्गणः १ भगणः १ संपातमध्यार्ककलोत्पन्नाश्च ॥
अवास्तवेन अहर्गणः १ केवलभगण १ केवलमध्यमार्ककला १ अत्र वास्तवस्य अवास्तवेन साकमंतरे सममविंशत्ययनांशकाले तिथ्यादिषु
घटीवत्तुष्टयेकिंचन्नूनमाधिक्येवांतरं स्यात् मंजालमतानुयायिनां मते त्वनिर्वाच्यमंतरं स्यादिति महद्वैषम्यं निरयनवर्षादौ केवलगतस्यैक
चक्रकलास्वरूपसौरमध्यममानेनैव सावनाहर्गणसंख्याभभ्रमतोनिरेके तिसंस्थेवदद्भिः सायनार्ककलानुत्पासवशात् स्वोक्तिदृष्टमुद
यांतरमुक्तेनतदप्यसत् वास्तवावास्तवयोर्वास्तवभिन्नयत्किंचिदुदयांतरं कल्पनेनतद्दोषेन कथंचिदपि वास्तवाहर्गणसिद्धिः स्वार्थविरुद्ध
पक्षे वस्तुतः सौराद्ये चांद्राद्ये सावनास्ते तु चंद्रार्कयोः क्रांतिवृत्ते स्वस्वगत्या चलनादेवोपपन्नाः यथा ह्यंशभोगात्सौरगतिकलाभोगात्सावनैश्चांद्र
तयोर्द्वादशभागांतरेणेति परस्परं तेषामनुपातेन आनयनं वास्तवमेवेष्टकाले तेषां परं तत्र यानात्तत्रैस्तस्याहोरात्रवृत्तगत्या चलनादिष्ट
काले तदनुपातानार्हत्वात्तत्र तद्वास्तवं गोलवास्तवरीत्यादसिद्धेश्च सौरादयो मासद्वारा तिथ्यंते चांद्रस्ततोऽवमद्वारा सावनास्तिथ्यंते ततो
ऽवमशेषसंबंधाच्च निरस्तादिति जेमध्यार्कोदयदालिकाः सावनाः कृतास्ते वास्तवा एव स्युः लत्वाप्रसक्तेः तत्काले तदनुपातागतेना
त्तत्रैस्तु वास्तवमप्यनुपातेनाहर्गणः अन्येपैककालिकयोः सदसन्नात्तत्रयोर्भेदे पितत्सवं याभ्यांतदेकस्य विरुद्धसदसद्भेदकथनादोषितस्य

प्रसंगः तथा चोद्दाः सौरा अपि अत्रेदमप्यवधेयं मध्यममानास्तत्त्वायत्रवास्तवासवस्तत्रनदन्तुपातेन सावनाद्यमवास्तवमुदयासन्नकाले अतो
यः स्पष्टसौरसावनोद्दैराधिमासावमैरुत्तिरतमध्यार्कोदयकालिकः साधितो ऽहर्गणः स तु तद्गतिज्ञनिरस्तकालोपलक्षितनिरस्तमध्यार्कोदयका
ले से वेधेन सिद्धो वास्तव एव न हि सौरस्य वास्तवमध्यसावनेनाग्रज्ञयः साधितो ऽहर्गणः स तूदयकाले निरवयवो दृश्यते कथं तस्या वास्तव
त्वे मध्यार्कभुक्त्या असवश्यादिनदनेतरमित्यंतग्रेष्यानंतादयांतरदानादयेस्फुटाहर्गणस्तद्दीत्यासावयवः सिध्यति कथं तस्य वास्तवत्वं
अहो निरवयवो हि तदहर्गणः स कथं मूढैरुदयासन्नकाले स्वीक्रियते यस्तैर्मध्यम उच्यते स तूदयासन्नस्तन्मतेन तद्दशादुदये कथं
वारगणनया वारप्रवृत्तिः स्यात् किंच सौरवर्षादौ रविः सूर्यनोदयांतरदानादयं संगच्छते किंच कृत्तायां मध्यगतिज्ञमध्यमात् फलांत
रे स्पष्टः फलवासनया स्तिसंस्कृतानन्तः स तु कथं विदधिनतन्मते प्रतिमेउलस्य नियतचलितविंवात्कर्णस्तत्रंसंवेधिस्फुटयुक्तेरनि
वार्यत्वात् अथयोरवास्तवैकमानाउच्यते ननु प्रमाणं न उदयांतरमपि सन्मासत्वासमानाभ्यामहर्मासन्नकालज्ञौ भिन्नप्रमा
णसिद्धत्वात् विजातिजोगणेन व ३४ अस्वंतरं तत्रस्यनहि मूढगणतंरं विजातीयग्रहांतर्नीयेवमसंगतरोऽद्भवं ३५ किंच अद्यतन
स्य तनयोर्मध्यमार्कयोः संस्कृतयोरंतरं गतिकलाः संस्कृतयोर्नैतिमहान्विशेषस्तउदयांतरदानात् मोदेन्तनीचोच्चकक्षुकत्तकेंद्र
मध्यो रविस्तत्वलनाद्भवते भागो दिने वर्षमितस्य भांशैः ३६० मध्ये कगत्या कुदिने वदंति १ यावंतो गतयः कल्पेनावंतः सूर्यसावना
उत्पद्यन्ते वनयोगेभगणाभ्रमा अपि २ येवीस्तवैककुदिनांतरगः स्वस्पष्टैर्भैकभमः सविरुटमध्यगतेस्तुकालः वृद्धोस्ति सहस्रणि नवास
नयाथतैस्तत्तानो हि मध्यमरविः स्वगतेः समानः ३ कालागतेर्गतिसमं चलनं विना नो गत्यैवमेषवदनाच्चलनादिहातः मध्यार्क
केवलगतेस्खलनेसदैव सद्भूदिनेऽस्ति हि रवेरुदयांतरात्र ४ अस्मान्मके यत्वदसत्यहोनहेशादयेसिद्धइति प्रकल्प्य मिथ्येव वेदैंत
रमाम नेति शायोऽत्रगोलेन विदंतितेत्ताः ५ अतः अकृताहर्गणो मध्यमसावनात्रैस्युदयांतरसंस्कारणमयुक्तमिति प्रतिभाति अर्षा
नकेऽस्य अत्रेदं गोलतत्त्वात्तैर्मध्यस्पष्टयानिपुणैर्विभावनीयं एतेन वस्तुस्थितेरनवबोधादहर्गणे अवास्तवत्वभ्रांत्यास्वतानोत्कर्षकु

न.ल.
वि.
६
6

गर्वप्रौढ्यामंदज्ञनारण्यद्वारा ऽन्यथा कर्तुं प्रवृत्ते भास्कराचार्यैरेव बलात्सर्वदेवर्षिमतविरुद्धः सन्दोलवासनाविचारबहिर्भूतः स्वकल्पितो ऽसन्दोलवा
सनाविचारप्रवर्तितस्तद्विद्यासन्तोऽ मौनेन ममाज्ञाभिमानिभिर्विद्वद्भिः स्वीकृतो ऽप्ययं शिष्टैरिदानीं तन्नैः शुद्धमार्गप्रवृत्तैः कथंचिदपि नादरणी
य इति कृत्वेतेन जगद्धितोपायेन फलार्थं युगमन्वादिकल्पनाकल्पनाकदिनादिनः स्पष्टादेर्नहि किं नहि ग्रहलाघवेन न नः ६ कदिनादेः कथंचि
न्न कार्यः खेटादिनिर्णयः इमर्कशास्त्रप्रमाणात्स्वेष्टे ते येविज्ञानता ७ कृतान्ते स्मिन्ब्रह्मदिनाद्गताये सौरवत्सराः प्रौढस्टेप्स्टनः का
लः सौरादेः शेषसम्मिताः स्टनोतेस्टेविक्रान्तः सौराब्दास्तेगताश्चमी खबनन्दयमारुह्याग्निशरवंप्रतिशाकराः १९५३७२००००।९।
मध्यमानयने कार्यं मनोत्पनानाम्नैः कृतान्ते तेन खेटाः स्युर्मध्यमा रविपूर्विकाः १० विनैद्धपातमन्दोच्चान्येषां दौर्नल्पतामिताः इत्येव ब्रह्मदि
नादेर्न भवेत्स्पष्टाद्भेदनः ११ द्वादश ११ त्वागुरोर्यान्ताभगणावर्तमानकैः राशिभिः सहिताः शुद्धाः षष्ट्यास्युर्विजयादयः १२ स्फुटार्क
स्य संक्रान्तयो मेषवक्त्रामात्तास्त्वमोतद्वयान्तस्तदानीं विश्वाद्याश्चैत्रकमाद्याद्यमासाः सदासंक्रान्तयोरागताः शोम्यनीद्रैः १३ असंक्रान्तिर्नसो
हि वा द्वौ यो धिमासो हि संक्रान्तिमासः तयारव्यस्तदानीं कदाचिन्नतः प्राक्च पश्चाद्वशे हि तन्नाधिमासद्वयं स्यात् १४ स्फुटैर्लताणैर्ये
रयेनानि सर्वेषां पिस्युर्मयोक्ताद्यमासेषु काले श्रनोयं तयः सर्वचान्द्रेषु तीत्यं न जानन्ति सन्नातान स्युर्याः १५ इदानीं तन्नार्थेन शास्त्रप्र
वृत्तेन सत्कार्तिकादित्रयोस्यैन तदुक्तं स युक्तान मन्युक्तिरप्यत्र शास्त्रे भवेत्कार्यवर्षस्य पाद्रुविरुद्धा १६ अतः परं श्रीजगदीशस्यात्र
लोडस्टेविर्यतीनएवैः अतीद्वियत्नेष्वसदेकरूपो दिनाद्यतो वाक्षिगत्रपदेशात् १७ नावद्बुलोडगोलोयं स्वर्णभौतस्तमोवृतः वेदर्वा
ष्टाभ्रनागाभ्रदस्रैद्य लक्षमूमयः १८०१२०८६४०००००० प्रयुतब्रावरीवर्तियस्य कस्ताररवकालिका यस्यान्तः सर्वदा रश्मिप्रसारोस्ति
रवेर्ध्रुवं १९ तदन्तः प्रवहाकाशवायुगोलो ध्रुवाश्रयात् पश्चिमाभिमुखं शश्वद्भ्रमत्यार्तैकैकेन सः २० दिनेनतोध्रुवावज्ञयाम्योत्तरगतौ स्थि
तौ दिक्स्थानतः पौसनतेभगकच्छक्तिनः स्थितौ ध्रुवस्थानाच्च नदोलेवृत्ते यन्त्वाकभागकैः २१ विषुवन्मण्डलेन स्थानात्ततः स्वस्वाप्रमांशा
कैः ग्रहोराज्ञास्यवृत्तानि ध्रुवमध्याद्भवन्ति हि २२ सौम्यध्रुवात्कदेवस्य स्थाने याम्यजिनांशकैः याम्यध्रुवात्कदेवस्य स्थाने सौम्यजिनांश २४

६

कैः २३ एवं क्रमान्निश्चयः षड्गोला निर्मितो नौकदेवकौ सौम्ययाम्यौ ततस्तन्मध्यात्तद्गोले प्रवहाभिधे २४ मण्डले वोक्त ५० भागैर्ये स्थितेऽन्तरे क्रान्तिमण्डले विषु
वत्क्रान्तिवृत्तैकत्वात्स्थिरा द्वादशराशयः मेषादयस्तथा भानि कल्पितानि स्थिराणि च २५ सप्तविंशति २७ संख्यानि शाक्राक्रान्तिमण्डले तद्गो
लोदरगोलेऽन्तस्सलग्नोऽस्मोहिगोलकः २६ भगोलाख्यः स्थूलसूक्ष्मा राशयस्संख्यानीह भानि च तस्मिन्निष्टे तिगोलोऽयं कदेवाभ्यां चलो नि
ष्ठो २७ सप्तविंशतिभागेस्तु पश्चात्प्राक्स्पष्टितः क्रमात् कदेवमध्यात्तद्गोले वृत्ते यत्तु वोक्त ५० भागके २८ तन्मुख्यं क्रान्तिवृत्तं स्यात्त
गोलवलनाच्चले समाद्वादशभागास्तु तस्य द्वादशराशयः २९ मेषादयस्तथा तस्याः सप्तविंशतिभागका अश्विन्यादीनि भानि स्युः फ
लार्थं प्राक्क्रमात्किल ३० अश्विन्यादिरयं चाद्ये रेवत्यन्ते इनेदिनः भगणोऽतो हि विज्ञेयः स्थिररूपोऽस्ति गोन हि ३१ कदेवचलितो गोलो भचक्रे
तोरकाश्रये प्रवहानिलवेष्टं सद्भवमध्यवशेन तत् ३२ भ्रमतीत्याशयोऽर्कस्यान्यथा स्वीकृत्य तेन बलात् नाशितास्त्वोक्तयो मूढैर्ययार्था
काशगोलके ३३ स्पष्टादौ विषुवद्वृत्ते मेषादिः क्रान्तिवृत्तगः भगोलवलनाक्रान्तिवृत्तस्य चलनादयं ३४ प्रवर्ष्यं चलभागैस्तु पश्चात्प्रा
क्चलति क्रमात् एवं भगोलके वृत्ते कदेवाग्रघटितोऽनाशकैः ३५ ध्रुववृत्तेन तन्न्येयं भगोलचलनाच्चले अयनवृत्तगं यद्धद्वेद्रं सवृत्ति
भमात् ३६ ध्रुवस्यानास्थितेन तद्धवेस्सस्वकालजं चलांशाभावकाले तु यद्वक्रं वगतेनतः ३७ इदानीं चलितेन तद्धि चलांशैः स्ववृत्तौ कि
एवं राशैौ तत्तघट्ट अत्यन्तं दृश्यते ततः ३८ पररात्रेनतत्स्वं दृश्यते भ्रमतो चलात् ध्रुवनाम्स्थिरं ग्रन्थे मन्येनेत कुबुद्धयः ३९ साकेनेस्त
विवादोऽपि सतां मूढत्वमेव हि ध्रुवस्यानास्थितेऽयं घटकदेवभ्रमणेन मे ४० ततस्तत्त्वमध्यगं मेरोनिरस्ते गर्भभूजगं इत्याप्तिः सौरशास्त्रोक्तिः स
देवस्थूलस्पष्टिमं ४१ ध्रुवदेक कल्पयित्वायाः ध्रुवदेतयुनास्थिरं एवमुक्तो भगोलोऽयं तद्गोलान्तरगाश्रये ४२ ग्रहाणां गोलकाः सप्तता
न्त्याश्रुवदाम्यहं स्वस्वपौत्र्याख्ये मा दारवो विपातारव्य मयातजाः ४३ परोत्रापरनीचाख्यगोलाः स्पष्टक्रियोचिताः तत्सर्वाश्रय एवैको
ग्रहगोलोऽस्ति खे महान् ४४ ततऊर्ध्वं तनुस्त्रायः कथंचित्तु ग्रहो भवेत् एवमाकाशगोलास्ते पवनाख्या महाश्रयाः ४५ अथोपः क्रम
तोज्ञेयाः शनेः शुद्धाद्वा यथास्थिताः आदौ शनिर्गुरुस्तस्मात्ततो भौमस्ततो रविः ४६ ततः शुक्रो बुधश्चन्द्रस्तत्रेति स्फुटे द्वयोर्द्वयोरन्तरे तु स
तत

त.न.
वि.
७

नसिद्धविद्याधरादिजाः ४७ आकाशगोलास्तिष्ठन्ति खद्रूपोगाश्रयाः सदा सर्वत्रलग्नगोले ध्रुवऊर्ध्वगः खचलनाद्ध्रुवं ४८ अधःस्थोवालयतेवेमयस्य
स्वोर्ध्वगेनहि खगत्या चलितस्याथ स्थितस्यापूर्ध्वतद्गतेः ४९ वशातच्चलनात्तस्य चाविरुद्धे गतिद्वये खगत्या चलितस्यैव मूर्ध्वस्य स्यकथंचन ५०
नाथः स्वगतितस्तस्य चलनेत्वपरो यतः भगोलान्तरतो योयः सलग्नाएवतेखिलाः ५१ तेयाकदेवसेवंथाद्गगोलेचलितेसति चलितास्तेपि
खेटानो गोलाः स्युस्तद्वशात्तथा ५२ परस्परं तदाकासे वेधादप्यचेंडतः दूरान्तरेहिवह्नेस्तु गोलोव्यक्तस्त्वधास्थितः ५३ भूमिनिर्गतवह्नेस्तयोः
स्पृष्टुं गमनावधि गोलोसौ वह्निगोलाख्यस्तदूर्ध्वे सोनलानहि ५४ व — र्ध्वे खेमहर्लोकोजनस्तस्मात्ततस्तपः तदूर्ध्वे सिद्धयःसत्यः सेतितैवै
सनातनाः ५५ ध्रुवं विनान्यानखिलान यःस्थानतीशशक्त्या प्रवहन्यराशौ प्रवालयन्सेषभगोलकोपि नयाति शक्त्या स्वपरोवरस्थान् ५६
सर्वानथःस्थानयतोशगत्यातदन्यगोलाननयास्वशक्त्या नैकेवलेसोवरतभ्रमाग्रमन्योवरस्यभ्रमणायगस्तुः ५७ स्थिरंभ्रतपकं चलंभा
तिखस्यप्राक्भ्रमात्रणो प्रवहोवार्षिइत्यार्यभटोक्तेः श्रुतिविहीनरं ५८ यत्सर्वतोनिराधारस्सोर्ध्वदेशागजेगुरु खस्थानएवतन्नूनं पतितोनस
पितिर्णायं ५९ भ्रमद्भूभ्रमणैवेवमनार्षिसीक्रान्ते नयत् भूमावपिफ्रवायोगानत्वक्षे प्रवहेगते ६० एवंहिकालवोधार्थं गोलाः सप्तग्रहाश्रयाः गो
लोह्यमोभगोलाख्योनवमः प्रवहाभिधे ६१ प्रवहादाग्निपर्यंते पवनाख्योवरोद्भवाः गोलाः छन्नरन्ध्रहटछद्रूपविवर्जिताः ६२ यथाविद्रूपो
भूवायुस्तथैवैते प्रवहान्तिजाः विभूयान्तिर्मलाकाशाश्रपिस्तुः पवनाभिधाः ६३ विरलाविरलोगोलावनेकैकगतिभ्रमौ पवनौयेनिला
काशाः श्रेस्तुस्भूस्योवरेतराः ६४ जात्याभिन्नाश्चतेसर्वेभूताः स्वस्थानगाश्चताः स्वगत्यापरगत्या च भ्रमंतेप्यविलेप्यपि ६५ हृगर्ककि
रणातोन्तनावरोयःकथंचन रवेरासन्नकिरणात्तत्प्रभावोमहान्ततः ६६ दूरेवाल्पइतितेयस्मात्तस्मात्करोद्भवः एवंभगोलावधिक
स्तत्प्रकाशस्ततोनसः ६७ ब्रह्मोडगोध्रुकारस्यागोलाःसर्वेपतेध्रुव भगोलान्तेतमोनष्टंभवेयद्वात दूर्ध्वगे ६८ यथास्थितेस्वतःस्याम
मसमर्थकराधितेनीलेसेदृश्यतेत्रस्मैस्तमएवोवरास्थिते ६९ लोकेनीलेनभइतिश्रतीतिरिहसंभ्रमः समंतालग्नगोलाग्रेब्रह्मोड्डा
दग्निगोलके ७० केंद्रतेषामेकएवसर्वकेंद्रंतदुच्यते ततकेंद्रतोयस्यकेंद्रभिन्नमस्तिसएवको जलगोलोमहत्स्वच्छन्तरोत्तेयोम

ह्नार्णवः येभितोर्ध्वं सदार्कस्य करा गच्छन्ति वांबरे १२ यथा यथा भ्रमन्त्येव रवेश्चायें तथा तथा जलार्णवोपि सततं भ्रमतीत्येव मे मतिः हि १३ मृदंबुवह्न्यनिलाकाशपिंडो
यं पांचभौतिकः कपित्थफलवद्वृत्तः सर्वकेंद्रेखिलाश्रयः १४ स्थिरं परेशशक्त्यैव सर्वगोलादधः स्थितः मध्ये समंतादंडस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति १५ बिभ्रा
णः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकां नान्याधारो यमूर्ति स्थैर्य तस्याधारोयनं तस्य व १६ अन्यस्तनोः यएवेन्यमनवस्थाभयात् किल अतेनगत्वा वयाशक्तिः क
ल्पावशेषस्य दैवसा १७ आदावेव प्रकल्प्येशशक्तिर्लीयवतो भुवि गुरुत्वान्न तनेभूमेर्मन्येते नेकुबुद्धयः १८ अर्थोयः क्रमतो वेहास्तिमं यद्गुरु विथ
यत् भूमिर्यातीति दृष्टापि ब्रवदेतन्न यायतः १९ ऊनतरूर्ध्वगतस्याधो वृत्तं भूमेः समं समांबरे अचलेयं सदा विश्वंभरास्ति स्थिरेनेनना २० यथा यथा योजनानि
शेनरः स्वस्थानतः किल याति भूमौ अवेवोद्यपश्यतीह तथा तथा २१ वर्तुलत्वेन नास्तीने तत्तद्गोलकुगोलके अल्पकायतया लोकाः स्वस्थाना
त्सर्वतो दिशः २२ पश्यंति वृत्तामप्येतां चक्राकारां वसुंधरां जलादूर्ध्वं जलांतस्थकुपृष्ठं त्वर्थमेव तत् २३ उदितं विबुधैः सत्यं पावनं त्वत्यनेमतं
जलार्णवस्य गोलोस्ति महानल्पस्तनस्थसः २४ भूगोलो नलमग्नोस्ति जलाद्बहिरपि स्थितः तत्राधिको जलांतस्थो वहिः स्वल्पोस्ति गोलवित् २५ ज
लार्णवस्य भ्रमणाद्धहिस्सज्जलांतरे यज्जलांतः स्थितं तत्तु बहिः स्याद्भूमिखंडकं २६ जलादूर्ध्वमर्द्धकुपृष्ठं यदा स्यात्तदा भूमिपिंडं तु पृष्ठोर्ध्वगोल : ७
अयः स्याधिकस्तु नियुक्तोदमक्रमं तथा वने चापि देवर्षामितं २७ भूगतानाभिजलेतारं लवणं वसंतकं न द्वेलावलयस्याने समेताघत्रकुत्रचि
त् २९ अक्षांशामतश्चात्र दृश्यते न समं किल निरक्षवृत्तनतीरगतानांतत्समस्थितिः ३० इदानीं तद्धि सेवादादार्षीकस्य स्थितं हितं तत् भूम्यंतरगु
ताः सप्तनागास्सुरसमाश्रयाः ३१ दिव्यौषधिप्रतानेयेनारम्यापातालभूमयः अनेकरत्ननिचयोजांबूनदमयो गिरिः ३२ भूगोलमध्यगो मेरुम
यत्रविनिर्गतः उपरिष्टात् स्थितस्तत्र केंद्रे शागाम हर्षयः ३३ अधस्तादसुरास्तद्वद्विषंतोन्योन्यमाश्रिताः भूमौ मेरोर्नैवतत्र ० शैलैर्निरस्ताभिय
मेरले ३४ ततलंकोत्तभूमध्ये प्रकल्पाद्यनतः सदा प्राच्यांतयमकोटिः स्यान्पश्चिमे रोमकाभियं ३५ अधः सिद्धपुरं सौम्येस्त मेरुर्याम्यगोपरः
भूवृत्तपाद विवराण्येवं स्थानानि षट् सदा ३६ उपर्यात्मानमन्योन्यंकल्पयेत्सर्वदा समसूत्रस्थिता यः स्यादेवं सर्वत्र भूवृत्तौ ३७ मन्यंते ते
यंतो गोलस्तस्यकोर्ध्वः क्वचाप्यधः मेरुद्वयस्थानरेखावृत्तेय त्रस्विदशगं तद्धियाम्योन्तरं ते येसदेशास्येच तद्द्वशात् स्वापेयाप्राकारेते येति स्ये

देशविभागतः ९९ यदोत्तरेत्र सर्वेषां समेरुः सौम्यादिक्स्थितः याम्येप्येवं परो मेरुः क्रमं तोयाम्यादिकास्थितः १०० लंकायामुदयोऽर्कस्य यमकोट्यां
तदा भवेत् दिनार्द्धमस्तकालस्तु सिद्धपुर्यां तदा भवेत् १ रात्र्यर्द्धं रोमके चस्यैव्यक्तदेशाः सदैव हि एवं निरक्षदेशे स्युर्यतः शक्यान्तयज्ञुवेत् २ ननल
च प्रतीच्यां च नियतं गोलविदः स्फुटं तत्तूर्यभागेनक्रमयित्वाः शाकस्तदा भवेत् ३ यमकोटिस्ततः पश्चाद्वर्ततीनेव किंतु सा लंकैव पश्चिमे चैवं यतादं
न्यत्र दृश्यते ४ अथात्र गोलपरिधेर्ज्ञानेव्यासावबोधतः परिधिज्ञाने तत्र श्चैवं व्यासज्ञाने फलं तथा ५ गणितात्हद्व्यावहं स्फुटं स्तं स्फुटसिद्धान्तसंमते य
न्मानतः परिछिन्ने व्यासे ज्ञाने न ततः किल ६ न ज्ञायते तत्परिधिश्चैवं परिज्ञायतः नैवं विज्ञायते व्यासस्तन्मानेन कथंचन ७ स्पष्टस्पर्शीतितः प्रोक्ते
र्वर्गपदवत् अतः कपालनातज्ञौ सूर्येणैवान्यथा कृते ८ व्यासवर्गाद्दश १० गुणात् सदमूपरिधिर्भवेत् व्यासः स्यात्परिधेर्वर्गाद् दिग्भक्तात्
पदेऽत्रिह ९ हृद्ग्रा ११ हृतव्यासदलोत्थहृते व्यासोऽक्रमज्यावशातः क्रमज्या यातत्समोयं परिधिस्तु स्फुटस्मो व्यासेकमानाद्दशमूलरूपः १० दिक्संगु
णाव्यासकृतिर्ययोः स्या ह्यातस्तयोर्योगदलोऽस्य हृते तदल्पतल्पोऽक्रमसिंजिनी च दत्ताक्रमज्यामितरेखिका या ११ स्यात्तत्समोऽस्य परिधिस्त्व
नेकोऽक्रमज्ययाप्यत्र सप्रवबोध्यः अनेकतत्तुतववशाद्बुधैर्द्वैस्तदेकयानोऽस्य पद प्रसिद्धा १२ समम्कनेस्तलस्य चतुर्भुजस्य तेत्रस्य यस्यास्ति फलं तु वे
द्राः तद्दाद्भरेखा समएव तूपव्यासेतिस्पष्टस्तः परिधिर्यदिष्टः १३ तूपव्यासेखाकलतुल्यान्विभागान्कृत्वाहते भास्करीयैर्विलेख्येतत्र त्रित्रिव्यास
सूत्रप्रमाणे हृते तत्काशेषकं यत्त्वतत्र १४ किंचिन्न्यूनैः सार्द्धनागैर्विभागे ८।२९।४५।३६ नीतः सम्यग्भास्करोक्तप्रकारः व्यासाहृतस्योदितः
सम्यगस्माद्दर्शितो दिग्रेखिकामूलरूपः १५ चक्रलिमहृतो केविद्दसाय्रष्टांग ६८७६ विस्तरं नियतं कल्पयित्वा ताः सौरे स्थूलत्वदूषणं
१६ वदंति शिल्पविप्रोक्तविप्रसंमापनादिह स्पष्ट सौरप्रतीत्यर्थं कुरुतं स्वमेजने १७ व्यासस्य वर्गवर्गात्तु पंच ५ घ्नाद्दष्ट ८ भाजितात् प
दं तेत्र फलं ज्ञेयं फलाद्व्यासो विलोमतः १८ अथवा परिधेर्वर्गवर्गात्तु वर्गैः ८ भाजितात् पदं तेत्र फलं स्पष्टास्मात्परिधिस्तु विलोमतः १९ पदे रेखा
स्मके ग्राह्यैवास्तु वे यदि चोत्तरात् पदस्थानयने स्वेष्टं तर्हि तद्गणितात्कुरु २० रामानवा[illegible]द्धर्योकाः ३।९।४४।२२ दशानो मूलमुच्यते द्र
पव्यासेन परिधिर्दशमूलमिताः सदा २१ इष्टव्यासेन गुणितः स्वेष्टव्यासे प्रजायते सूर्यसस्याव्ययस्तर्कदस्रारामा ४७६६।३ फलं भवेत् २२

न्नूपव्यासेनिजव्यासवर्गेणाप्तस्य रस्य तनङ्गवेत् भूमेरामेषवः भूमेयमावेदेषवो हृताः ५३।२०।५४ व्यासेनतत्कृतिर्वात्र फलमेवमनेकधा कथंचित्रि
यतव्यासेपरिधिर्नियतोनहि २४ योजनादिशनान्यष्टौ भूव्यासोह्यिगुणानित् १६०० नदेघुवेषव ५०५५ स्वाष्टाग्नयो ३८ भूपरिधिर्भवेत् २५
पुराणसौरागमभूः सदैकानयोजनानांकिलमानभेदात् संख्याविभेदः कथितः स्वतंत्रैः शिरोमणौतूक्तमिदंविरोधात् २६ यद्दोकभूयो
जनकान्नृपानाञ्जीतेनदार्ष्यकिलभूमिमानं येत्पत्तनस्योप्रवदंतितेत्रजनांतिनार्षगणितप्रकारं २७ याम्योत्तरेस्वदेशस्येनिरक्षाभिय
मंडले वृत्तंयत्रविलग्नेस्यान्निरक्षः स्वस्यतस्यलं लंबज्याघ्नाक्षिजीवाप्तोनः स्वभूपरिधिः स्फुटं ३० एवंमेरुद्वयस्यानो वृत्तं लंकागतंदिन
त् स्वरेखानगराणांनवृत्तेरेखाभिधंकिल ३१ यत्रस्यान्तोपाकैस्तुल्याः रेखावृत्तेतम्भागकाः स्वीयंनदेवरेखाख्यंनगरंनेतरेततः ३२ स्व
ष्टभूपरिध्योस्वीयस्थानेयावच्चयोजनैः स्वीयंदेशांतरंतेयमष्यतत्रोधनेऽन्यथा ३३ पश्चिमेरोमकाख्यान्त्रद्धिद्धि २२ भागैः पुरंकिल॥
वालदानामिधंचास्तियत्तस्यैतन्नृतंकिल ३४ मेरुद्वयस्यानसकृरेखावृत्तेचयत्ततः स्वदेशावधितुल्यांशाः स्वष्टभूपरिधौस्वकाः ३५
एवंस्वरेखानगरेतुल्यांशाश्चसदैवहि ग्रैकेंदवो १११ यमाग्नाः स्वस्वदेशस्यानजाइमे काबिलेतू १०४।० अ ३४।४० अमदावाहेतू १०८।
२० अ २३।२ वृंमाइनेतू १०५।२० अर्थ २२।२० पुरानपुरेतू १११।० अ २१।१० उज्जयिन्यांतू ११२।० अ २२ लाहोरेतू १०५।२० अर्थ ३१।५० इं
द्रप्रस्थे ११४।१८ अ २८ अर्गलापुरेतू ११६।० अ २६।३५ सोमनाथेतू १०६।० अ २२ लाहोरेतू ११८।० अ १७।२० काश्यांतू ११७।२० अ २६।
५५ गोलकुंडेतू ११४।१५ अ १९।४ लाखनौरेतू ११४।२३ अ २६।३० अजमेरे १११।५।५।अ २६।५ देवगिरौतू १११।० अ २० ३० मुलताने
तू १०७।३५ अ २९ ४० कनौजेतू ११५ अ २६।३५ मांडवेतू ११।१० अ २३।१० कश्मीरेतू १०८।० अ ३५।० समरकंदेतू ९९।० अ ३९
४० लंकायाम्यमतोप्यालंबांशाः खोकसे ९० मिताः ग्रैकेंदवोप्यतुल्यांशामेरौविलेवभागकाः ३७ तुल्यांशकास्तुखांका ९० स्तु
पलांशाः संभवंत्यतः रेखास्वदेशयोस्तुल्यांतरंगातिकलागुणं ३८ खखवेदरामै ३६० र्हृतेनतस्यान्स्वीयदेशांतरं किल कलाद्यंतय
नांशस्याद्रेखातूलेयिकोनके ३९ स्वस्वतुल्यान्तरेद्विनिघ्नंतियोनुदशासगुणं तूलेनरपलानिस्युर्धनर्णानिविलोमतः ४० एकाखमध्या

तत्व. वि. ५

९

हृतं तौ शावेयाद्देखास्थितो योगणितात्स्फुटोर्कः तदेकमेषोद्भवे यावद्विलिप्तोत्तरे तेनतद्भुक्तिकलोद्धृते वा ५१ यथादिदेशान्तरकं धनर्णमूनेऽधिके वेयर
वौ तिथौ नत षट्द्वंलवास्तेस्ति थिवद्धितः १२२ संस्कारितान्मूललवाः स्वदेशे ५२ प्राक्स्वरेखाखवृत्ते तस्थानाम्यकौंकृशास्वतः रात्तसालयदेवौक :
शैलयोर्मध्यसंस्थिताः रोहीतकमवंती च तथा सन्निहितः सरः एवमन्यासामपि तेषां स्वस्वशास्त्रप्रमाणतः तत्र देशान्तरज्ञानैः सौराक्रे यो
जनैर्यथा प्रतीच्यांन्मीलनादिंदोर्ट्कसिद्धिगणितागतात् यदा भवेत्तदा प्राच्यां स्वस्थाने मध्यमो भवेत् प्रप्राप्यवाभवेत्पश्चादेवं वाथ विनिमी
लनात् तयोरन्तरनाडीभिर्हत्वाद्भूपरिधिस्फुटो षष्ट्या ६० विभज्य तद्देशान्तरं स्याद्योजनैः स्वकं भूमेः स्पष्टपरिध्यां मेलिमागतिग्रणं च तत्
कलादि तत्फले प्राच्यां ग्रहेभ्यः प्रविशोधयेत् रेखाप्रतीचीसंस्थानान्यदेशेषु स्वदेशजाः षष्टिवर्गेग्रहाताति पलानि व्यस्तयाति थो स्व
भूमिपृष्ठस्थितभूमिचिह्नान्तंगाके ५० स्तहृत्ते क्षितिगर्भसूत्रे स्वीयेष्टथ्यां च ततस्तु भूमिव्यासार्द्धमानोत्तरितेऽत्र वृत्ते तत्स्वीयभूपृष्ठकुजे त
दत्रस्पृष्ट्वैव यत्स्वीयकुपृष्ठचिह्नात् सूत्रेण यावद्ग्रहगोलकेन तद्भ्रमेण वृत्ते ग्रहगोलके पि तत्स्वीयपृष्ठक्षितिजे च तत्रास्थिते विंबे स्वचरस
त्रे दृष्टा स्वभूपृष्ठजचिह्नएव पश्यन्ततो नोत्तरितेन कश्चित् स्वभूमिपृष्ठोर्ध्वगदृष्टिचिह्नास्पृष्ट्वैव यद्भूमिजपृष्ठवृत्ते गते समे नाग्रहगोल
गर्भेन वृत्तमस्तोदयजे कुजे हि तथा न तोपपग्रगदृष्टिसूत्रवशेन नीलो वर्गोलके पि समेतततद्भ्रमणेन वृत्ते यसूर्व वृत्तान्तमसूत्रसिद्धे
तथैव यद्भूमिजपृष्ठवृत्तस्पर्शेन वृत्ते विहिते च भूमौ इ येन दस्तोदयजे वदंति जनस्तु भूभूजगमेव विंबे नीलोवरीयक्षितिजस्वरूपम
तो सदापश्यति दृष्टिजेन्यात् नीचोच्चवृत्तेर्वशतः कुमेस्योदयास्तभूजे हि विभिन्नमस्यात् अवनौ गगने समे ततः सततं लग्नमिवावलो
क्यते क्षितिपृष्ठनिवासिमानवैः क्षितिजं तदु रवोवदंत्यतः यथायथोर्ध्वस्य कुपृष्ठचिह्नात्स्वदृष्टिचिह्नं च तथा तथा हि स्वपृष्ठभूजादयथ
वभूजमस्तोदया विभवतीह नूनं स्वभूमिपृष्ठस्थितदृष्टिचिह्नं यस्माय तस्य स्वकुपृष्ठभूजे तदेव दाजेन सदोदयाद्विकुजे स्वदृक्चिह्न
विभेदतोन्यत् ५४ विचित्रदृक्चिह्नवशादसाध्यात्स्वस्य ग्रहाणां गणितं च तेन स्वस्थांतराणां हि बुधैः कुपृष्ठादेयोदितं दृक्फलनिर्णयाय ६
ऊर्ध्वकुगोलादयएवचाग्नेर्भवायुरस्य त्रसदैवपीतः महत्वकृतः कैरपियोजनैस्तद्वाष्पख दग्धं जनयत्यपूर्वं तद्वाष्परूपं कयमामिस

५

मग्यतोप्येवं विभ्रमपीहरवस्य अग्रे वुवायुप्रभवासदीर्घबाष्पाः कृष्टाङ्गनेप्रयाति अनेकवर्णाविपर्णीद्वचापेग्रहास्तमेनामरिवषडकः न
चैवभानोपतनं च विधुंतथैव गांधर्वपुरं विचित्रं येकेतवो रिष्टफलप्रदाः ऐवबुदाश्च भूकंपश्च हास्मिंलोके मारीमहाख्याकरकाप्रपातायं सर्वमि
त्येकिलवाष्पतोत्र विरलावयवैर्वाष्पैर्मिश्रितैः सूर्यरश्मिभिः अयोपयः सास्थिते स्थितानवर्णान्यपश्यंति सास्थिताः वाष्पैः साकं गंधकादिपरागा
अपि भूमितः गच्छंत्यूर्ध्वं ततस्तान्यग्निप्रयोगादग्निशस्त्रवत् नाराच्छ्रपाः सगोलाग्निकणाभूमिंप्रयांतिहि तथाशेषप्रयोगेणवाष्पाएवघनाप
नाः द्रुतस्तेतावायुवशाद्गच्छंति वियतिस्थिताः पाषाणाः कठिनाभूमिर्यत्र नतत्रकुत्रो बलात् वाष्पानिःसरणात्कंपः शब्दोपि सततंभुवि
अतएवान्यभूमौत्र विनायासात्कृतः किल ६५ वाष्पनिःसरणेनत्र कदाचिदिष्टदोपिसः भूमिकंपः पर्वतादौ सर्वदेवेति निर्णयः दुष्टदिष्ट
वशाद्भूम्यां विषसंवेधतोत्र ये वाष्पायदेहलग्नास्तद्दर्शनेन मरणं यतः महामारीतिनाम्नावैख्याता लोके प्रजायते अथवाष्पाणां वृगेविभ्रम
दर्शयेऽर्कस्य पश्यति तेनदृश्यं भवेद्यत्र वर्णैर्भूपृष्ठगस्य तत् वेलाहीने कालहीने खगजे ग्रहणादिके कदाचित्कुत्रचिद्धान्योत्पातं नवत्तद्दिवा
ध्यजे वेलाहीनेनतरं यतद्धीजेमत्वेवकालज्ञे कर्माहीखचरः स्फुटं नाशायेत्यथमाबलात् इत्थं संक्षेपतः प्रोक्तं विस्तरेणान्यशास्त्रतः निरंत
रकालवशाद्भ्रमतः सर्वग्रहैर्द्वादशहस्तच्छिकल्पे आद्यंतकालोनरतो भ्रमंतिसमैस्तयत्वो जनकैस्ततानि ब्रह्मांडगोलस्यहृतेः प्रमाणाएवं
दितेवांबरकक्षिकाख्यं परंतमुक्तौ नयतस्तयोश्च भिन्नानिकल्पभ्रमयोजनानि खकक्षिकायोजनमानतस्तच्चकं ब्रह्मकक्षाप्रमितानि संति
अस्त्यास्थितेर्यैर्भगणोग्रहोप्येडुद्भुतेस्याभ्रमणं च तस्य मध्यस्वकक्षाभियमेवमतद्विभाजितेस्वैः ऊदिनैःस्वसास्यात् दिनोद्भवायोजनजा
ग्रहाणांगतिस्तयाप्रत्यहमाव्रजंति अथसस्वगोलस्थिताकाशमध्यंकुकेंद्राच्च यावद्गतेयचसूत्रे भवेन्मध्यकर्णाभिधंतन्मितेनभ
वेद्यासखंडेनयन्मंडलेखे तदेवस्वमध्याख्यकक्षाभिधेनत्रमाणांस्फुटस्ताकेशास्त्रोग्रहाणा सदायत्प्रमाणादिनेहोस्वविंबाश्रयंभ
डलेमध्यगत्याचलेप्राक् खेत्रयाप्तिहिदहनाः ३२५००० कलातुहिमदीधितेः चंद्रजस्यात्वद्विविक्रतस्फुरंदवस्ततः १०५३२०
५। भगजस्यतुसमाग्निरसाब्धिरसषडमाः २६६५६३० सितजे द्रुच्चसंसिद्धो सौरेतत्कक्षिकोदिनातनोऽर्कस्याखखेष्ठेकत्रित्रिवेदा

४३२१५०० कुजस्य तु अंकशून्यांकषट्वेदभूनागाः १८४६५०९ कथितास्तथा कृतनंदमनिपंचाद्रिगुणेंदुविषयाग्र ५१३७५७६४ रोः पंचबा
णाद्रिनागर्तुरसाद्रार्काः १२७६६८२५५ शनेस्ततः भानोः खखखखशून्यांकवसुर्तुप्रशराश्विनः २५५८५०००० कक्षानीतारुचेरेवभ्रमणं
षष्टिसंगुणं सर्वोपरिष्टाद्भ्रमतियोजनैस्तद्भमंडलं ततः प्रवहदृष्टस्योर्ध्वलोकस्यास्ति गोलकः ऊर्ध्वस्थितस्य महतीकक्षाल्पाधःस्थित॰
स्य च महत्याकक्षयाभागामहांतोल्पास्तथाल्पाया कालेनाल्पेन भगणं भुंक्तेल्पभगणाश्शनिः ग्रहः कालेन महता मंडले महति भ्रमन् स्व
ल्पयातु बहून् भुंक्ते भगणान् शीतदीधितेः महत्याकक्षया गच्छन् तेन स्वल्पं शनैश्चरः उक्तायनोत्तम्भकान्यगतिस्तस्यैव योजनैः कलाकल्प
नया भिन्ना शीघ्रामंदा च सा भवेत् एवं मध्यमकर्णस्तु भगोलांतवियोग्ये योजनाद्यास्तु तान् वक्ष्ये कक्षाव्यासार्द्धसंमितान् अंकदस्रद्विभू
बाणा ५१२२९ योजनानि वियोस्तथा इषुवर्णकाब्धिभूपाला १६४९४५ बुधस्याथ सितस्य च ४३ भूपाग्निभूमिदस्रावुनिथयो ४३१३१६
श्चरेस्तथा खाद्रिवसुवेदनागर्तु ६८४८७० प्रमितास्तु तथा सृजः ४४ नंदाग्निद्व्यष्टनागांका ९८८१३९ तेयावाचस्पतेस्तथा इंदुद्विद्व्यग्नि
दस्रेंदुवसवो ८१२३२२१ यशनेस्तथा ४५ अर्कषट्सूतिन्यद्वि २०१८६१२३ प्रमितायोजनैस्तथा खखद्विद्व्येकवेदाब्धि ४४१०५२२०० प्रमि
ताभस्य योजनैः ४६ भानोर्ग्रहाणां किलबिंबगोलाः स्वाकाशगोलांतरगाः स्थिराश्च तद्योजनव्याससमितानि बिंबान्युक्तानि देवैर्घ्यनानिवाक्षि ५०
सार्द्धानि षट्सहस्राणि ६५०० योजनानि विवस्वतः विष्कंभो मंडलस्येंदोः सहाशीत्या चतुःशती ४८०।। ४८।। तितिजस्याब्धिबाणाद्रि ७५
४ प्रमितास्तिलवा २० न्वितः दिगंशोनेषुवेदेंदु १४४।५४ प्रमितं शशिजस्य तु ४९ अंगुष्ठदंतवसवो ८३२४।४५ गुरोरघस्तगोस्तथा।।
विंशतिंशोनसार्द्धानि नेत्राब्धि ४८३२७ प्रमितस्तथा ५० शनेः पंचगुणार्काशरसाङ्गाब्धीन्दु १४७७६ संयुतिः विष्कंभो योजनैरित्यमर्का
धुक्तिप्रमाणतः ५१ एवैस्तु वदूर्घविरुद्धबिंबान्युक्तान्ययोग्यानि १५ कुजादिकानां दृग्विसंवादनयात्र बिंबसंहृष्णतेयेनभगोः कलाघं ५२
नयान्यबिंबान्यपि सूक्ष्मदृष्ट्यानवाप्तवान्येतरबिंबभेदात् अतोयथार्थाकमवप्रतीतिमाभास्यमागीकरणीयमार्यैः ५३ एतेभौमादिवि॰
ष्कंभाश्चंद्रकर्णगुणास्तथा स्वस्वकर्णोद्धृताने च विष्कंभा इंदुगोलजाः ५४ उक्तास्तु सूर्यसिद्धांते योजनाद्याः कुजाक्रमात् त्रिंशाद्रीणव्य

यः ४५ सार्द्धद्विपाणा ५२।३० षष्टिसंमिताः ५५ सार्द्धसमायग्रयः २१।३० स्त्रीयाकाशोलिमीकृता स्युते स्फुटोक्ताकीर्नुसार्द्धंहिशाकल्योप्याहसे स्फुटान्
५६ भौमादिविंवसेसिद्धेनन्तकर्णानू विंवगानुवलान् त्रिघ्नः कर्णयोगार्द्धस्फुटकर्णोस्यमस्तके ५७ ग्रहः संचरतीत्युक्त्या फलयोग्येतरान्मति;
फलस्यानयने सिद्धिः स्फुटकर्णोर्कचंद्रयोः ५८ मध्ययोजनकर्णघ्नास्त्रिज्यामायोजनस्फुटाः एवं स्पष्टाश्रुकर्णघ्नी त्रिज्याप्तामध्यकर्तिका ५९ यो
जनाद्यामवेत्स्पष्टाकर्तिकाविंवखेटजाः सौरेकुजादिविंवानांव्यासनैवमदाहृता ६ स्पष्टकर्त्तया विंवगोलव्यासयोजनकला स्तर्हिंबमि
तिवन्स्त्रशसिद्धेसौर विदो तत्रत्रिघ्नः कर्णयोगार्द्धः स्फुटकर्णः अयंमध्ययोजनकर्णघ्नास्त्रिज्यामोयोजनः स्पष्टः अथास्मिन्कर्णे यदित्रि
ज्यातदाविंवयोजनव्यासेकेतिविंवकलाः स्युः तत्रत्रिज्यात्मकस्येकामध्ययोजनकर्णोहरो त्रिज्याद्वयंहृयेचगुणाः तत्रैकत्रिज्यामध्ययो
जनकर्णाभ्यायन्फलंतदेवेंद्रकर्णास्थितविंवयोजनतिथ्यंशमानमित्युपपत्रंसौरोक्तविंवानयनं तथैचोक्तंवियमींनरे अथमध्यमयो
जकर्णाघ्निसर्वेषांप्याविशेषकर्णाभ्यस्तेव्यासर्द्धेनविभजेत्नलव्धंस्फुटयोजनकर्णार्द्धं ग्रहप्रमाणविष्कंभयोजनानिव्यासार्द्धहतानिस्फुटयो
जनकर्णार्द्धेनविभजेत् लव्धंस्फुटग्रहप्रमाणव्यासकलाइति अत्रकर्णशब्देनव्यासइतिप्राचीनानामाम्नाय भास्करादिमतेभौमादिविंब
योजनानि मं ११८५ बु॰२८६ वृ १६६४४ भृ ११२० श २४५५० अथसूर्यादिमतेशाकल्यादिमुनिमतेच ग्रहाणांयोजनाद्योनीचोच्चकर्णो
चं॰नी ४६७०५।२५।५५ चं॰उ ५५७५२।३४२५ बु॰नी १३४७०५। बुउ १४५१८४।१८ भृनी २६४१७४।७ भृ॰उ ५७३४५७।५
इु॰नी ६५८८५४।२७।८२ ३॰७१८।८८५।३२।५२ भौ॰नी ८७३०७२ भौउ १७०३२०६ गुनी ७३१०४८५४ गुउ ८४३५५४३
।६ श॰नी १४०६४६७।३ श॰उ २१३०७५७४। योजनाद्यांत्यफलज्याच॰ मं ८३०१३४ बु॰६॰४७४।५० गु॰२६२४६४॥२। भृ३०
४२८३। ४६ श२२६४०२।३३। भौमादीनां। रवेः ६६०१५।३२।५२ वियोज्य ४।२६२३।३४।५ अथसिद्धान्तशिरोमणौसार्वभौमेचयो
जनाद्योग्रहाणांनीचोच्चकर्णोविनी ४६७०५।२४।५५ च॰उ॰ ५५७५२।३४५ बु॰नी॰१॰४४६५० बु॰उ॰ ४४५४२४।५० भृ॰नी॥
७०३२।२४ भृ॰उ॰७२५५४६।४६ रनी ६५८८५४।२७८ २॰उ॰७१०८८५।३२।५२ भौनी॰ ४५८००५ भौ॰उ २११८२७३ गु॰नी ६४४८

५७६।४८ गु॰ऊ॰ ५०४१०८६५।१२ शा॰नी॰ २७५४३२२० शा॰ऊ॰ २२४१५०५५॥ दुर्लभावरभवग्रहगोलज्ञानमुन्नयगणकानुगतैषु प्रवृत्तं
दुनकुगर्ववशाघन्नास्कन्दप्रभृतिभिर्निजतंत्रे ६१ आर्षसत्कृतिविरुद्धमबोधादीरितं श्रवणयोजनमानं तत्तनच्छतरसूक्ष्ममतित्वैर्येन
तद्गणितं ततः परमार्गे ।६२ खेचराद्द्रहमवेक्षितसेदाखोयः स्थितोभवति यस्तु सदायः ऊर्ध्वगो भवति सोत्रविरोधात्तत्कथं भवतिवासन
यासत् ६३ येगोलमग्नाः फलसणिगोलाभवंतितेतद्गणनावरोधात् किंचिद्धि हि स्थितरगमुनस्य कथं भ्रमो न्यस्रमणावरोधात्६
५
विवीयगोलप्रतिमंडलाद्येगोलेर्निबद्धोस्तिचनाथिहायक कथं भवेत्सोत्रपरस्य गोलेऽन्यथापिगोलभ्रमणेन तत्र ६५ किं चात्रतत्क
णिसमत्वकाले भूनेपशरैश्चैकमभोगतोपि एकत्रसंस्थौनतदीयविंवगोलौकथं तौ भवतः प्रबोधात् ६६ मद्धागामिषेवुम
याम्नमूर्ती विवीयगोलागदितामनीदैः एकाविरुद्धेनहि वाम्यवेशः स्थलेत्रदृष्टस्थितितरोधात् ६७ तद्गोलजातभ्रम
णस्यभंगात्तदुक्तसर्वस्फुटताविभंगः किंचात्रनीचस्थितभूस्ततस्तरवेरधः स्थापितिनोच्चसंस्थात् ६८ स्वतंगसंस्थाद्गुरुजादपिस्यादधःस्थितस्तेतिमहद्वि
चित्रं एवं तस्मद्रवोर्भ्रगस्तर्थयोस्तर्पारयोस्त्रापि कदाविदत्र ६९ ऊर्ध्वाधरत्वं च भवेद्विलोमात्तत्सर्वदेवर्षिमताद्विरुद्धं प्रायः स्वयुक्त्याव हवो विमू
ढाः प्रतारितास्तैर्मतिविभ्रमात्र ७० तेजसत्वंस्वतो यस्माद्भूमंरवेःस्वीकृतं तयैः अर्कोधः स्यात्कुजस्यापितत्सिद्धं च भवेद्गुरौ ७१ अर्कोर्ध्वगेततत
द्धानिस्तेजसां वुमयेत्वयोः नैकं निर्वहतिश्रान्तास्तन्मते नोनतद्भुतिः ७२ केचित्तु यत्रीलनभोत्रदृष्टिगोलः सलोहस्यनभोन्तरालः यात्राकृतोस्मि
मरुतिस्थितोयं याम्योत्तराक्षर्कवतारकाभ्यां ७३ अस्मिन्गोलेऽवनियत्तदेशोक्तपरिधैर्वृये: समस्तत्रेणापरिधिर्विषुवन्मंडलंमतं ७४ विषुवेद्वौ
तरेलग्नेनन्मध्येदक्षिणोत्तरे ततोजिनोशऊर्ध्वाधस्यास्थिरंक्रान्तिमंडलं ७५ अस्मिन्नुनेलोहजेक्रान्तिवृत्तंस्वाश्रयोतसस्वनक्षत्रविंवैः चापाका
रैर्लोहसूत्रैः स्वनेम्योः ऽथोतं कृत्वाकोऽकरोत्कस्तकमात्रं ७६ विषुवक्रान्तिवृत्तैक्यात्पूर्वभागस्थितास्थिराः मेषाद्याराशयः क्रान्तिवृत्तयोः पूर्व
दिमात् ७७ अयोगोलमध्यस्थितव्योमगोलेस्ववीकल्पिताःसमगोलाश्रयेषु महापिंडरूपेष्टगाद्येकसूत्रेमहाव्रतलग्नेप्रहागोलरूपा ७८
प्रानीत्यास्तथास्यस्कुजितंडुसंज्ञाग्रयोधःक्रमाद्धलग्नकेंद्रयोगात् निवृत्ताः कृतावाह्यमध्यस्यवायोर्जवाल्लोहगोलः परशोन्मुखेसः ७९ भ्रमस्या

तेवारेसस्तलोहजातदेहेनेनसार्द्धं यद्वा मध्यवायोः जवाघाततः पश्चिमाशोन्मुखेनेभ्रमत्येवसार्द्धं तथापीदकाष्ठं ८० इत्यादिवस्थावरगोलरूपंसकल
ल्पितेनस्वीयकृतौवदंति तल्लार्कचंद्रादिमुनीश्वराणांगुरोयोऽत्रवबुद्धिमोहात् ८१ नत्वेवसघनोनीलतत्वान्यथानुपपत्तितः स्वीकृतोलोहगोलोयमस्य
याकर्त्तुमुत्सकैः ८२ प्रसिद्धेवेऽंशुकरश्चनमलोहोऽत्रवायुर्द्दहनसंभवात् भानोकथंजीवनसंभवः स्यायद्युध्रुवर्त्तस्थिरमाममंनेति ८३ तदप्य
सघध्रुवमंप्रसिद्धंप्रपत्तनस्तद्विवलंन्ट्दृष्टं ध्रुवानुरोधात्परदिग्भ्रमेणगोलस्वरूपाकृतिरत्रयोगः ८४ आकाशगोलश्चवहः परेशाविनिर्मि
ते ऽस्यभ्रमणार्थमस्ति कार्यंत्वनेनैवचलोहकृत्ये किंगौरवाननेनकृतेत्वपूर्वं ८५ नचात्रनाराश्रयलोहगोविनाश्रयेनभ्रमणस्यवाधात् बलात्
कृतस्तद्भ्रमणात्वभानायनोभ्रमोवश्यमिहेतिवाच्यं ८६ तदन्यलोहायमहृत्तसक्तलोहोत्यसज्ञायसशूलभिन्ना भानोस्तवृत्तोवभ्रमयाश्चगोला
स्तिष्ठेतिभिन्नाश्रयतोयतस्ते ८७ कदंबसंबंधचलाश्रयोत्रयुक्तः कदंबभ्रमनारकाणांध्रुवभ्रमाकीलसलोहगोलाश्रितेकथंचित्रहिते
न उक्ते ८८ असंख्यसस्थूलसूत्लनाराश्रयोवरीवर्त्तिभगोलकोयं कृतत्वयालोहशलाककीलश्रोतेनमेकार्यमिदंत्वनेते ८९ भानोचयेला
च्यवनः सदैकोभगोलकोभाश्रयगोलएव कदंबकाभ्यांचलितः कथंतत्तद्धस्त्वयास्वीकृतएवचार्थः ९० किंचात्रलोहायमहृत्तदेशगा
वत्कदंबेकिललोहजाताः नाराश्रयाः संमिलिताः शलाकाध्रुवादयः स्यापरितोभ्रमंति ९१ कदंबकाभ्यामितितत्प्रियानाद्धवर्त्तमुक्तेत्व
कथंत्वदृष्टं चेत्तत्वस्तुनासीकियनेत्रलोहेपिधानतोयस्यनचालितावाथः ९२ संदर्शनेनतद्भवमस्यनहिमउक्तएवोवरजोभगोलात्वयादृतः
एवंवृथाश्रमेणदृतेवयतन्नसफलेविनष्टे ९३ ध्रुवायोगाद्वखेटानांकदंबचलिताश्चपिगोलाध्रुवानुरोधेनचलेतिप्रवहाययथा ९४ न
घानीलायसोगोलोध्रुवर्साकर्षणंविनाकथंध्रुवानुरोधात्तच्चलतिप्रवहाहतः ९५ नैवध्रुवाकर्षणमंतरेणध्रुवानुरोधाच्चलनंहिगोले
लोहाश्रयकीलेत्रकथंतदानींभ्रमोभवेत्तेचरगोलकानां ९६ ध्रुवानुरोधात्प्रवहभ्रमस्तत्रोतर्हियोगोलकजोभ्रमः सः विनाकथंचित्रहिते
भवेत्तदत्त्रवहयाकर्षणतोप्यतोत्र ९७ ध्रुवानुरोधात्प्रवहभ्रमः स्यात्निवारितत्वात्किलतदृशेन नदाश्रितेचापिचलेनयैवध्रुवाश्रयो
योत्रहृषैवमूढ ९८ किंचनीलायसोगोलोनिवद्धः प्रवहादथा नथैवखेटगोलाश्चवद्धास्त्वद्दीतितः किल ९९ लोहायवृत्तेनकदंबका

नव॰ वि॰ १२

भ्रमणं दूरगं चापि खगे यथा यः स्पष्टक्रियागोलयुते तदुक्त्या ऋवानरो यथ भ्रमणं नरो यात् १०॥ आकर्षयत्यूर्ध्वगनीललोहगोले निजासन्नगतं कथं न
आकर्षयत्यत्र कदंबकाभ्यां न चैव साम्यादनिलाश्रयस्य १ चलोऽशगत्या चलितेऽभवच्चलोहाय यत्तत्तु यदा तदात्र चलोऽग्रहो नैव तत दृशेन सकृति
कायां न दयोगतोऽहि २ अथ चुम्बकवच्च लोहस्याप समं डलं स्वीकृत्य तदृशा नैव दृष्टा प्रथितेऽग्र चलेतिहि ३ इत्थं वदसि चेन्न खोर्ध्वनीलगोलोऽपि नो
कथं न दृशेन कदंबाभ्यां चलोऽशेऽस्य लितो भवेत् ४ सर्वं वकोऽयः स्थितलोहजानं स्वनोऽयथाकर्षयतीह न इत् आकर्षयत्यूर्ध्वगलोहजातमि
ति अस्ति दृढं हि यतो नराणां ५ किं चोर्ध्वगोलोऽस्ति महानयःस्थिनाकर्षणेऽकर्तृम शक्यमस्य अतस्तदुक्त्या परखेटगोलस्याकर्षणे चुम्बकवत्तदा
त्र ६ यदंतलोहाय समं डलेनासमेततः खचरगोलकानां आकर्षणे चुम्बकवत्सलोहसूत्रेणतत्रास्य यद्रूपमेव ७ तेषां पराधीनतयाग
तानां स्थितं भवेत्त्वेऽऋवतः कदंबात् लोहायवृत्ते च यितेत्ववशात्तु व प्रयेनदा श्रितं खेटभवेन चैव ८ अवाप्यितेन तदयनोऽऽदिचैव चलत्यतोना
नुयय निरत्र युक्ताश्रयेसत्यपि यो निलाख्योऽश्रयस्तदुक्तोऽस्ति तु चैवमूढ ९ कदंबकाभ्यां खचर्तगोलभ्रमेण तद्दृष्ट्न खेड्वायो गो
लास्तु किं न दृशा नो न तद्दृष्टं छेति एवं खगनिर्विदाय १० ऋवेऽस्थिरत्वात्तदसंभवे श्रुद्धवानिलोऽतःस्थिरखेचराः किं तदा कदंबानुगताः स्युरे॰
वेस्थैर्यात्कदंबे ऋवगाः खगाः किं ११ इत्यं निजं वुप्रवाहसदृढो गाकाशसंस्थया अतनैवाद्दृढत्वेन प्रवहस्याचिरास्थितेः १२ चुम्बकोऽभवति
लोहविशेषस्तदृशा च्चलतिलोहमिदं हि खचरास्तनहि लोहजवृत्तस्याः स्वहृतनिजमार्गगताश्च १३ इहायतश्चुम्बकरीत्यभावाल्लीकसंवे॰
यवशाद्बुधाणां आकर्षणं चापमहत्तनो त्रकथं भवेल्लोहमयं च सर्वं १४ अतारि तं मूढधियेयवत्तेन गोलस्वरूपं स्फुटबुद्धिलोके अप्रसंगतालाय
भवेन्मतं ततस्ताज्ज्यसदा गोलविदोऽवरिष्ठैः १५ दूरास्थिताया ग्रहतो निलानोभूस्थैः समस्तकगोलकस्यास्थितिर्न दृक्संसिद्धा बुध्यते तेन गोले
दृष्टौ ताद्दृग् यातुजेव क्षमथाहं १६ दृढयानशलाकाभिः सूक्ष्माभिः स्वीयदेशजे गोले ना वास्थिरं कृत्वा तदंतः प्रवहामिय १७ चलोऽन्योथ
तदंतस्थमगोलोऽभाश्रयस्तथा कार्यो गणितशिल्पार्थं तत्त्वतैः सचमत्कृतः १८ याम्योत्तरं प्रागपरं च कोणाभिधं च तद्वृत्तच तच्छयोगो तयो
श्चयोऽस्य स्थिता तस्तु द्दूर्ध्वखस्वस्तिकं चान्यदथः स्थितं च १९ तयोगाविज्ञात्र वतिश्रमाणोऽर्थं तं कृतं खदितितिजं चतत्स्यात् तयागसोम्यदिति

१२

जेक्रकेयेसमाख्येसैतौभवतस्तुसौम्ये २० ततोत्रभागैर्ध्रुवचिह्नसूत्रेयाम्योत्तरस्थेपरिकल्पनीये तत्कीलकाग्राच्चनदंतरस्थः प्रत्यक्क्रमोन्यः ध्रुवह
स्तगोलः २१ कार्यौध्रुवाभ्यामिह खेटकभागैर्वृत्तेक्रमेणाद्विषुवाख्यवृत्ते स्वस्वापमांशैश्चततोद्युरात्रवृत्तानियाम्योत्तरदिग्गतानि २२ तद्गोलया
म्योत्तरमंडलेनध्रुवाज्जिनांशैः स्वकदंबचिह्नं सौम्यध्रुवाद्याम्यदिशीह याम्यध्रुवाच्चसौम्ये किलयाम्यसौम्ये भांशैः परेप्राक्चलितोभगोल
स्तत्कीलकाग्रात्स्वधियाविधेयः २३ कदंबकाग्रादिहखेटकच्छोभागैस्तद्गोलवृत्तेकिलराशिवृत्ते तद्द्वादशांशाः किलराशयोजात् समाप्ति
मि २० स्वास्तिमखाम्निसंति २३ अथांशमत्रापिकदंबयुग्मवृत्तानिकार्याणिशराश्रियाणि अथसेव्यनाराशयगोलकोयंकदंबकायष्टिनवृत्तमत्र २४
भवृत्तवत्तच्चलनेध्रुवाख्येतद्ध्रुवस्थानगतेध्रुवंस्ते एवंभसत्त्वतोवायोः स्वदेशस्यस्ततः क्रमात् २५ कार्याशिल्पविदागोलाः स्वसाध्याख्यया
तते जीर्णभवृत्तस्यचलांशकानांत्यक्कागतिनोध्रुवगोसदाह्वः २६ एवंभगोलाश्रयतोत्तरस्थाः कदंबकाग्राचलखेटगोलाः भगोलराशिवृ
ताःस्युःसमसूत्रेणकलिका २७ स्वस्वगोलस्थिताःस्वस्वक्रांतिवृत्तेनदेवहि गोलमद्वीतिवोयार्थंमरवेतद्गोलकत्रयं २८ कार्यवस्त्वप्रतीत्यर्थं
त्यक्काएवोदितेबुधः इतिगोलबंधः दिग्देशकालैर्वङ्यांतराणिस्थलानुपातेर्जनितानियानि २९ मध्यस्फुटीयोचरगोलशैघ्र्यमांदो
त्थयानादिविचित्रगत्या २९ स्वस्थलयास्तुगणितोद्भवानिसर्वाणितान्मिश्रितमेकमेव वहूनंतरंस्याद्बहुकालजेनतानेत्वशक्याहिप्टणायते
त्र ३० कस्यांतरंकस्यचतत्प्रदेयंनतायतेतत्रलिकोस्किनोपि लोकेभिमानात्कथयंतिमूढाः कालांतरंबीजमहोनसत्तत् ३१ ब्रह्मार्क
चंद्रैःस्थिरस्ष्टिहितकाशनितत्वणौतोचविलक्षणौच मत्वास्वबीजस्यगतिंवदेत्तितानेचकिंतैस्तदहंनवेद्मि ३२ इत्थंमोद्धयसंतेपादिदि
यघोत्तरार्द्धके विस्तृतीस्यत्रकृत्वाविस्तृतीतिवलात्वराः ३३ नाशयंतिवशिष्टोंकिंवलस्पष्टमात्रमास्थिरे यद्बीजमाहतेयात्रस्थूलमभक्तिं
भवेहितत् ३४ स्थिरस्प्टत्वेतुतज्ज्ञानयंत्रैः तज्ज्ञाप्यकैर्ध्रुवं नास्मादशांततज्ज्ञानात्रतिकामात्रतः क्वचित् ३५ अदृष्टफलसिद्ध्यर्थंयथाका
द्युक्तितःकुरु गणितंतद्विदृष्टार्थंतदृष्ट्युद्भवतःसदा ३६ आदर्शोदोदृश्यतेयद्वद्दृष्टावैविचित्रतद्दृष्टिजेचसूतंत्वे दृश्यस्यैवत्रलग्नत
देवदृश्यंतास्यदर्पणादौतदग्रे ३६ स्यात्तुंशाक्केनैवततत्रायतोवागेतेशाक्तुंत्वेबुधनिर्मलत्वात अग्रेमार्गस्यावरोधाक्रमेणातस्मात्दृश्यास्मि

स्वल्पाग्रकेंते ३७ शाक्ताख्यस्याथो परावर्त्यवान्यथादिक्स्थाने संविलग्नं भवेद्धि दृश्यं दृश्याव यणमादर्शीसंस्थं प्राग्रश्मा ग्रस्थान संकं भवेत्तत् ३८ तन्निर्मे
लत्वाद्रविरश्मयो दृग्राशिमरीचैव गतास्ततस्ते यत्र स्वशक्त्यैव न तदन्यदेशे लग्नाग्रस्वौ: दद्द भूस्थलोकैः ३९ तत्र स्यादृष्टो वहिर्दृश्यते र्कः स्वादर्शगो पि प्रति
विम्बरूपः एवं परावर्त्यगताः दृश्याद्रवौ विलग्नाश्च यतो ऽर्कविंब ४० आदर्शगे दृश्यतएव तस्मात् जलेपि यद्वत्प्रतिबिंबितं च स्वल्पे मयोक्तं किल
विस्तरोस्य महान् विचारस्य दृग्गुद्भवस्य ४१ प्रायोऽर्करश्मिशाकजातिजाले दृग्रश्मयो दृष्टिभवान्त्वणोत्व भिन्नाप्ययं चार्ककरागतास्ते भित्त्वैव
गच्छंति यतो दृगस्याः ४२ ॥ इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धांततत्त्वविवेके मध्यमाधिकारः ॥ अंतीद्रिय त्रैगगने चराणां स्फुटक्रियोक्ता
सदसत्फलार्थं नत्वा विनाऽऽप्तानयनेन तदर्थं सवासनं प्राग्गणितोद्यमो मे १ तावत्त्रयोप्युक्तं द्विगमूलादिकं किल प्रतिसूत्रविदो न दृष्टे तद्धि
वार्त्त्वदाम्यहं २ तत्वांकयोर्द्वयोर्घातो वर्ग आद्यैरुदाहृतः ह्यादिस्थानस्थितांकानां वर्गंस्याकक्रुतिं तथा ३ द्विघ्नांत्यांकगुणाश्चान्ये स्वसंकोर्ध्व
स्थितास्ततः त्यक्त्वांत्यमेवशेषाणां ते स्थिरन्त्यायी: पुनः क्रिया: ४ शेषांककृतिरेवैवं यावत्सर्वकृतिर्भवेत् एवं तद्वैपरीत्येन स्वर्वोथमूलसाध
ने ५ शेषं यावदिहाद्यांकाद् ऊर्ध्वतिर्यक् च घटेत्वया संस्थास्थानांककानां च विषमाख्यसमक्रमात् ६ त्यक्त्वांत्याद्विषमाद्वर्गं द्विघ्नतन्मूलह
तस्ततः लब्धवर्गं च विषमाद्याद्धोथ पुनः पुनः ७ क्रियैवं सर्वमूलांकं पावत्तत्रे पदानि च शेषस्थानोक्रमेणैवं मूलेस्मीयमुदाहृतं ८
अंकाणां वे हि वहवो वर्गांकास्तत्पदेत्विदं अवर्गकांककायेवतत्पदानयनाय वै ९ आद्यैरात्तन्नमूलं च शोक्तं नत्त्वोत्यतेधुना द्वहृदिष्ट
कृतिघ्नाखादवर्गाच्छेदवर्जितात् १० पदमिष्टोद्धृतं तत्स्यान्मूलमासन्नसंज्ञकं सच्छेदच्छेदनिघ्नाच्च मूलं छेदेष्टघातहृत् स्वल्पासन्नप
दत्वाते हृहदिष्टेवुधैः स्मृते स्वल्पेष्टे प्राप्तितो येनैकत्र तत्रियतेन हि १२ पदस्याधिकमल्पत्वमस्मादप्याधिकं तिहि तद्धि मूलं च तज्ज्ञा
नेनैकघनान्यथापदे १३ स्वासन्नमूलेन हृतादवर्गात्त्वाप्तिस्तदासन्नपदैक्यखंडं यत्तत्स्फुटासन्नपदेन तत्स्वल्पं तदन्तस्फुटासन्नपदं मुहुः स्या
त् १४ द्वयं व्यक्ते च गणितेशोक्तमव्यक्तकेन तथा द्रूपयुक्तस्य वर्णस्य कृतौ तद्रूपवर्णयोः १५ वर्गौ तद्विघ्नघातघ्ने तद्वर्गात्मूलसाधने तद्रू
पवर्णकृत्योश्च पदयोर्द्विघ्नसंहतिः १६ यदि ने त्रास्थितौ तर्हि ते पदे एव खंडके स्वपदस्थैति तन्मूलेस्मीयं खंडद्वयात्मकं १७ षष्ठिवर्गया

एणदेकान्मूलं ग्राह्यं यदागतं सैकशेषषष्टिगुणोद्दिष्टयुक्तत्र्यपदोद्धृतं १८ लब्धमागतं मूलस्यावयवस्येति तत्पदं षष्टिभक्तं सावयवं स्वीयमास
न्नमूलकं १९ अथवर्गोऽकभिन्नानां सदृशैकात्मकं पदं इति भ्रमो विमूढानां बहूनामस्ति तत्र तत् सूत्रेकूहकरीत्यातं विचारेणाह्यस्तत्त्वतः २०
आर्यभास्करमुख्यैस्तु एवं नो वक्तृतोऽस्ति यः २१ मूलेनावच्छिविधं रेखात्मकमेकात्मकं चेति तत्र रेखात्मकं मूलं येषां तेन्त्यवर्गोका अनेकात्मकं
मूलं येषां तेन्त्यवर्गोकाः एवं भूवेदनवादयः ११४।५। येषां चैकात्मकं मूलं तेन विघ्नेन्त्यवर्गोकाद्दिविधं चादयः २१३।५। तस्माद्वर्गोकस्य पदद्व
यमवर्गोकस्यैकं रेखात्मकं पदमिति नन्ववर्गोकानां मध्ये यथा पंचानां मूलानयविचारे द्विराशीकाः पंचाल्पद्विराशिवर्गः पंचाधिकद्व
तिमूलाधिक्याकल्पनेच ववर्गाधिक्यादर्शनात् एवं दृष्टमूलवर्गादनन्तरमकस्मात्तु हृष्टाधिकवर्गस्य नत्समत्वे क्लिनाऽनुपपन्नत्वाद्विराशेराधिक्यो
कोकेषु द्विराशेर्मूलं नोकेषु यः कश्चिदेकावयवः सन्नस्तितेस्तु स्त्राधियासंगृह्यतद्वर्गोपि पंचसमः स्यात् कथं तत्र तन्मूलासंभवो युक्तश्चाभावा
दितिचेदुच्यते यत्नववर्गोकानां ३।२।१५ मूलेमव्यनेन दाभिन्नं भिन्नं वाऽ भिन्नंवाऽविर्गोकरूपत्वादेनेषां तु वर्गरूपत्वादभिन्नमूलासंभवः
अथभिन्नोऽकः स्वगुणितेनाभिन्नं तेन जहातीति युक्त्या स्वग्रसिद्धत्वाद्भिन्नोऽकवर्गे भिन्नत्वावश्यंभावादेनेषां तु अभिन्नत्वान्नभिन्नमूलस्यापिसं
भवः यद्वा यो हियेति निःशेषं हरतितद्वर्गोति निःशेषं हरतीतितद्विरोधेन यो हियेन हरतीति निःशेषं तद्वर्गोपिन तद्वर्गोति निःशेषं हरतीति नि
श्चयाद्भिन्नोऽकवर्गे भिन्नात्वाहानिः अथायमनेन निःशेषेन हरतीति एवं भागेलब्धद्वयेर शेषं ४ ष ष्ष्यागुणिते २४० तेनैव भुक्तेलब्धं ४८०
वेषष्ठ्यांशकल्पनयासावयवोऽकः २।४८ अस्य वर्गोयं ७।५०।२४ अत्रायं वाम्लहीनः सावयवोऽकः २।४४ अस्य वर्गोयं ७।५६।११
अयं वा २।५० अस्य वर्गः ८।१।४० अत्र पंचाशदवयवग्रहणेनाष्टाधिकवर्ग इत्याभिन्नाष्टान्यथानुपपत्त्या पंचाशदल्पऊनः पंचाशद
धिकोऽवयवः कश्चिद्भवितुमर्हतीति चेत्तन्नाहृष्टस्तुल्यपरंपरयावद्भ्यवयवग्रहणेपि वर्गोतन्यूनतदाधिकसंभावनयातदसमत्वात्
तेन न कोप्यत्रावयवः कल्पयितुमाचितो येन वर्गेत्वभिन्नाष्टसमत्वं स्यादेतद्यदि सावयवोऽकस्य वर्गेसंभवत्सावयवत्वहानिः सप्रमाणं न
वैवं सावयवोऽकस्य वर्गोर्धमध्योयः पंक्तिविन्यासेनत्वेडगुणनरीत्यागुणनेऽन्त्यपंक्त्यावंशोकस्य वर्गो यदि षष्टिभक्तः शुद्धातीसंज्ञातिमा

तत्व॰
वि॰
१४

14

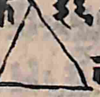
वयवहानावपि नोत्तिमावयवहानिः तत्र द्विगुणितत्रिंशद्गुणोष्टांकस्य षष्टिसमूहत्वेन सिद्धस्य त्रिंशद्वर्गात्रिःशेषषष्टिलब्धेन षष्ट्यल्पेन सम्मिलि
तत्वात् षष्टिभागे शेषाभावत्र्यंशावयवत्वेन निर्णयात् तेनात्र यस्यकस्यापि सावयवांकस्य स्वेच्छयाकल्पितस्य वर्गोऽवयवहाने निरवयवत्वेनैव युक्तमि॰
ति सुधियो ऽह्यं अथ प्रतीत्यर्थमन्यथोच्यते यत्र भिन्नांके हरो भाज्यादधिकस्तत्र तद्वर्गोऽपि स तदधिक एवेति नैव तद्भिन्नत्वेऽस्माकं विप्रतिपत्तिः
अल्पत्वेन अपवर्त्तितयोरनपवर्त्तितयोर्वा भाज्यहारयोः फलं तु मितितावदस्ति स्वप्रसिद्धं तेनापवर्त्तितानपवर्त्तितस्मिन्नंकयोस्तुल्यसावयव
फलत्वेन तद्वर्गयोरपि तुल्यफलत्वाद्भिन्नांकभाज्यहारयोः स्वतो दृढत्वाभावेऽपि दृढापवर्त्तितेन एवं दृढत्वे विधाय तद्वर्गे भिन्नत्वमभिन्नत्वे वा संभव
तीति विचारः स यथा दृढभाज्यस्य खंडद्वयं दृढहरेण यावन्निःशेषभजनार्हं दृढभाज्यखंडस्य दृढहरसजातीयत्वेन तस्याप्यपवर्त्तनसंभवाद्वेषतयोग
रूपदृढभाज्यस्य सर्वथाऽपवर्त्तनसंभवेन दृढभाज्यहारयोरपि पुनरपवर्त्तनप्रसक्त्या तद्दृढत्वसिद्धेर्वैयर्थ्यापत्तेः अथास्य खंडद्वयात्मकदृढभाज्यस्य
वर्गे संभवंति त्रीणि खंडानि दृढहरेण यावन्निःशेषभजनार्हं तद्वर्गे तत्स्यमेकैकं तद्दृढशेषद्विघ्नघातात्मकं च द्वितीयं दृढशेषवर्गेण संहितं तृतीयं एवं
खंडत्रयात्मकभाज्यवर्गे प्रत्येकं खंडेषु तद्योगे वा यदि दृढहरवर्गेण निःशेषभजनं तर्हि भिन्नत्वेऽपि मूलांकस्य वर्गे त्वभिन्नत्वं संगच्छते नेतरथा तथा
हि प्रथमखंडस्यानिशं दृढहरवर्गसजातीयत्वेन तत्वेन तच्छुद्धिः स्यादेव द्वितीयखंडस्यापि कदाचिद्यदि तेन शुद्धिस्तर्हि तृतीयखंडस्य दृढशेषवर्गरूप
स्य तद्धरात्यशेषत्वेन दृढहरवर्गाल्पत्वात् तच्छुद्ध्यभावात् खंडत्रयात्मकदृढभाज्यवर्गेणैव तत्र निःशेषभजनं द्वितीयखंडस्य दृढहरवर्गेण
भागे यदि शेषं स्यात्तर्हि तच्छेषस्य तृतीयखंडस्य दृढशेषवर्गस्य प्रत्येकं दृढहरवर्गेण शुद्ध्यभावेऽपि तद्योगे त्वस्ति निःशेषभजनसंभावनाः परमि
यं तदैव स्याद्यदि द्वितीयखंडोत्थशेषेण हरवर्गसमस्तृतीयखंडात्मको दृढशेषवर्गः स्यात् योगे च द्वितीयखंडस्य शेषस्य दृढहरवर्गसमत्वेन दृढ
हरवर्गेण संशुद्ध्या दृढभाज्यवर्गे निःशेषभजनं स्यात् तथात्वे दृढशेषवर्गस्य स्पष्ट एव सविस्तरविचारमेतं अस्तीह दृढहरसजातीयं खंडं तस्यैका
दिगुणितदृढहररूपत्वात् दृढहरवर्गोऽपि दृढहरसजातीयस्तेन तस्य भागे यच्छेषं तदप्यवश्यं दृढहरसजातीयं तद्धनहरवर्गोऽपि दृढहरसज
तीय एव तेनैनाद्दशांकरूपेण तृतीयखंडस्य कल्पनेन तद्रूपदृढशेषस्य वर्गो दृढहरसजातीयस्य अवर्गत्वेन तत्तुल्यत्वेन दृढशेषवर्गो वाच्यो तत एव वर्गत्वे

न [कादिगुणितदृढहरस्वरूपत्वे धर्मावच्छिन्नमध्यस्य शेषो न दृढहरवर्गे दृढहरस्य) त । यः सिद्धान्तिसाजात्यमतैकादिगुणितदृढहरस्वरूपत्वं प्रकृते तेन नैवस
युक्तस्य रहिता वदृढहरसजाती x दर्गत्वप्रकाराभ्यासे भवति यद्गुणो दृढहरो दृढशेषवर्गत्वेन कल्पने सगुणो दृढहरास्यो नानेत्यः दृढ
शेषस्य दृढहराल्पत्वेन तद्वर्गस्यापि तद्वर्गाल्पत्वात् नाष्टशगुणकगुणितदृढहरत्वं स्ये दृढशेषवर्गे दृढहरतद्गुणकयोर्वर्गरूपयोर्घाता
त्मको वर्ग एकः तयोश्च वर्गरूपयोस्त्र इष्टवर्गः प्रवर्गगुणकांकघातरूपदृढहरस्य प्रवर्गगुणकांकस्य च घातात्मको वर्गो द्वितीयः आद्ये दृढहरमू
लगुणकांकमूलघातरूपदृढशेषस्य दृढहरेण साकं पुनर्दृढहरमूलेनापवर्तनप्रसंगः द्वितीयेपि प्रवर्गगुणकांकघातरूपदृढहरेण सा
कमिष्टगुणकांकाभ्यां पुनरपवर्तनप्रसंगः तेन प्रकृते शेषहरयोर्दृढत्वसिद्धौ शेषवर्गस्यापि तद्धरेण साकं दृढत्वात्तत्र तस्यैकादिगुणितदृढहरस
मत्वं नहि त्रकिमपि नाष्टशापशमो यद्वर्गो दृढहरभक्तः शुध्यति येन दृढहरसजातीयत्वं दृढशेषवर्गस्यात् तथा च तृतीयखंडेत्यदृशेष
वर्गस्य द्वितीयखंडेत्य शेषो न दृढहरवर्गसमत्वेन कथमपि स्यात् तेन दृढभाज्यवर्गेणानिःशेषभजनाभावाद्भिन्नांकवर्गाभिन्नत्वेन न एव वर्गीकाना
मभिन्नामकात्मके मूले रेखात्मके तु स्यात् तथा यथा एकजात्यत्र्यस्रभुजकर्णसंबंधावन्यजात्यत्र्यस्रकोटिकर्णसंधेयिस्तथा च तद्दैर्घ्ये त्वचत्वारि सम
जात्यत्र्यस्राणि संस्थापनीयानि यथा सति समकोणकर्णसमचतुर्भुजे तद्दैर्घ्ये तथा भुजकोट्येतरसमचतु
र्भुजः स्यात् तद्वेव प्रवुअसचतुर्थफले भुजकोटिद्विघ्नात्मके तदेनर्गतर्गतत्वेनत्रफले च तदेन र
वर्गतुल्यमिति तदेतरः भुवे को १ वमव १० भु० को २ कोच १ तद्विघ्नघातभुजको २ योगस्य तद्वर्गयोग
भुजव १ कोव १ रूपत्वाद्बृहत्समचतुर्भुजक्षेत्रफले भुजकोटिवर्गयोगतुल्यं कर्णवर्गोपि तत्फलमिति सिद्धौ
ये कर्णवर्गोऽस्यपदं कर्ण इति सयुक्तिकं सिद्धमस्ति अत्रेदमष्टव्यं ते प्रवर्गतद्वर्गयोगस्थले एततत्क्षेत्रफल
पदे सदसद्वा ३ कोकयुत्या तदसिद्धे तावत् कर्णो रेखात्मतुल्यभुजस्य भुजकोघ्यसंबंधेन निर्णीताभ्याय
रिमितपरिमाणस्य प्रत्यत्तोपलब्धस्य पदरूपेण सिद्धत्वात्रासत्त्वं अतोत्रनिःसंदिग्धं तत्त्वमिदं यद्विसमको

त.त्व.
वि.
१५
15

णसमवत्वम्भुजत्वेऽत्र पलस्य वर्गस्य पदकल्पने ज्यात्रकर्णरेखास्वरूपमेव परं त्वनन्तज्ञानसंख्यया परिछिन्नं कर्तुमशक्यं उक्तयुक्त्या तदसिद्धेः अ
नन्वेतद्रेखातिरिक्तं नह्येकात्मकं संख्यामूलमिति सिद्धं यस्य कस्यापि सावयवो कस्य स्वेच्छया कल्पितस्य वर्गेण तदस्य वर्गेण तदसमत्वात् त
वैतादृशस्थले किं वास्तवं मूलमिति पृच्छायां तद्रेखास्वरूपमेव तन्मूलं नान्यदेकात्मकमित्युत्तरं युक्ततरं सुधीभिरूह्यं अन्यथा तस्यैव सिद्धेः
विदितमेव मवर्गस्याभिन्नसंख्यात्मकं मूलं रीत्यानयैवावर्गाभिन्नाकस्यापि मूलं स्पष्टमेव वेदितमिति विजानीहि तेन गणिते आसन्नमूलस्य
सर्वथैकात्मकमूलासंभवेन तदासन्नत्वेन कथं तस्य प्रामाणिकत्वेपि संभावितरेखात्मके मूलस्यासन्नेनिकटं तदानीमिति ध्येयं आस
न्नमूलत्वस्य रेखातद्रेखासन्नेति भावः यद्वा आसन्नस्य यदेश्यासन्नपदे अवर्गसंख्यात्मकमूलासंभवेन तस्यसन्नस्य चिह्नगस्य सावय
वस्येदं पदमिति याथार्थ्यं अथ रेखात्मकदृष्टकरणीस्य यत्किंचिन्मानेन संख्यातत्वेपि भुजकोटिसंख्योचितमानेन तस्य संख्यातत्वाभावा
दासन्नीकृत्य यदद्वारा तदासन्नरेखायां वक्तानकरणं बुद्धिमत्तायुक्तमेव समस्तमत्र सर्वनाशात् स्वल्पनाशो वर इति न्यायात्तदासन्नत्वेनग्र
हणस्योचितत्वात् अन्यथा व्यवहारोच्छेदापत्तेश्चेत्यलं पल्लवितेन ॥ ॥ अथैतद्रेखात्मकपदत्वेन परमाणोरपि सावयवत्वतानिश्च
यः तथाहि अप्रस्त्ताणुः परिछिन्नपरिमाणपरमाणुरस्तीति स्वीकुर्वंति तत्र द्वाभ्यां द्व्यणुकपरिमाणं त्रिभिस्त्र्यणुकपरिमाणमिति
पराङ्गीतपरमाणुभिः रेकोत्तरहत्परमाणोर्भुजस्तथा तन्मिता कोटिश्च ताभ्यां मवर्गपदरूपकरणीस्य रेखात्मकस्य परमाणुपरिमाणेन
समापनेत्ववश्यमेवेत्थं परिमाणावल्पपरिमाणेकणावशेषमस्ति तत्र भुजकोटिवर्गयोगपदरूपकरणीस्य वासनया सावयवत्वेनाव
गमादेकतत्त्वपरिछिन्नमूलाभावात् परमाणुवत्परिमाणवत्पपरिमाणादपि अधिकयुक्त्या ततोऽप्यल्पपरिमाणसिद्धिरित्युत्तरोत्तरमूक्त
कल्पनया अनंतावयवाः सिध्यंति तेन तत्तत्स्यैव अनन्ता इति नकाप्यनुपपत्तिः न च सर्वारंभकोऽवयवदस्स्त्येकमेवं निरवयवोस्तिता
दृष्टैर्वक्तृभिः स्थूलः सूक्ष्मः सूक्ष्मइतितत्तत्क्रमेकशेषैर्योः स्थूलसूक्ष्मत्वोपलंभः नहि सोस्तितदन्यथाकल्पनायामितिवाच्यं उक्तसयु
क्तिकाने तावयवेष्वपि योग्यवयवोगत्वेनेतद्दशादपि भवदुक्तोपपत्तेरनिर्वाह्यत्वात् त्रिवयवनियतैकावयवकल्पनायोमानाभावात्

नचोभयत्रोप्येमेरुशर्षपयोः समत्वदोषोऽस्तिभवतामितिवाच्यं आनंत्यशब्दमात्रेणाननन्तसमत्वं नत्विंऽयोः किन्तु तदत्र परिमाणहूनमितितत्विंऽ
योरसमत्वादेकपरिमाणवदत्रकथमपितयोः समत्वं वस्तुतस्त्ववयवानंत्येकुत्रापिनियंतनसूक्ष्मत्व अन्यत्रापितन्तद्भावात् किंतु परस्परमापे
क्षिकं चेत्यनंतावयवैरपियुक्तस्थूलसूक्ष्मत्वोपपत्तिसिद्धेः कथमत्रतार्किकाः अत्यन्तं विहायकेवलस्तथानुमानमत्रहृताः परमाणोनिरवय
वत्वंस्वीकुर्वंति ॐ २२ ॥ अहर्निशंरासभवद्वयैवकालोगतस्तर्कविदोमनस्ते अवगम्भूलानवबोधयुक्तैस्तोतोनिरत्रः परमाणुद्वेषः २२
किंचपरिमाणवद्दिभागवत्त्रैत्यभवविरुद्धमित्यलंप्रसंगागतविरुद्धचारेणदैर्घ्यंयस्याः सदैवास्तिविस्तारोनैवविद्यते अतिसूक्ष्माचसारेखा
ज्ञेयाबुद्धिमताधिया २३ अवक्रास्त्र वक्रगातत्राववक्रान्तसरलाभिधा यस्याश्चैकाग्रसंसक्तसूक्ष्माद्दष्टपराग्रकं
२४ नैवपश्यतिवक्रान्तवृत्तरूपाभवेत्तथा वापरूपाथयस्यास्तिनैवदैर्घ्यंनविस्तरः २५ तत्केंद्रंस्यादियास्तेयं
वृत्तमध्यगतेसदा व्यासार्द्धंतरिताऽकेंद्रायारेखावक्रगाभवेत् २६ समंततश्चतद्वृत्तंवलयंमंडलंचतत् वृत्ता
मध्यास्थितायास्यादन्तरेखाचकेंद्रगा २७ तेयः सएवविष्कंभोव्यासश्चवृत्तमध्यगः तदन्यात्वन्तरेखात्वरेखा
त्रपरांज्यापरांचापजा २८ एवंकेंद्राचयतइष्टंसर्वं ... व्यासार्द्धमानता समांतरास्थितागोलः सएवाद्येरुदा
हृतः २९ रेखोपरिगतारेखातियक्स्यात्स्तिकाततः वृतंतुल्यचतुर्भागंभवेत्तत्समकोणके ३० चतुर्दिक्स्थि
तेनैवेयदितद्विषमस्तते समकोणाश्रितोवाहूदेयौतुल्यावतुल्यकौ ३१ तदग्राभ्यांतथाकर्णइत्येजात्ये
त्रिकोणके   प्रातिलोम्येनतन्त्वस्वयुग्मयोगवशाद्भवेत् ३२ तुल्यश्रवणेचाद्यमितस्यच
तद्भुजे सम   कर्णायतेवान्यदथवासमकोणतः ३३ समोवाविषमोवाहूनदग्राभ्यात्स्वती
यकः वाहु   स्त्रिभुजेत्येयंसमंतत्रिभुजैःसमैः ३४ दृढजत्येवयज्ज्ञात्वेलयुतद्विविचार्य
ते सजाती   यंविजातीयंवेतितज्ज्ञानतोवुधः नोपहासोत्रकुत्रापिमवेत्सगणितागिवे ३५य

यदत्तानवशात्त्रस्रा: सिद्धांतनाग्रपीहन भुजयोरैक्यान: सिद्ध: समकोणोस्तिजात्यके ३६ भुजप्रवणयोगाद्धविषम: कोणएवव बृहद्भुजेबृहद्धा
द्धलेघुसेतेलघुर्यथा ३७ तथाबृहलघुद्वेवेजात्यस्यसमकोणयो: घकेतज्ञा त्र्ययोर्यांचकर्णौतुल्यांतराश्रितो यदास्यातोतदाजातो
जातीयेववेतथा वाहुप्रवणयोगस्यविषमाभियकोणत: बृहद्भुजेबृहद्धाद्धलेघुसेतेलघुस्तथा ४० द्वयोकर्णांचकर्णा:स्यातन्त्रान्याष्ट्राकितो
भुज: विषमाभियकोणस्य:सबृहज्ञात्यवाद्धत: ४१ समांतराश्रितश्चेत्स्यातर्हितावपिजात्यके बृहज्ञात्यसजातीयेत्तेयतद्धत्वमथ्यगं ४२ल
घुजात्यबृहज्ञात्येसजातीयेचतद्भुवे समानांतरसंस्पृष्टबृहद्धाद्धर्वे हद्भुजात् ४३ लघुसेतालघुतद्धत्कर्णकर्णाश्चतत्रच इत्यमेषांहिसा
जात्यप्रतीत्यर्थंचदर्शने ४४ रीत्यानयासजातीयं सिद्धमप्यत्रतथदा लघुसंतंबृहज्ञात्येशोकव्यत्ययत:कृते ४५ तथापितत्सजातीय
मनुपात्नाहिमत्रवै कर्णभूमोभुजे
कोणस्तुल्यवतोजात्यकेयथा ४६
भूतदिगतयोरेकाद्रेखयोर्वि
षमौचयौ कोणौततद्भवेज्ञात्येस
जातीयेनदैक्यान: रेखयो:कोटि
कस्याकृत्वास्यसाक्षतिंतथा खे
ख्ययातद्भ्रजोमध्येत्वसंतत्रेदद्दा
र्शने ४८ क्रियासमांतरेखाभ्यामेक
रेखैकाकोणकौ सजातीयेत्वतज्ञा
त्येतयेस्पंवद्धयावुय: ४९ त्रिज्याव्यासार्द्धमानेनवृत्तेकार्येसमावतौ स्पृक्कांशेस्पृक्कलिप्ताभिष्टाकितेचदिगंकिते ५० तथाप्रागपरंतावद्

त्रिज्योनरसहृत्तके हृते शाकविह्वनः पार्श्वद्वये पञ्चभुजांशकान् ५१ दत्वानदययोर्लग्नारेखैकाग्रसिंजिनी छिन्नवाह्वंशनल्पस्य गुणाचापस्य साभवे
त् ५२ तदङ्कभुजनत्ल्पस्यचापखंडस्यसिंजिनी लाघवेगणितेदृष्ट्वागणकैरङ्कसिंजिनी ५३ तस्माभिर्योचनोक्तान्यायव्यवहारः कृतास्तिहि अतो
त्र एवं विह्वा [illegible] द्वभुजांशानेकनसनः ५४ यावतदयकं तिर्यग्रेखाशकस्तत्रनोज्यका एवंनदयकंयावदत्रिज्योनरसहृत्तनः ५५ ऊर्ध्वरेखा
वकोटिज्यावाह्वकेरीक्रमेणने त्रिज्याकर्णोव्यासखंडं नद्वर्गैक्यपदात्मकं ५६ भुजज्यावर्गहीनस्यत्रिज्यावर्गस्ययत्पदं कोटिज्यास्याच्चकोटि
ज्यावर्गास्त्रिज्याकृतौकिल ५७ शोध्यस्तस्यपदंदोर्ज्याचैवंदोःकोटिजज्यके त्रिज्यानाः शोधितेनेस्तः कोटिवाह्वक्रमज्यके ५८ ज्याचापमा
र्गणासैववाणरूपोक्रमज्यका एवंक्रमोक्रमज्योचभुजांशजनितेचते ५९ परस्परंचदोःकोटीनयोर्वर्गयुतेःपदे कर्णस्तस्यपदंवाहृदल
ज्योक्तापुरातनैः ६० वाणेनघ्नस्ययोर्व्यासस्तत्पदंदोःक्रमज्यका छिन्नज्याव्यासयोर्वर्गान्तरमूलविनितः ६१ व्यासस्तदलेनतल्पास्याउक्रमा
ज्यातपैवहि शरभक्तयुतोद्दोर्ज्यावर्गोव्यासोभवेद्ध्रुवं ६२ यद्यासरुद्रांशसमो – मज्यानहृतगात्त्रभवेत्क्रमज्या तदुक्रमज्याद्वजहृतनत्ल्यावपि
त्रिदेस्तत्स्पृष्टावलोक्य ६३ व्यासरुद्रांशकोयत्रोक्रमज्यानक्रमज्यका परिध्येकादशांशेनसमाप्यकोटिनाभवेत् ६४ अत्रोपपत्तिः द्विगुणात्रि
ज्याकिलव्यासः शरोनव्यासोहि कोटिज्यायोगरूपकोटिकर्णयोगः शरस्तकोटिकर्णान्तरं तयोर्घातस्तयोरेववर्गान्तरंभुजज्यावर्गतुल्यंतत्मू
लंभुजक्रमज्येत्युपपन्नं उपपन्नानयाशरोनव्याससरयोर्घातस्यमूलंक्रज्यात्वेनसिद्धमितितत्करणाः पदमपोत्तितेसाकरणीययो
र्घातरूपतयोरल्पमक्रमज्योनयोगतल्यं हृतव्यासंचशकल्प्य तद्धतेयातक्रमज्यारेखातन्मितेकरणाः पदमितिसिद्धं अथैवंद्विगुण
णदोर्ज्याद्विगुणत्रिज्यावर्गान्तर भु· व ४ त्रि· व ४ मूलंद्विगुणकोटिज्या को· २ द्विगुणत्रिज्यातः शुद्धाद्विगुणोक्रमज्या उः २ एकगुणेत
यादर्शनात् तदर्द्धमक्रमज्येतिसम्यग्यथोक्तं ॥ ॥ एवंभुजज्यावर्गः कोटिज्यात्रिज्ययोर्वर्गान्तरं तयोर्गान्तरघातसममितिअन्तरेणाभे
णभक्तंकोटिज्यात्रिज्यायोगरूपः शरोनव्यासः शरयुक्तस्तथायेव्यासः स्यादित्युपपन्नं यथाज्येष्ठकनिष्ठाभ्यांभावनाद्विनयेनयेनेचा
वेसाधितेतद्व्यानां भावनयाकिल अन्यज्यानयनंकार्यंचापतेत्रविचक्षणैः योगभावनयैकज्याचापयोरंतरज्यका अन्तरोद्भवया

नव·
वि·
१७

17

तत्रचापेऽन्त्यकोणस्पर्शयोगे वा हीने तत्पिच्छे ज्ञाप्यद्वयं तत्रोत्सेमसमेयवा एदेस्याउक्तवत्तत्रनान्यथेति स्फुटं विदां ॥ ॥ भावनाद्वितयं चातः सूत्रकारीतथा
वदाम्यहं ॥ ॥ मिथः कोटिज्यकानिघ्नी त्रिज्याप्ते वा चापयोर्यके । तयोर्योगान्तरे स्यातां वा चापयोगान्तरज्यके दोर्ज्ययोः कोटिमौर्व्योश्च घातौ त्रिज्योद्धृतौ
तयोः वियोगयोगौ जीवे स्तश्चापैक्यान्तरकोटिजे एवमानयने चक्रे एवं श्रीयशिरोमणौ भावनाभ्यामिति स्पष्टं सम्यगायोऽपि भास्करः ॥ ॥
तस्य चानयनस्यार्थैः सिद्धान्तैः पुरोदिता वासनाकवद्रामिः स्वस्वबुद्धिर्वैचिन्त्यतः स्फुटा ॥ तत्रमरीचिकारास्तु मूलक्रमनवककनिष्ठज्येष्ठयो
रिवभुजज्याकोटिज्ययोश्चान्तरूपवज्राभ्यासस्वरूपसिद्धभावनयानन्तरं तवैकान्तरूपत्वतीयकनिष्ठरूपज्यानयनस्योक्तत्वात्तस्य चक्रकनिष्ठज्ये
ष्ठसंज्ञामन्तराकथनानौचित्याद्भुजज्याकोटिज्ययोरेकस्य कनिष्ठत्वमन्यस्य ज्येष्ठत्वं कल्प्यं तत्र तत्स्यायेन भुजज्यायाः कनिष्ठत्वं कोटि
ज्यायाश्च ज्येष्ठत्वं स्वीकृत्योच्यते प्रकृतेर्गुणकनिष्ठवर्गस्य तत्र युतस्य ज्येष्ठवर्गत्वदर्शनाद्वापि गुणत्वे यामांमवश्यं भवितव्यं भुज
ज्यावर्गोनत्रिज्यावर्गस्य कोटिज्यावर्गत्वाद्वियोजकभुजज्यावर्गस्य ऋणत्वं प्रकल्प्य त्रिज्यावर्गेण सह योगे पिवियोगफलतत्त्वात्त्रिज्यावर्ग
स्य क्षेपकत्वं सिद्धं कनिष्ठभुजज्यायावर्गस्य च ऋणैकगुणेन गुणितत्वदर्शनात् प्रकृतेर्गुणस्य चासावश्यकत्वादृणैकोऽत्र गुणः सत्यके
वलभुजज्यो-- देकसंख्याकएव तथा च भुजज्यावर्गो ऋणैकगुणितस्त्रिज्यावर्गयुतस्तन्मूलं कोटिज्येति सिद्धे भुजज्याकोटिज्ये कनि
ष्ठज्येष्ठे तेषाणां पङ्क्तिर्न्यासः अनयोर्योगएकं कनिष्ठं अन्तरं द्वितीयं कनिष्ठं | क· भुज्या १ ज्ये· भुको १ क्षे· त्रि· व· १ | अत्र ज्येष्ठ | घ्नो
वज्राभ्यासौ | भुज्या भु· को· १ | भुज्या द्वि को· १ | एवं वा द्विज्या भु भुज्या द्वि | क· द्वि· ज्या १ ज्ये· धु· को १ क्षे· त्रि· व १ | द्विज्या भु· को प | को· १
भुज्या धु को· | धुज्या भु· को· १ | १ अथैतेयोगान्तरभावनाजनिककनिष्ठसिद्धे त्रिज्यावर्गवीक्षेपेक्षेपयानस्य क्षेपकत्वेनोक्तत्वात् ज्यान्
यकनिष्ठस्यावश्यं त्रिज्यावर्गक्षेपसंबंधादयोस्तितेनेनत्रिज्यावर्गक्षेप अनन्दष्टवर्गो हृतः क्षेप इत्यादिना त्रिज्यान्त्योत्पन्नेष्टेन भक्ते कनिष्ठे
नेव त्रिज्यावर्गक्षेपे संसिद्धे भवतस्तत्रवज्राभ्यासयोगान्तरकनिष्ठस्य त्रिज्याभक्तस्य त्रिज्याभक्तवज्राभ्यासयोगान्तररूपत्वत्त्वात्त्रिज्या
भक्तवज्राभ्यासयोरेव योगान्तरमैक्यान्तरचापज्यात्वं संपादितमित्युपपन्नं चापयोरित्यादिः एवं भावनयैवैक्यान्तरचापज्यासंबंधिको

ट्रिज्यासिद्धिश्च परमेवनमङ्कतमाचार्यैरानयनं गौरवात् तावद्बाहुज्यावर्गोनात्रिज्यावर्गान्मूलस्य कोटिज्यात्वेन ज्ञानात् एवं कोटिज्यायाः कनिष्ठत्वे
भुजज्यायाश्च ज्येष्ठत्वे प्रकल्प्य यथोक्त्या कोटिचापयोरैक्यान्तरचापज्यायाश्च तद्रूपत्वेनैव सिद्धिः। उभयत्र दोःकोट्योर्वैलक्षण्येऽपि भुजैक्यान्तरको
ट्यैक्यान्तरभुजयोस्तुल्यत्वात् न देवं भावनयैव तदैक्यान्तरजीवोपपत्तिकथनं सयुक्तिकं। अन्यथेष्टज्याभावेनादित इत्यादितदुपपत्तिसूक्तिका
निभास्करीयवचनानि कथं सङ्गच्छन्ते इत्याकूतमत्र भावनानां चाविशेषाद्व्यस्तानयनयोगान्तरभावनया नात्सिद्ध्यापत्तेः तथा हि धनैकप्रकृ
तौ त्रिज्यावर्गः भुजज्यावर्गोनः कोटिज्यावर्गः स्यादिति त्रिज्यातुल्यमपि कनिष्ठं कोटिज्यातुल्यं ज्येष्ठं भुजज्यावर्गतुल्यं ऋणक्षेपक इत्येकः
पक्षः अथवा कोटिज्यावर्गोनस्त्रिज्यावर्गोऽपि दोर्ज्यावर्ग इति त्रिज्या कनिष्ठं भुजज्या ज्येष्ठं कोटिज्यावर्गतुल्यं ऋणक्षेपक इति द्वितीयः भुजज्या
कोटिज्यावर्गयोर्योगोऽपि त्रिज्यावर्ग इति भुजज्या कनिष्ठं त्रिज्या ज्येष्ठं कोटिज्यावर्गः क्षेपक इति तृतीयः अथवा कोटिज्या कनिष्ठं त्रिज्या ज्येष्ठं भु
जज्यावर्गः क्षेपक इति चतुर्थः एतच्चतुष्टयेऽपि स्वस्वजातिकनिष्ठज्येष्ठक्षेपकयोगान्तरभावनया कनिष्ठज्येष्ठक्षेपानयनात् गणितरीत्या
स्याघचापपक्षे त्रि[illegible]ज्यांशवर्गेण तपोभाज्यलत्सर्दं वा ऐक्यान्तरज्येति[illegible]तच्चतुष्टयजामात्रकथं वास्तवरूपेणाङ्गीकृता योगान्तरभावनया
भुजज्यासंवेधस्य तुल्यत्वात् न चास्माकमपि भुजज्यासंवेधयोरभिमतः किं तु कनिष्ठमैक्यान्तरज्यास्वरूपमभिमतं तेन भवदभिमतत्वेपोय
किं विज्ञावनासिद्धेऽपि येन कृतस्त्रिज्यावर्गः स्यात्तन्मूलभक्तं कनिष्ठमेवास्माकमैक्यान्तरचापज्यास्वरूपमितिमदुक्तौ नानुपपत्तिरिति वा
च्यं न द्वितीया तत्र कृतेऽपि कनिककनिष्ठे वास्तवैक्यान्तरज्या न स्यात् परस्परं कोटिज्यागुणितभुजज्ययोस्त्रिज्याभक्तयोर्योगान्तरज्यास्वरूपात्र
अथ यदि भुजज्याकोटिज्यात्रिज्याचापानामन्तरभावनयाः वश्यचापान्तरतुल्यत्वदर्शनात्तयोर्द्धचापक्रमावनेनन्तरचापज्यास्यादिति सा
हूता स्फुटदग्यवुद्ध्यावदसितर्हि सेष्यायस्तदवस्थएव नहि चापनियमाज्ज्यानियमे कर्तुं समर्थी ज्ञापान्तरवज्ज्याभावनोक्त्यन्तरं वा
पयोर्ज्यान्तरसमेत द्विक्रिवा कथं न भवेत् तत्साधकयुक्त्यभावात् उत्कृष्टतीयान्यभावनापक्षे चापान्तरं नवतिवर्गगुणिते तत्कोट्यंशायात
भुक्तेत्वड्क्त्या कनिष्ठं न हि तज्ज्या[illegible]त्वेन न देतरचापज्यातद्गुणाहारयुक्त्या सिद्धिरिति एवं यत्किंचिद्गुणहारयो

गोत्तरसिद्धत्वापत्तेरवश्रिहे तत्सर्वं तज्ज्यास्वरूपस्येति नचमदभिमतं तद्भास्करोक्तकनिष्ठज्येष्ठक्षेपोत्पत्तियोगोत्तरभावनाजनितकनिष्ठमेव त्रि
ज्यावर्गक्षेपकसंबंधो नागतेत्यपेक्षोत्तरज्यात्वल्पमिति वाच्यं नामसात्राभिमानिनामिदानीतनानां च वनवलादेवैतादृशभावनया विना अव्य
क्तसाधकयुक्तिं चापेक्षोत्तरज्यासिद्धौ मानाभावात् अथ भावनयाज्ञानयनेन तन्मूलकारणैवाज्ज्यासाधने सम्यग्गियज्ज्याभावनादिनेत्यनेन
संकृतनामुक्तमित्युक्तं किं न त्रमवादृशार्थोमित्ये भावनास्वरूपप्रतिपादनमात्रं भवता कृतमित्युपकारेण ज्ञातानामपि कनिष्ठाभ्यासे जाततृती
यकनिष्ठस्य त्रिज्याल्पतया ज्यात्वेन निश्चयो नैकोत्तरज्यात्वेनेति न चैकोत्तरज्यारूपे युक्तेन वेति संशयग्रस्तो युक्तिमयेत्सपते नहि सप्रमा
ण प्रतिपादितवीजोक्तकनिष्ठज्येष्ठभावनोपपत्त्यैतादृशस्थले तत्क्षेपसंबंधेन विहितं भावनाजनितत्तृतीयकनिष्ठं तत्क्षेपपदत्वेनोप
दैककनिष्ठद्वयचापयोरैक्योत्तरज्यात्वेन संसिद्धं येन निःसंदिग्धं भवदुक्तेः सिद्धिः कनिष्ठज्येष्ठयोरिवज्याभावनया त्रिज्यावर्गक्षेपसंबंधेन संपा
दिते यद्वितृतीयकनिष्ठं तद्रूपात्रिज्याल्पत्वेन त्रिज्या द्वयोर्नर्गताकापि जीवास्यात्रयमसंशयमैक्योत्तरचापज्या वलात्तत्वेन सिद्धौ युक्त्य
भावादनियमात्न्यूनाधिकसंभावनयासहतत्वापत्तेश्चेति दिक्॥ ॥भावनोपपत्तिरपि गुरु[illegible]तरोक्तोक्तातिगुरुतरा लघूपायेनैव तदान
यनस्य सिद्धेरुपलंभात् अतः प्रसंगात्तदुपपत्तिर्यथा क्षेपद्वयसंबंधिकनिष्ठज्येष्ठयोर्वर्गतेनज्ञायन रक्षेपपदेनेष्टेन तद्विन्नक्षेपसंबंधि
कनिष्ठज्येष्ठगुणितेन च क्षेपज्ञानतत्क्षेपकनिष्ठज्येष्ठयुक्त्याभवतः परमन्यतरक्षेपो यदि मूलप्रदस्तदभावेपि क्षेपज्ञानतत्क्षेपेन तत्कृता
वेवकनिष्ठज्येष्ठयेसम्यगुपयुक्ते विचार्यं प्रकृतिगुणकनिष्ठवर्गस्य ज्येष्ठवर्गात्क्षुद्रस्य क्षेपत्वेन संदर्शनाद्याद्वितीयक्षेपौ | प्र·प्र·क·व·।
अनयोर्वीतः स्वेच्छवत्तुयात्मकक्षेपोयं आद्येद्विज्येव १ अत्र वर्गज्ञातस्य लेखानवर्गतुल्यतेन | आ·ज्ये·व·१त्र·द्वि·क·व·। द्वि· ज्ये·व·१
द्वि· वज्रा· व·प्रपं | गृहीत इतिक्षेपं अयं येन युतः सन्मूलदः स्यात्तस्य प्रकृतिभक्तस्य मूलमेव स्वाभिमतं कनिष्ठं योगेत्रयेन्मूलं तत्तु
ज्येष्ठं प्रकृतिगुणकनिष्ठज्ञातस्य केवलज्येष्ठज्ञातस्य च वर्गौ मध्येवज्राभ्यासवर्गयोगः प्रकृतिगुणः क्षयगतोस्ति यदि च कर्णाचिन्मध्ये
आद्येतवर्गयोर्मूलज्ञानोद्विन्नः स्यात्तर्हि सर्वथैव तन्मूलदः स्यात् अतोत्रतन्मध्यस्वेच्छद्वयापगमेपि चद्विन्नयातस्तत्स्यानेप्रविष्टः स्यात्तादृ

शेषयोजकोयं आ॰ वज्र॰ व॰ प्र॰ १ आ॰ क॰ द्वि॰ क॰ आज्ये॰ द्वि॰ ज्ये॰ प्र २ द्वि॰ वज्रा॰ वज्र॰ १ अत्र मध्यस्थखण्डे वज्राभ्यासघातेन द्विगुणेन प्रकृतिगुणितेन
सममित्ययेवा प्र॰ आ॰ व॰ ज्रा॰ व १ आ॰ वज्रा॰ द्वि॰ वज्रा॰ प्र २ द्वि॰ वज्रा॰ व॰ प्र १ अस्य प्रकृतिभक्तस्य मूले जाते कनिष्ठे आ॰ वज्रा॰ १ द्वि॰ वज्र १ अ
भ्यासयोजकस्य क्षेपघातक्षेपयोगोऽथ। जातज्येष्ठवर्गस्य मूलं ज्येष्ठमिदं प्र॰ आ॰ कद्वि॰ क १ आज्ये॰ द्वि॰ ज्ये १ एवमत्र वज्राभ्यासयोगः क
निष्ठं ज्येष्ठं तु प्रकृतिगुणककनिष्ठघातस्य केवलज्येष्ठघातस्य च योगतुल्यं क्षेपस्तु क्षेपघात इत्युपपन्नं योगभावनोक्तं स्वमूले यन्नर्णो इत्य
नेन न द्विघ्नघातस्य ऋणत्वं प्रकल्प्य यथानीयते तदान्तरभावनोक्तमपि स्पष्टमन्तरघाते तत्र किं भवदुक्तभावनोपपत्तिप्रयासेन अत्र शिरोम
णीयवासनावार्तिके नातनचरणस्तु इष्टचापयोर्जीवाज्ञानेन तच्चापयोर्योगान्तरज्यासिद्ध्यर्थमन्यतरज्योनिनैकज्यास्वरूपमेतरमन्यतर
ज्यामुत्तमैकज्यास्यात् वियोज्यवियोजकान्तरस्य वियोजकयुक्तस्य वियोज्यतुल्यत्वेन युक्त्या सुप्रसिद्धत्वात् अतस्तदन्तरं साध्यते अन्य
तरज्याया अभावेन त्रिज्यायाः सत्त्वेन त्रिज्यातुल्यमेवान्यतरैकज्ययोरन्तरं स्यात् अत्र भुजज्याया अभावेन तत्कोटिज्यायाः परमत्वेन त्रि
ज्यातुल्यान्यतरकोटिज्ययेदमन्तरं त्रिज्यातुल्यं तदेष्टान्यतरकोटिज्यया किमिति लब्धमिष्टान्यतरज्यासमं यदन्तरं तत्र स्थले अन्यतरको
टिज्यापरमत्वेऽपि तदभावेन तदभावाभावात् तत्रान्यतरकोटिज्याया अभावात् ज्यापरमत्वेन तदैकज्यात्वागमस्यान्यतरज्याया त्रिज्यामिता
याश्चोत्तरस्य तद्द्विघ्नोत्क्रमज्यामितस्य अपास्तसिद्धत्वात् नहि तत्र तदीत्यासिद्धमपि स्फुटमेतदंयुक्ते अपास्तसिद्धं तत्तुल्यं तद्द्विघ्नोत्क्रम
ज्यामितम्प्रणं वरीवर्ति उक्तापेक्षया वियोज्यवियोजकयोर्वैपरीत्येनास्या शीघ्रत्वात् विनाद्यबीजक्रियायोगान्तरस्यानौचित्याच्च तत्र स्थू
ल्यन तद्द्विघ्नोत्क्रमज्यामितर्णस्थूलसूक्ष्मान्तराभ्यां युतयोस्त्रिज्यामितान्यतरज्ययोः क्रमेण त्रिज्यातत्तद्द्विघ्नकोटिज्यातुल्यस्थूलसूक्ष्मैका
ज्यात्वात् तदन्तरे च परमेतद्द्विघ्नोत्क्रमज्यामितेऽपसृते तत्त्रिज्यामितस्थूलसूक्ष्मैकज्ययोः शोध्यम् तद्द्विघ्नकोटिज्यामितासूक्ष्मैकज्यास्यात् सू
क्ष्मैकज्योत्तिनस्थूलैकज्यामितान्तरत्वात् तद्वान्तरे परमे त्रिज्यामितान्यतरज्यासत्त्वे दृष्टे इष्टान्तरसाधनार्थमनुपातः त्रिज्यामितान्यत
रज्यायामिदं तद्द्विघ्नोत्क्रमज्यामितमन्तरं तदेष्टान्यतरज्यायां किमित्यनेनेष्टान्यतरज्यासंबन्धिस्थूलसूक्ष्मैकज्ययोरन्तरं स्यात् नचएवं

नुपानागतेनोन्तरवदेन्तरमिदमपि स्थूले येन तत्संस्कारेपि सत्त्वात्संभवइति वाच्यं अन्यतरत्वापरमते एवं स्थूलानुपातजस्थूलान्यतरगुणोन्यतरत्वा
द्रूपस्थूलैकत्वपर्याप्तित्वाभिनाघा: अन्यतरनिर्णीतनद्भिन्नकोटित्वाद्रूपस्थूलैकत्वपर्याप्तेन्तरस्यतद्भिन्नोत्क्रमत्वाभिनस्य परमतत्वे तदन्यतरत्वा
याअभावेनतु तादृशस्थूलैकत्वपर्याप्तस्तद्भिन्नत्वाभिनापास्ततत्वापापएव अन्यतरनिर्णीतस्थूलैकत्वपर्याप्तनराभावइत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांत
त्सिद्धेरुपलंभात् अथान्वयव्यतिरेकाभ्यांसिद्धत्वेन तद्वितीयानुपातनफलसूक्ष्मत्वे उक्तमन्ययावलनानयनेव्यभिचारादिति चेन्नैवं त
त्राभावपरमस्थलेन निश्चयेपि मध्ये तद्वीव्यापचयापचयानियमाढठपुस्थलेषु अन्यतरत्वेन व्यभिचारदर्शनात्त्रैराशिकसंभवात्सिद्धेरि
ह तत्त्वनयात्वाभावात्सर्वत्रापि त्रैराशिकसिद्धेस्तत्सिद्धे: किंमाननमिति चेत् कुत्रापि स्थूलत्वादर्शनात्सदृशविषयेषु स्थलेषु तत्सूक्ष्मत्वोपलंभ
एवअन्यत्वेप्रमाणमवयेहि अन्यथा कमन्येयावलनायानयनेपि स्थूलत्वापत्ते: अतस्तत्र स्थूलस्थूलैकत्वोन्तरंतादृशस्थूलैकत्वपर्याप्तयोवि
हीनेस्थूलैकत्वपर्याप्तात् परमेतयादर्शनात् तत्रखंडद्वयात्मकस्थूलैकत्वपर्याप्तयोविशोधने अन्यतरत्वाद्रूपद्वितीयखंडेएवशोध्यते अ
न्तरेअन्यतरत्वागुणितनतद्भिन्नोत्क्रमत्वाहर: अन्यतरत्वाद्वितीयखंडेतु हराभावाद्रूपतुल्याएव हरस्तत्र समच्छेदविधिनात्रिज्यागुणि
तान्यतरत्वागुणितनतद्भिन्नोत्क्रमत्वाघोप्येतिप्रामेगुणगुणकयो: कामचारादन्यतरत्वागुणितत्रिज्यायामेव शोधनेसिद्धं तत्रलाघव
दन्यतरत्वागुणस्योभयत्र तुल्यत्वादेन्तरमेव तद्भिन्नोत्क्रमत्वोनत्रिज्याभितेनतत्कोटिज्यात्वेन फलितमन्यतरत्वागुणितेत्रिज्याभक्तेज्या
न्तमेन्तरं तद्वितीयखंडेआद्यखंडेतु एवं स्थूलानुपातागतोन्तरमन्यतरकोटिज्यागुणितनतद्भिन्नज्याविज्योशद्रूपमितितदेकमेकज्ये
ति वापयोरित्यादिदोर्ज्येकेत्येतमपपत्त्रे अन्तरत्वासाधनेतु अन्यतरचापोनितनतद्भिन्नचापद्रूपोन्तरस्यज्यायाअन्यतरत्वायाश्चयोग:
साध्य: सचान्यतरज्योनोन्तरत्वास्यादितिस्थितिरस्ति अन्यतरत्वायाअभावेनयोगस्यतद्भिन्नज्याद्रूपत्वात्रिज्यातुल्यान्यतरकोटिज्याया:य
योगस्तदेष्टान्यतरकोटिज्यायाकइतिलव्धइष्टान्यत[illegible]रकोटिज्यासंवर्गयोग: सचस्थूल: अन्यतरत्वापरमत्वे: तरत्वायास्त
द्भिन्नकोटिज्यात्वादयतरोन्तरज्यायोर्योगस्यतद्भिन्नोत्क्रमत्वाभितस्यअस्यत्वसिद्धस्योक्तानुपातेनान्यतरकोटिज्यायाअभावादसिद्धे: १४

नहि तद्दीत्यासिद्धोपि सूत्यमितेयोगस्तत्र युक्तः तद्भिन्नकोटिज्यामितान्तरज्यायावियोजकयोर्वैपरीत्याद्गुणत्वस्वीकृत्यतान्यतरज्यायोगोंतरे
णोवसंभवतीतिनाग्यत्वेनसंभ्रमितव्यं एवमन्यतरज्यापरमत्वेनूक्तस्थूलानुपातेन योगस्यसूत्यत्वादन्यतरज्यायास्त्रिज्यातुल्यत्वादन्य
रज्योतिनन योगरूपेनन्ज्यात्तयगात्रिज्यामितास्थूला सूत्मात्प्रापत्ते निर्णीतात्तयगतनद्भिन्नकोटिज्यामितास्तिस्तयगतत्वमत्रवियो
जकवैपरीत्यात्सिद्धं नदोषावहं तदंतरेपरमे तद्भिन्नोक्रमज्यामिते यतेस्थूलांतरज्यायांयुतेस्थूलांतरज्यास्यादितिसिद्धं त्रिज्यामितान्य
तरज्यासत्वे अन्यत्रापिनास्तिसिद्ध्यर्थमनुपातः त्रिज्यामितान्यतरज्ययेदंतद्भिन्नोत्क्रमज्यामितेनदेष्टान्यतरज्ययाकिमितिलब्धमिष्टान्य
तरज्यासंबंधितदंतरंस्थूलं ऐक्यज्यांतरवदन्वयव्यतिरेकाभ्यांतत्सिद्धेः तदिष्टस्थूलांतरज्यायांज्योज्यस्थूलांतरज्यासिद्ध्यर्थं तत्रस्थू
लांतरज्यायाखंडद्वयेपूर्वानुपातजयोगतुल्यमाद्यमन्यतरज्यामितमष्टगुणाहि द्वितीयं फलाविशेषात्तदंतरस्यद्वितीयखंडेएव
योगे यत्तयोरंतरमेवयोगइत्यनेनविहितोंतरमष्टगुणमन्यतरज्यागुणतद्भिन्नकोटिज्यात्रिज्योशानुपः अथखंडेत्वन्यतरकोटिज्यागु
णितद्भिन्नज्यात्रिज्यांशानुपेयत्नमितितयोर्योगोंतरेणोवसंभवतीत्युपपन्नं चापांतरस्यजीवास्यात्तयोरंतरसंमितेति अत्रांतरज्या
यायत्नमन्यतरलघुचापोनत्वेनसिद्धमतस्तद्वैपरीत्याद्गुणत्वेनतद्भिन्नलघुचापोनत्वेनसिद्धेनविरुद्धमितिधीमतोह्यं एवमै
क्यज्यानयनेऽप्यंतरांतरज्यांतरंस्वीकृत्यापितदैक्यांतदंतरज्ययोः सिद्धिरेवंवद्धयेत्याभिप्रायेणावदंतितेनतदाभिप्रायग्रंथार्थमबुध्वै
वद्वितीयानुपातेयत्किंचित्स्वरूपतंतस्थूलखंडज्याभ्रमेतोयत्किंचित्स्थूलवमानानितरांनितरांनिरस्ताः अथैतद्दीत्यालाघवेनैवक्रमस्थू
चिता अत्रज्यायाअभावे तत्रज्यायाअभावेतत्कोटिज्यायाः परमत्वेनत्रिज्यामितान्यतरकोटिज्ययेयंतद्भिन्नज्यामितैक्यज्यालभ्य
तेतदेष्टान्यतरकोटिज्ययाकिमितिलब्धैक्यज्यातिस्थूला अन्वयव्यतिरेकाभ्यांतदसिद्धेः अन्यतरज्यापरमत्वेनूक्तरीत्यास्थूलस्थू
लैक्यज्यात्वेपिसूत्माप्रापत्तेतद्भिन्नकोटिज्यामितैक्यज्यास्ति तदंतरेहिपरमेतद्भिन्नकोटिज्यामिते तच्चैतत्स्थूलैक्यज्यायांयुतेस्थूलै
क्यज्यातद्भिन्नकोटिज्यामितास्यात् अन्यत्रापितन्नसिद्ध्यर्थमनुपातः त्रिज्यामितान्यतरज्ययेदंतद्भिन्नकोटिज्यामितमंतरंतदेष्टान्य

न.ल.
वि.
४०
२०

रज्यया किमिति लब्धमिष्टस्थलसूत्रैकज्ययोरन्तरं स्थलं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां न सिद्धेः तत्स्थानेनुपातजस्थलैकज्यायोयुते सूत्रैकज्ये नुपपन्न
मैकचापजीवोक्ते एवमेतन्मज्यासाधनेपि तद्भिन्नज्यामितैकोनरज्यास्थला अप्यन्तरज्यापरमत्वेनाप्रसक्तसिद्धत्वाभिन्नकोटिज्यारूपान्तरज्याया
उक्तापेक्षया वियोज्यवियोजकत्वे परीत्यादृणत्वेन सिद्धाया उक्तानुपातेनान्यतरकोटिज्यायाप्रभावादसिद्धेः नहि तद्रीत्या संजातापि सूत्र
मितेनान्तरज्यायुक्ता तत्रस्थूलसूक्ष्मान्तरज्ययोः सूत्रतयगतद्भिन्नकोटिज्यामितयन्तस्याः सूक्ष्मान्तरज्योनस्थूलान्तरज्यारूपत्वेनासिद्धस्य
रमत्वात्ततो द्वितीयानुपातेनासिद्धस्यापि तद्रूपत्वेन तत्स्थानेनुपातजस्थूलान्तरज्यायां विहीने सूक्ष्मान्तरज्यासाधितेन तद्वियोज्यवियोज
कयोः एवंरूपयोरेवान्तरमन्तरज्या त्वपपन्ने अत्र वयं तु ब्रूमः समायामवनौ हि त्रिज्याव्यासार्द्धेन वृत्तं कृत्वा तच्चक्रकलाङ्कितं वत्तु भागां
केन पूर्वापरयाम्योदग्रेखाभ्यामङ्कितं च विधेयं तत्र पूर्वापररेखातः सव्यक्रमेण लघुचापज्यामपसव्यक्रमेण बृहच्चापज्यां च दत्त्वा तत्तद्
चापपरिधिस्पृष्टाद्दत्त्वा लघुचापवसंबन्धिकोटिज्या च लघुचापज्याया दक्षिणोत्तररेखापर्यन्तं कार्याः ततो बृहच्चापज्यामूलस्पृष्टप
र्वरेखाप्रदेशाल्लघुचापज्यान्त्यरेखाप्रदेशाल्लघुचापज्यान्त्यरेखा च लघुचापकोटिज्यारेखावधि कार्या तद्रेखादक्षिणोत्तररेखा
न्तरबृहच्चापकोटिज्यास्ति ततः परिधिस्पृष्टलघुबृहच्चापज्याग्रयोस्तिर्यग्रेखा च कार्या तेनोत्पन्नमेकचापसंबन्धित्र्यस्रभुजमेकं भु
जकोटिज्यान्तरं कोटिरुक्ता तिर्यग्रेखा कर्णः अथ कर्णयमेवैकचापसंबन्धिक्रमोत्क्रमज्यारूपभुजकोटिभ्यामपि संभवतीति वात्र·
त्तानन्द्ये तद्दर्शनं कर्णकाग्रस्पृष्टपरिधिप्रदेशात्तत्षड्भान्तरितपरिधिप्रदेशपर्यन्तं पूर्वापररेखावद्व्यासाख्यरेखां कृत्वा तद्रेखान्तस्थप
र्वरेखानाभुजज्यादानवत् कर्णो द्वितीयाग्रे यावद्रेखास्या कार्या सा वैकचापक्रमज्याभुजरूपास्ति अथ
तन्मूलतत्कर्णाग्रयोर्व्यासरेखागतमेकचापोत्क्रमज्यामितं कोटिरूपं चास्ति अथाभ्यामपि स एव प्रा
क्साधितः कर्णोत्पद्यते तेन दर्शितं अत्र प्रत्यक्षं कर्णः स्याद्भैकचापखंडस्यज्यास्यात्स्याश्चैकचाप
ज्यासंबन्धक्रमज्यान्तानन्तरोपि त्रिज्योत्क्रमज्यान्तरं तेर्दलस्यत्याद्दिनासंसिद्धिरतो तान्तरएवं भुजकोचवग

४०

नैकचापखंडज्यातोऽपि विलोमविधिनैकचापज्यासिद्धिस्तु सा यथा चापद्वयसंबंधिभुजज्याकोटिज्ययोराद्यद्वितीयपदस्थयमतयोः
परलत्तण एवमेव क्रमसंक्रान्तं पंक्तौ न्यासः आ·ज्या १ आ·को· १ द्वि·ज्या १ द्वि·को· १ अत्र भुजज्यैक्यकोटिज्यान्तरयोर्वर्गौ आ·ज्याव १ आ·ज्याद्वि·
अनयोर्योगः कर्णवर्गः आ·ज्या·द्वि· ज्या· २ आ·को·द्वि·को· २ त्रिव· २ ज्या२ द्वि·ज्या·व १ आ·को
अत्र भुजज्याकोटिज्यावर्गयोगस्य त्रिज्यावर्गत्वेन पंक्त्योराद्यस्य खंडं च तद्द्वययोगे द्विगुणत्रिज्यावर्गः व १ आ·को· द्वि·को२ द्वि·
तत्स्थानत्वेऽस्पष्टे अन्यासमत्वाद्धे मेकचापापार्द्धस्यज्येति मूलार्द्धस्य वर्गं च तत्र्यो प्राप्मूलसमत्वाद् गृहीतौ कोव·१ ऽस्पष्ट
तयोऽपि: आ·ज्या·द्वि·ज्या २ आ·को·द्वि·को २ त्रिव १ अत्र हि कोटिज्याघातेन ज्याघातयुतत्रिज्यावर्गरूपभाज्यस्य दलरूपः
अस्य मूलमेकचापार्द्धस्यज्येत्यस्याश्चैकचापोत्क्रमज्यात्रिज्याघातदलमूलरूपत्वेन निष्पन्नयाज्ञाज्य एवं त्वान्यस्त्रियोज्योत्क्रमज्याघात
रूपोऽयं आ·ज्या·द्वि·ज्या· १ आ·को·द्वि·को १ त्रिव १ त्रिज्याभक्तो जातमेकचापोत्क्रमज्यारूपः आ·ज्या·द्वि·ज्या १ आ·को·द्वि·
को· १ त्रिव· १ त्रिज्या·घातः त्रि· १ स्पष्टो जातमेकचापकोटिज्यारूपः अस्य वर्गः आ·ज्या·द्वि·ज्या·व १ आ·ज्या·द्वि·ज्या·आ·को·
द्वि·को २ आ·को·द्वि·को·व· १ त्रिवा· १ त्रिज्यावर्गाच्छुद्धो जातमेकचापज्यावर्गः आ·ज्या·द्वि·ज्या·व १ आ·द्वि·ज्या·आ·को·द्वि·को· २
आ·को·द्वि·कोव· १ त्रिवव १ त्रिव अत्र भाज्ये चत्वारि खंडानि तत्राद्यं त्रिज्यावर्गवर्गात्मके खंडमन्यथा साध्यते अथ भुजज्याकोटि
ज्यावर्गयोगो हि एकत्रिज्यावर्गः आ·ज्या·व १ आ·को·व १। द्वितीयभुजज्याकोटिज्यावर्गयोगो हि द्वितीयः द्वि·ज्याः व१ द्वि·को·व१
अनयोर्घातस्त्रिज्यावर्गवर्गः आ·ज्या·द्वि·ज्या·व १ आ·ज्या·द्वि·को·व १ आ·को·द्वि·ज्याव १ आ·को·द्वि·कोव १ अत्र वर्गघातस्थले
घातवर्गसमत्वेन गृहीताः एवं च तद्वर्गखंडस्थाने तद्रूपत्वेन संस्थितेऽयं नाम खंडसाम्यान्नाशे जातमेकचापज्यावर्गोऽयं आ·ज्या·द्वि·
को·व १ आ·ज्या·द्वि·ज्या·द्वि·ज्या आ·को·द्वि·को·२ आ·को·द्वि·ज्या·व·१ अत्र समस्तस्य ज्याद्वयकोटिज्याद्वयघातयोर्घातो हि
द्वि त्रिवा लि स च परस्परभुजज्याकोटिज्याघातयोर्घातेन द्विगुणेन समम् इत्ययं वा आ·ज्या·द्वि·को·व १ आ·ज्या·द्वि·को· द्वि·ज्या आ

को २ द्विज्या॰ग्रा॰को॰व १ ग्रसमूलेमेकचापज्येयं ग्रा॰ज्या॰द्वि॰कोव १ द्वि॰ज्या॰ग्रा॰को॰१ अतउप [त्रिवा] पन्नेमिथः कोटिज्यानिघ्नाविवितिएव
मेतरचापज्यानयनेवोक्तवत्त्रिज्यावृत्तेकृत्वातत्रपूर्वेरेखात द्दष्टेकदिशि [त्रि १] चापयोर्भुजज्येभुजरूपेपरिधिस्पृष्टेकार्ये तयातदग्राभ्यांतत्स्पर्शिको
टिजीवेवकोटिरूपेदत्तिणोदग्रेखास्पृष्टेचकार्येतेनसमत्वन्नमेतरचापसंवंधिलेत्रेभुजन्योततरंभुजः कोटिज्योतरंकोटि
सद्दशीयोगपदेनदग्राभ्यांतिर्यग्रेखाकर्णः अथकर्णोयमेवांतरचापसंबंधिक्रमोत्क्रमज्यारूपभुजकोटिज्याभ्यामपिसा
भवतीतितेचात्रत्तानखेनदर्थमेतत्कर्णौक्याग्रेयावत्केंद्रात्रिज्यारेखोरेखांकृत्वातद्देखातम्रूपूर्वरेखातोभुजज्यादानवत्
कर्णाद्वितीयाग्रेयावद्रेखान्याकार्या सांतरचापक्रमज्याभुजरूपास्ति तज्याम्लतदायकर्णाग्रयोरंतरंत्रिज्यारेखारेखा
गतमतरचापोत्क्रमज्यामितंकोटिरूपं अथाभ्यामपिसएवशक्याथितःकर्णोऽन्यथातेत्रदर्शनं अत्रकर्णार्द्धमंतरचा
परखंडस्यज्यास्तिअस्याश्चांतरखापज्यासंबेधुक्रमज्यातानतोपित्रिज्योक्रमज्यानिहतेर्द्दलसेप्सादिनासंसिद्धिरतोत्रा
तएवंभुजकोयवगतांतरचापखंडज्यातोपिविलोमेनांतरचापज्यासिद्धिश्चैक्यचापज्यानयनवत्खंडविन्यासेनस्तगसेस्तुपपन्नमेतरचा
पोक्तमपि यद्वोक्तवत्त्रिज्याव्यासार्द्धेनकृतवृत्तेदिगंकाङ्कमयनक्ष्टांशानदत्वाचिह्नेकार्ये तच्चिह्नहृदयस्थागेकारेखाकार्या साद्विगुणिते
ष्टांशरूपसेएणीयनुस्तेवंधिसेएणिज्यानदर्द्धमिष्टांशरूपार्द्धयनुःसंबेध्यर्द्धज्यास्यापवगणितेअयोजनादिमामेवज्यान्वेनयहरज्या
वार्थाइतिसिद्धिरस्ति अथत्रिज्यावृत्तेयासंएणीयनुःसंबंधिसंएणिज्यानदर्द्धमितानुअन्यत्रत्रिज्यार्द्धवृत्तेचक्रांशांकितेनत्संएणीयनु
संबंधिसंएणिज्यास्ति अतस्त्रिज्यार्द्धमितेनव्यासार्द्धेनवृत्तेदिगंकृतेचक्रांशांकितेकार्यं तद्वृत्तेदिगंकाङ्कमयतोभीष्टांशानदत्वातद
ग्राभ्यांपोरखेकाविधीयतेसानुत्रिज्यार्द्धवृत्तीयद्विगुणितेष्टांशरूपसंएणीयनुःसंबंधिसंएणिज्याकारापित्रिज्यावृत्तीयेष्टांशरूपतत्व
र्द्धयनुःसंबंध्यर्द्धज्यास्यात् यात्रगणितनतानांनादेशज्यात्वेनप्रसिद्धावरीवर्ति अतःप्रकृतेत्रिज्यार्द्धवृत्तेपूर्वचिह्नात्सव्येद्विगुणलघुचापा
शानयसव्येद्विगुणहृहच्चापांशानदत्वाचिह्नद्वयंकुर्यात् ततःपूर्वचिह्नात्चिह्नद्वयपर्यंतरेखेसंएणीजीवाकारेकार्येतेचत्रिज्याखंडप्रमा

ण सिद्धे लघुबृहच्चापज्ये एवं त्रिज्यावृत्तीयस्वाभिमतार्द्धजीवास्वरूपे भवतः एवं चिह्नाभ्यां पश्चिमचिह्नपर्यन्तमपि रेखे कार्ये तेन च लघुबृहच्चापसंबं
धि द्विगुणकोणांशरूपसंस्पर्शीयतनुः संबंधि संस्पर्शि जीवाकारे अपि त्रिज्यावृत्तीयस्वाभिमतार्द्धज्याकारकोटिज्यारूपे एव भवतः एवं तद्वि
न्हद्वयस्थरेखाकारे रेखा कार्या सा तद्द्विगुणचापैक्यरूपसंस्पर्शीयतनुः संबंधि संस्पर्शि ज्याकारा अपि त्रिज्यावृत्तीयस्वाभिमतार्द्धज्याकारचापैक्य
ज्यारूपैव स्यात् तथा च लघुबृहच्चापसंबंधिभुजज्याकोटिज्याकोटिज्यासंबद्धे विषमचतुर्भुजे तत्रैतन्मयपत्रे अस्य पूर्वापरचिह्नगामी त्रिज्यारू

प एकः प्रथमकर्णः त्रिज्यार्द्धेन वृत्तकरणात् द्वितीयचापे
मेअकल्प्यल्पादिलंबैक्यवर्गस्य पदमित्यनेन प्रागुक्तग्रंथेन
तयन्तद्वाराचापैक्यज्यारूपद्वितीयकर्णस्यानस्य स्थाने
चापसंबंधिभुजाघाते ल·भु·व। / त्रि। ल·को·व। / त्रि। बृ·को·व। / त्रि। ॥
लंबस्य प्रथमैकदिक्का वा घातेन रवगुः

क्यज्यामितस्त्वमव्यक्तः तेन दर्शने अत्रेष्टो न कर्णः अथ
तान त्रिज्यारूपकर्णाभ्यां तयोस्त्रिज्याभुजाभ्यां लंबावाधा
साधनीये। तथाहि। त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यादिना लघु
लंबस्य ल·भु·ल·को। / त्रि। एवं बृहच्चापसंबंधिभुजाघाते
ल·भु·वच· / त्रि। १ ल·भु·बृ·भुव२बृ·भुचव। / त्रिव। बृ·भु·व। / त्रि।

अनयोर्योगः ल·भु·व·ल·को·व।ल·भु·ल·को·बृ·भु·बृ·को२बृ·को२हे·भु·व·बृ·को·व १ / त्रिव। ल·भु·व·बृ·को·व·१
ल·भु·ल·को·बृ·भु·बृ·को२बृ·भु·व·ल·को· / त्रिव१ व१ अस्य मूलं चापैक्यज्यारूपो द्वितीयः कर्णः इत्युपपन्नमिष्टः कोटिज्यका
निघ्ना विस्यादिना तदन्यलंबाद्यवणो लघुर्नैमुक्तं नयेस्तत्र हि युक्तमत्र भुजे कैककोणात्रिति गिंभुजैकस्य स्यात्पल्पकर्णेन सदान्य
लंबः तदन्यकर्णस्त्रिभुजे भुजस्य भुजावधये ये विषमैककोणात् तद्भेदकाहीन विलंबकोटौ कर्णः स्वकीयो तिलघुर्मतो मे एवं चा
पोतरज्यास्वरूपमपि त्रिज्यार्द्धवृत्ते चक्रांशांकितनेप्रथमं पूर्वापररेखाक्या ततः पूर्वचिह्नादेकदिशि लघुबृहच्चापज्ये ये पूर्वजीवावदृ
ये तदग्राभ्यां तत्कोटिज्ये च पश्चिमचिह्नपर्यन्तं कार्ये तथा तदग्राभ्यामेका तिर्यग्रेखा च चापान्तरज्यारूपा कार्या तथा च त्रिज्याभुमौ
लघुभुजज्याकोटिज्यामितौ भुजौ बृहद्भुजज्याकोटिज्यामितौ चेति त्रिभुजद्वयमत्र दर्शने अग्राभ्यां त्रिभुजाभ्यां लंबावाधा नय

तत्व·
वि·
२२

नेयथोक्तवत्कृत्वा लेवनिपातो तरद्रूपैकदिक्कावाथांतरं भुजोत्लेखांतरं कोटिखण्डांतरज्याकर्णा इति तेज्ञात्स्युः चापांतरज्यानयनमयुक्तं विज्ञात्यास
री त्याएवं सति बहवः प्रकाराः स्फुटमार्गप्रवृत्तस्वबुद्धीनां ग्रहेोर्ध्वाधरयोस्तत्तुरीयेन भुजज्याकोटिज्ययोर्विर्यग्गुणनात्सिद्धावचवदभ्या
साद्भावनात्वेस्वतः संसिद्धमेवेति लौकिककनिष्टज्येष्टभावनावदस्यर्वाज्याभावनेयमन्त्यावापैक्यांतरज्या
सिद्ध्यर्थे नेमा वनाकेवलज्याभावनास्वरूपेण प्रतिपादिन वीजगणितीयभावनोपपत्त्या वा न उपपत्तिः सि
द्धा यथैक्यांतरजीवांतरद्रूपमसंदिग्धं स्वबुद्धिमतां स्वतं त्रयासम उक्तास्या दितीयमेवज्याभावनोपपत्तिरन्यो
कस्वरूपमात्रसिद्धभावनोपपत्तिर्मिश्रानवीनोकेत्यलेघलिवनेन वृत्ति स्याचयैः सार्वभौमाशयेपि मुड्को
दिनैक्यांतरज्योपपत्तिः असद्भावनात्वेस्वकीयोपपत्तौ प्रदत्तो जलसांजलिस्तैः स्फुटः अथात्र दोर्ज्याव·
गमाद्धदामिद्धि आधि पंचत्रभुजांशजीवा दोःकोटिजीवाभिहतिर्द्विनिघ्नीत्रिज्योद्धृता साद्विगुणांशजी
वा दोर्ज्यैकराशिज्यकयाविभक्ताफलस्य वर्गेण विहीनितं च त्र्यंभजज्यागुणितेन निघ्नभुजांशकानां ह
हृत्सिंजिनीस्यात् एवं मिथःसंगुणितेच नेनदोःकोटिजीवेविवरं नयोर्थंत् युगाहतेसेविहृतेत्रिभज्याच्च नेनवेदघ्नभुजांशजीवा त्र
पाहृतो दोर्गुणवर्गवर्गस्त्वथेषुनिघ्नीत्रिभमौर्विकायाः कृतेः कृतेस्त्वघुतिनो विशोध्यन खेहृतेनो वर्गसमाहतिं च दोर्ज्यात्रिमौर्व्या
विशेषनिघ्नीदोर्ज्यात्रिभज्याकृतिवर्गभक्ता लब्धं हि पंचत्रभुजीवाविलोमतोद्विघ्निलवादिजीवा क्रमोत्क्रमज्याकृतियोगमूला
दूलेनदद्धांशकसिंजिनीस्यात् त्रिज्योत्क्रमज्यानिहते दलस्य मूलेन तद्वांशकसिंजिनीवा यद्वेष्टार्द्धजीवा कृतिरुत्क्रमज्यास्वकीयातदंश
द्योत्क्रमज्योकभक्ता विलव्धात्तदंशस्वकीयांशकार्द्धज्यकासानिस्त्वाथवास्यात्स्वहते यद्यत्रभागास्त्वेकेभ्योधिकाः त्वकोनिता
स्तुते तद्गुणायुक्तत्रिभज्येवकल्प्या वोत्क्रमसिंजिनीदोर्ज्यात्रिभागस्य चनेनतावत् कृत्वाद्यनोयं त्रिगुणस्य कृत्वा स्वत्र्यंशयुक्तेन फलेन युक्तो
दोर्ज्यात्रिभागः पुनरेवतस्मात् यन्नादिकेनैवमतः स्फुटः स्याद्दोर्ज्यात्रिभागास्तिलवज्यकास्यात् एवं तु दोर्ज्यावशतोयथोक्ताभुजांश

ऽरुस्य गुणं प्रसाध्य तेनोद्धृतादोर्ज्यकयाविनिघ्नी त्रिज्याकृतिर्व्यासदलस्य वर्गे द्विघ्ने विशोध्यास्य पदस्य वेदैर्भुजांशकाद्यंशगुणस्य माने भुजांशकानां
प्रथमे ज्यकाया आद्ये चपंचांशकमार्यवर्यैः चतुर्गुणेन तद्धनतस्त्रिभज्यावर्गेण लब्धं भवतीह चाद्यः आद्याहतः पंचमभागवर्गस्त्रिभज्यकावर्गवि
भाजितश्च फलं स्वकीयेन शरांशकेन विहीनितं शेषमितो द्वितीयः अतो निनाद्येन युतो ज्यकायाः पंचांशकः स्यात्स्फुट पंचमांशः आद्यान्यमाने
पुनरेव तस्मात्कृत्वा स्फुटः पंचलवो ज्यकायाः यथोक्तरीत्यैवमसकृत्स्फुटो यं ज्येष्टशकः पंचलवज्यकास्यात् रीत्यानयेष्टान्यविभागकानामयी
हज्जीवानयने विधेये इत्युक्तोकाल्पभागेषु आदिभागज्यकाविधिः प्रोक्तस्याद्विघ्नभागेषु उक्तोकाल्पेषु तथैव सः श्रीभिर्जोल्लकचेगोपि ब्रुवातः
द्वेत्र रीतितः स्वकल्पिते त्रिभागस्य चक्रे ज्यानयने पुरा अथासीक्रमेणोपपत्तयः त्रिज्याव्यासार्द्धकृत वृत्ते स्वेष्टचापांशदोर्ज्याकोटिज्ये द्विगु
णे यथादोः कोटिरूपे भवतस्तथा संपूर्णज्या वदेये तदग्राभ्यां कर्णस्तु द्विगुणत्रिज्यामिते वृत्ते व्यासएवेत्येकं जात्यत्रेत्र अथ तदेतद्गतेनतत्
जातीयेन तदर्द्धजात्यं च द्वितीयं दोर्ज्याभुजः कोटिज्याकोटिः त्रिज्याकर्ण इति एवमाद्यजात्ये दोः कोटियोगान्तकर्णाभ्रूमौ योयोवलंबः सद्विगुण
चापांशानां ज्या तद्रूपस्त्तइ भयत्नस्तु ये जात्येते पितत्स्वजातीये सजातीयजात्यानुपातयोग्ये भवतः तत्र द्विगुणचापांशज्याभुजस्तदुत्क्रमज्यो
न द्विगुण त्रिज्या कोटि चापांशकोटिंशज द्विगुणज्या कर्णः इति तृतीये एवं द्विगुणचापांशोत्क्रमज्याभुजा
स्तत्क्रमज्यैव कोटिः चापांशज द्विगुणज्याकर्णः इति चतुर्थः अतीत्यर्थज्या त्रेत्रदर्शनं अत्र द्विगुणचापां
शानां ज्या त्रानार्थं तृतीयजात्येलघुभूत द्वितीयतदर्द्धजात्यादेवानुपातः त्रिज्याकर्णे चापदोर्ज्याभुजा
स्तदा चापकोटिंशज द्विगुणज्याकर्णे क इति जातो द्विगुणचापांशज्या तद्रूपोभुज इत्युपपत्तेः दः कोटि
जीवाभिहतेत्यादि अथवा तत्र तेन भुजकोटिज्याभ्यां तत्समासभावना जाते द्विगुणभुजांशका
नां भुजज्याकोटिज्ये | भु·को | भुवं १ कोव १ | अत्र एवं भुजकोटिज्याभ्यां समासभावनायाजाते त्रिगु
णभुजांशकानां भुजज्याको | त्रि· | टिज्ये | भु·घ धं त्रिवभुइ | को·भुवइं कोघ१ | एवं द्विगुणभुजांशानां दोर्ज्याकोटिज्याभ्यां तत्सम
| त्रिव | | त्रिव१ |

तत्व॰
वि॰
१३

मासभावनयाजानेचतुर्गुणितभुजोशानांदोर्ज्याकोटिज्ये भु॰घ॰को घ॰कोघ॰भु घ॰ भुवव १ भुवकोव ६ कोवव १ अत्रापि एवं दोःकोटिज्या भांस
मासभावनयापंचगुणितभुजोशानांजानेदोर्ज्याकोटिज्ये भु॰ त्रिघा १ घ॰कोवा॰कोव त्रिघ १ व भु॰घ॰भुववभु १ भुवव॰कोघभुवव॰को
घा॰कोववको १ एवंक्रमेणद्विगुणाद्यपंचगुणितभुजोशानां जीवाः भुजकोर त्रिवव १ भुघ घ त्रिवभु ३ भुघको घ कोघ त्रिवव भु घ
भुघ कोव १॰कोववभु ५भुववभु॰१ अत्रक्रमेणकादिगुणितत्व त्रि १ भुजोशज्यानामुक्त ग त्रिव १ णितोपयोगि त्रिघ १ स्फुटैवसञ्
ह्रीनोकिंलिखन त्रिवव १ विस्तरेण अर्द्धत्र्यंशपादचतुर्थांशायेचांशज्योपयत्तिस्तु यते उक्तप्रोतत्रते एवंमुक्ताये द्विगुणचापांशास्ता
नत्रचापांशान्येचचापांशास्तान्नतदर्द्धचापांशान् प्रकल्प्योपपत्तिरूह्या चापोत्क्रमज्याभुजस्तत्क्रमज्याकोटिस्तद्वर्गयोगपदं चापार्द्धांश
जद्विगुणज्याकर्णस्तज्याकर्णस्तदर्द्धमर्द्धज्येतिस्पष्टेवालानामपि द्वितीयप्रकारेण लेवनिपातसिद्धएवोक्तचतुर्थजात्यस्यभुजस्त्र्यंशोत्क्र
मज्यातत्क्रमज्या लेवरूपाकोटिः स्वापार्द्धांशद्विगुणज्याकर्णइति तत्कर्णतानांर्थ लाघवाद्वितीयजात्येनैवसाजात्यानुचतुर्थजात्येपित्रितीय
जात्यवदनुपातः सचयथा सार्थेचापार्द्धांशज्याभुजेत्रिज्याकर्णस्तदासिद्धे चापोत्क्रमज्यातुल्येभुजे कइतिसिद्धस्वापार्द्धांशद्विगुणज्यारूपः
कर्णस्तदर्द्धंशज्यासिद्धाद्यासार्द्धांशज्याभक्तत्रिज्योत्क्रमज्याहतिखंडरूपा हरतुल्यलब्धौभाज्यस्य हरवर्गतुल्यत्वनियमात्रिज्योत्क्रमज्याति
हतेर्द्दलमूलचापार्द्धांशज्येत्युपपत्त्रे सामान्यतोज्यानयनेस्त्रीभिजात्यानुपातादपिकार्ययत्र येनोक्तवत्तुल्यफलत्वतिर्नजानेत्तिनेत्ये
जनवुद्धयस्त्व यद्वोत्क्रमज्याविपुताश्रिमज्या उ १ त्रि १ कोटिज्यकातन्कृति उव॰१ उ॰त्रि २ त्रिव १ वर्जिताच त्रिज्याकृति उवं उत्रि२
साक्रममौर्विकायाः कृतिर्भवेदुत्क्रममौर्विकायाः कृतौयुतासा उ॰त्रि २ द्विगुणोत्क्रमज्यात्रिज्याहितिस्तत्पदखंडसिद्धो तदेवमूले
परिकल्प्यएवंप्रकारसिद्धोगदितोएवंप्रकारसिद्धोगदितोद्वितीयः त्रिज्योत्क्रमज्याविहतेर्द्दलस्यमूलस्वरूपानयनप्रकारः स
सूक्ष्मखंडानिविहाय तस्योतस्यसस्थूलतखंडकेषु प्रकारयोर्येतमनोप्रकर्त्ते समघनास्तेपरिवर्जनीयाः यतः कलापंचकतज्या
०१२८।४० अर्द्धं॰०।।८।
२०। मर्द्धज्यका॥५१
कान्तरत्वावियोतदीया अथस्वनीयांशज्यानयनेत एवोक्तेत्रिगुणितभुजोशानांज्यास्तद्रूपे — भुघ घ त्रिव भु ३ अत्रकेवल
त्रिव १

४९

भुजांशज्यात्ज्ञानार्थमिदमेवज्ञातभुजांशज्यास्वरूपं कल्प्यं केवलभुजांशज्यास्वरूपेणज्ञातभुजांशात्र्त्नीयांशज्यारूपे नयासनिज्ञातभुजांशज्य
येदंसममितिसमच्छेदीकृत्यच्छेदापगमेचकृतेनानैणस्तौ | अघ धं त्रिवअं ३ | अत्रचतुर्थ्रमव्यक्तघनेपक्षयो शक्तिपक्षेनोत्रिघ्नेनत्रिज्यावर्गेण
पृथैतौकृत्वाज्ञातमाद्यपक्षे अं १ नत्समेपरपक्षेत | अं धं त्रि | अ·घ·त्रिवज्या १ | ज्यावज्या १ | व्यक्तखण्डेज्योऽंशामितसिद्धं अव्यक्तखण्डे अंश
ज्याघनत्रिज्यावर्गहृत्त्रिभक्तकमनजज्यांशेऽंशज्यामानेस्थूले अथमेकल्प्यतद्घनत्रिज्यावर्गहृत्तः स्वअंशघनोज्यांशेयुतः स्थूलासा
न्नास्थूलेअंशज्यामानेस्यात् पुनरेवं तत्सघनादिनाज्ञातज्या अंशज्येवासकृत् स्फुटात्त्रतीयांशज्यास्यादिति उपपत्तंदोर्ज्याविभागस्यचन
मित्यादि चतुर्थांशज्या—नेन चतुर्गुणितभुजांशानांज्यास्वरूपमिदं | भुघको धंकोघभुध | ३ देवा | भुघको ८ त्रिवभुकोभ | अत्रभुज
ज्याचतुर्थांशज्येतिपक्षौयेज्ञातज्यासमइति यथोक्तवत्समपक्षौत्रिज्याप | त्रिघ १ | वर्तितौच चघको | त्रिघ·१ | ८ त्रिवचको ध ॥
अत्रचतुर्थांशज्यातःकोटिज्याद्विघ्नघातत्रिज्याभक्तस्तद्विगुणांशज्यामानमितिप्र | चघ· को त्रि १ त्रिवज्या १ | वेनिर्णयात्तप्र
कृतेनतत्ज्ञातभुजांशानांमह्ज्यामानेस्यात् तेनतद्गुणःपक्षोयं चव·धंत्रिव २ त्रिज्यावज्ञातज्याघातसमइतितद्गुणभक्तपवत्रिज्यावर्गो
ज्यागुणः फलेकेवलतत्सममे तत्रसमशोधनेनद्विगुणेत्रिज्यावर्गेनफलेविशोधस्यमूलाद्ध चतुर्थांशस्यज्येत्युपपत्रंयथोक्तं अथ
पंचमांशज्यातनेच पंचगुणितभुजांशानांज्यास्वरूपं | भुघकोव १० कोववभुघ भुववभु १ | भुजज्यावर्गोनत्रिज्यावर्गःकोटिज्याव
र्गः कोटिज्यास्वरूपमुत्थाप्यैवंवातत्स्वरूपं | भुघत्रिव २० त्रिववभु ५ | त्रिवव १ | भुघभव १६ | अत्रपंचमांशरूपकेवलभुजज्याज्ञाना
र्थमिदंज्ञातज्यासममितिपक्षौ | पंघत्रिवा २० त्रिववपं ५ पंघं | त्रिवव १ | पंव १६ | समत्वातयोः पक्षयोरिदं पंघत्रिव २० पंवा १६ संयो
ज्यज्ञातौपक्षौ पंचगुणितेनत्रि | पंघत्रिव त्रिववपं० पंघपंव त्रिववज्या १ | पंघ·त्रिव २० पंघपंव १६ त्रिवव १ त्रिववपं ५ | वर्ग
वर्गेणभजनेलब्धपंक्त्याःपंचमांशज्येव अथाप्येतेनतुल्यपक्षेतव्यक्तखण्डेज्ञातज्यापंचमांशः सिद्धः अत्रापूर्वस्थूलत्वेनज्यापंचमांश
मेवपंचमांशज्यांप्रकल्प्यप्रथमाव्यक्तखण्डेप्राघसंततउपपन्नः द्वितीयाव्यक्तखण्डेत्वन्यसंततउपपन्नइतितयोर्भिन्नर्णायोरंतरयुकोज्या

24

पंचमोंशः स्फुटोज्या पंचमांशः स्यात्तु नरसंपंचमांशज्याद्वयं प्रकल्प्याया यद्वाराश्युतो ज्या पंचमांशा इति प्रसक्तुं नास्तिरोज्या पंचमांशः पंचमांश
जेस्तु पपते भुजांशकानामित्यायुक्तं यद्वा द्रकोटिज्ययोस्तु वर्गवियोगमानं त्रिभजीवयाप्तं नूनं च चनत्कोटिगुणस्समाने द्विसंगुणानां च त
दंशकानां यत्कोटिजीवादलसंयुतेकराशिज्यकायास्त्रिगुणाहताया: पदेन तज्ञागदलस्य कोटिज्यकावगम्यास्वर्धियात्रनूनं त्रिज्यादलं वोत्रि ३०
लवज्यका स्यात्तत्कोटिजज्या च खखेट् ६० लवज्या वर्गार्द्धमूलं त्रिभमौर्विकाया जीवा भवेत्पंचकुतांश ४५ कानां दोर्ज्यात्रिभज्याहतियुक्तहीने
नेत्रिज्याकृतीतद्दलतःपदेये भुजेनयु ग्म्यीनगृहत्रयस्य दलोस्यजीवे भवतःक्रमाते ॥ दोःकोटिजीवान्तरवर्गखेटानमूले नतल्या
स्त्वर्धियात्रवेधा दोःकोटिभागान्तरखेटजीवावस्येष मूलं ग्रहणं विनापि द्विसंगुणेवा द्रुगुणस्य वर्गस्त्रिज्याहृतोत्रो नरितां फलेन त्रि
ज्येवदोःकोटिलवान्तरज्या स्यात्कल्प्यनेवं वद्रूपा स्तवुक्ता द्विघ्नांशकोटिजीवावाद्रकोघ्नं तरज्येका फलमेवोदितं यस्माद्विघ्नांशोत्क्रमसि
ञ्जिनी ग्रत्रोपपत्तिंष्णु याव देकं राशिं ज्यकामानमिह प्रकल्प्य या १ त्रिज्यातहृता द्विगट होत्क्रमज्या | या २ त्रि १ | प्रोक्तार्द्धजीवानयन
प्रकारात् ग्रत्रैकराशेर्भवतिज्यकाया वर्गः | यात्रि २ त्रिव १ | सवाव्यक्तकृतेः समानः कृते समच्छेदकयोर्विनाशे समेविशुद्धे चस
मौ च पक्षौ | याव २ यात्रि २ रू० याव० यात्रि० त्रिव १ | समौ ग्रणाहतौ तौ त्रिगुणौ स्यकृत्यायुतौ पुनस्तावपितत्पक्षौ | यावा ६ यात्रि ८ त्रिव १ याव० त्रिय० त्रिव ४ | च मूल
ग्रहणाद | याव० यात्रि० त्रिव १ | पीमौ | या॰४ त्रि १ या॰ त्रि ३ | व्यक्तमानं समशोधनेन त्रिभज्यकार्द्धम | याव० त्रिय० त्रिव ४ | तीहते
नार्द्धितात्रिभज्याखगुणोंशजीवा हृ | या॰ त्रि ३ | ते षड्स्त्रीयभुजस्तहृतया सार्द्धतत्वर्धियतद्दर्द्धकवा शरवेद ४५ लवानां
च समेदोःकोटिजज्यके त्रिज्याकर्णः सततद्विघ्नयवर्गमूलसमौ यतः ग्रतो विलोमतस्त्रिज्या वर्गार्द्धपदमेवसाष्टहीनोसाद्धराशि
ज्यातत्कोटिज्या च धीमता भुजहीननिभस्यात्र भुजज्योनत्रिभज्यका उत्क्रमज्या भवेदेवं भुजयुक्तत्रिभस्य तु भुजज्याढ्यात्रिभज्यास्या
दुत्क्रमज्या वनतद्द्रणात् ग्रद्धांशज्याप्रकारेणस्फुटातद्वासनास्ततो वृत्ते तत्तन्मध्यगसूत्रतस्तु तिर्यग्भुजज्ये स्युधियैकपार्श्वेत:
त्कोटिजीवे च तदग्रकाभ्यां कार्ये च दोर्ज्यान्तरर्बेद्रुःकोटिज्ययोरंतरकं त्व कोटिस्तयोस्तु यद्वर्गजयोगमूलं कर्णस्तदर्द्धभुज

योर्वियोगो वा विउस्य जीवेत्युपपन्नमत्र एवं कोटिज्यादोर्ज्याप्रकल्पनं ज्योदोर्ज्याभाववदेवं प्रकारान्तरे वा द्वेष्यस्मादनेन राशिस्य जीवादोः कोटोः स्यादनेन राशिस्य
साज्या दोर्ज्या कोटिज्यानन्तरेणैव तत्स्येन त्र्यस्रानां बाहुकोटीनां कर्णाः दोः कोघ्नस्य ज्यानरस्येव वर्गादिद्विघ्नान्मूलं तस्य विउज्यकान्तः द्विघ्नाद्वर्गादेवं वरा
शम्मूलं सा स्यात्कृत्वा चोपपन्नं यथोक्तं सर्वं शोक्ताभावनायां नरोस्यानन्तर्हीनैवं बाहुको येन रज्ज्वा यथा दोर्ज्या कोटिज्ये भु १ को १ अत्र कोटिज्या
दोर्ज्या दोर्ज्याकोटिज्योश्च प्रकल्प्यान्तर भावनार्थं न्यासः भु १ को १ उक्तवद्दोः कोघ्नेन रज्ज्वा भुव १ कोव १ भुजज्यावर्गोनस्य त्रिज्यावर्गस्य को
टिज्यावर्गत्वाद यं वा भुव २ त्रिव १ अत्र यथनं विउ कोभु १ त्रिज्यया हृते लब्धं त्रिज्यैव त्रि त्रिज्या विउ नेन भुजज्यावर्गादिद्विघ्नस्ये ज्याहृ
त भुव भु इत्युपपन्नं य त्रि योक्तं ढ यं युगाजागगनेंदवस्त्र २।१४।१० तूपात्मकः सावयवो गुणो यं त्रिज्यागुणश्चीकृष्टयस्युतो
ना त्रि १ त्रिभज्याया वेदत्यनाद्यल्लब्धं ज्यास्याच्चतः पंचमितो शाकान्ते द्वितीयमष्टादशो भागको ना क्रमान्तयोः कोटिगुणो रसाग्निद्विस
समन्त्यांशकयोर्ज्यके स्तः खयं चरमाद्विति यास्त ०।३५।१६ याते समेस्वरो वेदमिता ०।५७।४ क्रमेण तूपात्मको सावयवो गुणो नौ त्रि
ज्यागुणो वाद्यन्तयोर्ज्यके स्तः सूर्यं जिनाजिनातिथ्यः ०।२५।१५।० अनयोर्गुणकल्पने तद्गुणत्रिज्यकैवान्तरस्सत्सरीत्या जिनज्यका ॥ वास
नो स्फुटसविस्तरामिहाष्टादशोऽशगुणमप्रकटार्थां कल्पनावदथ तेन विहीनाया १ त्रिज्याकाढि नगतो क्रमजीवा या १ त्रि १ त्रिज्यया
च गुणितानादलितास्याद्वर्गएव रससरामगुणस्य यात्रि ३ त्रिव १ एवमप्रकटमानकृतिर्यासा हुतेना त्रिभगुणस्यदलना याव ४ त्रि १ तत्कृतिश्च
रससरामलवानां उत्क्रमोत्थगुणस्य च वर्गः यावव ४ यो क्रमोत्क्रमगुणस्य च वर्गौ तद्युते पददलं प्रतिजीवा याव त्रि १ व ८ यात्रिय ४
त्रिववा १ नेन चाप्रकटमानकृतिर्या व्याप्ता त्रिव १ हृता याव ४ युतिसमानियमात्स्यात् एतयोः समहरापगमेपितौ समौ त्रिव ४ तृ
णताष्टगुणो च यावव ६४ यात्रिय ८ त्रिववव ८ तेय केण यावव ६४ याव त्रिव १६ त्रिवव ४ सहितावपि तुल्यौ तत्पदग्रहणे यावव १६
यात्रिय ८ त्रिवव १ याव त्रिव ६४ नोपिसमौतौ तत्राद्यपद यात्रि ४ त्रिव १ मन्यपदं हिस्यादिदं याव ८ त्रिव ३ चवेदमपीत्यौ ॥
यावव ६४ याव त्रिव ४८ त्रिवव ४ याव ८ त्रिव तत्पदद्वयवशात्समपद्यामानमप्रकटजाद्विविधं स्यात् तत्राद्यमिदं त्रिव ५ मू १ यत्रि

मध्यदिदं त्रि १ च त्रिज्यकापरिमितेन हि तदत्र नोचितं त्रिभगुणाल्पजीविकातस्ययेन नियमेन किलास्ति यस्य कोटिदलेन ज्यकयात्र स्यात्समाद्विगुण
भागजजीवा इत्यमत्र नियमोप्युभयत्र स्यात्परं प्रकृतयोग्यमिदं न ग्रयमानामिह तेन नष्टहीनं वा चमानमम लंगणितेन तैः परोक्तशिल्पानवबो
धनस्तद्विभ्रमासनोत्रालपधियो स्तवष्टौ वदंतियेयुक्तिमियं स्पष्टा तेयायतः सेशायकारिणीसा अवर्गकाणमिह यंचकानांस्तत्त्वं प्रदेसावय
वेगृहीत्वा ३।१४।१० तत्रिज्यकार्द्धे त्रिभजीवयोर्नवेदोहृते स्याहृतिभागजीवा दोःकोटिभागोत्तर ज्यकायाः प्रकारगो वेदशरांशजी
वा अत्र स्फुटापंचपदं त्रिभज्याहतिस्त्रिभज्यासहितार्द्धभक्ता धृत्यंशावेदेषु लवज्यकाभ्यां त्रिमू. १ त्रि ११ त्रि. मू १ त्रि १ तत्कोटिभागज्यक
योस्तु वर्गौ त्रिव. मू १ त्रिव ५ त्रिव. मू १ त्रिव ५ वाणाः ५ स्वमूलेन ३।१४।११ युनाविहीना गजै हतानत्फलयोस्तु मूले ११५७।४।
१६।०।३५।१६ ८ त्रिभज्यया सं. ८ गुणितेनक्रमेणाद्विशैल ७२ षट्वह्नि ३६ लवज्यके स्तः एवं च वेदेषु खवह्नि ३. भागज्याभ्यां चवा
पोंतरस्मिन्नीया यथोक्तवत्तत्र सदागुणो ये ०।२४।२४।१५।३०। त्रिभज्यकायाः खलु चोपपन्नः तद्धं त्रिभज्येवजिनांशजीवा च
कामवेदासन याबुधानां अन्योन्य दोःकोटिगुणाहतीयेत्रिज्योद्धृते तत्फलयोस्तथैव कोटिज्ययोर्दोर्ज्यकयोस्तु वर्गान्तरं त्वयनत्समगेववो
ध्यं यत्त्वापयोर्ह्रंतच तथ भागस्वयोस्तु वर्गान्तरकं ज्ययोर्यत् तत्त्वापयुत्यंतरदोर्लवैकटज्याभ्रमे द्वितीयानियमाज्ज्यका स्यात् इतिज्योत्पत्तिः
तर्कप्रमत्त्वाविलशास्त्रविदोपि विज्ञारे खोत्थमूलगणितानवबोधतश्च स्वल्पान्तरान्महइतिष्टफलस्यभीत्याग्रेतात्र मेतपालिवदत्र च सूक्ष्म
रीत्या कुंडाववोधनविधोपर निर्मितानि स्थूलप्रकारजनिताप्यभानिवृथा तेनज्यकागणितवासनयाप्रसंगाद्दिकुंडसाधनवि
धिंप्रवदामि सूक्ष्मं चतर्भुजे वृत्तमथार्द्धचंद्रं त्रिकोणकं योनिसमाह्वयंच षडस्रमष्टास्रमथाष्टपत्रपद्माह्वयं चापि च पंचकोणं समा
स्वकं चैतिदर्शविकुंडान्युक्तानितद्वैरिहसत्फलार्थं हस्तद्विहस्तादिफलोन्मितानितत्रांगुलैःसिद्धमितेस्तु सन्तः षाष्ठिर्यंगुलकैरत्रांगु
लैर्यंगुलकं तथा प्रतियंगुलषष्ट्यास्याद्गणितार्थं क्रमेत्त्वयं तत्रैकहस्तजत्रफले जिनकृतेः २४ सम ५७६। द्वित्र्यादिगुणिते तत्
तद्विव्यादिहस्तोद्भवं तदा ११५२।१७२८।२३०४। फलमेकमवेद्यादिगुणितेद्यादिहस्तजं तद्विद्यादिकराणां चाङ्गुलवर्गसमं हियत्

र्धगुणो रोगमैश्वर्यं लभते समबाहुके स्वल्पदेत्र फले कुण्डे तेन ह्रासो विषमे भुजे यत्नैरस्मादिकुण्डेषु यैर्भुजा विषमाः कृताः चतुर्भुजेऽपि विषमा भुजाः किन्तु कृता
स्त्रैः एकद्विकफलाभ्यां येयदे ते ते बहुविस्तृती स्यातां सममस्तौ वा येकुण्डे तुल्यचतुर्भुजे आसन्नमूलग्रहणाद्भुजो १४ व्यासः ३३।५६।३० चतुर्भुजे एक
हस्ते द्व्यादिहस्तेष्वेवं साध्यं विचक्षणैः अष्टघ्ना फलवर्गाच्च पंचभक्तात्पदात्पदे अभीष्टवर्तुले कुण्डे व्यासमाने प्रजायते आसन्नमूलग्रहणाद्व्यासः समाप्ति
२७ सेमितः एकहस्ते तथा फलवर्गः ३३७७६ द्व्यादिहस्ते स्वस्वफलक्रमात् द्वात्रिंशत् ३२ गुणितात्पंचभक्ताच्च फलवर्गतः मूलं मूले दलेऽष्टाभेद्व्या
समाने प्रजायते आसन्नमूलग्रहणादेयुलान्य एवं बहूय ७८। अंगुलानि दशव्यासश्चैकहस्ते कुंडे च वेदके इति समत्रिभुजकुण्डस्य फलवर्गोऽन्यपाहतः त्रि
भक्तस्तत्पदान्मूले भुजः स्यादयतन्कृतिः स्वत्र्यंशासंयुता कार्या व्यासः स्यात्तत्पदे त्रिहस्ते पञ्चाद्यस्ता फलाद्वर्गो भेद्धिनस्तत्पदात्पदे व्यासमाने भवेत्तत्रैव
कहस्ते भुजो भवेत् ३६।२८ कुंडे अंगुलादिको व्यासश्चासन्नः पदतः किल फलात्त्रिवेदघ्ना ४८०० त्रिवेदिद्विवाहिद्धितात्पदे बाहुरथस्य पञ्चाभेयो
निकुण्डे प्रजायते समत्रिभुजवत्तस्माद्व्यासोऽप्यत्राथ हस्तजे कुण्डे भुजो भवेत् १९।४६ व्यासो २२।५० अंगुलायोगणितेनैव इत्येको योनिकुण्डप्रकारः॥
अथवाऽस्यस्य पञ्चाभे योनिकुण्डे फले तु यत् षष्टिवर्ग ३६०० गुणाद्दस्मात्त्रिद्विदैते ३२२३ हृतात्पदे व्यासमाने भवेत्तूनेनतद्वर्गादिपदे भुजः हस्त
योनौ व्यासमानमिदं २५।२२।२० बाहुरयं सदा १७।५६।८॥ इति द्वितीययोनिकुण्डप्रकारः एवं षडस्रकुण्डस्य फलवर्गाग्निसंगुणः भेद्धितस्तस्य
दान्मूले भुजमाने प्रजायते प्रकारोऽतः अष्टघ्नाच्चफलाद्वर्गो भेद्धितस्तत्पदात्पदे व्यासो भवेद्वितीयोऽसौ भुजाव्यासो यथा निशं आसन्नमूलग्रहणा
द्धस्तकुंडे भुजश्चायं १४।५३ व्यासोऽङ्गुलात्मकश्चायं २९।४६ सम्यक् शिल्पविदो विद्धाः एवमष्टास्रकेः कुण्डस्य फलं पंचाद्रि ७५ संगुणं त्रिये
च ५३ विहृतेनस्य मूले व्यासो भवेद्ध्रुवं त्र्यंशहा विंशति स्यूनः षष्टिः ०।१२।५७ सावयवो गुणः तद्गुणो व्यास एवात्र भुजः स्यादष्टकोणके एकहस्ता
ष्टकोणस्य व्यासश्चासन्नमूलतः २८।३८। भुजेऽस्यापि तथा १०।५५ तथाष्टादिहस्तकुण्डे समानयेत् अथ पद्माख्यकुण्डे तु स्वफलं गुणितेन वनत्
त्रिलोकवह्निभिर्नंद ३६०० इष्विसागर ४४२४ भाजिते तन्मूले व्यासमाने स्यादतश्चाष्टाश्चावगुनः एकहस्ते च पद्माख्ये व्यासो २१।३८।२४
बाहुस्त ८।२६।३८ योग्यलैः अथानाथ्यायाष्ट पदेनैव पद्मकुण्डे वदाम्यहं त्र्यंशषट्सम मनवो ०।६।७।१४ गुणः स्वयं फलात्तद्गुणितान्मूलाद्भुज

तत्त्व. वि २९

26

मानेप्रजायते सोष्टास्रव्यासो रवगुणकोष्ठव्यासो भवेद्ध्रुवं तत्रैकहस्तपद्माख्येभुजः सावयवस्त्वयं ०।३९।५५ व्यासस्तत्रायं द्व्यादिहस्ते २०।३।१२ ष्ट्येवं सा
ध्ये विवृत्तौ: फले पंचास्रकुंडे रसेखेन गेंड १८० गुणोहते नगाश्वभूमिभि १०७ र्लब्धात्तदं व्यासो भवेदिह मूलं पंचाश्रयोर्भूयाः ०।३५।१६ गुणः सा
वयवस्त्वयं तद्गुणो व्यास एवात्र भुजः स्याद्गुणितेनैवे फलाब्धूर्योवरार्कघ्ना १२०० भूद्विनागहृतात्तदं व्यासो भवेद्धि समासे भुजे ष्येवं ततत्सरवे मू
लेष्वद्विशतिर्भूमिः खट्वाणगुणकस्त्वयं १०।२९।१।५९ तद्व्यासो भुजश्चात्र दोर्व्यासौ चैकहस्तजौ ५।१२।३५।२२॥ व्यासः २९।१।५९ अ
थैकहस्ते पंचास्ते ग्रासत्र पदास्त्विह व्यासो ३१।१५। भुजो १८।१८ भवेत्तून मध्य समास्रकुंडके ५ फले त्रिदंते शुणिते ३२३ तिथिवर्ग २२५ विभा
जिते तन्मूलं व्यासमानेस्यात्सोप्यब्धिघ्नोंक ९ हृतो भुजः एकहस्ते च समास्रे व्यं त्रिनेदकरांदकरांगुलैः २८।४५ व्यासो भुजो भवेद्यो त्रित्रि चेद्गंगु
ल।२।४५ केः सदा। इति कुंडगणितं अथ तत्साधनप्रकारः वृत्तकुंडे निजव्यासदले ~ भ्रमणो भवेत् अर्द्धचंद्रे निजव्यासदलवृत्तस्य खं
डके त्रिवृत्तः पंचषट् सप्ताष्टास्रकुंडेषु विस्तृते: अर्द्धनोदोलिविद्वृत्ते कार्याः स्वस्वविभागकाः समाश्चैकैककारेखाः प्रतिभागं वृत्तौ ततः एणो
ज्या वद्धृत तत्स्यात्स्वस्वकुंडाश्रकाकृतिः सलग्नावा भुजावृत्ते दे यास्तु दशतस्त्विह स्वस्वास्वाकृतिजे कुंडे यजमानांगुलैर्भवेत् तत्तेभुजे वृत्तावत्र
विभागाश्च प्रयोजकाः विभागतानतश्चैवं भुजास्तेवाप्रयोजकाः समत्रिभुजवत्स्वं कृत्वात्वल्पत्रिवाहुके योनिकुंडे ततो बाहुत्रयमध्याद्भुजा
द्वहिः मेरुलाञ्छत्र यं लेख्यंवाकोष्ठभ्रमणादिह एकार्द्धवृत्तमध्याच्च पार्श्वयोस्तद्भुजायते कार्यैरेखे यतत्सक्ते चायतत्वावशेषके योनिकुं
डे भवेदोघमस्युत्स्य दलयोर्निमे एवं व्यासार्द्धमानेन वृत्तं कृत्वाचतद्भुजे भुजतत्वभुजौ तत्र स्वेष्टकोणाच्च पार्श्वयोः भुजार्द्धके इतो वृत्तदले
वद्धार्द्धमानतः कार्यभुजाद्वहिस्तेन योनिकुंडे च तद्भवेत् एवं व्यासभुजाभ्यां च यथोक्ताभ्यां स्तकं लिखेत् ततस्तद्वाहुखंडेन वद्धार्द्धोंके दतः किल
द्व्यादिहस्तेषु कुंडेषु स्वस्वोक्तभुजविस्तृती कार्येताभ्यां यथोक्तेवयजमानांगुलैः किल स्वस्वाम्नायाकृतिर्जाम्यत्र कुंडानि प्रभेतिच द्व्यादिहस्ता
दिकुंडे ~ फले स्थूलं निनोश्चा ~ प्रकल्प्यवांगुलेनत्र नैर्यथोक्तप्रकारतः एकहस्तोक्तविस्तारभुजाभ्यामेवसाधयेत् वृत्ताद्धवाकृतस्त्रोर्द्धा
वलिखेदासमेततः तद्धित्वपवत्वभागं कृत्वाचाघट्टनीयकौ विभागांनेवयोत्ताभ्यां नद्वाऊदलमानेतः भ्रमणात्मतस्य मुत्पाद्यतन्मुखे २९

वृत्तन्तो वहिः यदास्तिनद्दनोनाभ्यां विभागाभ्यां चरेत्विके नद्धाङ्गवेदन्तलेच समंनानेननद्वेत् अथष्टपञ्चात्मकेकुंडे पञ्चात्वेपयवव्यसुमें यस्कायस्कोय
पस्मैवासिद्धौ सत्तमे मयोदिते द्वितीयपञ्चकुंडेपिसाम्यमणुस्वकेपुरा नद्भुजाघेन विहाभ्यां व्यासार्द्धाद्भुजमाननः वृत्त त्रिभागश्रमणान्मत्स्यक्ष
त्वाषयद्भुजात् वहिः स्थितावयन्मत्स्यवेदंड पञ्चेनदेवहि मध्वंशनिभुजेपञ्चादष्टपञ्चोष्टपञ्चोद्भूर्वकिल पञ्चकुंडमवेद्यकाव्यकवासनयाद
पदं वासनानववोयेनवद्भयाम्युक्षपेडितो क्रनेसस्थलकुंडनामायनेनतत्रमेमते संवादमिन्युक्तफलेनसमक्तदेवकुंडेकिलसप्रमाणेना
यान्मुनीद्रोक्तेमपीहयस्मात्मनत्तसिद्धेनहिवाप्रमाणे अन्तर्वहिः कोणमवेत्तकुंडे द्विघ्नस्वसंख्याकभुजेरलीकं येन्क्रमणास्व - - - -
स्याद्य - - पिनपाद्दत्तेन समेतनः केवलवास्यकोणे सिद्धानिवाङ्कयमुनेभवति अव्यासवत्रिभुषडस्त्रकोणानैनेमिषस्यानहिवेतिचैव
अथकुंडवासनोच्यते समकर्णसमचतुर्भुजस्तेत्रफलमूलेहितद्भुजस्तत्कर्णोव्यासइतिनावत्सुप्रसिद्धं तत्राभुजयोर्गाहि द्विगुणभुज
वर्गः सव्हिगुणफलेनत्स्यात्यदेकर्णः फलमूलेनभुजइत्युपपत्रं यथोक्तेचतुर्भुजे अथवृत्तफलतव्यासवर्गवर्गात्येचगुणादष्टप्तिना
न्मूलेनत्यमितितद्विलोमेनव्यासः स्यादित्युपपत्रं यथोक्तेवृत्ते अथार्द्धेन्दुकुंडतत्वृत्तार्द्धनत्रद्वितगुणफलेवृत्तफलेप्रकल्प्यतदर्द्धम
र्द्धवृत्तफलंस्वपलंस्यात् अतोर्द्धेन्दुव्यासोद्विगुणफलात्साध्यः द्विघ्नफलवर्गः फ॰व ४ अष्टघ्नः ३२ अर्थफलवर्गः पंचभक्तः फलवर्ग ३२५
अस्यमूलमूलेव्यासइत्युपपत्रं यथोक्ते अथसमत्रिभुजेस्तेत्रेलेवाडमयतः सजातीयजातेभवतः आतिलोम्येननयोगेवाप्रायतेस्यात् त
त्फलेस्वाभिमतेज्ञातमेव तज्ञायतेभुजोभुजार्द्धकोटिस्तलेवः सतभुजभुजार्द्धयोर्वर्गांतरस्तूपइतिमूलाग्रहणाद्वर्गद्धारेणेवभुजकोटि
घातरूपायतफलेक्रियमाणोफलवर्गोयंभुववर १ विलोमेनात्रफलवर्गोत्पाहतस्त्रिभक्तस्तन्मूलेभुजइत्युपपत्रम् वृत्तेसवायेभुजस्त
द्विगुणाषष्टिभागज्याः षष्टिभागज्यावर्गरूपमिदं त्रिव १ त्रिज्यातव्यासार्द्धमितेवेवाव्यासव १ अत्रमूलेद्विगुणंचतुर्गुणितान्मूलेतत्प
मितिवनघ्न व्या॰व १ ४ तन्मूलसमत्रिभुजइतितद्विलोमेनभुजवर्गोर्द्धेदहतात्रिभक्तात्तमूलस्वेयेणभुनभुजवर्गान्मूले रूपेणफलेते
व्यासः स्यादित्युपपत्रे यथोक्ते यद्वाएवीक्तोभुजो फव १ मू॰मू॰ अस्यवर्गस्तुचतुर्गुणस्त्रिभक्तोस्यमूलंवर्गवर्गोवापोडषगुणोनवभक्तो

फल व·२५६ अस्य फलमूलं व्यास इति वा सन्नाविद्वोस्पष्टतरम् अथाष्टयोनिकुण्डेऽत्र सामत्रिभुजमकेन देककोणान्तार्धयोर्भुजसमव्यासोऽर्द्धवेष्टना
ऽर्द्धेन तथा भुजा द्वीद्रवतुल्यचतुर्भुजाऽर्द्धे चेति तत्फले कोस्वफलेऽतानमेव तत्रान्यरीफलमेव भुजप्रमाणं यावत्तावत् या १ अस्मात्समत्रिभुजफ·
या·व·।।४३।५५ हृतार्द्धयो· फले या·व·३।४।४४ चतुर्भुजफ· या·व ४ आकं या·व·५।५३।३४ इदं स्वफलेन सममिति पक्षौ अत्र
व्यक्तांकेन ४ याव·५।५३।३४ आप्यिते ४ फलं भाज्यमिति गुणहरौ खेवोकैर्गुणौ नौन्यातौ गुण ४८०० हरावित्युपपन्नं
यथोक्तं द्वितीय या·व·क·४ प्रकारेण समकर्णौ तुल्यचतुर्भुजमेकं तथैककोणाश्रितभुजयोर्व्यासरूपयोर्युक्तर्द्धे
तद्वैकचतुरूपवृत्ते चेति तत्फले कोस्वफलेऽतानमेव तत्रान्यारीत्या फलमेवं चतुर्भुजकर्णौ हि तद्व्याससत्तुल्यमाना ~व
तावत् या १ अस्य वर्गार्द्धं चतुर्भुजफलं याव १ अस्य मूले चतुर्भुजे भुज इति तत्तुल्यव्यासे वृत्तफलं याव०।४७।१८ फलयोर्योगः ॥
याव १।४७।१८ स्वफलेन सममिति पक्षौ याव १।४७।१८ रू· अत्र व्यक्तांकेन द्विगुणं फलं भाज्यमिति २ गुणहरौ खेवो ३५ँगुणौ
१८००२ गुण ३६०० हरा ३२३२ याव० फ १ वित्युपपन्नं यथोक्तं अथ षडस्रभुजो हि सर्वत्र वृत्तव्यासार्द्धसमस्तत्र
त्र्यएकोभुजो व्यासार्द्धं तत्स्यौ चद्वाविति समत्रिभुजे तत्तुल्यानि षट् वृत्ते भवेति तत्रैकसमत्रिभुजे प्रोक्तवत्फलवर्गोयं अ
व्या व व ३ स्य पदं षट्घ्नं सर्वफलमित्यथवा षट् वर्गघ्नः सर्वफलवर्गोयं याव २७ अतो विलोमेन फलवर्गोऽथ षट् गुणो भेदि
त २५६ सत्मूलं व्याससत्त द्वर्द्धे भुज इति तद्वर्गेत्वर्गः प्रोडषभक्तेः एव फलितः ६४ फलवर्गोऽथ गुणो भेदितः इत्युपपन्नं अथा
ष्टास्त्रे सार्द्धद्वाविंशतिभागज्या २२।३० द्विगुणाभुजोस्तीति तावत्त्वप्रसिद्धे तत्र पारवेदभागज्यावर्गः त्रिव १ अस्य मूलं पारवेदमा
गज्या त्रि·०।५२।२८ त्रिज्यातः शुद्धा जाता पारवेदभागानामुत्क्रमज्येयं त्रि·१७।३४ त्रिज्याक्रमज्या ९ निहते त्रिव १७।३४ द
लं० त्रिव ८।४७ अस्य मूले सार्द्धद्विभागज्येति चतुर्गुणदलत्रिव ०।३५।८ मूलं द्विगुणसार्द्धद्विभागज्या अष्टास्त्रभुजरूपा त्रि०
।५५।५४ व्यासार्द्धं त्रिज्येत्यथवा अष्टास्त्रभुजव्या०।२२।५७। अत्रैकोभुजो भुजः व्यासार्द्धतत्स्यौ चद्वौ भुजा विति त्रिभुजं तादृशान्य

ष्टावष्टास्रे भवति। तस्यैकस्य फले व्याव ०।५।१८ अष्टत्र्यमष्टास्रे फले व्याव० ४२।२४ अतः फलमनेन ०।४२।२४ भक्ते तन्मूलं व्यासः
स्यादष्टास्रे तत्रसंचारेण फले पंचसमतिगुणांत्रिपंचाढिपनेततस्यदेव्यासश्चानुपपत्त्रेयथोक्तं अथपंचभुजेउ यदष्टास्रे तत्फलमेके
तथा तद्भुजार्द्धीद्भवतत्स्यचतभुजानि अष्टसंख्योकानाष्टास्रेतत्फलेभुजवर्गद्विघ्नाततुल्ये तथाभुजतुल्यव्यासवृत्तस्य फला
ष्टाष्टान्नपविषमत्रिकोणफलानि षोडश संख्योकानि द्विगुणितवृत्तफलं तुल्यानीति सर्वफलंस्वफलतुल्यत्वात्तमेव तत्राप्य
रीत्या फलमेवं उक्तवदष्टास्रे भुजः व्या० २२।५७। अस्य वर्गो व्याव०।८।४६। ४२ गीः व्याव० ०।१।१७।३ पंचगुणः व्याव०।
६।२५।१५। अष्टभक्तः व्याव ०।०।४८।१ चतुर्गुणस्यास्य व्याव ०।३।१२।३६ मूलं भुजतत्कव्यासवृत्तफलं द्विगुणं व्याव
०।१३।५२।४२। तथा भुजवर्गद्विगात तत्तुल्यं फलं व्यासेव ०।१७।३३।४। तथाष्टास्रफले व्या० व०।४२।२४। फलात्त्रयपो
गः स्वफलमिदं व्याव १।१३।५०। अनो विलोमेन फलमभेन १।१३।५०। भक्ते तन्मूलं व्याससूत्रसवर्णितो हरः स्वाशोर्ध्वंग
हीतः ४४३ तेनफलस्य गुणो ३६० हरः ४४३ [illegible] यथोक्तं अथैकहस्तपंचभेफले गुणगुण हरभक्तेव्यासवर्गः ४२६
८।५। तन्मूलं व्यासः २२।३८।० भुजश्च ८।१६।३। अष्टास्रफले ३३०।४६।४४। चतुः १३६।५७।३६। वृत्त १०८।१६
।१३॥ अथाद्वितीयपंचकोपपत्तिः॥ अष्टास्रभुजसंभूतात्समत्रिभुजतः फले द्विगुणाष्टास्रकभुजाद्यासाद्वृत्तफलेत्वयत्
तत्षडंशमिदं चाचाग्यत्फलेचोत्तरकेनयोः युक्तं षडंशकफले पत्रस्यैकंफलं भवेत् तदष्टघ्नंभवेत्पंचे तत्राष्टास्रफले
युते यत्कोमेवपंचाग्निफलेन तत्कलेयथा एकहस्तेचैक पत्रे त्रिभुजस्य फले २५।२६।४२।१५। तथा फलं वृत्तस्य ष
डांशि ३०।५७।४२।२०। तयोरन्तरे द्विरोद्भवे ५।३०।५९।५५ तत्षडंशकयोगेकपत्रजे ३१।२८।४२।१५।चा
ष्टसंगुणे। पंचपत्राष्टकफले २५।४५।३८। भवेतत्तेनसंयुते यदष्टास्रफलेतत्त।२८४।२०।४१। स्यात्पंचपत्रफ
लेभवेत्। यथेष्टासितेहितत्सिद्धिरव्यक्तगणिताद्यथा अत्राष्टास्रभुजप्रमाणे यवदेकं यात्रिभुजफलवर्गः याववं०

०।११।१५ अस्यमूलं ०।२५।५४ वृत्तषडंशफलवर्गः यावव ०।१८।४०। अस्यमूले फलं यावव ०।३१।३१।३०। फलोनांतरे याव ०।५।३८
वृत्त षडंशफलेन युतमेकपत्रफलं याव ०।३७।१५। अष्टत्र्यमष्टपंचत्र्नं याव० ४। ५८ अथाष्टास्त्रफले भुजः या १ हरेणानेन ०।२२।५७
भक्तो व्यासः या १ व्यासवर्गः याव १ अथ त्रिपंचगुणाः पंचाद्रिभक्ताः फलमष्टास्रे याव ४। ५०। ११ इदम ह ०।१२।५७ ष्टपत्रजफ ह ०।८४९
लेन युतं जातं पद्मकुंडफलं ४।४८।११ अतः फलमनेन ४।४८।११। भक्तं भुजवर्गमानं स्यात्तत्र संचारः हरेस्मिन् रूपगुणस्तदा रूपमितेह
रेको गुण इति लब्धो गुणः ०।६।७।१४ तद्गुणितकुंडफलस्य मूलं पद्माष्टास्ते भुज इत्युपपन्नं अथ पंचास्रे द्विगुणषट्त्रिंशत्याभुजोस्ति तत्रो
क्तषट्त्रिंशज्ज्या त्रि ०।३५।२६ वा ०।२७।३८ इयं द्विगुणा पंचास्रे भुजः या ०।३५।२६ अत्र तत्तुल्यभुजो व्यासार्द्धतुल्यभुजाभ्यां योः वलेव
स्तउभयतस्त्र्यस्रयोरेकदायतमुख्याघतत्फलं पंचमांशतुल्यं पंचगुणं पंचास्रे फलं स्यात्तत्र भुजार्द्धं भुजः या ०।२७।३८ व्यासार्द्धकर्णस्वर्गो
तरमूलं या ०।२४।१७ आयते लंबः कोटिर्भुजार्द्धं भुज इति तद्घाते फलमायते याव ०।७।८ पंचघ्नं फलं याव ०।३५।४० अतो विलो
मेन फलमनेन ०।३५।४० भक्तं व्यासवर्ग इति सवर्णितो हरो गृहीतः २।४० ततः फलस्य गुणो ३६०० हरस्य २४० विंशत्यपवर्तिता द्गु
णः १८० हरो १२ वेत्युपपन्नं यथोक्तं द्विगुणा ह्रतमत्र्वंशजक ५२।३।५२। समास्रकभुजः षड्भिर्व्यासार्द्धतः स्तीयकुंडव्यासा
र्द्धतोस्य ये या ०।२६।१।५६। भू० भुजो त्र्यभुजो व्याससव उतुल्यो त्रिबाहुके समसंमेनत्फलं कुंडे फलं ˜ याव ०।४२।३ स्यात्तेनतत्फ
ले अनेन ०।४२।३ व्यास याङ्कं व्यासः स्यात्तदसदं किल हरे त्वस्मिन् ८२१ गुणस्थाने १२०० मित्यस्तिफलवासना २०४ अथवा
कुंडस्तेत्र फलं स्वगुणगुणितं तन्मूलं भुजो व्याससंख्य स्तात्र संतकं वस्तुभूतपदत्तस्मै कार्यं रेखात्मकं यदा २१०१ अथेष्टोस्तता
याः करणाश्च स्थूलत्वं न येष्टं तयोरल्पकं चोक्तमस्या ॥ अकल्प्याथ लब्धाककेष्टोकयोगादलेनात्र वृत्तं लिखेत्र हुतोहि अदत्तोक्त
मज्या वतन्मध्ये हृत्त्रे हृतनस्तक्रमज्या चरेखात्मिका या तदेव स्वरेखात्मकमूलमत्रभवेनन्करणाश्च कुंडादिसिद्धेकरणुक्तिवत्त्वे
ष्टलब्धोः करणेपारपीह असाध्ये पदे रेखिकाख्ये तयोरल्पिकाख्यै चोक्तमज्यो अकल्प्यातदेकार्द्धविस्तारखंडेष्यहृते यथोक्ताक्र २८

मज्यात्मिकारेखिका स्यात्करणपाम्नदेवास्तिमूलस्पष्
ले इ हाभीष्टभेदात्पदेनैवभेदोभवेदित्यमार्यैर्भ्रंशोन
ढिबाप्ये गद्रमानिमयोदितानिस्वार्थागमश्रोक्त
दिशिस्थितानि प्रुडावनौचोबुसमीकृतायोका
र्णानिहेहेरिहसत्फलार्थं १०५ यथोदितेतेनफा
लस्पसमप्रदर्शनार्थंतसमेषयत्नः कुडस्पहोमा
र्थमिहाथनत्रमोन्योविशेषः स्वाधियोस्पतेज्ञात ६१६

इति कुंडविचारः इत्थं हि जीवानयनप्रभेदैः प्रत्यंशजं ज्यानयनं विधाय पृष्टिविभज्योतरतो विलेख्या प्रत्यंशजीवाव्यवहारसिद्धे ॥ ॥
अथान्यजीवानयनेयेन स्पकाकोष्टगतास्तिसिद्धा प्रमेविनैवानयनोपमानो ज्योतिर्विदां ज्यागणितोपलब्धौ लवादयश्चेत्कलिकादिकादिकस्पा
दतीनभोग्यान्तरखंडकश्च षष्ट्याहतेतद्गुनयान्तजीवाभवेत्ताभिमतास्वबोर्ध्व याज्याविशुद्धाभवतिज्यकांका तत्प्राप्यमेषणात्मकमाल्लिसि
द्धं प्रोचेषष्ट्यागुणितेविभक्तेज्यकान्तरेणात्र कलादिलब्धं युक्तेलवाद्येभवतीहचापं कलीकृतेतद्धि कलात्मकं स्यात्क्रमज्योत्क्रमज्याक्रमसि
जिनीह षष्टिघ्नुनाकोटिभवक्रमज्या
स्यादुत्क्रमज्यायदिखंडकानिभक्तोश
खंडैकवशाद्यथोक्ता क्रमज्यकासा
क्रमखंडेरिहचोत्क्रमज्या खंडानि
लिख्येनेशिरोमणोज्यकाभोग्यखंडे
कृतेनतुयत ॥ ॥

स्थूले सूक्ष्मत्व विश्रान्ता सा न दर्श्यं किंचिदुच्यते अत्र यद्व्यतिरेकाभ्यां चेत्सन्न् कोके क्रमज्ञया अनुपानः कथं न स्यात यथाको युक्तमज्यया नत्वन्याया
द्भवे येन त्रिज्याभिति सूक्ष्मतः कोटिज्यकानुपानेन राशिज्या नैव सिध्यति सिद्धो भोग्ययुतिद्वारा सर्वभोग्ययुतावपि एवं त्रिभज्यकानैव किं
वसंतखंडयोः यानैष्यखंडयोगार्द्धयद्भोग्यं कल्प्यते त्वया तत्त्याज्यं भोग्यखंडस्य स्पष्टमाकरणे खलु नान्त्काः सूक्ष्माणि खंडानि वलान्यस्य
लखंडकैः इष्टाज्यानयने तेस्ति न देवस्पष्टखंडकं जातैष्यखंडवेदघ्नशेषखंडोणकैर्भजेत् नहृते भुक्तमेवास्ति भोग्यं स्पष्टं भवाद्दशो नाल्पा

तत्त्व॰
वि॰
३०
30

दृशोरदेशस्तज्ज्यकाखंडकसाधनात् अथोच्यते मया स्फुटं स्फुटकर्मस्य वासने सूर्यसिद्धान्तेन गदितेन रविणा स्वयं जिष्णुजार्यभटभास्करमुखै
रेयरुक्तपरंपरयागता वासना निजधिया जनं तेन नाशिता नार्करश्मिना नैव बोधात् ननु तत्त्वेन गोलसंस्थानं तत्त्वेन योक्ता स्फुटता मयार्थं मुन्यर्चि
ताश्रीरविणैव बोच्यते यतोऽन्यैरुदिता न सम्यक् रवेर्मंदपरिधेः शास्त्रयोदशकलास्तथा खसागराश्विनांशास्तिशत् विलिप्ताख्या ।१३।४०।१३४ विधो
स्तथा परिधेरंशा करामाश्च कलाः समाप्ताश्च वास्तथा द्विद्विनल्प विलिप्ताश्च ३१।४७।२२॥ तथाऽरपरिधेर्लवाः एकलिप्तोनसार्धाग्निपर्वता
वोयमस्य तु इषुलिप्ताख्यानागाश्चि लवा २८।१५ देवागुरोस्तथा मुनिलिप्ताद्यदंताश्च ३२।७ भृगुजस्य जवाभवाः शनेः षड्विलिप्ताख्यस०
पौषवांशाः ४८।२६ मृगांगदजाः शीघ्रोच्चान्तपरिधेर्भगणवर्गाल्लाङ्गोऽष्टवर्गितः तत्परिधेः पावर्गेणैर्भागवर्गीकेऽयं तात् पदं स सदेकत्र पापस्तेमांदात्तोप
रिधेर्लवाः शीघ्रोच्चान्त्यादिस्थंवीजोक्तो ह्यत्र वासना द्व्यग्निदस्रा २३२ द्व्यग्निभवो १३२ द्विशैला ७२ खर्तुदस्रका २६० खाभ्रयः परिधेर्भा
गाः शीघ्राभौमादिक्रमाद्ये शीघ्रोच्चेऽकोंदितासैते युग्मान्ताद्यर्थिकागुरौ सैकाः शनौ सार्धसितेऽधिक त्रिघ्नेनाः क्रमात् मध्यकलाव्यासदलेत्रि
ज्यायन्मानतः किल तन्मानात्परिधेर्व्यासदले वास्तफलेज्यका इयं स्पष्टाः पंचवेदा २।२६।४५। मांदान्त्यफलजज्यका १ रवेस्तु षेषवोऽन्त्ये
स्त्रीषवो ५।२७।५३ हिमदीधितेः सोमार्के १२।१५ भूमिजाभौमे विंशांशाः पवनाः ४।४० बुधे। गुरोर्बाणाद्विमलाः ५।२२ षट्त्रिंशोनद्वयं
२।५०। कवेः १ शनेरष्टौशरा ८।१५ मांदाः क्रमादेत्यफलज्यकाः तथैवाष्टानवः शून्यसागराः ३८।४० भूभवस्यैवतथाद्विद्विमिता २२
स्त्रोद्वेस्तथाकभूमिता १२ गुरौ॥ तथा सप्तेशरामाः षष्ठिभूमिताः ४३।२० भार्गवे तथा त्वनवः खाभ्रयः ६।४० सौरे शीघ्रान्त्यफलजज्यका भौ
मा ३६० विज्याप्रमाणेन परिधेदन्यातनतः यदुक्तं तेन पद्धतौ ग्रहस्तस्य केंद्रभवेत्त्रिभिरेकमेकं पदेस्यात् अयुग्मे तु युग्मे क्रमात्तानि चक्रे भवन्ती
ह चत्वारि दोःकोटिसिद्ध्यै। अयुग्मे पदे जातमेष्यं तु युग्मे भुजो वाऽतोनं त्रिभं कोटिरुक्ता ततः स्वस्वकेंद्रोत्थदोःकोटिजीवे परिध्यंशानि
घ्नाविभक्ते भांशैः क्रमात्ते स्वदो कोटिसंज्ञे फले स्तः फलांत्यज्ययावाहते त्रिज्ययाप्ते त्रिभज्योद्भवे दोःफलेयप्रयोज्या फलांत्यज्यके वेह
वेद्याबुधैः सा मृगादिककर्यादिगते च केंद्रे स्वकोटिजीवांत्यफलज्ययोश्च योगोन्तरं कोटिरिहाथ दोर्ज्या भुजस्तयोर्वर्गयुतेः पदे स्यात् श्रुति

त्याकोटिफलविमौर्वीयोगान्तरे कोटिर्हाथवात्र यथोक्तकेन्द्रे कोटिस्तद्दोःफलवर्गयोगान्मूलं स एव श्रवणो भवेद्विकेन्द्र स्य दोर्ज्यागुणितान्त्यकर्णोन्त्यफलज्यया
कर्णाप्तनमवाप्यं सूक्ष्मफलं स्याद्रवन्तो हि मध्यस्फुटान्तरं सूक्ष्मफलं रविग्रहस्य त्रिज्याहतं दोः फलमेव कर्णोद्धृतं तत्तत्त्वाप मितं फलं वा सूक्ष्मत्वमित्यं स्फुटशीघ्रमौर्वी
निःसंशयं कार्यमिदं ग्रहेषु; त्रिज्याहतः कर्णाप्तः क्रान्त्येषु यथोक्त एवं परिधिः स्फुटः स्यात् तत्साधितं दोःफलचापमेव फलं यथोक्तेन फलेन तुल्यं त्रि
ज्याहतान्त्यकर्णाप्तनाभुजज्यास्फुटा भवेन्नो परिगृह्य वा स्यात् यथोक्तवद्दोःफलचापमेव फलं यथोक्तेन फलेन तुल्यं त्रिज्याहतान्त्यकर्णाप्तनाक्रान्त्यफलज्य
केवात्र भवेत्स्फुटाख्या ततद्धनाद्दोः फलचापमेव तत्सूक्ष्मफलं वोक्तफलेन तुल्यं त्रिज्याहतान्त्यकर्णाप्तनाभुजज्यातत्त्वापवाद्धो विवरं फलं वा तेयोत्रवा
हृद्वृत्तिमंडलस्य एवं दिनाद्विवपदैः सवैवं चापं तत्तत्त्वोत्पफलं ज्यकायास्तिमं युतोनोनयुतेत्रनेन पदानिनानीह भवंतिनेष्ववाङ्वृत्ताने यसयु
ग्मयुग्मे।२६० षड्भेद जातेसक्रुडक्रमित्येन यासक्रान्त्यसमममूल्यमेव कर्णानुपातात्स्फुटतो विहाय सर्वत्र यद्दोःफलत्वापमत्र तद्वा
सक्रान्त्याधितमेव सूक्ष्मं सक्रुयथोक्तेन फलेन तुल्यं एवं यथात्रैव सक्रान्यकारादपि स्वमांदं किलदोःफलं स्यात् सकृद्यथोक्तश्रवणोद्भवः स्यात्सत्रेनथा
हे ग्रहदासिसम्यक् गृढस्फुटत्वानवबोधजातेमूढभ्रमत्तानविभंजनार्थं परं सदेकत्र पैच परिध्यंशैः पुरोदितैः समभेदोद्भवे साध्यं फलं तेनेदं कथ्य
वन त्रिज्यागुणान्यकर्णाप्तनाकृत्वाएवं कवनस्फुटात् युग्मौजान्तपरिध्यंशानतेनुपाननास्फुटैः स्वेष्टमध्यपरिध्यंशैः फलं कार्यं विचक्षणैः युग्मौ
जान्तपरिध्यंशान्मांदान्स्पष्टान्वयामितान् विंशांशमानवः।१३।४०। सूर्येंदनास्तेशांनिनाविधोः।३२।४०। शौजांतोत्यपरिध्यंशाः शीक्रामौ
मादयोव्यने भौजेह्यगा ७२ वसुयमा २८ गजारुद्रा ११ गजाव्ययः ४८ द्वियुग्मपादोनेस पंचांशेंद्रभागकाः १४।२२ वरेकवलोनेषुव
णाः ३४।५१ हिमदीधितेः सत्रंशायुग्मनेदांशा ४२।२० बुसनेकलवैकयाऊनाः सार्द्धखरामाश्च ३०।२४ बुधेसोत्रिशरोत्रयः ३५।२५
भागागुरौ चसत्र्यंशामवांशा ११।२०। भृगुनंदने त्रिलिप्तोनारसेष्टांशा ५५।५७ शनौ त्वर्यपदं तन्नेयुग्मौक्येथ सर्वसमषडंशाः स्मयोदश
।३।२० विधोनंदद्विभागास्वसपंचांशाः कुजस्यतु २९।१२। सैकलिप्तैकषष्टिस्त ६१।१२ बुधेवह्निकलान्विताः रसद्व्यंशाः २६।३। गुरोर्भागा-
विलिप्ताश्चाकद्विसंमिता।२५।२४। कवेर्विंशांशरुद्रांशा।१०।४० विंशांशाश्चाब्धिभागकाः।४२।४०। शनेः श्रीरविणोस्वल्पांतरत्वाद्धाहरतस्व

ते द्वितीयतत्त्वार्थयोगांहुग्रहीनाः परिधेर्लवाः नाशकनीयेन चलेकिमिस्पे फलवासना। विविद्यास्तियतस्त
त्रगोलस्थितिविभेदतः क्रमादोजयुग्मपरिधिदर्शने यस्मात्सत्रे युग्मपदं तत्राहो विबुधैरिह अयुग्मेन्वे
कमेवोक्तं परिधित्तानहेतवे ओजयुग्मोनरगणामजज्याविज्ययोहृतोयुग्महृतेयतर्णोत्पादोज्याहूना
थिकेस्फुटः कर्णानेपातजस्पष्टाः परिधांशाः पुराकृताः यथास्वस्वफलार्थवैनदत्रापिचाहृताः सर्वैः
प्रकारैः फलमेकमेव एवोक्तमंगपेवयथास्वस्वमे सिद्धमेवेत्तन्मयकानिवद्धं ज्योतिर्विदां संशयभंज
नार्थं युग्मौनजादोजपदोनजातोमिथेनपातात्परिधेःस्फुटत्वे फलोपपत्त्या विहितं सदस्तिजाते
तिनेत्थं जउवुडयस्त २८० इत्थंमयोक्तं परिधेःस्फुटत्वं तेदेवयच्छीरविणामपार्थप्रोक्तं स्वशास्त्रेयप
रेत्रतत्रसंदृश्यते युग्मपदोनपादः उक्तादिसंवादनयासवायैप्रायोविबुधैरत्तपरंपरास्थैः प्राङ्गाशि
तः संप्रतिसप्रमाणं वित्तैः स्वमत्याविनतोग्रहीनः आर्यादितोवग्रहगोलसंस्थो त्ताल्वेवस्थाशयपादउक्तः स्थितस्तथात्वेनुगतः प्रसिद्धएव
युक्तो ममनाग्रहोत्र यद्वाकफलेत्र श्रवणानुपातेकृतेपिसौरे परिधेः स्फुटत्वं तद्वासनापिद्रगवा
त्सएवनारायणोमंडलगोनवाच्यः॥ ॥वस्तुतस्तु न हि सौरमतस्य कल्पनो ग्रहमवामवगेत्॥ अ·
नयास्थितिवशाद्दषिवर्योपितमोत्रजडवुद्धिनरः कः अतीन्द्रियार्थविज्ञानप्रमाणं श्रुतिरेवहि
श्रुतिर्यत्रप्रमाणं स्यायुक्तिः कानत्रनावद जिज्ञासोर्युक्तिरिष्टास्तियदिश्रुत्यनुसारिणी इत्यंश्ला
कल्पएवाहवलोकस्वनिर्वचने इत्थंकृतेस्तेः परिधिस्फुटांशैर्यथोक्तवद्दोःफलचापमेव फले
चकर्णाद्भववत्सकृत्स्यात् ज्योतिर्विदांसंशयवहभयोग्यं वर्षोक्तगूढस्फुटतामवुध्यामोददोः फलं·
सकृद्देवोदितेस्वोक्तोमास्करार्धेनेसववतत तुलादिमेषादिगमेषादिगतेचकेंद्रे फलंयतर्णोक्रम

शास्त्रवेधे संसंस्कृतो मंदफलेन मध्यो मंदस्फुटः स्यादथवा स्फुटाख्यो कर्णानुपातप्रभवा स्वमादकेंद्रस्य दोर्ज्याविहिताऽस्ति एवं तच्चापमुक्तेन युते हि मंद
स्फुटो यवेत्स्यर विचेद्वयोर्हि परं तन्नचापमिहाद्यपादे चापं तथाद्यादिपदक्रमेण विहीनितं वक्रदलात देव चक्रार्द्धयुक्तं विधुनेन्दवक्रात् ॥ स्पष्टस्फु
टावेव सदार्कचंद्रावेवं स्फुटौ स्तस्तु नयोरभावात् शीघ्रोच्चकस्याथ कुजादिकानां स्फुटक्रियोवापि मदस्फुटाभ्यां स्वमंदफलसंस्कारान्मध्यमः स्यान्म
दस्फुटः स्वशीघ्रफलसंस्कारात्स्यात्स कुजः स्फुटग्रहः मध्ये शीघ्रफलस्यार्द्धमांदमर्द्धफलं तथा मध्यग्रहे मांदफलं सकलं शीघ्रमेव च इत्यो
सौ रक्रमप्रामाण्यतः स्पष्टक्रियोदिता तत्फलद्वयमेवात्र एवं मायं विरोधिनः अत्रापि चेन्मांदवदंत्य शीघ्रकेंद्रस्य दोर्ज्या क्रियते स्फुटाः स्युः वा
पेन्नयत्नीयप्रदोर्द्धवेन तत्त्वलोस्तु युक्ते स्फुटा एव रोवा असकृत्साधितेमांदफलमेवं स्फुटार्कतः स्पष्टास्तैर्विलोमेन संस्कृते मध्यमो भवेत् इत्यसौ
रौ सौरो चितेश्चार्कसंस्कृतो फलमेव चेत् स्वीयं केवलमर्के च स्फुटं वा मेसमध्यमः अथोपपत्तिः स्पष्टमध्यमस्य कक्षास्थितव्यासदले त्रिभज्या श्च
क्यातदकेंद्रशीघ्रवृत्तव्यासार्द्धकं सांत्यफलज्यके हि यथा भगोले स्थितदेवमध्यान्मंडलेखोकलवैः कुकेंद्रे स्वाकाशगोलेऽपि तथैव कक्षाः
स्वगामिनो नन्तसमस्ततः स्यात् परं नयत्वाम्रमणान्नवगस्य भुक्त्या भ्रमतीह बिंब तद्वृत्तकेंद्रास्थितिमर्भगं नो किं त्वंतरे तेषां त्यफलज्यकाग्रे स्वकेंद्र
मार्घं चतनोद्वितीयकेंद्रमवेत्सांत्यफलज्यकाग्रे नाभ्यां विधेयेत्त्रिभजीव यैवमध्यस्वकक्षाप्रतिमंडलाख्ये क्रमादजाद्यात् गतद्वितीयस्य क
स्तत्र मूर्द्धक्षनमध्वसंते तथैव यच्चापरदेशयानेनीचाभियंस्त्र मिलास्वकेंद्रात् यत्रोच्चसत्त्वेप्रतिमंडलेस्मिन तत्र ग्रहोर्द्धं परिकल्पनीयं तथैवनी
चोकिलनीचसत्त्वे त्वकक्षिकायामपितद्धदेव दृक्केहि संज्ञा द्वितयेऽपि कुगर्भा दूरस्थितत्वात्रिकटास्थितत्वात् तद्वृत्तयोः केंद्रगते यतिर्यग्ग
ने च सत्त्वे स्वार्थयाधिय ये तयोध दूर्ध्वाधरमेतरानेसर्वत्रतत्सांत्यफलज्यकाख्यं नीचोच्चसंज्ञा द्वसमांतरेण तद्वृत्तयोरंतरगं च सत्त्वे ऊर्ध्वाधरं सा
न्त्यफलज्यकाख्यं नीचोच्चसंज्ञा द्वसमांतरेण तद्वृत्तयोरंतरगं च सत्त्वं सर्वत्र तत्त्वापि विदावबोध्यं ग्रहस्य बिंबं प्रतिमंडलेऽस्मिन् मंडले च भ्रमतीं
द्रकाष्टौ केंद्रस्य भुक्त्यैकदिने यथेनेन बिंबभ्रमः स्वप्रतिमंडलात् स्यात् यत्रेष्टकाले भ्रमणात् बिंबं भवेच्च तत्र स्फुटं स्थितिगर्भतः स्यात् सूत्रे
भवक्रे किल यत्र तत्र मेषादितः स्पष्टखगः फलार्थं प्रकल्पितः एवमनीदृश्यत्नेष्टसाधनार्थं च वदामि युक्तिं उच्चादिलोमं खलु तुंगभा

गेर्मेषादिरस्मात्त्वचरोनुलोमं तेयेयलङ्घ्यो नरमत्रकेंद्रं तत्स्याभुजज्यात्वचरावधिस्यात् तिर्यक्स्वनीचोच्चकसूत्रतस्तु बाहुस्तथा कोटिरिहाप्यवेद्याऊ-
र्ध्वाधरामध्यमकक्षिकास्य तिर्यक्स्थसूत्रात्वचरावधिस्या ॥ सा कोटिजीवांत्यफलज्ययोः स्याद्योगांतराभ्यां मृगकर्किकेंद्रे तद्बाहुकोट्योः कृति-
योगमूलं कर्णः कुगर्भात्त्वचरावधिः स्यात् अथात्र तन्मध्यमकक्षिकायां तत्कोटिसूत्रं किल यत्र तत्र मध्याद्ग्रहो यत्र च कर्णसूत्रं तत्र स्फुट-
स्तत्र फलेन देतः तत्स्थायने च ग्रहबिंबकेंद्रादयोमुखेनाकि स्थितिकोटिसूत्रो कुगर्भतिर्यग्गतसूत्रगास्यात्केंद्रस्यदोः फ ज्येवभुजस्तदंतः
बिंबान्तघेवांत्यफलज्यकात्वेकृतावधिस्तीयफलायताते तत्कर्णसूत्रे चभुजज्यकादोस्तथास्वबिंबाल्लघुकर्णसूत्रे अथो मुखे मध्यमखेट
बिंबान्तरस्वल्पोंतरफलज्यकाख्ये कास्यात्फलज्येत्यनुपाततः स्यादाद्यप्रकारोयमिहोपपन्नः मध्यग्रहं मध्यमकक्षिकास्थं केंद्रं प्रकल्प्यास्य
फलज्ययावा नीचोच्चवृत्तं कुरु मध्यमस्य ककुगर्भतस्तद्युतिगं च सूत्रे ऊर्ध्वाधरं तद्युतिगोर्ध्वजालोलग्नं च तत्र भवेतदुच्चं नीचं तथाधःस्थितपा
तिलग्ने तिर्यक्स्थसूत्रं च तयोश्च मध्ये नीचोच्चवृत्तप्रतिवृत्तयोगे बिंबं वदीर्तिं सदैव यस्मात् नीचोच्चमध्ये परियौतभांशांकिते स्वबिंबाव·
धिर्वृगदेशात् केंद्रांशकाः स्वप्रतिवृत्तजातास्तावथ तज्जे भुजकोटिजीवे नीचोच्चसंज्ञात्परिधिप्रमाणात्त एव दोःकोटिफलाह्वयेस्तः कुमा
नहृर्ध्वाधरसूत्रतस्तु तिर्यक्स्थसूत्राच्च तथा कुमध्ये तिर्यक्स्थसूत्रे भवतीह तस्मान्नीचोच्चतिर्यग्गतसूत्रके हि समांतरस्थं त्रिभजीवयास्या
दतोत्र केंद्रे मृगकर्किसंज्ञे त्रिज्यातऊर्ध्वाधरसंस्थितत्वात्त्रिभज्यकाकोटिफलाढ्ययोश्च योगांतराभ्यां भवतीह कोटिः कुमध्यतिर्यक्स्थित
तस्त्रत्रतस्तु बाहुस्तथादोःफलमेव ताभ्यां कर्णः स एवास्ति कुबिंबमध्ये मध्याख्यकक्षागतमध्यखेटायावत्कुकेंद्रं श्रवणस्त्रिभज्या
कोटिस्तथा कोटिगुणो भुजज्या बाहुस्त्रिदंजात्यमयोमुखे स्यात् तथोर्ध्वगस्वांत्यफलज्यकैव कर्णः स्वबिंबावधिमध्यखेटात् कोटिस्त
थाकोटिफलेव बाहुस्तदोःफले चेति सजातिजात्यं त्रिज्याकर्णदोर्भुजज्यातकास्वांत्यज्यास्वोर्ध्वकृतौदोःफले स्यात् यद्वामध्याद्ग्रहाद्वृत्ते
तदोर्ज्याकास्यान्नीचोच्चाभिधेलग्नतत्ले यावत्स्वबिंबं श्रवणो द्वितीयप्रकारजैवत्रितिगर्भतः स्यात् कोटिस्तयोदोःफलमेव मध्येवाहु·
स्तथास्वीयफलार्थमस्यत् तत्कर्णकोघुज्रवस्त्रयोः स्यान्मध्येफले मध्यमकक्षिकायां तत्रत्रिभज्याश्रवणे कुमध्यादतः फले स्यात्कु

वर्णानुपातात् वेद्दोःफलं स्वश्रवणोभजोस्ति तदा त्रिभज्या श्रवणोद्यकः स्यात् नानाफलज्यायवनन्वरूपहृयेछिदे दोःफलभेदजाते दो·ग्र·त्रि·
दो·प·त्रि· त्रिज्याकर्णगुणाहृतौत्यन्त्कायच्छेपकेविह प्रस्तितदोःफलंतेनत्रिज्यान्नकर्णोल्पत्वतनत् कर्णानुपातात्फलितात्तज्जाते त्रि·क·दो
क२६० फलमेवहि फलज्यास्यात्परिधेस्तु फलज्याभ्यांप्रकारतः नानाद्वियोदोःफलतः फलन्तौद्वियोपपत्राकथयंतिसंतः एवंयथो
क्तात्परिधेस्तथोत्थफलज्यकायास्त्रिगुणोगुणोस्ति कर्णोहरस्तत्फलितानुपातात्स्फुटीकृताभ्यांचसदैवताभ्यां संसाधितेदोःफलमेवसत्ता
त्वत्पतनः सैवफलज्यकास्यात् कर्णानुपातात्परिधेःस्फुटत्वंविनैवतज्ज्यामृदुदोःफलाख्यं कर्णानुपातोनकृतःस्वयोग्योप्यल्पोनरा
गीकरणान्तखोर्थं इतीरितेतन्नहियुक्तियुक्तेसयुक्तियुक्त्यापरिबाधितत्वात् अहोकथंतेरचयंतिशास्त्रंस्वाषाशयाबोधवशानुक्ता
कर्णानुपातात्परिधेःस्फुटत्वेतत्काफरेवमयनोनुपातात् तत्स्पष्टतांगीकरणादबोधात्मिथ्यायतत्स्पफलमाममनेति श्रीविसगुमाप्र
मृत्वोनतसाङ्क्षोत्पयुक्तान्हणानतत्यस्मात् कर्णाग्रसिद्धेमृदुकेंद्रकेंद्रेकर्णाग्रगेबिंबमिदंकथंस्यात् केचित्तुदोर्ज्योत्थफलज्यकाख्याकर्णा
यष्योक्तास्त्रिगुणाग्रगास्ते कृत्वाथमेदश्रवणाग्रगानतान् यद्दोःफलंस्फुटतनुपातजंतत् आद्योदितंदोःफलमेवनाशंकृतेसमत्वाद्गुण
णहारयोःस्यात् इत्येहिदृष्टाःप्रवदंतितत्त्वमतेतदीयेप्रतिभातियस्मात् कर्णाग्रदोर्ज्योत्थफलज्यकाख्येहतौतुहारेस्त्रिगुणोग्रहीतः
नोमेदकर्णोमृदुदोःफलार्थमित्युक्तयुक्त्यैवतन्निरासः कर्णानुपातादिहदोर्ज्यकायाअपिस्फुटत्वंपरिकल्प्यचैवं यद्दोःफलंतत्समस्
स्तरूपफलज्यकायामिहमेत्ततिनै फलज्यामध्यमखेटोत्थास्तत्कर्णानुपातजास्पष्टकेंद्रोद्भवेनैवदोःफलेनसमासदा इत्येभ
गोदेत्ररीत्यायथानिसंशायेतथा वदाम्यहंन्टणोतुष्टैसंशयग्रस्तदेहिनो कल्प्यकुकेंद्रबिंबातःश्रवणोमध्यसूत्रके मध्यकत्ताभ्य
तान्मध्यग्रहविह्नायथाभवेत् कोटिसूत्रेनयातमस्पष्टविद्वाद्पीहतत् कोटिसूत्रेनयोस्तिर्यकसमानेचांतरंतदा मध्योत्थको
टिसूत्रस्थेविंबेस्यात्प्रतिवृत्तगे उच्चाद्धिंबावधिस्त्रीयेमध्यामकेंद्रमस्तिच स्पष्टोत्थकोटिसूत्रस्थप्रतिमंडलदेशगे उच्चात्तस्पष्टेभवेत्के
द्रेतत्रमध्याख्यसूत्रतः तत्कोटिद्वयसंबंधात्कोणोयोविषमोचनो एकरूपेतयोर्जात्येतत्स्येतत्पक्षतेर्वशात् इत्येशिल्पस्तत्वबुधेर्मा

यासनोस्फुटत्वात्ततः विंबादेर्मंदफलज्याग्रतुल्यकेंद्रदोर्ज्यका मध्यखेटजविष्कंभाग्रमध्यात्स्वसूत्रगा भुजः स्वीयफलज्यास्यान्मध्यकर्णावृत्तेनानया
तद्वृत्तगस्पष्टविष्कंभान्मध्यत्वेनावृत्तादपि उक्तवद्दोःफलेकल्प्यमित्रंनीचोच्चवृत्तयः प्रतिवृत्तस्थतत्स्पष्टकोटिसूत्रावधिस्थिते कर्णेस्वान्त्यफलज्या
ग्रेबाहुःस्यान्मध्यसूत्रगः दोःफलेस्पष्टकेंद्रोत्थं तुल्यमेवफलज्यया समत्वात्तयोर्विंबवोपपन्नेप्रसंशये त्वानाद्व कर्णाधनुपातजातेस्फुटत्व
मेकंफलसंस्कृताद्वा त्वानयहार्केंद्रजदोर्ज्यकायाःस्फुटत्वमस्त्विविर्यतादित्थं भ्रत्वानकर्णःफलसंस्कृतोऽह्वा त्वानयहार्केंद्रजदोर्ज्यकायाः
यत्वःस्फुटस्वकेंद्रोद्भवदोःफलंस्यात् सकृत्फलज्यैव परंत्वसाध्या एवंवदत्वानवधाद्दसात्र अतोत्रमध्यग्रहमेवसर्वंप्रकल्प्यखेटफल
संस्कृतेन तदुद्भवप्रस्फुटकेंद्रदोर्ज्याद्वारोद्भवंदोःफलचापमस्मात् स्वसंस्कृतात्खेचरतोयथोक्तामुडःकृतेदोःफलचापमेव यथोक्तव
स्यात्तफलेसमेततत्संस्कृतात्कृतेनप्रभवोद्भवेन एवंतुयुग्मौजपदस्फुटत्वद्वारास्फुटत्वंपरिधेस्तुकृत्वा तत्साधितेदोःफलमत्रकरीत्याफलज्य
कास्यात्सकृदेवचात्र यद्वाकर्णव्याससंखंडेनवृत्तेकल्प्यावृत्ते खेटजंभूमिगर्भात् एवंयस्यान्मध्यखेटस्यचिह्नं तत्स्पष्टकर्णोर्ध्वभूमिकेंद्राच्चसूत्रे
कर्णावृत्तेयत्रलग्नंयत्तत्रमध्यःखेटःकर्णसूत्रेस्फुटःस्यात् विंबावधिस्थःस्फुटमध्यमांतःफलंचतत्स्योद्भवसूत्रकंयत् तद्दोःफलाख्यंप्रव
णास्तिद्वेननचत्रिंस्फुटमध्यमांतः फलंचतत्स्यो) गुणप्रमाणात् कर्णानुपातात्त्रिगुणेस्यवृत्ते याज्याधनुत्वापमितंफलंस्यात् ॥ एवंचतन्म
ध्यमकर्णकारग्रहागसकर्णावृत्तिजंयदत्र तत्क्रांतिवृत्तोद्भवमेवविधेस्मृतेशारगोलविदासहस्तले मध्यादप्रस्फुटेतत्साङ्कनेष्टष्टन्तरेणत्वतः
ग्रत्यकर्णाकतद्भवदकृस्थितगाहिंवेभवेत्क्रमात् मांदफलेकेवलमस्तियस्मात्तद्वासनाप्रोक्तविदासदोत्या फलद्वयंयस्समनेयथोक्तहृतस्स
केंद्रकिलतन्मतेत्र सदेवमांदप्रतिमंडलस्थितवृत्तयात्सौरखगविवकेंद्र शीघ्राभिधेहिप्रतिमंडलेस्तितत्रस्फुटस्यानयनेकिलैवं स्वसंस्कृतो
मंदफलेनमध्योमंदस्फुटःस्वाम्भफलेनसोपि स्वसंस्कृताःस्पष्टखगःसकृत्स्यादित्थंस्वतोगोलविदावदंति फलाद्वीभ्यांफलाभ्यांचसंस्कारा
त्स्फुटनाभवेत् तद्वसनागोलभेदेगार्ष्य तत्वविदांस्फुटा वेदप्रवरविनेत्रमयस्यवासनाकथनमल्पधियोहिदोषएवनगुणोरविणोक्तेते
नयुक्तियुतमेवमसदोहं रेवाम्भद्वपाण्डुदिनानियानिहानानियजोलभवानितास्य वदामिगोलात्फलहेतुभूतान्मूर्तीन्द्रष्टाकाशभवान्

विद्रूपात् उच्चनीचाभिधौ कर्णौ बिंबार्द्धेन युतोनितौ परोच्चपरनीचाख्यौ तयो गोलविदा ज्ञेयौ परोच्चमांदस्य वर्णान्तरेण कुर्मितः स्थानपरमोच्चगोलः
तथैव मांदाम्परनीचकर्णाद्व्यासार्द्धेन तः स्थानपरनीचगोलः परनीचाख्यगोलाद्यः परोच्चाख्यगोलमध्यवर्ति नैवार्कबिंबसंचारः तयोर्मध्ये तु सोऽस्ति हि
परोच्चकर्णाद् विमोघजातस्य फलज्ययोनः खलु दृष्टकर्णः सचार्कबिंबीयस्य गोलकस्य व्यासोन्मितः सोदरसंज्ञकर्णः तत्कर्णविस्तारद
लेन सिद्धः दृष्टोदराख्यो किल यस्य गोलो स च प्रसिद्धः प्रतिमंडलाख्यो गोलोऽथ दृष्टोदरगोलमध्ये स्थानस्य पिंडोदर बिंबगोलव्यासोन्मि
तोऽस्य तत्र च बिंबगोलः स्थिरो गोरवेस्तत्प्रतिवृत्त दृष्टगोले तयेस्तः खलु दृष्टकेंद्रे मियस्य षड्भांतरितेन तत्तोयतत्वांके स्तत्वृत्ते प्रतिमंडले सा
त् दृष्टेन तथैवोदरगोलकेन तन्मध्येन यत्तत्प्रतिमंडलाख्यं वदंति मत्खेरविकेंद्रयोगान्मध्याख्यकत्ताप्रमितेषु येंद्राः नीचोच्चगव्यासमवे
हिरेखोन्मकेंत्र यद्व्यासदले विभज्य खोर्द्धस्थिताकाशकदंबकाभ्यामथार्कमांदान्त्यफलांशकैस्तु स्वगंधदेशोद्भवतः प्रसिद्धौ पयोर्नि
वद्धे सरले च सूत्रे यथा कदंबद्वयवद्धसूत्रान्सर्वत्र मांदान्त्यफलज्ययास्यात् समान्तरस्थं त्वथ दृष्टकेंद्रे स्वगंधदोशद्वयगे गोलस्खलोऽस्ति
प्रतिमंडलस्य तद्व्यासखंडे प्रतिवृत्तकेंद्रे कुगर्भतः स्थान्त्यफलस्यकाग्रे सदा स्वगंधद्वयवद्धसूत्रे कदंबकस्थैर्यवशाद्गोलस्खलो भागता
चलतीह तद्वत् परोच्चगोलोऽपि चलत्यजस्रमैं द्रांस्वशक्त्यैव नितोच्चभुक्त्या स्वगंधजस्थैर्यवशात्तथायमैंद्रा चलोऽस्ति प्रतिवृत्तगोल
इनोऽस्य यामध्यमकेंद्रभुक्त्या तद्गोलला ग्रार्कजबिंबगोलवलत्यजस्रं प्रतिवृत्तगोलभ्रमात्तथैवाऽत्र तथैव गत्या एवं हि यत्र भ्रमणात्तु बिंब
कुगर्भदृक्सूत्रवशाद्द्ववक्रे स्फुटग्रहो मेषमुखोत्सतत्र स्वार्थैः फलार्थं परिकल्पितो हि मूर्त्तो परोच्चप्रतिवृत्तगोलो कत्ताभिधाः कल्पि
तएव गोलः अथोभवेद्यः प्रतिवृत्तदेशो दूरे भवस्तस्य कुतो च संज्ञा नीचे तथासन्नतरस्तु उच्चाख्यस्तेन देशे रजवस्कमत्र परोच्चगोल
मध्यस्थः प्रतिवृत्तस्य गोलकः तथा तद्गोलमध्येपि रविबिंबस्य गोलकः अथान्यथा वा कथयस्य सम्यक् तस्य स्फुटस्यैव च युक्तिम
त्र यद्वत्परगोले परनीचगोलाद्दूर्ध्वं परोच्चावरगोले पिंडः बिंबस्य संचारवशात्स एव कत्ताख्यगोलोऽस्ति स हस्तरश्मेः व्यासस्तु तस्मि
ड समोऽस्ति यस्य नीचोच्चवृत्तस्य परस्य गोलः तद्गोलपिंडे स्थिति भंगतस्तु मध्यस्य कत्ताप्रवणान्तरे स्यात् तत्स्पष्टकेंद्रेत्तु कदंबकाभ्यां स्वा

तत्व·
वि·
३४

ध्रुवस्थिताकाशगतोक्तपार्श्वे मध्याख्यकर्णान्तरितस्वगेयथप्रदेशासक्तेभवनात्तथाये नीचोच्चगोलेऽस्तिहि गेयथयुग्मसूत्रैकदेवद्वयसूत्रतस्त्र सर्वत्रमध्यश्र-
वणान्तरेणसमांतरस्येकिलतत्रसिद्धे यथाकदेवद्वयतोभगोलपरोच्चगोलोऽपिचलस्तथैव गेयथद्वयस्थैर्यवशाच्चगोलोनीचोच्चसंज्ञः परिदिकच-
लःस्यात् तस्याश्रयस्याश्रयउच्चगत्याप्राच्यांचलोनत्वलमुच्चमुक्तं नीचोच्चसंज्ञोऽस्तियदेतरस्यः सत्त्वाश्रयोनत्वलतीहचैंद्र्यां कदंवकाभ्यां निजकें-
द्रगत्यास्वांतर्गतेनेपरिधिंरहीत्वा स्वयंतुनीचोच्चकवृत्तगोलः केंद्रस्यगत्यैवहिपश्चिमायां चलोऽस्तिगेयथादिहतेनरहीत्वास्वांतर्गतेनविचरवि-
वगोले गेयथसंधिर्यांच्चलवातेरस्य पृष्ठेरवेर्वास्तिहिविंवगोलः स्थिरस्तदाकाशविलानएवनीचोच्चगोलभ्रमणाद्भ्रमोऽस्याः तद्गोलवृत्तार्द्धे-
दलेनगेयाह्विवाश्रयाघद्रवतीहवृत्ते नीचोच्चवृत्तेपरिधिवत्तेसितनीचोच्चदेशाविहएवंवत्तः नीचोच्चवृत्तात्परिकल्पनेयः कृत्तासमत्वा-
च्चतिवृत्तमंगपा इत्येष्यवृत्तेभ्रमवृत्तौहियत्रकुगर्भदृक्सूत्रवशात्स्फुटः सः अथप्रकारांभोस्फुटार्कसिद्ध्यर्थंनदाकाशगोलस्वरूपदर्श-
ने अत्रार्कवच्चेंद्रफलोपपत्तिस्तयायतद्वच्चकुजादिकानां मंदद्रुतनाड्यादिफलप्रसिद्धैनदर्द्धगोलाघमपीहकेच्ये भ्रमतत्रयोमध्यमकक्षिका-
यांमध्योग्रहः संजनयत्यभीष्टे मंदद्रुस्फुटाख्यंरविरत्रविंवयोगात्स्फुटः स्यान्मंदकर्णवृत्ते नैवंकुजादिः समंदस्फुटोऽत्र तच्छीघ्रवृत्तस्य
चकेंद्रमस्ति विंबंतुतद्वृत्तगतेनतदत्रमंदस्फुटान्मध्यमतःस्ववोर्थ यद्दत्तमोदात्परिधेस्तकेंद्रान्मध्यग्रहात्तत्परिधिस्थविंबे तत्कर्णवृत्ते
हिमंदस्फुटाख्यमाचार्यवर्याः प्रवदंतिविटे केचित्तमध्यः किलमध्यकक्षावृत्तेयमंदश्रवणाख्यवृत्ते मंदस्फुटःस्पष्टखगस्तुशीघ्रक-
र्णाख्यवृत्तेनिजकक्षिकायां तेनस्फुटस्यानयनायशीघ्रफलेनमंदस्फुटरूपमध्यात् विज्ञायतेतोमंदकक्षिकेवमध्याख्यकक्षास्त-
यियाप्रकल्प्या तत्राम्बुदोज्योपरिधिस्थितीनांतानाद्रवेदाप्तफलेस्ववोर्थे परंतुताश्रुतिगुणाख्यवृत्तेतोमंदकर्णाख्यवृत्तौतुसिद्धाः अ-
तोत्रमंदश्रवणाहतास्तास्त्रिभज्ययासंविहिताःस्फुटाःस्युः स्वमंदकर्णाद्भवकक्षिकायां सदाफलस्यानयनाययोग्याः स्वेनाहतेपरि-
धिनोंतस्वभास्कररोक्त्यास्फुटीकृताञ्चपरिधेर्मंदकर्णतश्च यद्दाःफलैसाध्यफलज्यकैवस्पष्टाततःस्फुटभुजज्यकयाययोक्त्या कृते
स्वशीघ्रांत्यफलज्यकायाःस्पष्टीकृतायाइहदोःफलंयत् स्फुटाम्बुकर्णादनुपाततस्तच्छैघ्र्यफलंभास्करसंमतंस्यात् कक्षाप्रभेदे

३४

नेफलप्रभेदात्स्वार्थैर्विरोधात्रिजबुद्धिमोब्जात् यदंतिहीत्येनहियुक्तंप्रत्यत्वयुक्त्यापरिवाधितत्वात् यतोत्रमंदश्रवायसंस्थोयोमंदखेटो॥
त्तितद्भुक्तरीत्या यथोक्ततद्भ्राकारियेत्त्वकेंद्रखण्डूपसिद्धासतसप्रसिद्धः कर्णाग्रगखण्डपरिधिर्यथोक्तः कर्णाग्रकेनत्कर्णेयदुक्तं चैवेव
तर्ह्युच्चवक्रतेपिमंदकर्णानुपातेपरिधौस्फुटोन उक्तस्वशीघ्रपरिधिर्यतोत्रमन्दस्फुटासिद्धासदलोत्पवृत्तेभांशान् विभागान् परिकल्प्य
नोतद्विभागमानानपरिधर्मितिः सा एवंहिदोर्ज्योत्थफलज्यकात्तत्कर्णाग्रपिस्पष्टतरानयोग्या यद्वृत्तगंभद्वितिभांशमानाद्योग्ये
परिध्यादिनचाप्यमानात् किंचायमंदप्रवणोत्थवृत्तेभांशाग्रपिस्पष्टतरास्तनाये चेत्तद्वशान्वंवदसिस्फुटत्वं एवंदितंतर्हिविभिन्नजा
त्या स्वदोः फलार्थंत्वनुपातउक्तः स्वभ्रांशकैस्त्रिज्यकयाकथंसः युक्तः स्फुटानन्त्यपरिधेः स्फुटोत्थफलज्यकातः स्फुटदोर्ज्यकातः स्व
नेत्तिपथात्रिजभास्करोक्त्या किंचाथएवंपरिधिः स्फुटोयः तरीतितोनोत्थफलज्यकात्रस्फुटेतिमौमाउदितेनसत्तत् यद्गुणोहिपरिधिः
परिधिस्त्रुतद्गुणगणकविलतिरेव विस्तृतिर्भवतिवासनायांयतद्विदोहिनियमोस्तिसयुक्तः स्ववृत्तकर्णोद्भववृत्तभांशप्रमाणतस्त्र
त्क्रियतेपुरोक्तं नीचोच्चवृत्तोत्थफलस्फुटत्वेयथोक्तमेवेत्यविशेषएव संसाधतेशीघ्रफलस्यकस्माभेदेप्यतोगौरवतस्तदुक्तं तदत्रतत्रा
दरणीयमार्यैः स्वार्थाद्विरुद्धः फलतस्त्वभेदात् मिथ्याशयंभास्करसंसक्तेस्थूयः स्वान्तकूलेविप्रणोतितेत्रे प्रम्पष्टयत्ताप्रयणाविन
ष्टः स्वयंपरंनाशयतीहतेच इत्थंसिद्धाः स्फुटाः किंतेभवृत्तेवाविमंडले संशयस्तविद्धोनिर्णीयतेवदाम्यहं भवृत्तसंस्थः प्र
तिमंडलस्यभ्रमेणतत्स्थिरविमंडलेहि भवृत्तगंतत्यकरोत्यजादेर्ग्रहांशलिप्ताविकलादिभोगं विमंडलस्यप्रतिमंडलस्यभ्रमेण
चैवेविधुएवंविंवं विवृत्तगंतत्यकरोत्यजादेर्ग्रहांशलिप्ताविकलादिभोगं विवृत्तगात्तत्प्रतिमंडलाच्चविंवस्यभोगोस्टवृत्तो नतद्ध
त् भवृत्तगात्तत्प्रतिमंडलाद्वाविवृत्ततेनभवेत्कथंचित् यतोयवृत्तसंस्थेनप्रतिवृत्तेनयोभ्रमः विंवस्यतेनतद्वृत्तसंस्थितस्यैवभवेद्ध्रु
वं विंवेयेषांविवृत्तेस्थानेस्युः स्पष्टाविमंडले पातस्थानाद्विवृत्तेयद्विवावर्ध्यंतरंततत् सपातखेटतत्स्यास्यात्कर्णोत्रूपेशरस्तिहको
टिः कदंबवृत्तेस्याच्छरायावधिपाततः भवृत्तेवाद्गुरिस्येयच्चापजांत्यंभवेदिह सपातखेटवाणांभ्योवाहूस्वापात्मकस्त्वयः गणिता

द्वष्टौ -- सोऽत्रकार्यः स्वीयपदक्रमात् पातोनितो गोलरीत्या भवक्रे समस्फुटग्रहः अतो यथोक्तरीत्यैव वेदशाद्यायैस्फुटग्रहाः विमंडलगतास्तेन वि
ज्ञेया भवृत्तौ न हि अतो भवृत्तेपि यथात्र दृष्टेस्युः स्फुटास्तथाहं प्रवदामि समक्र खयोगपतनस्यात युतस्फुटस्य खेटस्य कोटिज्यका या विति
ज्ञी त्रिभज्यके युद्भवकोटिमौर्वी द्वतनभवाघौश विहीन खेकाः खाग्नद्दतोशाऽहराघायः सपातखेटस्य भुजो गहाघः आद्ये पदे द्याद्विप
दे युमाद्दौ च्युतो यमाद्धेन युतो पचक्रात् च्युतेस्वपातेन विहीनितो सौ भमंडले स्पष्टखेगः स्वसूत्रः इत्थमानयनेएवं स्पष्टाः खस्थान्तरा
द्वहाः विलोडलगतेषवमटहीनाक्रांतिमंडले पतो विनेषु सर्वत्र भवृत्तौ स्वीकृता ग्रहाः फलार्थंगणितेऽर्कादेः केवलेषु विहन्तजातं।
यत्नावनेकेन दिनान्तरेणास्मिनो तयोः स्पष्टखगाविनस्य तदंतरं स्पष्टगतिर्भुक्तः सा स्यात् भवेत्तत्समयांतराले तत्राग्निमस्पष्टदाधिकस्त
दास्याद्वक्रगोस्त्योयदि वक्रगः स्यात् वक्रस्यमार्गस्य भवेच्च वृत्तौ सदैव खेटः गतभावः क्रमन्नवेदे १६४ वेदेदे १४४ सूर्यच्युकेः
१३० गुणाग्निभिः १६३ शरहृद्दे ११५ सुक्रमद्ध सुलकें द्रांशकैः कुजात् भवेति वक्रिणस्ते खेः सेयुक्तादिशोधिते प्रवशिष्टाः
शा।१५६।२१६।२३०।१४७।२४५। तत्पैः खेस्तैरेवोदेति वक्रतो वक्रगतो पिदि दिशंरात्रवद्वक्रगतिग्रहः भोग्यस्यापि च यात्रस्य क
वृद्धत्वात् नवत्रहि ग्रहोनुलोमे निजकर्दिकायां भमत्र पिस्तात् मध्याच्युतौ सौ खनी चमीनस्थलतीह वक्रादिको विलोमंस्थ एतत्र युक्ति
भौमादिकानां वलन्नगभुक्तिः सदाधिकामध्यमभुक्तितो नः खगोन तेगं परिकल्पकेंद्रे तदाशुकेंद्रे भ्रमतिखतेगात् व्यस्तेत्रिभेस्य
निमंडलेस्य फलेत्रिभोनो नयुतेपदानि तद्धार्द्धमाने चलकेंद्रमूर्ध्वे चलोच्चतः स्वाशुफलप्रसिद्धेः फलांतरस्यापि च योः स्वाभावस्या
नाच्चनसो भयतः सदैव एवं तैर्येवोचयोमसंतफलस्यलोच्चो भयतोः सनाथैः सौरेतमयकत्ता वृतनप्रतिवृत्तयोगयलोराभावस्तत्तप
चयः मंदस्पष्टगस्याधिकएवं मंदस्पष्टग्रहएवाग्निमोमंदस्पष्टग्रहोस्ति सततेनोत्सव शीघ्रफलसंस्कृतौ स्फुटौ भवतः तदंतरं स्फुट
भुक्तिः एवं स्फुटग्रहोनाग्निमस्फुटग्रहहृत्या फलोनरसंस्कृतमंदभुक्तिसमा तद्युतएवं स्पष्टोऽग्निमस्फुट इति युक्तोऽस वक्रगे मासा
यथा तत्राद्यपदेयन फलांतरं यनेन युक्तमंदभुक्त्याद्यस्फुटात दधिकएवाग्निमः स्फुटः परंतत्र फलांतराप चयादपचय एव तस्या

धिकत्वाद्वा एवं द्वितीयपदेऽपि चलफलापचितत्वात्फलांतरस्य तेन न्यूनस्य स्पष्टभुक्तिरेव स्फुटभुक्तिस्तत्र यावदसाध्वेत्स्पष्टगतेः फलांतरस्य तावदूनत्व ए
वं स्फुटाद्वाग्रिमस्फुटो ह्रासक्रमेणाधिक एव फलांतरोपचयात् अनंतरं यदा फलांतरस्य स्पष्टभुक्तिसमत्वं तदा तदंतरे स्फुटभुक्त्यभावो मन्दशीघ्र
रस्पष्टौ समौ भवतः नीचासन्नेन तत्र वक्रगतिप्रारंभस्तस्मात्तदग्रिमस्याल्पत्वात् यतो नीचे यावदुपचयेन स्पष्टभुक्तितोऽधिकेन फलांतरेण सति स्पष्टगतस्य
न्यूनेन फलांतरेण न्यूनत्वेन स्फुटभुक्त्या विहीन एवं स्पष्ट एवाग्रिमस्पष्टोऽल्पः फलांतरोपचयान्नतरेण स्फुटभुक्त्युपचितत्वान्नीचे यावदंतिमं न एवा
ग्रिमस्फुटः एवं स्फुटात् अनंतरं तृतीयपदेऽपि तेन फलवृद्ध्या फलांतरस्य तेन स्पष्टगत्याधिकत्वात्स्पष्टगत्यूनितेन स्फुटेनाग्रे वेति तन् - न तस्मा
त्वाविहीन एवाग्रिमस्यात् अपचयेन फलांतरं यदा तत्स्पष्टगतिसमं तत्र तदंतरे स्फुटगत्यभावात्पुनः एवं सम एवाग्रिमस्फुट इ
ति नीचासन्ने मार्गगतिप्रारंभोऽपि तदाग्रिमस्याधिकत्वात् अनंतरमपचयात्फलांतरं स्पष्टगतेर्यदाल्पं तदंतरे यतन गस्फुटभुक्त्याधि
क एवं स्फुट एवाग्रिमस्फुटः चतुर्थपदेऽपि तेन फलह्रासादनग फलांतरयुतस्पष्टभुक्तिरूपस्फुटभुक्त्याधिक एव सर्वोऽग्रिम इति फ
लांतरवृद्ध्या वृद्धिक्रमेणैव एवं स्फुटादाधिक एवोत्तरस्फुटो वरीवर्ति एवं स्वविलक्षणस्पष्टगतिवशान्नियमेनैकरीत्या तदानयनस्या
शक्यत्वात्स्वल्पांतरेण ग्रहमध्यभुक्त्यैव स्फुटभुक्त्यभावकालज्ञानं स्थूलकं दोषाः पाठपठिताः स्वल्पार्थं तदा सत्स्यले यदा चलफल
फलांतरस्पष्टगतिसमं तदा तत्र स्फुटभुक्त्यभावस्यानैवास्तवे बोध्यं चलफलह्रासे वक्रारंभः स्पष्टेन फलवृद्धौ मार्गारंभ इति अ
यो ह्यनग्रहसमेऽपि चलकेंद्रे न तत्केंद्रमपचीयमानमन्त्यादनुलोमगं तद्वशात्तृतीयपदे वक्रारंभो द्वितीयपदे मार्गारंभः नीचास
न्न एवं वक्रमार्गकेंद्रद्वयत्यासेन तेयः अत्र स्फुटवन्मंदस्फुटग्रहेऽपि कथं न भवेद्वक्रत्वमिति नाशंकनीयम् मंदफलांतरस्योत्कव
स्थाग्रहोनरद्भ्यमध्यगतितुल्यत्वाभावात् मयासाद्धिष्यवोथार्थं वक्रमार्गस्ववासना सर्वोथाविदितान्यासास्मष्ट्रे वोदिताय
तः कक्षामध्यगतिर्यकस्पर्शरेखास्वप्रतिवृत्तयोः संपाते ग्रहबिंबे चेत्फलाभावो गतेस्तदा लक्षत्वेडनकुगर्वकुवुद्धेवेति यन्निगदि
तं निजतंत्रे भास्करेण न तदसद्धि नितांते गोलसद्गणितयुक्तिविरोधात् येन तत्र परमं च चरस्पष्टफलं वृत्यनदाग्रिमजेन्त्रस्पा

नत्व॰
वि॰
३६

36

नदृश्यमनयोर्विवरेण दृश्यते गतिफले किल नाद्यैः संपातस्थितमेवैतद्धि वैनेकदिनांतरे फलस्याभ्यास्फलाभावात्तदुक्तयेन संगते ग्र
ध्यात्र एवं परतस्तदुक्तस्थानाप्तिस्तिर्वैकदिनांतरे साम्यभवेन फलयोर्ग्रहस्य तत्पूर्वकाले नियतेन गतेस्तु सूर्यफलेस्यात्तद्दीर्घितेहि
संपातकालेनहि - - - तत्कस्तामियागोलकोस्ति ग्रर्कस्यतद्धि यत्कालिका .... यैचित् इ
त्यमंडलं किं ग्रहगोलरीत्यामध्यस्य बुद्ध्यास्त्वाधियाविभाव्य संपातताश्रागतएवमध्यकक्ष्याखिवृत्तप्रतिवृत्तयोगेयथोचितःश्रीरवि
णाप्युक्तेः फलस्यनाशोस्तुदिनः स्वशास्त्रे संपातगतेचवलात्प्रकल्पनदृश्यमनांचप्रवदंतिमूढाः ग्रन्योत्तसदुक्तिफलोप्यभा
वैशेषिकोत्रभावे परिकल्प्यमिथ्या भंगीद्वयेप्युक्तफलस्ययुक्त्यानीचोच्चदेशेनफलेग्रहस्य यथोक्तसंपातगतेग्रहेन्द्रपरंफलेस्यात्प्र
तिवृत्तभंग्या नीचोच्चभंग्यापरियोन्त्यत्रसष्टैकदेशोत्तिगर्भसूत्रेवहिर्गतस्यानियमेनतत्रसाष्टस्थलेप्यफलेग्रहस्य तन्मध्य
कक्षास्थलतोप्यथःस्यनदृश्यदेनहिर्गतस्यानित्यैवित् शिल्पस्यवैयोग्रहगोलसंस्थाज्ञानेतितेमोजडबुद्धयस्तु यथाकदंबद्वयतो
भगोलस्वरूपकक्षाभियगोलकोस्ति ग्रकस्यतद्धिमकालिकाख्योगोलाः कदंबाद्धिकदंबकाभ्यां षड्भांतरेणात्रमिथः स्थिताभ्यां
परेषुभागैस्तुविमंडलाख्यः तद्गोलकेयद्धिकदंबमध्यात्त्र्यंकेस्तुवृत्तेनविसम्स्थलेस्यात् तत्केंद्रकेतत्क्षितिगर्भएवततः स्वमंदो
त्यफलज्यकाये यथोक्तवत्स्यात्प्रतिमण्डलाख्योगोलोविवृत्तेस्तियथाभवृत्ते यथाभवृत्तप्रतिवृत्तगोलपरोच्चगोलस्थौ तद्वद्धि
योम्बुप्रतिवृत्तसंज्ञपरोच्चसंज्ञावपितौविवृत्तौ तद्वच्चगोलोर्द्धगतोविपाताभियोस्तिगोलस्तुततोपितद्वत् ऊर्द्ध्वं भयाताभिध
गोलकस्तद्द्वयंप्रास्यानयनाययोग्यं परोच्चगोलोविकदंबकाभ्यां यथातयोर्द्ध्वस्थविपातगोलः तत्स्यातकाभ्यामथयस्तुहृ
र्द्धोभयातगोलःस्वकदंबकाभ्यां पातस्यगत्याभ्रमतीहतत्राद्यः प्राक्तथापश्चिमतोद्वितीयः आद्यान्यदेशद्वयमध्यतोयत्तद्गोलयोः
त्वोकलवैस्तुवृत्ते विवृत्तकाप्यक्रममण्डलाख्येतयोः परेद्युतरकोभिभंस्यात् संपातदेशात्तत्क्षितिगर्भएवकेंद्रं चतत्स्यात्तज्जगोल
योःस्यात् विपातगोलभ्रमणात्स्वपातात् मेदस्तु २ दः पातयुतोविवृत्ते भयातगोलभ्रमणादजानन्द्ध्यस्तेभवृत्तेभ्रमतिस्वपातः ३६

विहृत्तमेदस्फुटगेयविंवेभमंडलान्तर्द्धिकदेववृत्ते यदेनेरेखोऽस्तिशरो न एव तन्नाथनेवास्ति मन्दस्फुटेंदो: यत्राद्यशीघ्रप्रतिमस्खल
स्थगोलेवरीवर्तिकुजादिकानां तत्रस्थिते द्राक्प्रतिमास्खले जान्मन्दस्फुटोसौभ्रमति स्वविंवो एको मन्दस्फुटदृग्गोलोऽस्ति मेरक्सोऽन्य
मध्याभिधकक्षिकायां चलाख्यनीचोच्चकवृत्तकेंद्रस्थान्तस्मो विंवगतो द्वितीय: नीचोच्चवृत्तप्रतिवृत्तयोगे शेषे रखवतन्नेमध्यमुत्वा
न्प्रसिद्ध: चलाख्यमूर्नप्रतिमस्खलाख्यविमस्खलीयोवरगोलसंस्थ एवैदिनौनाविहपातगोलोनद्गोलदृष्टोर्द्धगतोशरांख्या
परोत्रगोलोर्द्धगतौ विंयोस्तौ नद्यस्याद्रगतौनदेन: यद्देशमध्यान्प्रतिमस्खलाख्योगोल: सनदेशन एव चार्य विपातगोलो
स्तिचलस्तदूर्द्धाभपातगोलोऽस्ति परस्तनोऽपि परेषुभागोनरितप्रादेशाच्चलोयथोक्तखदिशिसगता यदस्तिशीघ्रप्रतिवृत्त— लकें
द्रहितद्गोलकयोस्तदेव एवंहिपाताभिधगोलदृष्टकेंद्रस्थतद्गोलजमध्यदेशात् गोलार्द्धवृत्तेभवतस्त्रयेनेविमस्खलस्यापमम
स्खलस्य योऽत्राभिधेनतत्प्रतिमस्खलाख्येत्रिभेनदेकात्परमोनरस्यात् उक्त: परेषु: प्रतिमस्खलाख्य: योद्धास्थगोलस्थितरेवमस्ति
भ्रन्यस्तकक्षाभियगोलकस्तौ द्वावत्रविंवाश्रयतो भवेतां विभास्यवृत्तांतर सिंजिनीतत्रापतत: कर्णेमशाकामस्मात् तत्रास्थितंय
द्विभसेत्तवृत्तांतरांतशीघ्रश्रवणोम्यवृत्ते तन्मानतस्त्रिगुणश्रमाणान्नाध्यंतनत्त्रापमिषुस्वगोले विभाख्यतन्मस्खलजांतरस्मा
त् विंवाश्रयेणैवकदेववृत्ते: युक्त्यागमोक्तेपिमन्दस्फुटेषौ सद्वासतो या: स्फुटखेटतस्ले वदंतिपाटोक्तपरेषुभागे: खोक्तेंडवंद्रो
मम्रखेग्रहाणां विथोर्यथोक्तौहि परेषुभागोस्फुटौपरेषोनिजकक्षिकायां कुजाद्यपाटोक्तपरेषुलिप्ता: सौरादिनामध्यमलिप्ति
कास्ता: त्रिज्यागुणा: स्वोत्थचलाख्यकर्णोद्धृता: स्फुटा: स्फुनिजकक्षिकायां विलोमतद्राक्फलसंस्कृतोक्तपात: स्फुटोस्माद्धि:
वृत्तिस्फुटाख्यात् खेटान्सपाता: खचर: स एव यथोक्तपाताद्यमन्दस्फुटाख्य: भ्रमाद्यथोत्थाभवृत्तौसपातोयोमध्यपातेनविहीनित:
स: कार्य: स्फुट: स्यान्निजकक्षिकायां मेखादितो विंवकदेववृत्ते विंवीयकक्षास्थशर: कथं वित्रत्तायतने ज्ञार्थविरुद्धरीत्या तस्मात्
मन्दस्पष्टखगाद्धरस्थसंसाधने गोलविदाविधेयं गोलाजुसारेरविणास्वशास्त्रेप्रोक्तं मयार्थं किल तन्मयोक्तं सतांप्रशोध्यमभंज

नार्थंजानेतिनेत्येजउत्तुङ्गहस्त विधोः स्वकक्षागनएवपातोनेषोन स्त्रीग्रहप्रतिमस्कस्य: परोक्तवाणोऽङ्गवबालनार्थस्फुटः परेषु
स्थिहमध्यमोन श्रविदिवैव यद्गोलमुक्तमार्थविरोधतः शरस्यानयनेसर्वभौमेक्तिनदमहुवे चलांशैः हसंस्कारितस्यापस्याभि
मांशोदयोऽग्राहताः स्वीयभुक्तेः कलाभुक्तलिप्तायुताः सुः स्फुटाख्या ग्रहोरात्रभुक्तस्वगस्य क्रान्तायनांशार्कलवोऽभिमांशोदयाहतेस्तु
ष्टफलंकलाद्यं गतिघ्नमर्कघ्नुनिशो हृतेनतद्गुहेऽर्कवद्भाद्रफलेकलास्त संपातस्फुटमध्यार्कविधुवक्रकालिकांतरं यदल्पमर्कमोदी
यासवोबाहुनरोचिताः गतिवियोगगतिलिप्तिसिद्धैवातियुतिस्वगतिर्युतिसिद्धैः ग्रहगतिर्गतिरल्पिभसिद्धैस्तिथिगतिस्तुगति
करणार्थं केवलस्फुटचन्द्रार्कवशात्तिथ्यादिकंस्यात् स्वागमोक्तायनांशैस्तुसंस्कृताभ्यामिदंनहि विरविषंदलवारविषटहृता
फलमितास्तिथयः करणानिच कुरहितानि चतानि ववादितः शकुनितोसितभूतदलादनु यहकलाः सर्वोडुकलाताः खखग
जैस्तुभयोगमितीक्रमात् अयनलताः स्वगतेष्यविलिप्तिकानिजजवेनगतागतनाडिकाः तत्कालिकेंदर्कवशात्स्फुटत्वं भवेत्स्व
कालस्फुटतोसकृच्च तिथ्यादिकानां स्फुटता विधेया स्वस्वस्वकालानयनप्रवीणैः पातेष्यनाडीगुणिताघ्रभुक्तिः षष्टिभाजिता ल
ब्धोनयुग्ग्रहस्तात्कालिकोवक्रीविलोमतः अथेष्टमोदयकालास्यासन्नगतागतयास्यात् वालनेस्वोदयासन्नेनतत्वैगतितोहि
सत् श्रीसूर्यएवंरविनर्दमपात्यलोकेयत्केवलंस्मृतिक्रान्तेनीहतत्प्रमाणे नत्स्फुलख्दनसस्त्वमतोक्लिकादेवर्षिवाक्य
जवलाबलसद्विवेकात् यद्गस्मगमगादितेनतक्रमतत्त्वदृग्गोलसङ्गणितवासनयातलभ्यतेनावलंवनवशाद्ग्रहयोगसि
द्धौतत्रैवसद्गुपवरैरिनिर्विनतीयं ग्रनायनेनकालेस्मिन्नर्कदेवाभ्यां चलोनिशे भगोलोसौवरीवर्तितस्वकेराशिमस्तले न
द्दृणाख्यलभागेस्तपरस्यैवदिशोस्तलं कालोनेनाडशोयस्मिन्नवलोयंकस्येचन नाडीमहत्तयोर्यद्वसंपातः पातएवसःचा
लोशासिद्धौसौरोक्तातेयाल्लडगणाबुधैः स्वष्टायकालेंकिनमेषवक्रांस्यर्बेवनाडावलयास्थितेहि ततस्तुसमास्थिलवैस्तुलो
शोर्भमस्तलेपश्चिमतोष्यगत्वा ततः परावर्त्यचतेस्तुभागेय्यास्थितेमेखमध्वेततस्त्र मेरेवतत्त्वेंद्रदिशीहमूत्वाततः परावर्त्य

लवैस्तैस्त्रा यथास्थितेमेषमवेष्वपुनस्तस्याकारेन: स्यापमनून्तगत्या इत्येहि देवैर्मुनिभि: खनेत्रेरुदीरितेखीयकक्षोयथार्थं चक्र: श्रका
रादगतोयमेकोयनोशकानांभगणोयनेचन्नगेत्यर्वांगश्रमिता: ६०० सहस्रग्रस्तेभवेयुर्भगणाश्चकल्पे स्फुणादिनोगतात्र्यायेत्वा
त्वयुगमादि १२०० भानिता: भगणाग्रेफलेयत्स्यादर्णादोसोयनग्रह: भगणानांपरितागाद्राश्यादास्पअंशका: तेन त्रिघ्नादशा
प्ताश्चविते यांअयनांशका: चलांशकाश्चतेखसैर्नलाजादिगतेक्रमात् अयनांशग्रहेतेयास्तंस्कारवशाच्चस: चलाख्यखेटोयन
खेचरश्चतेपसत: क्रांतिचरोदयाद्यसाध्यंतसंपातनपवतेषांखनूपसिद्धागणितावदोयात् अन्येषाममतपातेनसंपातात्मेष
वक्रत: अदृष्टफलसिद्ध्यर्थसायनेनकथंचन चलार्कसंक्रमेपुण्यंकथमक्तमिदंकिल नाशकनीयंविद्वषानउक्तेरर्थवादत:
अर्कांशुक्रमवृद्धेवताडिरोयाच्छिरोमणौ मंजालोक्तायनांशायेप्रोक्तास्त्यान्तावुयेस्तते कश्चित्परंतद्वलतेजिनांशे: खीहत्सतस्य
प्ययनग्रहस्यक्रांत्यंशाश्चत्यानयनांशकोश्चमेद: सदैवाहननत्समतेसत यतस्त्रिभागेचलनेपरस्यनउक्तरीत्यातजिनत्यकार्ह्रीत् वा
पंचलांशाश्चलनेतथार्हे १२ जिनत्यकावर्गदलस्यमूलात् वापंचतांशास्त्वयनग्रहोत्यक्रांत्यंशकायवनउक्तरीत्या भचक्रपर्वाय
रदिग्भ्रमायत्सिद्धेननार्किंगणिनेफलार्थं अस्मार्कचेंद्रानुगतेमनीदे: स्फुटाधिकारस्फुटखेचरेषु अजादिसिद्धेरुदित: खनेत्रे
स्तिथ्यादिकानांफलनिर्णयोस्ति येरसत्यारोमकपत्तनस्थै: कृतायनांशास्फुटखेचरेषु मनाडिकामस्खलयोगदेशादेवादिनलत्
फलनिर्णयोस्ति फलोपपत्तैवहवोप्पमायाअनोजमेदेपितयोर्नवाय: तेनाविरोधेपिविरोधतोये: श्रीछोदिनेखीयकक्षो
नतनसत स्थलत्वाद्यलसंक्रांतिमूर्खोक्तामुनिभि: पुरा स्थलत्वाद्राशीसंक्रांतिरमूर्तांप्युदिनाहिते: ग्रहविंबस्यमत्याभेषष्टि
घ्नेनद्दलोन्मिता: नाडा: एवीयदाखस्यपुण्यकाल: खसंक्रमात् तत्रार्कस्यातिपुण्या: स्युरन्यखेटस्यसंक्रमात् खसंक्रांतोग्र
हात्मिश्चअददातिफलंन्टणां स्वाकाशगोलभ्रमणायत्रत्वेविंबगोलक: ग्रहाणांदितिगर्भाद्येर्योजनैर्योजनघ्नति स्फुटाख्या
सागोलविदास्तेयातत्सायनेस्फुणा तत्रचेंद्रार्कयोरेकफलत्वाद्गणनादिना मध्ययोजनकर्णाद्रोत्रिज्यसाविनचेंद्रयो: ज्याक

तत्व॰
वि॰
३८
38

ष्टीयोजनस्पष्टोभवेत्तामन्यथोच्यते कुजादिकानामथमांदशैघ्र्यवत्तः प्रकारः स्फुटनाम्यथाभवात् स्वस्वत्वसद्दास्तवरीतितस्तत्संसाधनेस्पष्टमहाप्र
यासः तत्रिस्तथानेवमतोविशेषात्सातोसुखेनव्यवहारसिद्धेः वदामिकर्णानयनेमहर्षिशाकल्यएवाहतसौररीत्या यः खेटजोत्यग्रवणाप्यको
ष्यस्तत्रिज्ययोर्योगदलेहिकर्णं प्रकल्प्यतन्मध्यमकक्षिकास्यकर्णेननिघ्नस्त्रिगुणोद्धृतश्च स्पष्टोभवेद्योजनकर्णएषस्तोकाशगोन्यांवरगाद्धिभि
न्नः श्रीविष्णुधर्मोत्तरजोपिवायंयत्स्यर्ध्वशाह्लादिहसर्वजीवा त्रिज्येववोध्यायनदैत्यकर्णोविशेषउक्तः सतुयोगएव इत्येवप्रमाणर्थवरोक्तशा
स्त्रेमहात्वसिद्धान्तशिरोमणौयत् यत्सार्धभौमेवकृत्तेत्वकर्णसंसाधनेयोजनमानतस्तत् तत्काश्वरीत्याप्रवदाम्यथाहेपरस्यहाकाशज
गोलसंस्था ग्रहस्यकक्षाचलकर्णनिघ्नीस्फुटाभवेद्व्याससदलेनभक्ता तद्यासखण्डत्रितिःकुमध्यात्तश्राम्यतेहिप्रवहानिलेन योजनकर्णौ
गुणितौत्तस्त्वयेद्धोर्मंदकर्णाभ्यांत्रिज्याभक्तौस्पष्टौयोजनकर्णौतयोर्भवतः भौमादीनांयाक्षुतिर्योजनाख्यात्रिशक्त्यासाहतात्रिज्ययाप्ता स्प
ष्टाःकर्णायोजनाख्याभवेतितेव्यासार्द्धास्पष्टकक्षाद्भवाहि पाठोक्तमध्यश्रुतियोजनैर्ज्याकर्णोनफलस्यानयनप्रसिद्धात् दृष्टान्यथुक्त्यासद
पीदमत्रउद्दिष्टंभवेत्तत्वविचारतोत्रा इत्थमानयनेउद्दिष्टेदृष्टास्यायोजनश्रुते ग्रन्थथानयनेदेवैर्मुनिभिस्तुकृतोपरा विंवान्यत्यान्यपिस्वान्यक
क्षास्थानीहतन्मते अतःकर्णनिरासोयंगणितेनान्यथोच्यते त्रिज्याघ्नस्फुटकर्णाप्तलिप्ताविंवमितात्तते प्राक्येयद्धासनावाहके कलाघेमा
स्करादिभिः स्वकृतावुक्तमप्यार्यैस्तत्त्रैयांशकथंवन ग्रहर्क्षनीचोच्चमध्याख्यस्तोत्रकक्षागतेर्भगोः पंचलिप्ताधिकंविंवंभवेत्नाडीतितत्त
था स्वमध्यकक्षिकासंस्थानवलिप्तोर्द्धगतत्था स्वनीचकक्षिकासंस्थंभवेद्द्वित्रिकलोन्मिते स्वोच्चमध्यनीचाख्यकक्षिकास्थकुजस्यवा
तथाविंवंभवेत्त्रेदकलोर्द्धस्वीयनीचगं तथैवमत्तुलिप्तोर्द्धजायतेतत्स्फुटेवशात् इत्थंउविंवेनसमेनतदर्धासन्नेतदग्रुद्धगमुक्तविंवलो
केविरुद्धंकथमाह तेनैरन्यास्तुप्रकारजद्वएवविंवो स्वनीचगंभृगोर्विंवमर्कव्यंशोर्द्धगतुसत् भास्करोक्तमसद्दीत्याद्गविरोधानद
ष्यमत्त • सम्यक्कृतेनैर्थवनेरपीहत्त्वतः स्फुटयोजनकर्णमाने स्वमार्गजेभिन्नाभित्तमिदंत्वउक्तं किमत्सएवैनदहेनवेद्धि इतोत्रक
तोर्द्धगतासदैवाधिकस्तिभौमाभ्युगनीचकक्षा सदाधिकाल्पोर्द्धगतायरस्याविंवीयमूर्तं प्रतिवृत्तयोर्हि स्वमध्यकक्षासमयोयउक्तो।

समीलनेनतत्रकर्येविदत्र प्रमत्स्तदृष्टापरिवार्यितत्वात्रलऽजसेत्वंयवनादपीत्थं कलासंख्ययायद्वद्वेत्तेवेदविबंसमेवार्थिकंबाल्यकेष्यानदेव
स्वदृष्टापिनीलोवरेदृष्टपमित्थंनजानंतिमूढाः स्वकृतानर्वान् रविणलंतरासकंतद्वीजे विधिनादृतंयत्रैस्त्रवद्धमिस्तज्जस्फुटवेदोदि
तोवयो दृष्टार्थनिर्णयादेशावदृष्टार्थनतोद्यतः स्वदृष्टफलसिद्ध्यर्थनिर्बीजार्कोक्तमेवहि प्रमाणंश्रुतिवंयास्कर्मानुष्ठानतत्परैः दृ
ष्टयोगमपिस्फुमदृष्टार्हामयेष्ठकवित् परात्मनोन्ययोच्छेदात्महतोस्यात्स्वदृक्फलात् सद्भेतस्याप्यनत्वोक्तेबीजाप्यंतेनयास्मतिश्च
तयोर्थिस्त्वेवंन्नेकालात्मानमनेकथा कर्महिंसोरकालास्यासीयतात्सिद्ध्येदितौ ॥ इतिश्रीकमलाकरविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके
ग्रहस्पष्टाधिकारः ॥ दिग्देशकालाः सकलोपयुक्ताविनेपरंयान्नविदंतितत्ताः तान्वेचनानगोलस्वरूपरीत्याविमुच्येसंतंगणितंप्रवक्ष्मि
वार्थिनापियणोलजसेस्पालीकृतानिजहृनोसमस्तैर्नेनभूमिवेगभानिलगोलानेकमेवपरिकल्पसगोले लाघवानडदर्शितस्तैत्र
जातगणनास्पर्थियोह्याचेत्परार्थमेहयात्नमयानिवंशजानान्यदृष्टानिसुधीभिः मस्मलानिचस्वस्वलशलाकासंभवति विरचयामिये
ये गोलस्वरूपगणितंगणितत्तैर्गोलगर्भर्हसादितिगर्भः तद्गोलएष्टेध्रुवसंतविहेकार्येस्वकार्येस्वयाम्योत्तरदिगातेच परस्परंगोलद
लोतरत्वात्स्थितायकार्यध्रुवमध्यविहात् हृतेनयत्रत्वोकलवैर्निरत्तएवीपराख्याविषुवेतदेव नाडाद्धयेनत्रचयेप्रदेशानिरत्तदेशाः
किलतेप्रकल्याः स्वदेशागयद्धुवयोर्विलग्नेतत्सौयथाम्योत्तरहृतसंतंलग्नंवनघत्रनिरततदेशेसपववेधः स्वनिरत्तदेशः हृतेचयेस्वस्व
निरत्तदशाभ्योत्वोकभागैः किलतत्कुजेनेतदेशयुग्मंतनिरतहृतेषोन्मंस्तलेयत्स्वनिरत्तभूजं व्यतस्वदेशाक्षितिजेविभिन्नेतयो
याम्योत्तरहृतमेकं यत्मध्यतः त्वोकलवेष्वयत्स्यात्सर्वत्रतद्धृतगदेशतोपि हृतानित्वोकेर्विहितानिसर्वाणितत्मध्यगतान्यवश्यं
निरत्तजाशवणराजयानीलंकापतेर्दक्षिणसोमयहृते रेखामियंतत्रिजयाम्यहृतोत्तरंप्रागपरंतयानात् याम्योत्तरंस्वस्वनिरत्तमध्ये
तिर्यक्स्वरेखास्वनिरत्तमध्ये याम्योत्तरेस्वस्वकुजेतयत्रलग्नंभवेतत्समसंततचिह्नं इत्यंसमाख्यद्धयतोपिवोकेर्यत्राकपरंतत्सम
मस्मलेस्यात् उन्नेउलस्वादितिजेकालग्नेसदेवततप्राक्परदेशयोः स्यात् भ्रमत्यजस्त्रंप्रवहभ्रमेणध्रुवान्तकदेवः परमायमोघेः ॥

नव॰
वि॰
३५
39

सौम्यध्रुवात्सौम्यकेंद्रवकस्तस्यवृद्धिनीयादपमञ्चमन्यः हतेनचयतस्तेनकलवैः कदंबान्तनतौ गतिवृत्तेनकिलराशिवृत्ते गतत्रांडिकावृत्तयुतिहृ
यस्योतोसौयनोमेषतुलादिसंज्ञोप्रथक्रमान्तेकिलराशयः सूर्यतोमघषड्वंविषुवाख्यवृत्तनात् सौम्येचतन्मेषमुखंभषट्कंयाम्येयतस्तत्तुत
लामुखंस्यात् प्रोक्तोवुधैस्तेविषुवाभिधेयन्मेषादितः प्राकृतिरुदंतोनरोस्ति भवेच्चतत्कीटमुखंतथायत् पश्चाच्चतत्रक्रमुखंसदेव तेषा
यनेदक्षिणसौम्यसंज्ञेतयोः कदंबउदयसक्तवृत्तो लग्नेचतस्मादयनाख्यमत्रनाडीमहतोतरकंपरंस्यात् तन्त्रैकनूपंप्रवदंतिकेचित्र
तन्मतेस्वार्थविरोधतः स्यत् नाडीमहत्तसेपानात् खोकेवीयनमंडले दृष्टाख्यकेंद्रयोस्तत्तुविलग्ननियतेनयोः त्रिराशिशुक्रकावापोशे
वीतत्प्रतिभागजैः ध्रुवाभ्यांयानिवृत्तानिस्वाहोराभ्यांभिधानिच ध्रुवोत्सस्वत्रगतस्वापमेनान्तरितानिच प्रवेसमाख्यविहायतद्वेद
पवृत्तके येवृत्तसमविहृस्यवलयेसममस्मलात् ग्रहोपवृत्तानावधिकामुतसंज्ञाशकास्तथा ग्रहोपवृत्तानावधिकायेचतेग्रोशकाः सदा
ग्रहाग्रकोपवृत्तानांतत्स्वैवंशोक्तुनलोपकाः इत्येसमग्रहाग्राख्यमस्थलेरुदितंवुधैः प्रवेभथ्यः खेरस्तोपरिगंतद्वेवेदिह दृग्मस्थलंतच्चच
लेभग्रहान्नुगतंसदा यद्गर्भभूजेपरिकल्पकेंद्रेग्रहर्दृगंखोकुलवैस्तृते दृग्मस्थलंततप्रवदंतियद्वत्समाख्यपास्तान्तरकोण
गानि ततोत्रताखंवतदेववृत्तमिस्येचवृत्तानिवदन्तिगोले प्रयोजनंयस्यचतत्प्रवक्ष्ये स्वस्वाधिकारोक्तयुक्तियुक्ते यद्गोलग
र्भाकिलगोलमध्यमासाद्यमानेनकृतंतवृत्ते तद्गोलदृष्टार्द्धभवंचतत्सिन् वृत्तस्यमध्यं परिकल्पखोकेः यद्गोलदृष्टार्द्धभवंचवृत्तंत
तच्चतत्स्यान्नियमेनतिर्यक् ध्रुवद्वयस्थंविषुवाख्यवृत्तात्यथायथावासममंडलाच्च वृत्तेसमाख्येद्वयविहृत्सक्तेयथाकदंबद्वयगंभ
वृत्तात् तिर्यग्गतेयच्चयतोभवेत्तवृत्ताच्चतत्स्यान्नियमेनतिर्यक् यांश्चिन्याद्वत्ततस्तिर्यक्स्थितस्तिज्यास्यवृत्तयोः यत्रैकंतत्रतत्स्यास्ति
नियतेदृष्टकेंद्रके दृष्टार्द्धवृत्तद्वयमस्तिगोलेभिन्नतेदेकाद्वयमस्यवश्यंयद्गोतरस्थंचतयोश्चताभ्यांत्रिभेतरेस्यात्परमोतरंहि परा
पमोशाश्चयथाभवृत्तनाडाख्यवृत्तोनरगायथावा ध्रुवद्वयस्थंचकदंबयुग्मस्थितंतयोश्चापिपरापमोशाः समाख्यनाडीवलया
तरालेयथात्तसंज्ञाश्चनथैववेधाः उन्मस्थलत्माबलयांतरेस्यादेवद्वयोस्तडऊयात्रगोले स्वीयेदिनार्द्धेवलसंस्थतोर्कः स्फुटस्त ३५

लाद्यादिगगनतोयहीस्यात् नदाखेर्येननभागकालेपलाशकाचायुवजोन्नतांशाः स्वर्कोन्नतांशाभ्रुवज्ञाननतांशाचालेवभागायमसौम्य
वृत्ते नाड्याद्वयाद्उत्तरयाम्यभागौ गोलस्य नाड्युत्तरयाम्यगोलौ स्वगाननतांसेचलनेभषट्कं यावद्भवेदुत्तरदिक्पदष्टे कीटादिनक्षत्र
लषट्कमेवदृष्टेंचनहृत्तिरादिकचनेन नेसौम्ययाम्यायनसंसूतकेस्वया— यानषट्कऊनवोवसंतात् नतोलष्टषाईस्थनौहिचक्रालि
११८००
मास्त्वनक्षासदलेत्रिभज्या पुनाडिकास्यासममस्सुलानां योगो द्विधाधाकपरानस्युसोयं नत्वालिकात्वश्युतयावत्मध्यंनत्वालिकेबाहु
गमित्यपयोपि विनोर्द्धास्वयमन्योत्तिनास्रयोल्लंवएवसः भूःपृष्ठेयत्रसेस्युष्ठस्तत्पृष्ठेस्वस्यतत्स्थले कुगर्भान्तीयपृष्ठस्यकसूत्रंयशे
वेरस्पृशेत् त्वमध्यस्तत्रवित्तेयस्तस्माद्गगमस्थलेस्वके नतांशकायेत्वचरसत्रनेनेतद्गगज्याकाचापभवास्तथात्र येवोन्नतास्तेकिल
शकुचापभवास्तगर्भक्षितिजाद्वेषाः दृग्गोलकस्याक्षितियदूर्ध्वेत्वस्यसेदेवगर्भक्षितिजोर्ध्वगेनतत् भूपृष्ठचिह्नंकिलदृष्टिचिह्नयेषा
चनेषांक्षितिजेसदैव कुगर्भभूजानकुदलोनरेणसमेनतोक्षितिसंतांशसिद्धं नहूर्द्धगेयत्किलनत्वनेषांदृष्टेणनचान्यक्षितिगर्भ
भूजानत् यतस्वयेस्पृग्देहनोन्नतांशाः कुछत्रसेतांशविहीनितास्तेकार्याश्रुपृष्ठक्षितिजाद्वनेस्पृग्देहोन्नतांशाः क्षितिपृष्ठगानोत्रि
ज्याकुखेडेनगुणोहृतायत्कर्णेनकुछत्रगुणः सतस्य चापेनकुछन्नमितिः स्वगर्भपृष्ठान्तरेदृग्वृत्तिजालवास्तेकुज्यागुणामाविग
णेनकत्वासस्थानयाम्येगुणितेस्वत्वार्धं गजाष्टनेत्रै २८८ रयुत्तेपलानि घनयक्रमाद्भगर्भकुजास्वभूजे गतिलिमानवसंशोध्यवास्थले
पलात्मके गर्भभूजानपृष्ठभूजनेग्रहोल्पनिलग्रमात् सिपलिर्यक्स्ययोरेकाग्नेनद्विंत्वास्थितास्युये सममसेतास्यनेकोणस्तद्वित्रा
विषमाभिधाः त्रिज्याहृतनयोत्पत्तेयस्यकोणत्रयेभवेत् विषमेत्रिभुजेतस्यास्त्रिज्याहृतचतरष्ट्यात् चापत्रूपमेजेस्तत्स्याद्वनवभिस्त्र
नरस्वकं विषमेविषमाभ्यांनतकर्णाभ्यांसमनतः समे यत्कोणयुग्मेविषमेसमलकोस्तिनद्भवेत् त्रिज्याहृतनयोत्पत्तेविकोणेज्या
तसेतके समकोणाश्रितौयस्यभुजौचापात्मकौतयोः मध्येचापात्मकः कर्णस्त्रापज्यासमनत्युत्तन् ५० गोलेचापद्वेत्रयानासयुक्ति
क्रांतिलेवोक्तप्रकारस्यरीत्या तावनेनासंशयंक्रांतिजानस्तत्वलेत्राडस्थितोनावदामि यस्यात्राडीक्रांतिहृनैकाचिह्नम्हृईकृत्वागो॥

तत्व.
वि.
म०
40

लमध्ये प्रकल्प्य तद्गोलस्याधःस्थितेयच्च खस्वस्तिकात्काचोर्ध्वखंडे समायो भूमौस्थाप्यंयेन तच्छायनाख्यं भूमिस्थे स्वाहृतमस्मात्तेयैव वृत्तमस्यास्ति केंद्र तत्स्याद्दाघे
भूस्थितेयन्तत्तोस्ति मध्ये यावत् तुङ्गेगमध्यसूत्रे याम्योत्तरोत्तायनवृत्तलग्नौ ध्रुवौ तयोर्थ्य विलग्नवृत्ते याम्योत्तरं प्रागपरं च नाड्याद्भृयेमवृत्ते किल तत्र तिर्य
क् मध्याह्न वृत्ते खवराव धिस्तु भुजांशकाकोटिलवाः क्रान्तस्य मध्याह्नगोलांत्रिसमग्रितानि दृश्यानि वृत्तानि भवेत्तु यावत् खेटोपरिस्थध्रुवयोर्विलग्नेन
दिष्टसंज्ञं त्वयनत्तध्रुवाह्न भुजांशकैर्यत्खवरावधिस्याद्वृत्ते खगस्य धुनिशाभियेतत् तथैव मध्याह्नजभागकैश्च वृत्ते कृते तत्र भुजांशवृत्ते नाड्याद्भृ
याह्वोमयनस्तदिष्टवृत्ते कायुग्मेन्द्र समोत्तरेस्ति तदेकवंढं किल यत्र तत्स्यात्स्वक्रांतिज्यका सूत्रमथापि केंद्रात् तन्मध्यसूत्रे खगकोटिजीवा तरोहितीयेकि
लकेंद्रमस्य तत्केंद्रतः क्रान्तिवृत्तौ खगेंद्रयावद्गुजन्यापि विषुवेपि वृत्ते भुजांशवृत्तो विधिसिद्धदोर्ज्या तद्वृत्तमध्यस्थितसूत्रवृत्ता नाड्याद्भृयेनद्वियुवांक
विहृत्य त्रेष्टवृत्ते युतमाघकेंद्रात् तद्विहृगोविष्टवृत्तस्य मध्यसूत्रे तयोर्योगः हृत्स्ववशे एसंज्यकासूत्रदलेयनेन सैवेष्टवृत्ते च भुजोत्थवृत्ते क्रा
न्त्येशकानामथ तद्गतानां ज्याखेटनाडीवलयांतरेस्मात् आद्यकेंद्रात्त्व तयोगावधिषुज्याग्रहावधि त्रिज्यातो कोटिकर्णो स्तोबाहुः क्रान्तिज्यकातयोःश्रा
द्यकेंद्रात्तथाभूमौ सूत्रेनाडीमवृत्तगे तयोरायनवृत्तेंतःपरक्रान्त्यंशकाः किल तेषांज्यानाडिकासूत्रात्तिर्यक्स्याभूमवृत्तगा आद्यकेंद्रात्तथाका
र्यं भुजजीवान्यमस्येले त्रिज्याकर्णेपरक्रान्तिज्यका दोर्ज्याभुजो चकाश्चपाद्गतज्योन्यवृत्तौ दोपमज्यका चलांशसंस्कृतान्त्वखेटात्दोर्ज्योत्कृष्टापमज्यया
गुणितात्रिज्यया प्तास्याद्यपमिष्टापमस्ततः चलसंस्कृतखेटस्यगोलदिक्समभेदिह अतोत्तेयापरक्रान्तिर्विलोमगणितादुधैः अ
थयाम्योत्तरसूत्रेपमज्याचाघकेंद्रतः दत्वाकेंद्रमहोरात्रवृत्तस्यात्रप्रकल्पयेत् यत्केंद्रात्तैसौम्ययाम्यस्यवृत्ताहोरात्रदेशगे सूत्रेधुज्या च तन्मध्यसू
त्रातिर्यग्ग्रहावधि सूत्रःस्यात्खेटसंबंधिध्युज्योदयलवज्यकाक्रान्तिज्यादोर्ज्यकावर्गांतरमूलसमैवया सैवाघकेंद्रविषुवांशकसूत्रयुतिस्थले
धुज्याग्रेमध्यसूत्रात्रधुतिर्यकस्याजायते ध्रुवं शिन्याग्रेविषुवांशानांज्यास्यात्तदपातनः तच्चापे विषुवांशाःस्युस्तत्कलाधुनिशोसवः अथान्यरीत्याविषु
वांशकानांज्ञानप्रकाराबहवोवुधानां ध्रुवंस्वमध्ये परिकल्प्य यच्च याम्योत्तरं तद्विषुवाख्यवृत्ते वृत्ते यदिष्टे किल तद्गवृत्ते यत्नाडिकाख्येनी दहा
यनाख्ये भूनाडिकैकोध्रुवकेतनोयद्गृहोपरिस्थं चतदिष्टवृत्ते मत्स्याद्वहस्यधुनिशाख्यवृत्ते भुजांशवृत्ते किल तद्ध्रुवात्स्यात् ध्रुवाद्भवृत्ते खचरा

वपिस्फुटः स्पोशकाले किल तद्भुजांशाः परापमांशा विषुवांशकायेन तथापमाशाग्रपिनेत्प्रकल्प्याः अकलिते ष्टाख्यवृत्तेनोन्नयेस्फुटैः क्रांतिजीवाकृति
भेदमूलात् चापांशकास्तत्र परापमांशाः स्वेष्टापमाने विषुवांशकाः स्युः यद्वायनाख्ये विषुवाभिधे स्याद्वृत्ते भवृत्ते न्त्रयदिष्टवृत्ते यद्गोलमध्ये
किल तद्भुवाख्यमित्यमियोगोलविदाप्रकल्प्यं परापमः स्याद्विषुवांशकोटिरिष्टापमः स्याद्भ्रहृजावकोटिः अत्रापि साध्या विषुवांशकास्ते स्वेष्टा
पमात्परमापमोत्थाज्जातांशकैर्हीनखनेद ९०भागायेवान्यथा ने विषुवांशकाः स्युः भमस्थलं चापसमस्थलं न यद्वायनाख्ये नयनाख्यमेव॥
यथाम्यसौम्यं चलयं च नाडयाद्वयं विराशि त्रिगुणेन चापे परापमो भूत्विषुवाख्ययोगश्च योऽत्र वेष्टाख्यवृत्ते नावभीष्टा क्रांतिस्तथाखेट भुजांशकाले
भुजांशकामथ्यस्यहास्तिमथ्यः परापमास्तं जनितो भुजाग्रे खेटापमो योऽत्र स एव वोक्तः परापमान्नो विषुवांशकानामपि द्युजीवांशकगतो भुवात्
प्राक् अत्रैकदेशापमजापमाद्वा विलोमतोन्यः परमापमः स्यात् अतो बुधानां विषुवांशकानां तानेव वोध्यं गणितप्रकारे: इष्टापमज्याकृति
वर्जिताया दोर्ज्याकृतेर्मूलमवाप्यते तत् त्रिभज्यकाघ्नं द्युगुणेन भक्तं लब्धं च चापे विषुवांशकाः स्युः ग्रहस्य कोटिज्यकया विनिघ्नी त्रिज्याहृता नाद्युज्य
कयाप्तचापं लवादिकं तद्धि युताश्चयांकास्तेयावयुग्मे दैर्विषुवांशकास्ते त्रिभद्युमौर्व्या गुणिता द्युमौर्व्याहृता भुजज्याप्तफलस्य चापे नेवा भवेयुर्विषुवां
शकाश्चचलग्रहांशा यथा पदाद्यस्थितो यथा द्वितीयपादेन नगनहृतखांके दवसृत नीयेखगजेड युक्ताः पदे चतुर्थे खरसाग्रशुद्धि प्रजाख्यतद्गोलजसंपि
तः स्युः ज्ञातायदाने विषुवांशकास्तदशान्त्रहांशाः कति तत्प्रकारं विलोमरीत्या कथयात्र सूत्रं यद्यस्ति गोले पटुताभिमानः यावद्युजीवावि
षुवांशकानां स्वकोटिजातद्युगुणेन भक्ता त्रिज्यागुणा लब्धफलस्य चापं चलग्रहांशाः प्रथमे पदे स्युः पदे द्वितीये पतनहृतखाद्वेदवसृत नीयेख
गजेंद्रयुक्ताः अन्येन हृतनाखरसाग्रयस्ते खरामभक्ताग्रहप्रवेकः स्यात् अत्रोपपत्तिर्विषुवत्क्रांतिवृत्तैकदेशातः क्रांतिवृत्ते ग्रहो यत्र तत्र ध्रुवक
दंवयोः सूत्रेये भवतस्तत्र ध्रुवसूत्रेंतरं तयोः क्रांतिनाडयाख्ययोराद्या क्रांतिरन्यातदंतरे क्रांतिः कदंवसूत्रे स्यात्तयोर्भेदः पदांतरे पदस्यादौप
दस्यांते न भेदोस्ति तयोरिह ग्रहोदयास्ताधिकारे तेयात दासनावुये: अयनाख्याविभेदोस्ति विषुवत्क्रांतिवृत्तयोः नैव स्वरूपतस्तेन नाडया
ख्ये विषुवांशतः निर्यकद्भवाख्यसूत्रस्थो भवृत्ते वापि कोपमः आद्यंतेतः स एवात्र भवृत्ते विषुवांशतः निर्यक्कदंवसूत्रस्थोपमो योनाडिकाव

थि ग्रहस्योऽशवशात्तेन योऽभवेत्सप्रथमापमः सएव विषुवांशानामपमो योऽभवेद्ध्रुवं तद्वशात्तेत्रज्योऽशाये विषुवद्वृत्तगाश्च ते क्रान्तिवृत्तस्थितां वेधाद्गोलतत्त्वे
विजानता परापमज्ययाऽतित्रिज्यामा विषुवांशज्या जीवासा विषुवांशानां कोघ्नशाघ्नज्ययोद्धृता त्रिज्याघ्नी च परक्रान्तिज्ययाभक्ता च सा च सा पुनः त्रिज्या
गुणाघ्नपरमापमत्रिगृहजीवयोः गुणाहारकयोः साम्यात्ताशेषं विहितं सति यथोक्तं सर्वमुत्पन्नं विषुवांशापदक्रमात् निर्यक्स्थित्यायन्निथोऽलि
त्रिभज्याव्यासार्द्धोत्थवृत्तयुग्मतदेकात् तद्वृत्तस्यावेपयोश्चापद्रूपौवाहुकर्णौ यस्तयोर्मध्यसंस्थः तद्वत्रिज्यावृत्तगतस्तज्जातं त्रिज्यावृत्तैः स्यात्रि
भिः विद्वगोले तच्चापांशैरद्वैरेणज्यज्यका भिर्वीनैतत्स्याघद्दत्तेत्रजाते किंतु प्रत्यत्तेऽभवेत्त त्रिकोणेनोत्तदीत्यानोत्र सिद्धिः कथंचित् एणज्या
भिज्याभिर्यवदंत्यल्पवुद्ध्या ज्यज्यापदेतेत्तन्मतं मन्मतेन सूक्ष्मत्वेनानोन्यथैवास्य सिद्धिस्तद्वक्रान्तित्तेत्ररीत्या भवाचि चापत्तेत्रयाकृतिः खेटवा
हुर्वीहोरेकस्यापमो वैषवाख्यः अन्यस्त्वेकत्र यिसितेयक्षोलत्तार्यैस्त्वाद्विचार्यस्खवुद्ध्यात्रत्तानेवापवाहुस्फुटीयेतन्याहृत्योरंतराघत्पदंत
त् त्रिज्याभिघ्नैतानकोटिज्ययाप्तं तत्त्वं येस्यान्मानमत्तानवाहोः नोक्तसाम्येत्तानदोः कर्णयोस्तत्र्यूनत्वेचात्तानवाहोरिहेदं एवंत्तानौ यौ च वाहू त
योर्जीवैकस्यान्यस्य कोटिज्ययाघ्नी त्रिज्याभक्तास्यात्स्यान्याख्या वाहोर्ज्याया यत्स्याद्दुर्योगस्य मूले तच्चापं चात्तानकर्णस्य मानमत्रव्यक्तं जाय
तेनद्विलोमात् यद्वा कोटिज्यैकवाहोस्तदन्यकोटिज्याघ्नी त्रिज्ययाप्ता फलं यत् तच्चापांशोद्धृतत्वेकैर्भितत्स्याद्दत्तानायास्तद्धृतेर्मानमत्र क्रान्ति
त्रेत्रोक्तान्यभेदे रूपोहृतेयाश्चान्येतन्यकारप्रभेदाः गोलस्थचापकर्णाघ्नपाश्वयोश्चापजात्यके तद्वशाच्चान्तरस्थेन्तवृद्दश्यते यद्विरोवर तस्यक·
र्णाग्रसक्तैकः कोणः सविषमाभिधः समेत्त्वकोणत्रितयं विषमाभिधकोणतः पार्श्वयोर्यौ भुजौ तौ तु विषमौ समकोणतः कर्णाग्रसक्तान्या
र्मस्यौ भुजौ तौ तत्समाभिधौ यत्पार्श्वस्समवाहुज्याकृतिं कर्णस्य काकृतेः विशोध्य मूलं तत्त्वापनियतं वान्यपार्श्वगः भवेत्स विषमो वडुरेवंय
द्विषमो भुजः तानतज्ज्या त्रिभज्याघ्नीभक्तान्यविषमाख्यया कोटिमौर्व्याथ तच्चापमन्यपार्श्वसमो भुजः सदेत्थं गणितं प्रात्तैर्यमेतादृशा
स्यले ध्रुवमथाहुहद्वृत्ते विषुवन्मंडलाभिधं तथाहोरात्रवृत्तानि लघुवृत्तानि संति वै मानभेदेऽपि तद्ग्रासंख्यात्तल्यैव वृत्तयोः विषुवे
विषुवांशमयेमध्येस्थ्रुर्ध्रुवसूत्रयोः स्याहोरात्राख्यवृत्तेपि तान्मिनापवचापका: असवस्तत्कलाकालत्तानप्रसिद्धये उदयाद्दयवर्ते

सिरर्त्तस्य भवेद्दिने त्रिज्ययाविषुवद्वृत्ते युच्छायायाघ्नानिघ्नाभिर्यं द्युज्यया त्रिज्ययाचेत्स्याज्ज्याशाः स्पष्टद्युज्यकाश्रमौ तेत्रैनदेववित्तेयेस श्रद्धादशराशयः स्थिर
मेषादितः खेटसंवाधियुवस्थग्गाः तेत्रांशास्तत्र वित्तेयाविषुवेविषुवांशकाः अथ निरक्षोस्थिरमेषादितो राशीनां तेत्रांशेभ्यस्तउदयकालांशास्तान्ने
उन्मण्डले मेषमुखोदयाद्यत्तेत्रांशकायांशुदयंतियेन कालेन तेव्यत्तत्पमुहूर्मांशाः कालाख्यास्ते त्रासवएववोघ्याः भमण्डलेनादिमहत्रयस्यतेत्रांश
कायेप्रतिभागजाताः तेषां यथोक्ताविषुवांशकायेतेचोदयांशाः स्वनिरक्षदेशे एवं दितेयदिहितेनदत्रतत्केवलस्योदयकालमानं एवं च यस्मे
षगटहत्रयेतद्विलोमतः कीटगटहत्रयेस्यात् इत्थं च मेषात्किलराशिषट्कं यत्तद्विलोमेन तुलादिषट्कं पलश्रमासंगुणितापमत्यातद्वादशां
प्तोमवतिज्या त्रिज्यागुणासाद्युगुणेनभक्ता चरज्यकाचापमतश्चरांशाः इत्थं चरांशा उदयांशारीत्या श्रन्तेशजाताः साधियाविधेयाः दिङ्भागस
त्रांशा गुणैर्विनिघ्नी पलश्रभावाचरखण्डकानि पालात्मकानि त्रिगृहोङ्कवानि स्पष्टानि लोकव्यवहारसिद्ध्यै अथ स्वदेशे राशीनां श्रन्तेशोदयका
लांशास्तान्ने मेषादिराशित्रयभागकानां चराणि शोध्यानि निरक्षजेषु विलोमतस्तानि युतानि चैवं कीटत्रयेस्यादितिराशिषट्कं तुलादिषट्कं तद
नो विलोमात्तेस्वोदयांशाः प्रतिभागकानां व्यक्तस्वदेशात्क्षितिजोदयोत्थो यतोभवत्स्वचरखण्डमेव तिर्यक्स्थितेयत्र भमण्डलस्य खण्डेन तदल्पेन यदू
र्द्धसंस्थे अनल्पकेनोद्गमनेप्रयाति कालेन चेत्यं किल दिक्क्रतीति: खखापमेर्यास्पनतेस्तगाघ्रव्यक्तोदयेयत्तदतीवनम्रे याम्यात्तनेस्तेन ततो
पिचाल्पकालेनतयास्युदयेत्तथैव उदग्नते कीटगृहादियत्तदुन्नत्वमाप्राप्तिघेकेन तेन कालेनयात्युद्गमनेततोपिकालेनतस्मादुदया
नतुल्याः यत्तुरंगाङ्कषातोचानततोमिथुनस्य यः व्यक्ते पंचेंडुनाडीभिस्युरोनाभिः स्वके च सः उदेतितद्वत्कन्यातोतोमिथुनानान्तयानतः
यत्तुरंगात्तिथिनाडीभिस्युराद्याभिस्तयोः क्रमात् भमण्डलार्द्धं च सदैव गर्भभूजाद्यतस्थोर्ध्वमयस्थितेन एदेतियोयत्समयेन तत्समयमोत्तस
मपैतिनूनं इत्थमर्कहियाम्या   तविषये हतद्रवे रसषड्कास्तनः एवं त्तेयेनतत्परतोनहि अथ सूर्यादिभिर्दैवैः स्वतन्त्रैश्च म
महर्षिभिः दिग्देशकालैर्गणितश्च प्रतिगणितं नाद्य्या साफल्यार्थं च तद्दृष्टेम दृष्टेचतद्विया दृष्टे ज्ञएष्टतः एष्टस्थितानां चक्रकेन्द्रतः ॥
अदृष्टेतेन सूगर्भस्तितिजोर्ध्वाङ्घ्रिगोलकः दृश्यत्वेनादृत्तश्च दृश्यत्वेनान्यस्त्वयोस्तियः अयाद्दीन्यहोरात्रहृतानिचोन्मण्डलोर्ध्वतया

योनिघ्नौ संस्थितानि खेषड्घ्नाडिकास्तद्वतौ खाग्निनाड्यः तदर्द्धे विभागे तु पंचेंदुनाड्यः सदा सौम्यगोले निरक्षीयभूजात् स्वभूजं त्वयष्टोर्ध्वगं याम्यगोले तयो
रंतरं कालवृत्ते चरं स्यात्तेशास्त्रकं यत्तु तत् षष्टिभक्तं भवेन्नाडिकाद्यं च तद्युक्तहीना: क्रमाद्गोलयोरत्र पंचेंदुनाड्यः दिनार्द्धं भवेत्तु खाग्निघ्नमर्द्धे नि
शार्द्धं हि निरक्षे कुजे ते घुरा... मितीरितः घुरात्रवृत्तं क्षितिजोर्ध्वगं यदिनस्य रात्रेर्यदधःस्थितं स्यात् तत्सौम्यगोलेधिकमल्पकं स्याद्याम्येधिकाल्पं दि
नमानमस्मात् अल्पाधिकं तत्र निशाप्रमाणं क्रमात्त्रिरक्तेत्वयरोर्द्ध्वसाम्यात् सदैव साम्यं घुनिशोस्तु सौम्ययाम्यध्रुवाधःस्थितयोरपीत्थं तत्साव
नेचार्कवशाद्धि रक्तवशाद्धवेदाक्त मितिप्रभेदः लंकावाशाकायत्र परापमांशा तत्रायममेडलाभे कुजं च मेषो दृमनष्टकालेन्यथा नन्तत्कीटमु
खे चनत्र सदाकुजोर्ध्वप्रवहभ्रमेण भ्रमत्ययो नक्रमुखे च नडतन् लंकाधिकाक्रांतिरुदकखयस्य यावच्च तावत्क्षितिजोर्ध्वगः सः एवं हि लंकाम्यपि
कान्तुदक्स्याक्रांतिस्तु तावत्साकुजादयः स्युः कुछत्र चापोनपलांशतोल्पा यस्य स्फुटा या पमही नखेकाः तद्वे सदैवोदितमत्र मार्यैन्दृष्टि
चिह्ने खकुष्टसंस्ये अंशायुक्तद्रुवरसाः पलांशकालत्रकार्मुकमष्टगोनहिष्टेः किंचकर्किमिथुनौ किलदृष्टौ सर्वदैवमयनाग ७८ ना...
सत्तयः किल सदैव न दृष्टेतत्र वृश्चिकतनत्परत्या दृष्टानेव हृषभात्र तत्परत्वेव न वतिप्र मितोत्तः यत्र तत्र मदलेकियादिकं दृष्टते न हि स
दाल्लादिकं दक्षिणत्तवशात् कथयंति यात्ययेन किल चोत्तर जाते खखध्रुवे द्रायरतं स्युयोस्तु नाड्याद्धयखक्षितिजायकऊर्ध्व अदर्शनादर्शन
तो मिथो स्तियम्यास्यतो रात्रिदिनप्रमाणे रवौकुगर्भक्षितिजोर्द्धगे स्यात् दिनं तथायोरजनीति किं वा संदर्शने र्कस्य दिनं सदैव तमीतमोहंतर
दने स्यात् चेदादरीत्येह दिनं तदोक्तं कथं भवेत्तन्न तरा न नस्य चेद्दर्शनोस्यं च तदा कुपृष्टदृक्चिह्नतः पृष्टकुजादयस्तात् अदर्शनाद्गर्भकु
जोर्ध्वगं तद्दिनं यदुक्तं किल तत्कथं स्यात् अत्रोच्यते दर्शनो यदुक्तं तद्दृक्फलार्थं यदि हा घरीत्या अदृष्टतत्रोक्तफलाय मुक्तं मित्थं न पन्तद्ध
यत्तोपि दोषः परं तु सिद्धान्तशिरोमणौ स्यं ब्राह्मं दिनं भूवशतो त्रनोक्तं भूम्याश्रयेणो वयथोदयास्तकुजान्तरेयद्विदर्शनोस्य कुपृष्टतोपूर्द्ध
गदर्शनौ गोदिनप्रमाणं कथयामि सम्यक् कुवेस्मकार्कश्रवणोत्र यो स्तलग्नगयोरंतरमूलभक्ता नयो हि निघ्नावनिखेस्य हीनास्याघो जनैः ट
ष्टदृगोच्यमाने नैर्योजनैः स्यावयवैः स सस्तुल्ये ः स्वभूमिषष्टो र्द्धगतैर्भवेत्तु यद्दृष्टिचिह्नैः किल तद्दर्शनं दृष्टः कुगर्भक्षितिनास्थितोर्कः यथायथो

र्द्धं चनतोपि न दृक्क्षितिजं ऊगर्भक्षितिजात्स्वगोले तथात्र याम्यः स्थितदेशगोऽर्को दृश्यो भवेद्योऽर्द्धगदृग्वशेन वदामि तज्ज्ञानयतेन यास्तु लिमाश्च कुक्षत्रभ
वाद्नस्य तद्युक्तदृक्षेपांशजकोटिमौर्व्या हतेत्रिभज्या गुणिते कुवृत्तकुवृत्तकोने च कुष्टष्ट योऽर्द्ध तद्योजनैः स्यान्निजदृक्षेपचिह्नं दृक्षेपशकलानमतो
पि गर्भभूजादयः स्यात्तु विलोमरीत्या भुवाय्यः स्थितानामपीत्यंत्र कल्प्यं स्वगर्भीयनाडगावृत्तभूजादयोपि इहैकादिराश्यंतजापक्रमायसस्तूर्यासु
कुक्षत्रलिप्तामितास्यः ततः कोटिमौर्व्याहते त्रिज्यकाप्तं कुवृत्तकुवृत्तेोनिततं योजनाद्यं त्रिधेवे त्रिराश्यंतजोत्थफलं स्यात्कुष्टष्टोऽर्द्धं समं तद्भि
वेदवाणैः तथा बस्नगैर्योजनैर्यानि हृष्युन्नवानी हविह्नानि ततद्रूपोनक्रमादेकराशिद्विराशित्रिराश्यप्तवार्कभुवक्रांतिभागावधिस्थानं ।
सदानाडिकावृत्तस्वगर्भीयभूजादयः स्यरवे दर्शनं स्वीयगोले तदूर्द्धस्वदृक्स्थार्कगोले सदास्तिरवेर्दर्शनं चेति तन्मानघुमाने तेन मीनवद
नाद्यन्तलाने कुंभसंक्रमकत्वादल्लिमांते नक्रसंक्रमकत्वोर्द्धन्तुषांते यावदर्कवशानो दिनमाने स्यात्क्रमायवशिष्टमिहस्यान्तराविरुजराग
त्यृभुवगानां कन्याकावदनतत्त्वजभोते सिंहसंक्रमत्वाद्बहुषमांते कीटसंक्रमत्वान्मिथुनांते स्याद्दिने च यमादिकभुवगानां स्वस्वयोज
नमितोनरगानां स्वीयभूमिगतष्टष्टत एवं यात्येर्यदजोदितमास्तितत्वतदैवगर्भोन्यकुजं यदास्यात् अस्तोदयात्वदितिनिजं पुरोक्तं मतोत्र
याने तिस्तधीमिरुह्ये अत्रैकद्वयादिमासैर्यद्वदिने दितिगर्भतः दृक्षणभागैस्तदशापि दिनोऽप्यंतेयमुक्तवान् जिनाद्यकुक्षत्रलवाधिका
तेलेवांशासिद्धांशाकयोगतुल्ये; दृक्षेपांशाके रुक्तवदेव यत्स्याद्दृक्क्षितिहृके स्वक्षितिनिष्टष्टविहृान् येर्योजनैस्तद्वशानोपि तत्रसदोदितोऽर्को
भवतीतिविते कुक्षुत्रकोल्पकदृक्षेपकांशोऽङ्गवेः स्वदृक्क्षितिहृतयोजनैस्तु सर्वांतदेशेपि कुगर्भभूजादयस्तु तदृक्षेपलवैः समंतात् अ
स्तित्र हेंद्राश्रितगोलमध्ये संदर्शनं यत्तदपीहवितं कुक्षत्रकोल्पकदृक्षेपकांशैरुक्तं कुगर्भक्षितिजादयः स्युः ऊर्द्धस्थितानां दृक्षेपलवाय
दिस्युः कुकत्रभागानधिकास्तदानीं कुक्षत्रदृक्षेपांशवियोगकोटिज्यायाहतत्रिज्यकयाविनिघ्नं कुवृत्तकं तत्कुवृत्तकोणकुष्टष्ट
तोपपूर्द्धगदृक्षिप्तिचिह्नं कुवृत्तयुक्तोऽर्द्धगदृक्षिप्तिचिह्नोऽर्द्धं तेकुवृत्तत्रिगुणेन निघ्नं तच्चापकुक्षत्रयुतिः स्वनंदैर्विश्लेषितादृक्षेपलवाश्च शेष
त्वोका युते स्युर्दधिकाः कुजानेत्वयः स्थितानां स्योर्द्धगतायदात्या अन्योदितादूर्द्धगदृक्षिप्तिचिह्ने दृग्गोलसंदर्शनमन्यथोक्तं स्ववर्तलस्थावनि

तत्व॰ वि॰ ४३ 43

गोलकस्पष्टछेदेदृष्टेसंस्यात्ररदृष्टिविहाता अर्कस्य दृक्कर्मत्रवशायदृक्कर्मतस्य यदानयुत्वयायकेन अयाज्ञोपपत्तेर्यतेतद्दर्शने चक्रोशकाक्षोकेति
जात्युवृत्तेशाकस्वल्पिकादृग्भवमस्तलोनतः दिग्शकाःसौयमजात्युदिक्रान्तयाधुराद्यावाधिकाग्रकाशाः भमस्वलस्य गृहगोलदिक्रानाभ्र
द्भयात्स्वघुनिशात्युदृत्ते एवंत्वमयात्रनभागकास्युधुरावद्वत्तावाधिकाग्रतोत्रा एकोदिगकेतरकविभेदेचैवेहितस्संस्करणप्रकारात्
अन्यत्वत्तसंस्कारभवाननोशात्तहृनत्वोकायुदलोमनोघाः ननोशकानोघाकयोर्विलोमसंस्कार
नस्त्रायमभागकौःस्युः इत्थंयदार्कस्यननोविलोमाद्वात्रोर्भजोघाःस्वपदास्थिताःस्युः आद्यपदेचे
न्दुजपवमानुः पदेद्वितीयेननहूनषड्भं रसान्वितेस्यात्तपदेतृतीयेचक्रच्युतेस्यात्तुपदेचतु
र्थे आद्यपदेपचयनीपलभाल्पिकास्याछायाल्पिकाभवतिवृद्धिमतीद्वितीये छायाधिका
भवतिवृद्धिमतीतृतीयेतुर्येपुनःक्षयवतीतदनल्पिकाच वृद्धिंव्रजेतीयदिदक्षिणगच्छा
यानयापिप्रथमेपदेस्यात् ह्रासंप्रयातीमपतोविलोक्यरवेर्विजानीहिपदेद्वितीये कृत्तवि॰
ह्वेरिदंएवैरुक्तंसर्वत्रननत्रहिकेवलकुककविशीसेयदत्तस्येननद्वै भागभागकेगर्भ
कुजेविलग्नेभमस्तलोघोक्तितदेवलग्नंषड्भांतरेतोत्तविलग्नमेवंस्याद्धृदयास्तोनरगं
खलग्नं सावनोभीष्टकालश्चेत्तुलग्नेनात्कालिकार्कतः नाडसोयदितत्त्लग्नमुद
यार्कात्प्रसाधयेत् चलसंस्कृतनिरमोशोर्यत्कालाघेगतेतनत् षष्टिघ्नंहृतत्तनयम
त्क्रमक्रमलग्नयोः सायनार्थतत्तेयुक्तेवर्तमानोदयेनतने निघ्नेषष्ट्याहृतेनौस्तःकलौयातैष्यसंसक्तौ अथयघ्यादि
कोयोत्रकालःषड्गुणितश्चसः ततःशेषघ्नोवतोयातगम्योस्वस्वोगसायके तथायातैष्यकायेचस्वोदयास्तेपितत्त्वे शोध्याः
शेषेभवेतांतेषुत्क्रमलग्नजे अमीष्टोहृदयमक्तेतेषष्टिघ्नेकालिकादिके फलेस्तःक्रमजेयद्वफलेतान्विलयोजयेत् वि ४३

ष्टोदयकालेष्टस्थितराश्यंशकेषु च यदन्तोत्क्रमज्येतरत्राभुक्तराश्यंशकेषु च शेषांश्यस्तबलोंशेषु संस्कार्यं लग्नमाहृते शुभाशुभफलं तस्मिंस्तन्
त्रैः स्फुटखेटवत् ज्ञानेष्यकालतः स्वल्पाः खेष्टकालांशकास्तदा षष्टिघ्नाः स्वोदयाप्ताश्च कलास्ताभिर्हीनयुक्तनाः अर्कोलग्नं भवेदिष्टकालस्याल्पतो
विलोमतः चलसंस्कृतलग्नार्कभुक्तभोग्ययोश्चयोक्रमात् कालोनन्तसंयुतोमध्योदऽयांशाः संयुताश्चेत् रसांशाः स्वोदयाहृद्धमिष्टघ्यः परोक्त
मात् चललग्नार्कयोरर्कग्रहभागस्थयोस्तयोः कलाघमेनतरं यस्मात् तत्स्वोदयसंगुणं भोग्याहृतं खेष्टकालः स्यात् घर्कान्त्लग्नमर्कं तदार्को
दयतः एवं कालः स्यादुदयार्कतः स चार्कः सावनश्चायं तत्कालार्कवशाद्भवेत् अन्यमानेयदा त्रैषु तदा नेत्रासमकाष्ठशात् भवत्तनाडीव
लयेकाविह्नादजादितः स्वस्वपदस्थितायेतेत्रांशकाना विषुवांशकास्ते स्पष्टार्कतः एवं वदत्र स्पष्टाः नेयहुणाभीष्टघटीभिरादत्र लग्नोद्भवा
स्ते विषुवांशकाः स्युः शावनतः तेत्रलवाः प्रसाध्यास्ते लग्नभागा अज्ञातो भवंति त्रिंशद्विभक्ता ग्रहरएवं कैत्लग्नं निरस्तचलसंस्कृतं स्यात् ए
वं चलार्कात्तु विलोमतोत्र ययोक्तरीत्या विषुवांशकाये तयोर्वियोगो रसहृत् विलग्नं स्वार्कोदयात्स्याद्घटिकास्वभीष्टाः विलग्नसिद्धाविषुवांश
कायेंऽशाधिकांशाविहीनितास्ते शेषेषु तैर्लग्नमिहप्रसाध्यं शावनतः स्यात्समयोनिजेष्टः लग्नोद्भवाः सूदायिकास्तवः स्युस्तदोदयाहृ
र्धमयोल्पकेस्मः अयात्मयाजादिगृहांशकानांसाध्या ययोक्त्या विषुवांशकाये भनाडिकाहृतनयुतेरजादेर्गोलक्रमाद्भूनयुताश्चरांशैः खे:
खेषुतेस्वोदयकालभागाः अत्पंशकानामिहकोष्ठकस्याः षट्दस्वसंख्याकपलांशादेशे विलग्नसिद्धौलिखिताः स्ववार्याः अत्रोकप
त्रेपिकृतायनांशस्फुटार्कभुक्तालयभरगसंस्थ भागादिके स्वाग्रिमजातरत्नभुक्तार्कलिप्तावरसांशयुक्ते षष्टेष्टनाडीयुत मेष्ट एवं स्वामत्र
ष्टष्टान्तरदवषड्भ्रमांशोनर त्यतकलव्याः सामत्रष्टेष्टोर्धग्रहांशकाश्च लग्नं भवेत्सायनकं यदा तन्न देशे एवं स्वरसानेलोर्ध्व मदा तन्नहूनअ
वियायसाध्यं तद्देशतूपांशकएवं कात्र रात्रीष्टकालीनसषड्भसूर्यात्लग्नं विलोक्यायनसंस्कृतेनतत् उक्ता विलग्नानयनप्रकारा विलो
मतः स्यात्समयोनिजेष्टः षट्संगुणाभिर्नतनाडिकाभिर्हीना विनाअर्कजवैषवांशाः मध्याह्नतः प्राक्परतोपनज्ञाः तेत्रांशकाः स्वा
त्रिहृताः खलग्नं किंवाविलाग्राद्द्विनवित्रिशांईतत्कालतः षड्युताविलग्नात् लग्नंप्रसाध्यं दशमं भवेत्तत् यतोदये: षड्युतमव्वुलग्नं लग्ना

तत्व॰
वि॰
५५
55

ग्रकोशन्यकयाखलग्रनतांशजीवा गुणिता विभक्ता त्रिभज्यया नतफलचापभागास्त्वेवं त्रिभागोनरवाहुभागाः दृग्वृत्तगोर्कोन्नतभागजीवा त्रिभज्य
यासंगुणिता विभक्ता लम्बार्कयोरंतरजीवया तच्चापांशकाः दृग्गतिचापभागाः दृक्क्षेपचापोन्यलवाश्च नेस्युः खांकचन्द्रतास्ता विहृचान्यरीत्याखल
ग्रकस्योन्नतभागजीवा त्रिभज्ययोःसंगुणिता विभक्ता खवित्रिभागोनरकोटिमौर्व्या स्याद् दृग्गतिज्यापलवाग्रतोये तेयांचकोघुज्ञवसिजिनी
स्याद् दृक्क्षेपतः खांकनतांशादिका त्रिप्रश्नरीत्याप्यगतेघशेषे त्रिभेनलग्नस्य वियायसाध्यः कालोनतस्यात्र चतज्ज्यकासा द्युजीवया वित्रिभ
लग्नकस्य निघ्नीखलग्नाग्रकया विभक्ताद् दृक्क्षेपकोमध्यनतांशादिकः यद्वेष्टदिक ~ तवित्रिभागादिगंशाकोटिज्यकयेत्यनेन यथोवि
तवित्रिभलग्नकस्य दृक्क्षेपमानेस्त्वथियाप्रसाध्यं लम्बाग्रकाचायनकोटिभागावेद्धंशाकास्युक्रमशस्तुवेघः त्रिभोनलग्नस्य दिगंशकाख्या
कोटिभागाश्चसदे ━━ ववित्तेः दृग्मंडले वित्रिभलग्नसंस्पं दृक्क्षेपवृत्तेप्रवदंति संतः ज्यावित्रिभागापमजालजीवावांगघुमोर्व्या विहृ
ता त्रिमौर्व्या गुणप्यानयोश्चापस्वसंस्कृतेस्यु दृक्क्षेपचापेस्वदिशिस्फुटेस्यात् यद्वासौरोक्त दृक्क्षेपः कार्यः सगुणादृतः खवित्रिभागभेदस्यको
टिज्यामस्फुटो भवेत् अत्रोपपत्तिः प्रथमं खलग्नेगोलस्य संस्थिं परिकल्प्य तस्मात् कुजेन्नतनाडीवलयं भवृत्तं भवृत्तमेवात्र विलग्नभंत्वो
येत्र्येनतरांशाः किलनैरवेःस्युः तेत्रांशकाः कल्पितगोलसंस्थे दृग्मंडले वित्रिभलग्नजेचापनामियेः तत्रच दृग्गतिर्या परापमोर्कोन्नतभा
गतुल्यो पमोत्रसाध्यः परमापमोनः एवं खमध्यात्मकगोलसंस्थे दृग्मंडले वित्रिभखांगसक्ते नयोः कुजे यद्विवरं विलग्नाशांशाःसदानेः
परमापमांशाः खवित्रिभागोनरकं भवृत्ते स्वेष्टापमोमध्यमतांशकाये तेत्रांशकाः खांगखगस्य तेस्युर्दृक्क्षेपकांशाविषुवांशकाख्याः
खवित्रभागस्थितदृग्भवामभनाडिकामंडलयोः क्रमेण इत्यंचापस्तेत्रजा तेच सर्वे ज्ञातिस्तेत्रोक्तस्वरूपादामित्रं तेनात्रैव खांग दृक्क्षेपकां
शास्ताने प्रावसंश्रितानां सखोयं गोलदृष्ट्नतस्त्रज्ञाणां सर्वं पाघानियानिच सेत्राणिजात्यसंस्तानि तैरेववृत्तानमूनमस्गोल दृष्टस्यचापा
ख्यस्तेत्राणिजायते ध्रुवं तज्जज्ञात्यात्यतः सम्यक्तानि वक्ष्याम्यसंशयम् एवं पराख्यलिकसंज्ञिवद्धं एवीपरंस्तत्रमदाहरंति यस्यात्समाखांह
यविद्रवद्धे याम्योत्तरं तद्वदिते चसत्ते घ्रुवात्रवृत्तातिति जेकाके यत्सर्वीपरस्येत्न तयोर्निवद्धं स्तत्तेचतत्स्याउदयास्तसंज्ञमन्मंडलाहर्निशा ५५

मंडलैकोयं प्राकारस्यैव तयोर्निबद्धं तद्यसत्सत्रं च प्रदेते तत्रज्ञाः ऊर्ध्वाधरस्वस्तिकयोश्च बद्धमेवं तदूर्ध्वाधरसूत्रस्पर्शकं निरत्तनोर्ध्वाधरसूत्रमेवं
तथैव भूस्थं किल कोणसूत्रं भूकोणवृत्तैक्यनिबद्धमन्यान्यपीहकायोतिनि जेऽस्मिन्नानि तिर्यग्गानि यत्र भवेद्भाग्योत्तरसूत्रगवां नरमध्येवा
ध्ये द्वयोर्द्वयोः सूत्रकयोः समानो नरस्य योस्तु दितयोरथैवं पूर्वापरो याम्यलाख्यसूत्रयोरन्तरं भवेत् सर्वत्रैवाग्रकान्तरत्वं व्यासार्द्धे प्रा
क्पराग्रे तथा क्रांतिज्याकाव्यासार्द्धयास्तु विवरं तथा कुज्यान्तरत्वं द्युजीवाख्ये त्रिज्याख्ये सवरन्ध्रका यथैव खेटः प्रतिदिनभ्रमणे व्रजति दि
वृत्तमयीह तत्स्य भयेच्च मध्या चक्रतद्युनीयेन तयोर्निबद्धं किल दृक्सूत्रे त्वेव रंद्रे सममंडलस्य भवेत्त पूर्वापरं सूत्रद्वयं याम्योत्तरेको
णगते च तत्सूत्रद्वयं येति तिगर्भसक्तं तिर्यक्तत्तो यद्दृग्गेनराख्यसूत्रे च तत्सूत्रयोर्युते हि सा क्षेकुमूले परपूर्वसूत्राद्दोर्दया
व्याव यिगोलदिक्का अथातदयादयि प्राकुमूलं याव च तक्षेकुत लंयमाशे सौम्याग्रकाया थत लंयमाशे याम्याग्राहायास्तत रोवया·
म्ये दिवैव सौम्ये निशि तद्युरात्रवृत्तस्य तद्दिग्गमनायमाने तक्षेकुमूले परपूर्वसूत्राद्यदंतरे यदिशितच्च तद्दिक् भजाभिधं शंकुतला
ग्रकाख्ये संस्कारतः साद्भुज एव सोत्र ॥ कोटिस्तु पूर्वापरसूत्रखंडे दृग्ज्या श्रुतिः स्वाक्षितिजेपि चैवं दिग्ज्या भुजो दृक्तनस्तु त्रगा स्यात्त्रिज्या
श्रुतिः प्राकारगा च कोटिः पूर्वापरस्वस्तिकतो द्युरात्रवृत्तावधिस्वीयकुजेग्रकाख्याः उन्मंडलेस्याद् यमस्तथैव मध्येतयोस्तु द्युनिशो चरं स्या
त् याम्योत्तरे स्वस्तिकतोस्त्रिभेस्युस्तयोस्तु मध्ये त्तलवाः सदैव तथैव नाडी क्षितिजोन्नताली लंबांशकाख्यापि सदैव गोले अथेष्टका
ले क्षितिजाच्च खेटो दृग्मंडलाहर्निशवृत्तयोगे दृग्मंडलेनेस्युरिहोन्नतांशा द्युरात्रके वोन्नतकालभागः एवं खमध्यान्नतांशकाः स्यु
र्मध्याह्नवृत्तोन्नतकालभागाः समोन्मंडलदृग्वृत्तकोणयाम्योत्तरादिगाः प्राकूवा ये प्रसिद्धास्ते स्वस्वनाम्नाविजानतो भुजोन्तज्यातयाले
वज्यकाकोटिरिह भज्यका कर्णाश्च यत्तत्तजेज्यास्पर्शके ते त्रेसनान्तरे भुजोः त्रिभाकोटिरर्कीग्रलोनाश्च यपलश्रुतिः कर्णाश्च यत्तत्तजेज्यास्ते ते
त्रेनदपवर्तिते कुज्या भुजोपमज्यास्यात्कोटिरत्राग्रकाश्रुतिः उन्मंडलनरो बाहुः कोटिरत्राग्रखंडकं अपमज्याश्रुतिस्तद्वाहुरग्राग्र
खंडकं उन्मंडलनरः कोटि क्षितिज्याश्रवणास्तथा अग्राभुजः कोटिरत्र समनानतद्युतिः श्रुतिः तथापमज्याकावाहुः कोटिः कुज्योनतद्युतिः ॥

समशंकुः क्रांतिलवडवाहरग्रा यत्खेटके कोटिरुद्धृतशंकुना समशंकुः क्रांतिर्भवेत् कुज्योनतद्धृतिस्त्रिज्येजाप्याप्यत्तमवानि वे नयाप्याप्यपि दृ
ग्गोले भवेत्पत्तव शाङ्कुथः दृङ्मंडले गर्भकुजायेरवेटस्यतस्यात्म ज एव शंकुः नाम्याहृतो लंबनिभो यतः स्यात् लंबः कुगर्भाभिमुखोनचापे मध्यवि
नैवात्र च शंकवोयैः स्वाज्ञानतो लंबकसूत्रद्रूपा शोक्ता नयुक्ताः किलतेय शंकुर्यो दृक्सूत्राच्च महान्सकोटिः एवोदितेश शंकुनतलंबवाहु
लडस्यजात्पेन्नवणोच्यतिः स्यात् यद्यासमसूत्रात्नहृग्गज्जेयत्नत्रकलाव्येनादिहश्रदिष्टे उन्नतं धुनिपामंडलेकुजात्तऽज्ञकैवव्यति
रेवमहृता कुज्यको चरगुणोम्मितानयालंबवन्नरं इतीरितेन समत् अथाग्रखंडेन निसेयुतेयत्कुकोत्तलेस्याद्भुजएवसा च कलामियंः
स्याद्भवणोद्भनाम्या कोटिर्भवेद्यष्टिरिहात्तजाख्ये धुज्यावशाग्धस्त्रकलार्थसैवात्रिज्यावशान्नूत्रकसंज्ञयास्यात् एवंवहून्यत्तमवानि
नेषाविद्यागयोगात्नभवंतिगोले त्रिज्याग्रणोकर्णव्यनेवाहुकोटीक्रमेणते पलेलंवज्यकेनज्येचापेस्तः फललंबके अथवानज्यकेन्वत्रवा
हुकोटीमिथस्तुते अत्रात्तभुजकोटिम्यामनुपातात्स्वबुद्धिना क्रांतिज्यकाकर्णगुणाकोघादेस्याच्चसेव्यता आद्यमत्राद्वितीयेतुसमशंकुः
समेगुणा क्रान्याकोध्यान्नौलव्धंतहृतिः स्यादथान्यथा अत्राकर्णगुणादोर्ज्याभक्तावानहृतिर्भवेत् अत्रानहृतिसंत्तेयेकोध्यानिघ्नेक्रमेण
तेदोर्ज्याकर्णोनसेभक्तेसमशंकुर्द्वियाभवेत् सचवाहुगुणः कोट्याहृतः स्यादग्रकाथवा नहृतेहूर्ध्वखंडंयत्क्ष्णुतिघ्नेकटिव्यद्भवेत् समशंकु
रथक्रांतिज्यकाद्वि — दृयवत्यक भुजकोटिगुणाकोट्यादोस्याच्चविह्नताक्रमात् आघे कुज्याम वेत्खंडमन्यहूर्ध्वचनहृतेः खंडस्याद्ब नयोर्योगे
नहृतिः स्याधुराविजे भुजकोटिगुणेकुज्यापमज्येकर्णभाजिते अत्रान्यादिमखंडेस्यत्स्यघोगेवाग्रकाभवेत् क्रांतिज्याद्यादिखंडेयेभुजघ्ने
वोहृतेक्रमात् क्रन्याकोध्या च शंकुः स्याद्भन्मंडलगतेरवौ कुज्याग्रकादिखंडेयेकोध्यानिघ्नेवमानिते क्रन्यादोस्याच्चलब्धंस्याद्भन्मंडल
गतेनरः नहृनः समनैवसमंशंकूर्ध्वखंडके भुजघ्नीक्रांतिव्यज्ञानाकुज्यास्याच्चनहृतिना नहृतिस्तहृतेत्नूर्ध्वखंडंस्याद्वहृयावुयेः गु
णच्छेदवियथासादेवंत्रयानिगोलके व्यतिः कालावानजजोत्यकोट्यानिघ्नीव्यनानच्छुवणेनलब्धं आघेनरोयदिरिहाद्वितीयमेवंभु
जघ्नीश्रवणेनभक्ता आद्यमवेच्छेऽजतलेद्वितीय मद्याग्रखंडेनयुतेनतलेस्यात् आभ्यांगुणाच्छेदविपर्ययाद्वाव्यतिः प्रसाध्यागणितप्रवीणैः

दोःकोटिवर्गयोगस्य पदं कर्णो भवेत् यथा दोःकर्णवर्गविवरान्मूलं कोटिस्तथा भुजः कोटिश्रवणयोर्वर्गवियोगपदसंमितः इत्येवं द्राग्भोत्क्रान्ती
यस्तु ताभ्यामार्यैरुदाहृते दोःकोटिश्रवणानां च त्रयाणामप्यभावतः यन्नासत्त्वात्मकं जातं तेनानुपातः क्वचिन्नतः अथात्मनानवलेत्रा
ह्मायवाद्यपवर्तितान् कार्योनुपातः सर्वत्राव्यभिचारतो न हि मध्याह्नशंकोर्हित्वैनेन यायष्टिश्च नत्रये तत्राप्यैवाहतेचेष्टसंते य
स्विष्टकालजे मेषजूकाद्यगद्युस्यैती त्वांशैश्चलसंस्कृते उदग्दक्षिणगोलौ स्तलवशेन युतोनिता उन्नतशंकुनायष्टिर्मध्यशंकुर्भ
वेत्तया तितिज्यया युजीवास्या हृतिस्त्रिज्या चरज्यया अंत्यास्याद्वात्रिजीवाघ्नी द्युज्यामाहृतिरंत्यका अतोहृतिर्विपर्यासात्ते याग्रएक
हारयोः हृतिर्हीदशा निघ्नी वा पलकर्णोद्धृता भवेत् दिनार्द्धशंकुरथवा सङ्गुणाग्रगुणोनोन्त्यका स्वत्वचरज्याभक्ताफलं मध्याह्न
जो नरः एवं द्वादशालंकज्यागुणितेदिनमौर्विके पलकर्णत्रिजीवामेकमाहिस्त्वमध्यजा ततःस्ववाङ्कर्णभांगमपिव्यक्ता चसा
भवेत् अथ यमोप्योक्रमजीवया द्वीलंबेश जीवात्रिभजीवया मा लव्योनिता सैव वलिंवभागज्यका भवेद्वा दिनमध्ययष्टिः अत्रत्य
त्योक्तवत्साध्योम्भजः सा मध्यदृग्ज्यका यद्वा गोलक्रमाद्धीनयुक्तानतह्नतिसंत्तया हृतिः पलभेयानिघ्नी पलकर्णहृताचसा| दिना
र्द्धदृग्ज्यकाष्टे वेन्दचायोक्रमजीवया ऊनात्रिज्यात्र दृग्ज्यास्याद तोप्येवं नैरो भवेत् रेविघ्ने दृग्ज्यशंकुभक्ते प्रभाकृतिः पत्ताक
र्णगुणात्रिज्याहृत्वामामध्यभाकृतिः वलार्कदोर्ज्याया भक्ताः खाद्राश्वतितयः १०७० परः पलकर्णगुणाःसोत्रपल
पलच्छायोद्धजो भवेत् उन्नतगवच्छायाकर्णोद्धृतसमशंकृतौ क्रान्तिज्याघ्नचनहज्यागुणिते हृतिभाजिते दिनार्द्धार्कप्रभाकर्णक्रमाद्भु
व्य - समौ घुपानशोषयोरल्पसन्नितेस्वकपालजं नयाननेचनत्रस्यनहूनेघुदलेमवेत् अथैवमिष्टाकालेपिछायाकर्णस्य साधनं
घुराज्ञोन्नतकालाच्चरणेन युतात्मका गोलक्रमेणनतस्तत्त्वं भवेद्युज्यागुणाद्धृते त्रिज्ययानतकालांसंत्तेयद्वास्तत्रेक्रजीवया निघ्नचर
ज्याभक्तंकलासारविसंग्रणा पलकर्णहृताचेष्टयष्टिःस्यादयस्तत्रकं सउन्नतनराभ्यस्त्रमक्तं वा सच्चराज्यया इष्टयष्टिरथार्कस्य
चरज्यागोलदिक्रमात् स्तत्रेयुतोनिते सेष्टोन्त्यकेवंतितिजीवया युतोनिताकलासेष्टहृतिरेवं स्याद्धिका इष्टोन्नतनरेणात्र युते निष्ट

तत्व. वि. ५६

नरो भवेत् ततोऽक्रमज्यकावाणस्तेनहीनोऽन्त्यका भवेत् इष्टान्त्यका तया वाणो घुज्याघ्नास्त्रिगुणोद्धृतः लब्धां स्वेन तद्वनेतो नाड्यन्तिरिष्टस्तनिर्भवेत् लध्वम
र्कगुणं भक्तं पलक्षत्यो द्वेसंज्ञकं उद्धृतशंकुनानिघ्नो वाणो वा मस्तुरज्यया ऊर्द्धसंज्ञं भवेत्तेन हीनो मध्यनरो भवेत् इष्टशंकुनतादेवमिष्टान्त्यास्तिनतो
यवादिनार्द्धशंकुवत् कार्यं स्वेष्टशंकोऽस्मसाधने ततः शंकोस्तु दृग्ज्यास्यात् ततः छायावतत्कृतिः यत्रक्रान्तिवृत्तिबुद्धिधौशोध्यं चेत्रैव स्यद्यति विलो
मशोधनः कार्यो विधिस्तत्रोक्तवद्बुधैः किन्तु योगे वियोगस्तु वियोगस्तु वियोगे तद्युतिस्तथा नतं पंचेंदुनाडीतोऽधिकं स्याच्च तदा नतं पंचेन्दुहीनितं कृत्वा
तत्क्रमज्यास्त्रिभज्यया गुणकान्ततोऽत्क्रमज्यास्यादथो हृता दिनोनरः याम्यगोले कुजायोस्पष्टप्रपतज्ञाहृतानां हि अतः परान्तपातार्थं योगयपेनाहृतो बुधैः
सममस्थलमध्याप्तेरवौ स्याग्गणितेनयः शंकुरुन्यघतेसौ पिस्यात् परानयनाय वै अत्रांशाभ्याधिकाक्रान्तिर्यस्य तस्य घुरात्रजे मंडले तदसंस्पृष्टे सम
वृत्तेन तत्र वै नहूते: समशंकोर्यत्स्वरूपं तदिहोच्यते स्वेष्टकाले घुरात्रस्यास्तने गोलोर्ध्वगे न येत् सूत्रं स्वमार्गवृद्धं तत्तथा प्राक्परसूत्रतः कोटिवत्स
मवृत्तं च भित्त्वा गोलोर्ध्वगं च यत् स्तितिसूत्रेण संलग्नं तत्सूत्रं सममानाम भवेत् सूत्रैक्यात्तु नयास्सूत्रं स्थिते स्तद्धृति संज्ञकं प्रोक्तमेवं घुरात्रस्याधत्रकुत्र
स्थितार्कतः नतास्तु जीवा घुगुणितात् घुमौर्वी त्रिज्यादि गंशोऽत्र वकोटिमौर्व्या तयोपवृत्तार्द्धजविस्तरेण तया त्रिमौर्वी विद्युताक्रमेण आद्यं तद्दृग्वृत्त
ततोऽशाजीवाद्वितीयकं स्यादपवृत्तागासास्तृतीयकं स्यात्फलवृत्तगासा ताभिर्विलोमेन तास्तु दोर्ज्या स्वीयापरस्वस्ति स्वीयापरस्वस्तिकहृतदृग्वृत्त-
नतांशाः ततफलांख्यम् फलाख्यवृत्तस्य नतांशकानां या कोटिजीवा हरसंज्ञकः स्यात् त्रिज्यागुणो हारहृते भुजाख्या यमज्यके तत्फलचापके येन
दत्तरैक्यसमभिन्नदिक्कैदो:क्रान्तिमौर्व्यास्तु रिहाक्तभागाः हराहतादोःफलचापकोटिज्यकास्त्रिभज्याविहृतानरः स्यात् हराहतादोःफलचापदोर्ज्या
दृग्ज्याहृतेनादृग्लवसिंजिनीस्यात् तद्धारयोर्वेगे वियोगमूलं वादृग्ज्यया प्रत्रिगुणेन विघ्नं दिङ्ग्या तयाप्तं विधिक्रमेण नतास्तत्रापमभागकाः
स्युः अत्रांशकाः क्रान्तिफलस्य चापोंऽशैः संस्कृतादोःफलचापभागाः तदाप्तयोर्द्धसंस्कृतेन चापांशकाः क्रान्तिफलस्यवेधाः भुजाख्यादिग्व
ततनतांशाजीवावर्गान्तरालात्तुपदं ततज्या फलाख्यवृत्तेऽतिभतत्फलाख्यानतांशजीवाहतिरुद्धतास्यात् दृग्जीवया दृग्लवकोटिमौर्वीतत्राध्यहीना
नवतिदिगंशाः फलाख्यनतांशगुणा त्रिमौर्व्याहृताः पृथक्संविहृतेन घुमौर्वीनतास्तुमौर्व्याच फलेभलेभवेत क्रमात्तताश्च घुगुणाद्धृयेते एवंहि ह

ग्मण्डलनतभागदृक्कोटिजीवाहतिरेव नाम्यौ दृग्यकृदृग्यकृत्संभमननाद्भ्रांस्यांस्तितिज्ञिल्लयोरेव ययोक्तवत्स्यात् कृतोपवृत्तेपि नतज्यकानद्यासार्द्धयोरा
हतिर्नोपिचैवं एवं चकालनियमांतरमेतिनामेव दिदृक्षि. यमतः अवदामिभूयः भूखस्वदिग्लवजदृग्भवमंडमदिग्भेनोपिगणितैकस्वस्तुलरीत्या
दृग्मण्डलेदिग्भवमंडलेनयाम्योत्तरेनत्रखमध्येतोये नाड्याद्कयेयावदिहान्नाभागापवञ्चनाञाद्कयतःखगेंद्रं तेवापमांशाग्रुदलोक्ति वत्स्युर्नतांश
काः खमध्यात् खमध्यदेशान्तु हमंडलस्यदृग्मंडलेयन्निजगर्भभूजे स्वसक्तिकायद्दिशियेलवैःस्यात्तदिग्भवाःखेटदिगंशकास्तेयाम्या
तिरावासममंडलाद्ये दिगंशकास्तेकिलयाम्यसौम्याः तेयाम्यगोलेत्तु सदैवयाम्याः सौम्येत्तुयाम्योत्तरगाःकुजोर्द्धे यद्दिग्भवाः खेटकयाल
संस्थादिगंशकास्तु — घराप्रस्येककपालकेनतस्मद्दिग्लवाः स्युस्तदन्यदिकस्यानियतेस्वगोले दिगंशकोटिकयाविनिघ्नीलेवांशजीवान्निके
भजीवद्दयाप्ता नताप्रभागोनितवोकतल्प; परोथनत्यायिविधिनेविनिघ्नो त्रिभज्यपयास्वात् लवापमांशज्यकेत्वभीष्टेभवतस्त्र
तत्र नत्यायतत्यापिहचेसितापमौतनामौफदलेननांशानयोत्त्रनांशस्वतनः प्रभानत् कर्णोर्कशंकोर्वशतः प्रराववत् स्वांशाकस्वापमभा
गदिक्का इष्टान्तभागाः पममभागकाःस्युः सौम्यायकल्पस्वदिगंशमौर्व्यापरोयदास्वापमसंनितःस्या यदोयवाग्राधिकदिग्लवस्यात्तदेकभास्वा
यनमक्तवत्स्यात् अन्योन्ययायत्तलवाः कृत्नापतद्रूनस्वाष्टेदुमितास्युयेत्ताः तान्यौययोक्तानयनाद्भीष्टात् कृत्नापवादेवहिभाद्भयस्यात् कु
ज्योर्द्धमित्यविपल्लोनरेनविचार्यमार्यैमसौम्यगोले सौम्येगोलेयदिदिग्लेवज्याग्रकास्वापमभागकेभ्यः स्यात्तात्पकेहृदिनमार्धवर्यैच्छायाद्वयं
तत्रकपालभेदात् एवंहितत्रैवयदान्तभागानत्याप्यतेस्वापमभागकाःस्युः तदाभवेदेककपालएवच्छायाद्वयंकालविभेदसिद्धं इत्थंक
पालद्वयभावसंगेयास्याप्युद्वानवशा १८ अत्र सायाम्यादिदिग्लवखेचरस्ययानद्विम्युद्वात्तवशाच्चसास्यात् भासौम्यदिग्दोग्लवखेचरस्य
कुत्नेकदिग्मंडलदिग्नरोस्या घुरात्रदृग्मंडलनाडियोगादित्यंस्वगोलेस्तथियाविचार्यं एवंयदाचैककपालएवच्छायाद्वयंसाधितमस्ति
तत्र यस्यादिनार्द्धनिकटेथतस्यभवेदस्युद्वात्तस्मन्नवाभा दूरास्थितस्यात्रभवेद्विम्युद्वात्तजाप्रभानन्तु पितेत्युरोक्तं परोल्पकस्वापमभा
गकेभ्यःप्रोक्तंत्विदंनैवतयोःसमत्वे दिग्ज्याग्रयाम्याक्षितिजेसमैवनतत्स्तदल्पायततोविशिष्टा समाग्रकाभ्यधिकेसौम्येगोलेपलात्स्वप

मकाधिकत्वे एवं दिनार्द्धाधिक्ये परीत्याऽर्ध्वा दिनार्द्धात्तन देववोध्यं स्वापक्रमस्वात्तलवाल्पकाले परांशकानेवमवंतिगोले अल्पाधिकोत्तादयमस्त
दास्पात्सौम्ये क्रमादेककपालजाभा सदोत्तराग्राल्पकादिग्ज्यकायामाधेः कृतेभाद्दिनत्वैः अग्राल्पकायामपिदिग्ज्यकायामेकप्रभायामपिसं
भवः स्यात् यदापरः स्वापमभागतल्पस्तदाखने दग्रमिताग्रधीष्टाः क्रांत्यंशकालत्रत येत्तभागाश्चष्टाग्रुते शंकुतलवाल्तहृताः खांका
नतांकाग्रथवापराखस्वात्तयोवर्गवियोगमूले त्रिज्यागुणांसेविहृते परांखज्ययानतज्याचनतः प्रभास्यात् परस्वतक्रांतिपलांशका
नांसाम्येतशंकोविहनैवभास्यात् अत्राधर्येवाभ्याधिकः परारव्यापमेस्तयासापविवर्द्धनाना भेदेसमत्वेप्यपमात्तयोर्भाभावोप्यभावः स
यियो खेचरापमलवाः परमागोन्यः कथंचिदधिकानभेवयुः चेदयोग्यमपिटकृतितत्वंड्भतिसुखल्ततास्तिलम्बर्स्य यद्भास्करप्रभृति
भिः स्वकृतौकिलोक्तं दिग्भाद्वयेवाभिवरन्युदगग्रकानः दिग्ज्याल्पकत्वनियमेपिखनेदभागेरिष्टापमेनदिहनदिहृदिग्द्युनिशे॰
कयोगात् यत्कृतेहिनरभाठितयंतेस्तद्भयोर्यदिसमत्वमिहास्ति सदस्तिहिकपालकभेदात्रान्यथात्रद्व्यकिंतद्व्यकिंतसमे
का सेवभाभवतिसैककपालेयेनतत्रनरमेकमितास्यात् एकदिकद्युनिशामंडलनैकयोगतोद्वियुनितः किलभेस्तः एकद्विदि
ग्भानयनेकुजोर्ध्वदग्वृत्तदिक् स्थंनिजसौम्यगोलेउदीरितंतत्किलयाम्यगोले संजायनेस्वक्षितिजादयस्तात्
यद्वेकदिग्भानयनंयाम्येकुजोर्ध्वमग्राधिकदिग्ज्यकायां तत्सौम्यगोलेक्षितिजादयस्तादयोपतिम्ब्रणगोलसंस्थां खमध्यगोलसंधि
प्रकल्प्यदृग्वृत्तयाम्योत्तरवृत्तेनाडीवृत्तक्रांतिवृत्तेकल्प्याक्षितिजंत्वयनवृत्तेतत्रतयोरंतरंदिगंशकोटिमितंमरक्रांतिःस्यात् दि
ग्वृत्तनाडीवृत्तसंपातात्रवत्संशेवृत्तेध्रुवासक्तमिष्टवृत्ते ततक्षितिजसंपातोध्रुवोश्चष्टवृत्तेध्रुवादग्वृत्तावधीष्टक्रांतिर्याम्योत्तरवृ
त्तेत्रखमध्याद्वृत्तावधिलंबांशात्तेत्रांशात्तत्रेष्टांशात्प्रसाध्यतत्कोटांशाः कार्यास्तेदृग्वृत्तनाडीवृत्तयोगतूपगोलसंधेस्तवृत्त
योः क्रमेणक्रांतिवृत्तनाडीवृत्तद्वययोरंतरगाः परक्रांतिरूपाः अयनाभियेस्पष्टात्रूपत्ते अथदृग्वृत्तेतद्गोलसंधेः खमध्यावदि
ष्टांतांशाः तेत्रांशाः ध्रुवौतध्रुवौ याम्योत्तरवृत्तेखमध्यात्नाडीष्टतावधिस्वाक्षांशाद्विस्तथाग्रहसंवधिध्रुवद्वयोस्यवृत्तेनाडीदृग्वृत्तयो

रेतरेखापमांशाः अथेष्टकान्ते शङ्कुदृग्वृत्तस्यान्तस्तेऽंशाः एवं नतस्वापमौ भुजौ नतदिक्स्थापमौ कर्णौ नाडीवृत्ते नतकोटी चेति चापजात्यद्वयमत्र क्रान्तिसंवेधात्
तृतीयमनेनतरोक्तवृत्तपरक्रान्तिसंवेधि चापजात्यात् तदनुपातान्ज्यात्यद्वयं भुजद्वारान्न कर्णौ रूपेष्टापमस्त्वानेन सर्वोऽयं स्वाहान्त्यस्वक्रान्तौ नोक्रान्तितेत्रमस्तत्रेत्रा
नर्गते अधिकेनवत्तत्रेत्रे क्रान्तिदेत्रेनर्गते स्वात्तापमयोर्दिगैक्ये तत्वस्तत्रेत्र कोणाद्धि ध्रुवास्थितात् दृहि स्थिं क्रान्तितेत्रे नतकोणलग्ने स्यात् विषुवद्दृग्वृत्तेनेक
दृयोनतः दृग्वृत्ते भार्द्धांशाः स्वदेकान्तवत्पेशाने तरेतद्वृत्तयोः परत्वल्पमेतरे परमे उत्तरगोले ऽथाल्पक दिग्ज्यायां कुजोर्ध्वगतनद्दृग्दिगंशानां सौम्यत्वे शोधि
तायाम्यत्वेन्वशोधिताइष्टान्तांशाः स्फुटीतस्पष्टमेव दृग्गोले तात्यकक्रान्तौ नतदृग्वृत्तमहोरात्रवृत्तेस्थानद्वयेकपालभेदेन संलग्नमिति छायाद्वयेस
प्रसिद्धं अधिके परात्पकस्वापमेन त्वेककपाल एव स्थानद्वयेलग्नमिति छायाद्वये नत्रापि सूत्तैत्तेकगमं परस्वरूपे स्वापमेन नतदृग्वृत्तदेशगतग्रहस्या
होरात्रवृत्ते नत्रैव संलग्नेनान्यत्रेति छायेकाग्रत्यत्तप्रमाणावगताल्पकदिग्ज्यायां एतेन गोलस्वरूपमस्तात्वेव वलात्तत्र छायाद्वयप्रकारं वदंतो निरतो निर
स्ताः शेषवासनाकरनएवस्फुटेत्पत्ते पल्लवितेन दृग्जीवयासंगुणितात्रदिग्ज्या त्रिज्योद्धृताल्पकमितोभुजःस्यात् छायागुणनघ्नश्रवणोद्धृतावादि
ग्ज्याभुजः साभुजतो विलोमात् त्रिभाज्याहृताकग्रिकाकर्णनिघ्नीभवेतत्कर्णहृत्ताग्रकाव्यस्तगोला पलच्छाययासौम्ययासंस्कृतोस्याद्भुजोयाम्यतरेभा
ग्रकेसौम्यगोले भुजः कर्णहृताग्रयाढ्योऽन्यदासौ वियुक्तो नभास्यान् यावावियुक्तः भुजः सौम्यभागेऽन्यदाढ्यासि भज्याहृतः कग्रभक्तोऽग्रकोवा युतोनतः
कर्णग्रहासिद्धभुजस्यवर्गः छायाकृतेशोध्यपदंततःस्यात् एवं परा कोटिरिहाथखेटकपालके पश्चिमएवंसते अथयात्रवृत्ते समभूमिदृष्टेष्टका
र्यैव तत्रवक्रकल्याकिनेच नत्केंद्रगोलेत्वनिभार्कशंकोच्छायाग्रकं यत्र विशत्यपैति वृत्ते परे सोऽभवतोदिशोच नकालदिग्ज्याग्रगतोभुजोयो छाया
स्यकर्णेनगुणोविभक्तो छायाप्रमाणेन तयोस्तुचापे एकान्यदिके त्वमदंतरैक्यकलाभिरैंद्रीचलितापमांशाः वृत्तोस्फुटास्थान् खलुगोलयुक्त्या
नन्मनस्पतः स्यादिह याम्यसौम्या मेषार्कसंदर्शननतोदिगंशान्तरेपि एवापरसूत्रमेकम् यद्वाध्रुवादेव सदोन्नतादिक ज्ञेयाम्य दिग्ज्ञानमतः स्वबो
यम् अथैकभागाहपि तन्मामायाम्यसौम्यस्वदिगावाइति नोशाल्पाकोकोटीमितोशंकुतलात याम्योस्वदिग्भवोयत्रनदग्रकेकौ दिग्याम्यवृपंपरिकल्प्य
तस्मात्कोटिस्तपूर्वापरसूत्ररूपा भुजस्तयाम्योत्तरसूत्ररूपेतन्सर्वदिग्ज्ञानमितः स्वबोधं तद्धुवकादेवसशिल्पविज्ञाः कुर्वंति दिग्ज्ञानमिहाल्प

तत्त्व· वि· ४८ 48

येव पूर्वापरा याम्योत्तरा च तन्नाम्ना प्रकारैः तेषां बुधैः साममर्म उल्लीया प्रकोदयास्तं ने पूर्वापरे ते छायादिगंशे चिह्निते अन्यञ्च तल्यांतराले चिह्न दद्यात् ततो जयः आयप्रका
राद्यनारव्यसंस्थेरासन्नकाले यदि ग्रहसाध्या स्वल्पांतरानान्यु प पत्तिरत्र दिक्साधने संव्यवहारहेतोः विंवोर्ध्वदेशांतरभावप्रोन दिक्साधनं ये विहितं
तस्तन्न विंवार्द्धलिप्तासमितद्दृङ्‌तेनदिनार्द्धतः प्राक्परतोग्रहेंद्रान् अभावएवस्ति त्समाद्वयस्य किं विदिनार्द्धे स्ति हि विट दिक्या तद्वीतितो भेव मिहैक
मध्यान्तर्वापरं मोपचयो न यस्मात् दिक्सूत्रसंपातगतस्य शंकोश्छाया ग्रपूर्वापरमध्यसूत्रं दोर्दोः प्रभावर्गवियोगमूलं कोटिर्नरास्ताव्ययशंततः स्यात्
कर्णाम्र्कनरमा कृति योगान्मूलमाहृस्य भाववलोमात् भूमिष्टष्टजनरेण विभक्ता दृग्ज्याकारीवगुणास्फुटभावा यत्स्वात्कुटष्टानरदृष्टिचिह्नाघा·
वद्धवेविद्द्वन गोलकेंद्रे खगस्पनद्धर्भजद्दष्टिसूत्रेस्पृष्टेवनद्वोलनष्टमये पदंतकामंत दिद्दास्ति प्ट दिक्सूत्र कंने सूर्यियाप्रसाध्ये स्वल्पांतरा
द्धाव्यवहारयोग्यसाध्ये कुगर्भाभव दृष्टिविह्लात् दृष्ण्ड लेरगर्भकुजातखगस्योन्नतांशकाः खान्नतभागकाश्चयेत ज्यके योजनकर्णानि त्रिज्यो त्रिज्या
हते किलयोजनाख्ये स्वशंकुदृग्ज्ये भवनस्युतन्न शंकोः कुर्विंदुप्रविशोध्यशेषं दृष्टग्रशंकुस्तथ दृक्ज्यकानंत कुज्योर्धृते मूलमितं भवेत्तत् गर्भाय
दृक्सूत्रमथास्य वर्गे स्वयोजनव्यासदलस्य वर्गे विशोध्य मूलं किल दृष्ट्जेतदृक्सूत्रकं गोलविदा वगम्य वाणेपदास्यातवचरस्यतस्य विंवोद्धवैरेव
वनतोन्नतांशैः साध्यं विदे दृग्भवसूत्रकं तन्न वे चखेस्याद्गणितो पयुक्तं ऊर्ध्वापरातयाति र्यग्रेखाचक्रस्य मध्यगाकार्याश्चत्वारश्च यस्ता अपि चत्वारः स्युः
समाः इह तदेकां दृद्विसूत्रपाश्च यंत्रादेवयाम्याभवेत् तानं दिग्देशकालानां तयास्त्तं वदास्पद्दे ग्रंथजीवार्द्ध(वेद)नित्रिंशज्याभवान्यतः खाग्निवि
ज्याप्रमाणेन लाघवार्थं त्रमाष्टतं यंत्रं त्रिकोणकं ज्ञात्वं तस्य चापासार्द्ध ३० संमितो भवेत तच्चक्रनेम्यां त्रिरूपो वाद्धस्तृतीयकः तस्यैकः समकोणोस्ति तद
न्यौ विषमौ किल समकोणे चक्रकेंद्रे विषमैकोभवेत्कुजं तयाज्यस्यात् खमध्यं तत्कुजकेंद्रांतरेस्ति भूः तयाखमध्यकेंद्रांतः खरेखा नेमिकं तया
हतत्र यवशात् कुर्यात्कोष्टकाढितं यंत्रं बुधः कुजातखांकलवानेम्यांतयाखातिथिनाडिकाः समा त्रिंशद्विभागाश्च कार्या भूमेस्ततो ज्यकाः खसंतरेषि
कात्स्यांतराला नेमिष्ठतगाः त्रिंशन्मिताः कुजारभ्यातां ते यंत्रे कृत्नाबुधैः अष्टादिषीज्यका भूजाज्योतरालागुलोकिताः तस्यांकुतोत्तमा तल्या
ग्रस्याग्रे केंद्रतोस्ति यत् लंवसूत्रं च तत्रेष्यायत्र स्पृष्टेनतः कुजं यावदन्नतांशकास्तत्खं यावल्लंवभागकाः तयोः क्रमोक्रमज्ये च -- ये यांक्रमज्या

४८

का अभीष्टास्तेल चानेष्यां देयाखानत्र याज्यका भूमौ नक्रेंद्रयोरंतः क्रमज्यांगुलसंमिताः एवमिष्टोत्क्रमज्या वक्रुजान्त्रेष्यां वनेतखाः देयास्तदग्रगाजीवा
ननकुजान्तोगुलानिकोः उत्क्रमज्याभवेत्तत्र यष्टीसाध्या स्वदेशजा परक्रांत्युत्क्रमज्याग्रीले वज्यास्त्रिज्यो योहृता फलोनलंबमौर्वी स्यात्स्वस्थाने स्पलयष्टि
का स्वदिग्लवोनलंबज्यास्थला वा स्पल्पयष्टिका अत्पयानतयाभाज्या खखोकाः ५०० स्यात्सराधिको नदंगुलैस्तु सा दीर्घा मवेद्ग्रा गुलविस्तृता अग्रेत्र
गुलविस्तारा कार्या केंद्रात्तलंबवत् यथा नदेकपार्श्वस्यात्तथा केंद्रेनियोजयेत् ज्यांतराले गुलो केषु केंद्रादेका यस्तु बुधैः नेष्यांकुजान्तलांशा
अस्थितपघोवकेंद्रतः यत्रयुज्यांप्रदत्वा तज्यायनेष्यां युपष्टिका तेया योषोयु भागाकां गुलैहृतेवकेंद्रतः अयमाखलिखेत्तस्मिंश्रोक्तयष्टीभुजा
ग्रगा लग्नायत्राक्लितज्यायेनेष्यां खादयमांशकाः पलभास्वीयषष्ट्यंशयुता कुज्या भवेत्पराकेंद्राद्भूमौ वनोदत्वा तजीवायत्रतांस्पृशेत् कुजान्त्रेमि
गतक्रांत्यंशस्यापष्टिकोनतः केंद्रे यावत्तनमाघोस्वेष्टापरचरज्यका कृतायनांशवाहुग्रास्थितपयाश्रुनस्तुतत् चिह्नेपरचरज्यायायत्रतज्याग्र
खोनरे नेष्याभिष्टाचरज्यांशाः स्युर्नोऽपमज्योगुलानि तत् सौम्यगोलेचरं कल्प्यं खोडहिस्थवदहिणे तथा नदंतरेनेष्यां तत्रत्तेयं चरागकें बलाकौघय
द्विषपांशा मेष्यां खांडक्रमादय द्वितीयपदमागायेनेक्रमात्कुजनतस्तथा तृतीयजाः खनस्तपौड्कवादेयो कुजान्त्तथा एवं भुजाग्रकेनेष्यांगणितार्थंच
खादद्भवेत् यातजेदारुजे वाययंत्रेबुद्धिमता कृते तस्यकेंद्रकुजोर्ध्वस्थिरंध्रेकार्यंसमान्तरे कुजरंध्रस्पृष्टवकेंद्ररंध्रगतेषु हृ यखस्थविधा
यतयंत्रंकार्यं दृग्ज्ञत्तवद्बुधैः अथवा केंद्ररंध्रेणस्याजरंध्रविशोषया अर्कनेजस्तथायंत्रेयार्यमर्कस्तवे सदा अर्कोदये भवेत्तत्वस्थलेवस
त्रेय थाय था वियत्यर्कः कुजस्यानाउन्नतस्तु तथानया यंत्रेस्वतस्तुतत्सूत्रं नेष्यांशोस्पृलितं भवेत् अतः खाउन्नतांशास्तु तेयाम्यूजान्नतांशकाः
तज्यकेशोकुदृग्वृत्तवत्स्थिते एवं नतांशजीवायायुयष्टीयत्र संस्पृशेत् गोलक्रमात्तवरज्योनयुतः कार्योर्कनखसः तदग्र तल्पभूज्याग्रेयावत्ते
ष्यां चरागतः उन्नतानाडिकास्तेयाः कुजाल्लेख्यानतास्तुताः चरज्येनयुतः कार्या विलोमाख्यापनज्यका दृग्वृत्तगातदग्रेणकल्प्यत्तेमिगंर
विं ततः खेखोन्नतांशाः स्युः कुजे या व न्नतांशकाः नेष्यांकुजान्तलांशाग्रास्थितपघोमितज्यका यत्रस्पृष्टातनः केंद्रेनरेखेष्टघातिर्भवेत् ए
वेतन्याद्दिका योस्वाक्रांत्यंशाग्रज्यकास्पृशेत् यत्रतत्केंद्रयोरंतः स्वाग्रास्यादयपष्टिका रविविचिह्नगता कार्या तस्यामष्टादशीज्यका यत्र तस्माद्

तत्व· वि· ५१

49

वेयावच्छायार्केद्रेनगच्छति एवंस्वात्पलभाग्राग्रस्थितपर्थ्यावस्थापमात् ८ज्याकायत्रकाभवेच्छिन्नोनत्केंद्रोनः समोनरः भूमिस्थायाश्चनत्पर्थ्याःछि
न्नदेशज्याकायकर्त्रा समवृत्तगस्तूर्यस्य चिह्नेनेम्याप्रकल्पयेत् शंकुभाकर्णनाडयादितनः सर्वंयथोक्तवत् एवंस्वात्समस्थंक्षाग्रेपटीस्थाप्यापमज्यका
स्वांगनोनोस्पृशेयत्रनत्केंद्रांतेपलज्यका तत्पद्यामेवयार्केद्रात्पलज्याग्रगताज्यक तदग्रेस्वांतरेनेम्यांक्रांत्यंशावास्वगोलजाः यद्वासदोदिनस्त
त्वपरमेसत्रनोन्नते छियाविद्धेन्नतोधोकादलयेत्पलांशकाः एवंमध्यनतांशानांक्रांत्यस्तम्यांभवेतिच व्यस्तसंस्कारतोनतांशाः क्रांत्यंशाश्चक्रमा
द्धृते एवंस्वनः क्रांतिभागोनतेरेसंस्थाज्ययास्पृशेत् तिनज्यामंडलेयत्रतत्पट्टीन्यसेत्खतः यावत्पद्यग्रनेम्यांचलार्कस्यभुजांशकाः रसतज्या २२४
पराकुज्याप्रकल्प्यचरकर्मणि येचराशित्रयोत्पन्नासस्वस्वर्वेविशोधिताः व्यक्तोदयात्क्रमात्मेसात्स्य कीटाद्युत्क्रमाच्चते उक्तवच्चरखंडैश्चद्धी
नायुक्ताः क्रमोत्क्रमैः स्वोदयामेषषट्कस्यन्त्कान्तेस्युर्विलोमतः इष्टेयंत्रस्यतेम्यांतक्रत्वाह्नतोद्वि पंचकं उदयार्थचसंसाध्यकोष्टकानोचतत्
ष्टयेशाघेत्वबद्धि ३० घटिकाद्वितीयेतत्पलानिवे तृतीयेमेषषट्कस्यविभागश्चैकभागके त्रिंशद्वाश्चनर्थेतु भत्रामानिक्रमोत्क्रमात् चला
र्कराशिभागेम्योमीष्टकालाग्रगंभवेत् चललग्नेचलांशानांव्यस्तसंस्कारतोगकं चललग्नार्कयोर्मध्येकालोप्येवंस्फुटोभवेत् विवाणर्तुकु
जोर्कस्तद्धियायेत्रान्नताशकान् सांत्वातत्रार्कवत्साध्यंयुगतेहीनयुक्चनतत् मध्यवार्कास्तलग्नेनाः कालेनोनाधिकेध्रुवे रात्रिंजातंभवेद्ध्येयंचै
वमन्यदपीहवै सौम्यगोलेज्यकाल्पत्वात्पट्टीनैवस्पृशेनदा तत्रज्यकानुसारेंवास्वत्रेपर्थाचयोजयेत् षडंशाधिकमत्रैकांगुलांस्थाप्यचिह्नमर्क
जे विद्ध्यंशोविह्नमत्रैद्रोरंगुलत्रय –– सदा ग्रथवात्पाहिकांशन्वेःतेंद्रोः केंद्रभ्रमोनतरे तस्मात्केंद्रात्स्वसूविक्रुसक्तज्याग्रष्टकाद्वीडपारः
स्थलः स्यात्सपातवियोर्दिशि ग्रह्वदोः कोटिकर्णनोनामध्यासतोमयः गणितेनफलसाम्यंस्यात्तथाकार्यंविचक्षणैः स्वनुपातेप्रमाणेनतत्फ
लमिछाचतत्रवै त्रिज्यातुल्यप्रमाणांवेदिछाह्वत्तेचकेंद्रतः लिखेत्तस्यांततोनेम्यांदत्वापट्टीन्यसेत्खतः वृत्तेपर्थाचसंलग्नेतज्यकाग्रखरे
खयोः मध्येत्विछाफलंत्तेयेमथवाकेंद्रतोलिखेत् लम्बवृत्तेचरवादिछाग्रगपर्थ्यातयुते यत्रतत्रज्यकाग्रात्तु खरेखावाधितद्भवेत् इछा
फलेयदालम्बोद्वयोस्त्रिज्याभवेत्तदा खरेखातः प्रमाणाग्रे – म्यांपट्टीन्यसेत्ततः भूमौकेंद्रात्रिभज्यामंदत्वात्ज्याग्रपट्टिके यत्रतत्केंद्रयोरतः

पद्यामिच्छाफलं भवेत् यदा कुत्रापि न विज्यानराविज्याप्रमाणतः लभ्यमिच्छां च वा मत्वा तदेकं केंद्रनीं कयेत् यद्यामपनदन्याग्रे पठीस्याप्यात
नस्ततः त्रिज्याप्रमाणतस्त्रोक्ता याग्वदिच्छाफलं भवेत् अथ यंत्रोन्नतांशानां वै विज्ञं तदिहोच्यते यथा खमध्यात्तव कुजे तथैव अन्सुन्नतांशोर्ध्व
गमंडलानि द्वयोर्द्वयोर्मध्यगतेषु रात्रं खंडे स्वचैकोन्नतभागकालः तिर्यक्स्थितत्वे सम महान्नून्टजत्वेल्पकः कुजाछन्नगतो यथास्मात् कालस्य
स्याकालनखंडके नतज्ञत्वमेवं निकटे दिनार्द्धात् तिर्यक्स्थितत्वं भवतीति गोले अन्यत्र सिद्धं किल तेन भानो यंत्रोन्नतांशाः प्रभवः स कालो
महान्दिनार्द्धान्निकटे कुजाद्य तथाल्पकः स्यान्निकटे सदैव सर्वत्र देशोदिविहृश्यतेन्हि सदा निरक्षे विषुवास्थितार्कोन्नतांशकालः समये च
वेधः सिद्धांततैः तेन गोलप्रवीणैर्ध्येकाव्यक्तैर्युक्तियुक्तप्रकारैः अत्रावशेषं तायनेवासनां ज्ञियंत्रे सूक्ष्मे सामयानोदितत्वस्मात् दिग्देशकालो
द्भवजातन्यजातैर्यत्नानुपातैर्गणितैः सूक्ष्मं तदेत्रियंत्राम्यकान्निरुक्तमपर्वमाश्चर्यकरं न्टणां च कालदिग्देशजं किंचिन्न गणितेन तदिहोदि
ते नस्मारमाविलं वदेग्रंथालंकारणेयत ॥ इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धांततत्वविवेके त्रिप्रश्नगणिताधिकारः ॥ अथ विदित्वैव यद्वि
वेस्वरूपं गणितेन सम्यक् सूक्ष्मं सवासनं बिंबविचारं कथयाम्यतः अथ हर्म्ये दहगोलायते तद्विंब गोलकाः आर्यैस्तद्व्याससमानेन प्रोक्तं योजनमंड
ले तेजसो गोलकः सूर्यो ग्रहस्तारापद्गुगोलकाः अभावे तेन हि दर्शने सूर्यरश्मिप्रदीपिताः इत्थं स्वानुभवादर्थैस्तत्वार्थज्ञैः किलोदिते क्षितिजोर्ध्व
गतान्द्रष्टाग्र दृश्यास्तदयः स्थिताः गोले ह्यमेनारकैर्नीरगोलाः सदोज्वलाः सूर्यकरैर्विलग्नैः दिने नु तेनार्कप्रदृष्ट दृशानदृश्याः क्षितिष्टगानाम
यार्करश्मिञ्जवदोष्मनाशात् सर्वं ग्रहे भानि सहस्ररश्मेः स्फुटस्थितः कानि विदेव मत्र दृश्यानि भूसंस्यान्यणादिमेपि दृश्यानि रात्रौ स्वद्दशान एव वै
वे तु भुक्तं हिमरश्मिबिंबे विनाग्रहो घंनकथंचिदत्र दर्शं स्वदृष्टेराभिधानतः स्यात् एवं हि दृष्टान्त विनार्कवीहकुजोर्ध्वसंस्थायाम्योत्तरे दिवसेपि
तत्र रवेः कुजासन्नतयेंडुभुक्तं बिंबं नरः पश्यति तद्धि वर्ण्यं तदल्पदृग्दोषवशाद्यथैवं रवौ तु याम्योत्तरवृत्तसंस्थे नाद्दृग्विषयं चापि न पश्यती
त्येतदृकारतम्याद्धि बुधैर्विः विंबं उत्सीय रत्वे परिकल्प्य शंको विशेनयः सप्रभद्दष्पष्टंडः सदोर्ध्वगोर्कस्तदयोवशेप आसेरितेवेस्यमपि प्रमाणे
क्षितिप्रभावद्धियु बिंबगोलच्छायाचया तन्नतदृष्टिचिह्नं प्रायस्तदर्कोग्रहतोस्ति तेन तत्रार्करश्मञ्जवदृष्टिदोषः मैवेति पीनद्युतिनीरविंब

नव॰ वि॰ ५० 50

न्दर्शनार्हस्सदर्शनेति चेद्द रविरपि यत्नेनैतत्था तस्मात्कौ सदैव यस्मान्नरदृष्टिविद्धं कुदृष्टिगेन जलविंबं द्रष्टाकथंचिद्विरश्मिजा नहृद्दोषतः पश्य
तिनैवमेतत् दर्शेऽवत्सग्रहणं विनाथ किं न हि सर्वदर्विमंडले हि समर्वदा पश्यति सश्रमं तत्साच्छिद्रनानेन न जायतेऽर्कः एवं कदाचित्कश्चिद्वि
वगोलभागाद्बहिस्थं नरदृष्टिविद्धं संदर्शनं तत्रकथनेन गणाभवेद्धि सूर्यग्रहणस्य चेन्थं नाशंकनीयं हि यतो तस्मात्क्वाविंबान्महत्तरं द्धिमरा
श्मिबिंबं स्वल्पावसिष्टं रवि वमिंद्वयोः वशिष्टं च महदन्तरं भवेत्: स्वल्पावशेषान्नयनाभिघातोऽल्पको महान्स्यान्महतोऽन्तरं नेत्रं नैंदुयोगेन
तरणेर्विंया नैस दृश्यनेनैवनाथ्यात्तम्लग्नो साच्छिद्रनासाद्रविमंडलेन तेजः प्रभावाल्पनयाकदाचित् दृग्दोषनाशात्रृगसोम्यजासाचोस्मानदू
प्रकथितामनीद्रैः इत्थं किलेवलयग्रहेस्मिन्स्फुकार्कदृक्सूत्रजकेंद्रयोग नयोः परस्परलस्य सूत्मनायोयथाति यानोनभवेत्तथैव जलाद्युपाथं विर
वयस्मर्थमशाकामध्यप्रदेशोसरंध्रे दृष्टाद्युनासघवनाः स्तितो त्रुविवप्रनीतिं जनयंतिलोके दूरांतरस्थाव्रुमयंनिशायां न दृज्वलेपश्यति यत्कु
जोर्ध्व एवं ग्रहाये किं न ऊर्ध्वगोलस्थिताः सदैवार्ककरोज्वलास्ते नस्फूर्णविंवत्वमतः सदैवनथः स्थयोस्याषिसितत्तयोस्य समीपगार्कस्य च
कदिकाः कत्तानयोस्तत्रनथार्कतोल्पे विंवेचतेनोज्ज्वलपूर्णविंवोसदैव वार्द्ध ग्रहगोलवित्ताः राशंस्पाके दूरगयोस्तस्फुटाख्यविमानंस
कलेनिशायां समुज्ज्वलेन्त्वर्ककरैर्विलोग्नाद्दशामदापश्यति वात्र यस्मात् २४ नैवं वियोस्तत्रमस्गुत्तविवान् महत्कलाविंवमिनिस्तथार्कान्
कत्तावशाद्दूरगतस्फुनस्पर विः समेनात्क्रमणं करोति २५ विलग्नात्वांस्फुविलग्नरवांस्फुमिनत्रशोल्का दृद्दिक्रमेणोवत्तएणशोक्तं स्फुकत्तनो
स्याल्लिमहान् विशेषा यतो निशीथीन कुचेरिहैव २६ पन्नीरविंवं – – – – यथायथाल्पं च समीपगं च तथातथाशोऽत्पमिति स्फुतस्याधिका
त्वलनार्ककरैरयस्तात् २७ भानोर्विंवच्छिद्रभीत्यानवीनैविद्धत्वोर्थसिज्जसत्वेसदेह श्रोर्षैसाकेसाविरोधेन त्रेतत्पतो येमन्मनेसंदरोना २८ यस्मा
त्कालांशांतरेणाल्पकोर्कोऽ नोस्फुकत्तोकथंदस्पयोग्यो एवं कालांशाधिकांशांतरेपि स्फुकसूर्येनैव संदृश्यते हि त्वत्पत्ते तनैजसत्वस्थिरत्वे
युक्तेस्याज्जडेन्दनाकेन तत्र यद्युक्तान्नगरेस्फुसंद्य प्रभावात्स्वल्पंतेजोदी – – वत्राशमेति ३० यद्योगेयतेजसत्वं नमानेतद्वैस्यात्कथं नत्वमग्न
एवंमेदय त्वमनेक थंनतस्माद्योगेर्कोस्फुजालस्थ्याना नात् ३१ अर्करश्मिप्रघातोस्तिनेत्रयोस्फुमहान् यतो ग्रेनरेल्त्वल्पकश्चैवेन्दुणाभवत्रभवो ५०

यतः ३२ उक्ष्येसदुक्तिर्दयनर्कनोर्कनत्र दोषस्त्रवायतदवस्थएव ग्रत्यत्तसिद्धार्थविरोधस्त्व — नैजसत्वोस्तिनवीनवर्ये ३३ अथार्कोप्युनिमानेनतेज
सैनेवद्दूपने किंनसर्वैरवेर्विंवद्दश्यतेत्रेतिचेच्छृणु ३४ अर्कंरश्मिजद्दग्दोषात्तेजसेयात्स्वदद्रूपता युतोसौवुमयेचैव प्रमाणयोदितोस्तिह ३५
येचतारमयागोलानेजोगोलाविस्तृतः स्वल्पाःस्युःसर्वत्र होलाशेोत्तमर्द्धाधिकंभवेत् कुटष्टस्यैर्नरैर्गोलोनेत्राभ्यांदृश्यतेत्र
यः तदर्शनेमहानस्ति विशेषेनवसंसृणु ३७ अथैकनेत्रदृष्टयानुगोलोयोवुध्यतेवुधैः नदद्धाल्पसदादृश्यंदृष्टिसूत्रांतरेस्थिते नेत्रांतरस
मोव्यासोयस्यगोलस्यतस्यत अर्द्धसंदृश्यतेकेवि—— नयनद्वयात् ३९ नत्राप्येकात्तिनार्द्धाल्पवरोननयनद्वयात् नेवपश्यतिगोला
र्द्धसाम्यमित्येतन्मतं ४० यथायथाद्दूरगतोगोलस्तस्यतथातथा दृश्यतेत्वधिकोभागः परंत्वर्द्धाल्पकोहिसः ४१ एवंतन्निकटेत्वेतत्तेयस्त
द्वेपरीत्यतः स्थूलत्वंचाणुविंबत्वंदृद्रूपतेयत्तनत्स्मृणु ४२ नेत्रगोलककेंद्राभ्यांदृष्टिसूत्राणिदेहिनां वस्तुग्रहणशक्तानितदंतविंवगोल
कः ४३ दृश्यंतद्यासमानंत्वदृष्टिसूत्रांतरंकिल यथायथाद्दूरगतोविंवगोलस्तथातथा ४४ दृष्टिसूत्रांतरंचाल्पंनिकटेत्वाधिकंसदा स्वी
यदृगोलवृत्तेननाप्नुणुस्थूलविंवता ४५ दृष्टिसूत्रांतरेविंवंदृश्यतेनेत्रगोलके संकोचनस्तयोःस्वल्पमसंकोचाधिकंयतः ४६ स्थूल
त्वाणुत्वभेदोहिविंवेस्तिद्विविधःसदा दृष्टिरात्मत्वभावेनचैकस्तद्वद्वितीयकः ४७ स्वमध्योदयभेदेनज्योतिदृग्दोषतस्तथा तृतीयश्चेतिन
ज्ञानेसवास्तवमथोच्यते ४८ विंवीयगोलस्यचष्टष्टभागस्पृष्टाचयेदृक्किरणाःपगोले लग्नातस्तदंतर्गतगोललिप्तास्तापवत्तयोजनविव
ज्ञाता ४९ योजनात्मकविंवस्यलिप्तिकाकरणादुधैः स्थूलत्वंनिकटेणुत्वंदूरेसमपद्धतेकिल ५० स्थूलत्वाणुत्वहेतोर्यद्वाचार्यैःप्रक
ल्पितं उक्तंतन्मेमतेवास्तिगोलयुक्तिविरोधतः ५१ अथगमोक्तसर्वोर्ध्वलोकांतर्गतेनमः नीलगोलोस्तितन्मध्येभूमिविटर्द्धगोलकः ५२ भ
गोलांतस्त्वमोयतन्सर्वथार्ककरैःसदाः नष्टस्थानदूर्ध्वंतदमावाधयास्थितः ५३ नीलांवरंसर्वजनप्रसिद्धंयतत्त्वकेंद्रेस्तिनिगर्भएव॥
भगोलदृष्टोर्ध्वगतेसदैवसदृश्यतेभूमिगतैःसवृत्तं ५४ यत्रानिशांनारकखेचरेंद्राश्चैकत्रसंस्थाइवभांतियानः सनीलगोलःकिलद
र्शनार्थेभवेवराणांविहितोवरस्य: ५५ नीलेविनास्यान्नयनाभिघातोनीलेपरंदर्शनयोग्यमस्मा नद्दृष्टिसूत्रांतरवांचविंवगोलस्यखंडेकि

तत्व·
वि·
५१

51

लविंबसंतं ५६ न्ट दृष्टिविहीनत्वगविंबगोलकेंद्रं वनतद्गर्भजदृष्टिसूत्रं तद्विंबगोलस्य चष्टष्टभागेस्पष्टंसमंनारकदृष्टिसूत्रं ५७ तन्मार्गीवृत्तंपरि
धिस्त्वविंबेन छिद्रितं विंबमिति वदंति ततष्टष्टजं दृष्टिजसूत्रमर्कं यतश्च ततष्टष्टविलग्नमस्ति ५८ तद्विंबगोलस्य स्वष्टष्टयोगोयत्रा
स्ति तद्विंबजगोलगर्भात् यदंतरेततस्वगविंबगोलव्यासार्द्धं तल्लंबभुजसंस्तर्कं स्यात् ५९ ततष्टष्टजं दृष्टिजसूत्रमत्रकोटिः स्फुतिगर्भ
जदृष्टिसूत्रं दोःकोटियोगात्कुवर्णात्तिनोत्र यद्देवमानेछ्विगुणोहि विंबं ६० तन्निवयनेच आद्योक्तनयोजनमंडलार्द्धं तद्गर्भदृक्सूत्र
त्रवियोगो कार्योंतरात न पदनेवात्र निघ्नं हितयोजनमंडलार्द्धं ६१ तद्गर्भदृक्सूत्रहृतं तद्धि निघ्नं खगाभिनोयोजनविंबमान प
रं स्विजेविंबजगोलखंडेसंदृष्टानेन्याद्दष्टामेवदेतत् ६२ दृक्सूत्रयोरंतरगंचतस्मात्तस्य दृग्भेदवशाद्धिभेदात् भूगोलकें
द्रेनरदृष्टिविक्रुप्रकल्प्यकार्यंगणितेंस्वबोधं अथकगर्भदृक्सूत्रवशेन स्वकक्षागोलेकलात्मकदृग्विंबानयने त्रिज्यागुणं
योजनमंडलार्द्धं स्वयोजनोत्थस्फुटकर्णभक्तं छिन्नित्रतत्त्वापमितेयहाणांस्यात्कलाद्यंभवनीहविंबं ६४ अतोपपत्तिं स्फुटभूमि
गर्भस्थविंबगोलस्थितंतदृष्टलग्ने सूत्रं नयेनवेचरगोलदेशेचैकंतथाविंबजगोलकेंद्रे ६५ अन्यच्चतद्विंबजगोलदृष्टंतत्सूत्रया
गावधिकेंद्रतःस्यात् तद्व्याससंखंडभुजगाख्यकोटिस्तद्रूपाल्किलदृष्टसूत्रात् ६६ तत्केंद्रदृष्टिस्थितनतयोयत्नुहस्यगोला
विवरंकलाद्ये आद्योक्तयोजनमंडलार्द्धं चापेन्मितेयुक्तियुतेसदेव ६७ सार्वभौमकृत्ताकृत्तागोलांतःपरिधौस्थिते यत्खेटविंबगोलस्यखेटविंबं
तदेवहि ६८ सौक्ष्मतेस्युपरियानत्रतत्सूत्रपरिधेर्मितौ ६८ कलाविंबंवसर्वोत्कास्तसस्त्वेनदसद्भवे ६९ तद्विंबकक्षिकागोलयुतौनेमिस्त्वएवंजाक
र्णांतरेकुगर्भात्स्यात्तद्दिन तदृष्टदृष्टिजं ७० सूत्रंयेनात्रतद्विंबदृष्टियोगंयतोनिशं विनादृक्सूत्रसंबद्धदर्शनेनकथंचन ७१ कुगर्भदृष्टिविहाय
विंबगोलस्यमध्यगं गर्भदृक्सूत्रसंतेनतत्कर्णस्तल्लंभवेद्धि ७२ कर्णोभुजस्त्वएवोक्तविंबयोजनखंडकं अत्रकोटिस्तुकर्णोत्स्यादृष्टयकसूत्रसंमिता ७३
तस्यास्तेयकुर्भोद्यदृष्टिविद्व ... दपि दृष्टदृक्सूत्रसिद्धिनकर्यदृयोग्यतानाननः ७४ द्वितीयगोलारविणामयोक्तास्वमागमेदोपिसदैकदृष्ण
नीचोच्चयोरंतरतस्तुतेस्युस्त्वव्याससमानंतदगीहचैकं ७५ दृग्गयसंबंधवशात्तदृष्टंस्वनाथ्यकक्षांगमनेस्तितेषां नीचोच्चमध्येवहवाःस्फुटाख्याकक्षा

५१

ष्टुनयोजनबिंबमेकं ७८ सर्वत्र संस्थं किल तद्वशेन कलात्मकं तद्गोलभवाः स्वबिंबे यस्मात्कलात्ता महतीन् तस्य स्वल्पा कला योजनबिंबजाता ७९ यस्मालिप्तास्तत्र
कलास्तु बह्व्यः सदैकतद्योजनबिंबमाने स्पष्टं च तद्वशादेवमवेहि एतत् स्थूलत्वमूर्ध्वाधरसंस्थयानत् यद्भास्करार्यैः खगमेविहाय सार्धैर्विरोधाद्धि हितं
प्रयासात् स्वयं शशाङ्कितयकल्पनाभ्यां कलादिभेः समानेदिकविमाने तद्युक्तमुक्तं विहितं तन्मतेऽस्तियतोऽत्र तद्योजनलिप्तिकातः भिन्नं सदा तत्क
लिकादि बिंबं रवीन्द्वोश्च न संशयोऽत्र ८० यस्मादृग्वापेऽधिगुणेन तस्मात्तद्व्यापतल्पंगणितात्कथंचित् दृक्सूत्रयोरन्तरगेऽद्ध्वापेधिके न तद्व्याप मिदं
तदन्तः ८१ सूर्येन्दुभूमानतयोजनानीमानेन तन्मानकलास्ततश्च दृक्सूत्रयोरन्तरगानहि स्युस्तथैवशरीरसाध–सार्वभौमे ८२ प्रोक्तं न तदप्यत्र तन्
श्च तन्त्र सूर्येन्दुभूमं दृश्यवर्णादिनायाः विंबीयलिप्ताः किल विंबसक्तकलास्थितानैव कलाश्च ताः स्युः ८३ किं त्वप्यलिप्ता प्रमिते स्वबिंबे कृत्वाप्यत
श्चास्य यतः सवृत्त्याबिंबस्य लिप्तायुगभागजीवेस्यनेन मानैकयदलंकृतं तैः ८४ न तस्य कलाकालिकाप्रमाणात्स्वकुसदैवास्ति च तत्प्रमाणात्
ताभ्यां स्वकलाकालिकाप्रमाणात्कथं स्थिते रानयनं कृतं तैः ८५ सदैकरूपे विंबीययास्स कला कलावशात् अन्यथाकालिसयत्वातं प्रतरितमिदं जग
त् ८६ नीचोच्चविंबीयकलायथोक्ताः कुभास्करार्यैः क्षितिजादिकानां तथा रवीन्द्वोनकथं कृतं रवीन्दुवन्नेव कुजादिकानां ८७ स्फुटस्वकलाकलि
काप्रमाणाद्दृग्ज्याग्यविंबीयकलायतः स्युः यद्दत्तद्धिरुद्धानयनं विना सद्युक्तिं न सन्तन्मदृशे हामार्यैः ८८ कुगर्भदृक् विहृवशात्तथान्त्यसीतो
द्वकर्णः कुतविंबनिघ्नः तद्व्युक्तविंबेनहृतेफलं स्याद्युदारजोयोजनयानकर्णः ८९ तदाशयं स्पोरसितोऽन्यविंबलिप्ताः समादृष्टिजसूत्र
युक्ताः ताः स्युलडुत्कारणेनात्र हीस्यं न दृग्विरोधो वदतो विहायः ९० कुगर्भदृक्सूत्रवशात्तुगोले दृक्सूत्रयोरन्तरमेकमेव मध्योदयांतः
क्षितितिष्टदृष्टिविक्षिप्ताद्धिभेदोऽस्ति तदन्तरस्य ९१ अतः कुपृष्ठास्थितदृग्वशेन दृश्यं हि विंबं महदल्पकंच नैवंकुगर्भाद्यदसौकथंचिद्दृष्टिदेशा
त्कथयेति वाच्ये ९२ यत्राम्पहस्वक्षितिजात्तमध्यं यावद्धिभिन्नं किल दृश्यविंबे वदामि तस्मान्नयनस्य युक्तिं कुपृष्ठदृक्सूत्रवशात्स्फुटं सं ९३
स्पष्टा विंबीयपृष्ठेयेदृक्कराश्चावरं गताः तदत्र संस्थं किल तद्वशेन कलाश्च तद्गोलभवाः स्वविंबे यस्मात्कलास्तां महतीं च तस्य स्वल्पाकलायो
तदन्तरेगोलविदान्तेयादृग्विंबवासना ९४ दृक्कर्णतः स्थितं विंबगोलखंडं तदेव हि दृश्यते न तत्कारोतः स्यमहदाकाशसंस्थ ९५ खमध्यसंस्थ

ग्रहबिंबगोलकेंद्रे यतद्गोलजपृष्ठभागे स्पृष्टोर्ध्वगा नायनरश्मयो ये नीलांबरीं तु ततया समंतात् ५६ लग्नाश्च ता मंडलसम्मिते हि नीलांबरस्था खगदृग्ज
बिंब दृग्रश्मिमया स्थितबिंबगोलस्वरूपमेवास्ति तिगि – दर्पणे ५७ न्दृग्दृष्टिचिह्नात् खगबिंबगोलकेंद्रांतरे यत्किल दृष्टिसूत्रं तयत्र तद्गोलजपृष्ठलग्नं
ततैव दृग्बिंबजकेंद्रमूलं ५८ तत्केंद्रचिह्नात् समांतरेण सर्वत्र तद्बिंबजनेमि तत्र नैवं खमध्येन तरसंस्थखेटे सम्यग्विशेषं स्फुटमेतदत्रवान: ५९ य
दा नतो खेचरबिंबगोलकेंद्रे हि दृग्मंडलगे नदा स्यात् तद्गोलपृष्ठे परसंस्थदेशस्पृष्टं व यद्वोर्ध्वगदृष्टिसूत्रं नीलांबरे संमिलिते हि तत्र त्वधःस्थितं
बिंबजनेमिचिह्नं दर्पणे तयोर्ध्वस्थितपृष्ठभागे स्पृष्टाच यल्लग्नमिहांबरेस्ति १ दर्पणे हि तत्रोर्ध्वगबिंबनेमिचिह्नेन तेहै निजपृष्ठकेंद्रात् तत्से
तरेस्तो यतयोस्तु मध्ये बिंबेस्य केंद्रस्य थियाच कल्प्यं २ तत्केंद्रतश्चिह्नयुगांतरेण वृत्ते कृते तत्परिधिक्रमेण दृग्गरश्मयो – – – नाभवंति
तेनास्ति तद्वृत्तमिते हि बिंबे ३ खमध्यसंस्थे त्वनरे समदैव रावर्णतरे संस्थितदर्पणबिंबस्वरूपमेवास्ति महत्तथाल्पम् दृग्योगनीलांबरगोल
संस्थे सदर्पणे भूमिगतैः सदृत्ते ४ महत्तयास्वत्तितिजस्थितेस्यात् तदंतरे दृष्टिवशाद्धि बिंबे ततैरीत्मागणितेषु वक्ष्ये ५ त्रिप्रश्नरीत्या खग
बिंबगोलगर्भाद्रवेपृष्ठभवं वतावत् कार्यं हि दृक्सूत्रमिह यथा रसैः स्वस्वबिंबानयनप्रवीणैः कुखेटखेटघ्नवणांतयस्य भुजोनतत्स्यात् स्थितम
हीप्रमाणे स्याद्गर्भदृक्सूत्रमिहास्य लंबो गर्भीयलंबस्तव एव तत्र ७ याम्योनतयोस्तु हरणीते खगस्य प्रोक्तं च तद्योजनमंडलार्द्धं स्वपृष्ठदृक्सू
त्रहृते च लब्धं भुजो भवेत्संस्कारणाय नूनं ८ नताम्लिका चेद्दवयाल्लिका स्यात् तद्गर्भलंबो भुजयुक्तहीनः स्वयः स्थितोर्ध्वस्थितपृष्ठदृष्टिसूत्रावलस्त
त्रे स्तितिगर्भगस्यात् ९ यताम्लिका चेद्विपरीतमुक्ताद्ध्रेयं हि तत्संगुणितेद्धिमस्य दृक्पृष्ठसूत्रे विहृते च गर्भदृक्सूत्रकेणात्र फलं द्विधा स्यात् १०
स्वयःस्थितोर्ध्वस्थितपृष्ठदृष्टिसूत्रस्य लंबः किल पृष्ठजः स्यात् स्वलंबवर्गेण वियोजितस्य मवेच्चखदर्गस्य पदं हि यत्स्यात् ११ तत्स्वस्वपृष्ठोत्थफ
लेन कल्प्यमथात्र गर्भीयावलंबवर्गः भाकर्ण – – – – विशेषात्पदं युतोनेन क्रमशश्च कार्यं यत्र [illegible] तावयया चत – दृग्भीर्यदृक्सू
त्रमनेन निघ्नं खेटस्य तद्योजनमंडलार्द्धं तद्गर्भदृक्सूत्रहृते च तत्स्यात् १२ भगोलजं यो जनमंडलार्द्धं मध्यस्पष्टीयविलंबकेन तद्युक्तमस्
ते तद्दर्धे जेनयत्स्या – तद्रश्रवणोस्य कस्मोः वियोगमूले किल तत्स्वपृष्ठफलांतरं दृष्टिजमंतरं स्यात् भगोलतद्योजनमंडलार्द्धं तद्ग्नी

योगस्य पदे विनिर्दिष्टे १५ त्रिभज्ययाभक्तवलनाहतेन दलस्य वा पंक्तिगुणोद्धृते वं स्पष्टं हि कृत्स्नं च वशात्कलाद्यं तयोगतल्पं कलिकादिबिंबं १६ नतक
र्णाप्तिन गोलके स्यान्तं सं स्पर्शचापश्रमिते तत्र वेद्ये तन्नूर्णजीवा दलसंमिते न त्यासार्द्धमानेन कृतेच तत्र तद्धृत तत्स्पंकिलदृश्यबिंबं मध्येस्य केंद्रस्यापि
याप्रकल्प्य तत्केंद्रगे दृष्टिजसूत्रकं यत् तद्धिवगोलस्य च केंद्रलग्नं १८ तथैव तन्नर्मजदृष्टिसूत्रं लग्नो कुष्टसोद्वकेंद्रलग्नं कथंचिदप्यत्र भवेत् |
स्वमध्याङ्किनस्य लेनेति सुधीभिरुह्यं १९ ग्रहस्य योजनमेउल्लाइ स्याष्टंच्च यद्योजनकर्णमाने मत्वा दनेवात्रमनेय योत्याम तत्साङ्किनद्याकलि
कादिबिंबं २० इत्थं खमध्योदयभेदनस्य सात्रिध्यदूरास्थितिभेदतस्तु शाबिंबमाद्यान यनास्त्रसूत्वममनोत्रतत्रैरवमप्यदोषः २१ यथायथा
कुपृष्ठात्रुटणोदृक्किकृस्पर्शगे तथा तथाधिके बिंबमेव वेदृष्ट पनेन्द्रामिः २२ दृष्टोर्ध्वदाक्किकूमिलास्य केंद्रामत्वाकुखंडखगदृष्टिसूत्रे तावा
परोर्द्धे निजदृष्टितल्पार्द्धेनरीगात्स्यापथयोक्तसिद्धिः २३ अत्रावयायामत्या यामृणत्वे सौकृते तत्र यत् ग्रावायपोगमध्यसिद्धौ तत्र तद्गणितेन हि २४
तस्य प्रउह्यगणितप्रयासे सस्त्यांतरानद्य वहारसिद्धे कुजादिना ह्रीव धिकाल्पबिंबह्रासक्रमात्तद्वि वितणम्पयोक्तं २५ सोत्र नेदिनमध्यार्द्ध ही
नार्द्धाम फलेन न तत् छिद्याद्धि ते पमानानि तान्येषां मेषु लालितं २६ सम्पुक्ताप्तान्तपानोत्र सर्वार्द्धे केंद्रशौ तत्य च तत् न्यान्तपाताद्वेस्त —नासि
नेस्वत्स्तु वृद्धितः २७ यथानाशितेचो पमज्याविधाना द्वियोः शौत्यमस्ती द्वल स श्रम्मरवेः तथा भास्कराद्यैः कमज्याविधानदलं चान्तरं बिंब
जेनाशितेहि २८ अभावेत्तभावेभावेषभावेश्नदृष्टैव मध्ये पियेचानयेति विलोनत्रलोमस्य पाद्यान्तपानादयोप्येपि तेभ्योमहज्ञोनमोस्तु २९
यदस्य रीनाकविनाखवृत्याज्यो निर्विदाश्रीपतिनेव सूक्तं दृष्टामहीव्यासदलेन यस्मात्स्मृष्टितिष्ठति भूविपृष्ठे ३० नमस्पमानोति
कटस्तनरतेस्वभास्कारेस्तूत्समवेद्सतेसौ विधीयते भानवसुर्भमूखैः समंततः पंकजकर्णिकेव ३१ तत्केसरैरेवखरकाप्यवर्तिनि रीक्षतेतेन
वस्त्रमूर्तिः वसेयरा गोलनिरुद्धयामाहूरास्थितोयेस्य खदृश्यबिंबः ३२ महीजहृत्तो पगतो विवस्वान् तो महात्म्यात्यहणो विरश्मिः
वेदिस्यमायानयनेस्वयुक्तिर्ज्योतिर्भवादृष्यामवादृष्यामिधानतोस्ति ३३ तहींइमात्राग्रसने त्वकेनतत् यत्तेत्वलसंकयमस्ति बिंबं ।
न्दणं पुनर्दृश्यवियिस्फुरत्वेकृतेप्यनलत्त्रमनोहि रम्य ३४ मानैक्यखंडेविहिते युगाणेः स्थित्यर्द्धमकग्रहणोरवीडोः केंद्रांतरंतत्र

तत्व॰
वि॰
५३

53

हिनेतियोगेन: सूक्ष्मरीत्यातदहं प्रवच्मि ३५ अथार्धस्यकक्षात्वखगोलेसदैवरवेर्बिंबगोलोस्तिचेदविभोस्य अथ: स्वीयकक्षात्वस्तिगोलेगोय: सदाबिंब
जस्यद्युति: स्यात्कथंहि ३६ अतोदृष्टिसूत्रेद्वय: कल्पितास्तानयो: सूत्रयोरंतरं वार्कगोलेभवेद्बिंबगोलस्य विस्तारं तत्स्परवेर्मंडलेचंद्रगोलेपित
द्वत् ३७ तयो: सूत्रयो: रेवयत्रांतरं रवेर्मंडलयोगस्थितिश्च प्रकल्प्य तयो: सूत्रयोरंतरं योजनाद्यं रवे: कान्तिकायां तत्क्षीणरश्मे: ३८ तयोर्मंडले
दृष्टदृक्सूत्रकेतद्रोकात्वप्रमाणे वियो: कान्तिकातो अथयस्याकालेविमुक्तौ विमुक्तौ कुगर्भात्कुदृष्टावयस्य दृष्टदृक्सूत्रमस्मात् ३९ खे
बिंबगोलस्यकेंद्रं तवेधं रवेर्मंडलार्द्धेनसूत्रेणतिर्यक् वियोर्बिंबगोलस्यकेंद्रं तदृद्रवेर्भित्तदिक्स्वार्धतन्मंडलेन ४० तदेकांतकेंद्रांतरं चंद्र
भान्वोर्भवेत्पूर्णजीवात्मकं सूत्रयोरेवमेवयदानेमियोगास्थितेस्मात्तदेस्य ४१ यदाबिंबगोलीयदृष्ट्यात्वदृष्ट्या द्वेभिन्नसूत्रेनदात्वन्यथेवं वि
यो: कान्तिकागोलसंस्थेउभान्वोर्भवेतांचयेमंडलेनद्युतिर्हि ४२ सतोनैववक्तिं तर्हि दृक्सूत्रयोगाद्द्वेदेक गोलेपिवोक्तप्रकारात् सदृष्ट्यास्य
बिंबोकाचिद्राचतिर्यक् सबिंबार्द्धतत्स्यांतरेणस्वकेंद्रे ४३ अतोज्ञास्तिमानेकखंडं चकोटिस्तयो: दृष्टदृक्सूत्रयोरंतरं हि तदुत्पन्नते
द्वयापद्धितिश्चरवीद्वोर्भवेदंतरं नेमियोगे कुगर्भे कुदृक्सूत्रत: सार्वभौमे यदामंडलार्द्धस
मेस्तदानीतयो: दृष्टसूत्रैकतोमानयोगदलेबिंबकेंद्रांतरं प्रोक्तरीत्या यदानेवतल्पेभवीद्दोश्च
बिंबेनदाबिंबकेंद्रांतरीस्यद्वसूत्रं तयोर्मानयोगार्द्धतल्पंतयत्तत्तनसंगच्छतेसार्वभौमात्क्रम
स्मात् मानैकखंडेनसमेपिकेंद्रांतरेतत्सूत्रजंगेमिनेक्यं तदुक्तकक्षागतनेमिनैक्यंतजा
यतेतद्युतिर्नोपितत्रा यतोहिकक्षागतनेमिनैक्यं ग्रस्तं चतद्बिंबकक्षयोग: तोर्केंद्रसू
त्रस्थितनेमिजातनश्यंचतेद्वेअपिदृष्ट्यायोगेपसदृस्यतोदृक्तत्तनेमिनैक्यं हित्वेवतद्गोलस्य
दृष्टयोगात् ये: स्वीकृतेबिंबदलैक्यरूपकेंद्रांतरंतत्रहिदर्शनार्ह चंद्रकर्णोभकर्णोरवेर
विकर्णोरवगस्यच कर्णेप्रकल्पयित्वार्करवगदृक्सूत्रकादिभि: चंद्रगोलेपिसर्वोत्पारवेर्योज

नमंडले दृष्टदृक्सूत्रके कृत्वा तयोरंतेविज्यकाहते चंद्रकर्णे हृते कृत्वा विंबकेंद्रजसूत्रकं साध्यमानैक्यखंडं च तदेव परिकल्पयेत् ॥ उः साध्य-
दृक्सूत्रजकल्पनानान्यक्षादिते श्रीरविणा स्वयोर्थं पीनोन्मुकत्तां गतयोरिनेंद्वोः केंद्रांतरं मानदलैक्यमेव अत्रोपपत्तिर्बोधार्थं सर्वं विज्ञान-
ता गोले ज्ञात्वा तु विंबीयोदर्शयेत्तत्र संस्थितिं कुगर्भदृक्सूत्रवशेन मानैक्यखंड दर्शने दृक्सूत्रयोगे शशितिग्मरश्म्योर्विंबीयगो-
लस्थितकेंद्रयोर्हि तयोस्तु दृक्सूत्रवियोगतुल्यार्धं वा तदादेव यदीदृग्भागस्य भागिका राहिहितं तदेव यदि दृष्टिचिह्नं किल तद्वशेन चंद्रविं-
बे रविविंबतुल्यं भवेच्च दृग्योगमिहान्यथा न एर्णोग्रहोर्कस्य भवेद्धि मोक्षो ग्रभाग्रदृक्सूत्रयोः समत्वात् दृक्सूत्रमध्ये यदि भाग्रमानाद्भ्रांत
स्थितं तत्र दृष्टिचिह्नं विंबाधिकत्वाद्रविनो वियोग्य खस्यग्रहस्तत्र बुधैर्विचिंत्यः भाग्राधिकं दृष्टिजसूत्रकं चेद्ग्राह्याद्धवि स्तत्र दृष्टिचि-
ह्नं तत्रोस्तदृग्मेवलयग्रहाः स्यादल्पत्वात्तोर्कविद्धाशी विंबकस्य नैवान्यथेत्यकिल सूत्रमदतत्ररीत्या साधियाविचार्यं एवं यदानीचम
संस्थितोर्कः खेचेथतद्राशिगपर्व चंद्रः तदासदा तद्दलयाकृतेस्तु तनेत्रयेंदैः परमत्वमूर्ध्वं तद्गर्भदृक्विकृवशाच्च दृष्टदृक्विकृतीत्या
पिपरत्वमेवं विविनदृक्विकृवशात्कथंचित्रस्तायते विंबमभवं पुरोक्तं अतनयिताकु दृष्टान्तमयेतीत्राः करावेः हरस्यत्वात्तदन्यस्मिन्नु भावो
ल्पइतिस्फुटं अथयज्ज्योतिर्मये खेटविंबं यद्दृश्यते अल्पकं तद्दृदोषात्तदा तस्य नतत्वे तत्राधिकं च ततः शस्येत्रतीयमेदोत्कृष्टस्यत नत्वं विज्ञानता
रविणा नियमो बहुस्तनस्तदन्नगेस्तुसः अथग्रहविंबवशेन नतत्रविंबत्वात्तं यद्वेचयत्नखेट समे भगोले संदृश्यते योजनखेटविंबे मक-
र्णानिष्टे निजकर्णभक्तेनैस्याज्जविंबे किल योजनाद्यं परं त्वयथत्र विहाय कर्णं कृते च दृक्सूत्रवशादिदं चेत् ततोपि तत्स्तु स्मतरं ववोध्य-
मेवं भविंबे सति खेट विंबात् अर्द्धत्रिभागादिमितेन याघादि २ । ३ । ४ । अथ मेतद्विहितेन गुणेच भजेच्चत घोजनविंब कस्यात्स्वेष्टं खं
गोलेन्यक्तृतेसनत् खेटेष्ठपीत्यं तु मिथः प्रकल्प्यसास्यादिदृष्टौदिवियोजनाद्यं सोच्चेपिनीचेपि तदेव विंबं चेद्धिंबकर्णे खगजो यथार्थो
खमध्यस्थयोर्वा तदन्येकदेशस्थयोः सूक्ष्मत्वं विदंत्व विद्धिः तयोर्मध्यमूत्तो तरे विंबसूक्ष्मप्रभेदादसूक्ष्मयत्नस्तु मतेति इष्टः दृग्गद्वय
सेखेयेत्सवर्ण्यनीलो वरेग्रहे खवरद्धिनयेनत्रावर्ण्यपप्रतिमानवः स्वगाढयं चैकखगे नरो यत्र पश्यतिस्सीयविलोचनाभ्यो सेदर्शीनत्वद्धिन

वैकदृष्यानद्वासनोयुक्तिपुनोऽत्र वच्मि सत्येतेरपीहरयेगोविल्लोक्यायस्मात्त्रयेणोवनदंवरेव परस्परंयेग्रहसकदृष्टिद्वयोस्त्यसत्रेचविभिन्नदिकस्था
लग्नेवयात्राथनयोर्विभेदा ग्रहदृङ्येपश्यतिनत्रनूने ग्रहोदृक्सूत्रखयोगविक्रे यतोस्यवशंपवखचरोन्दृश्यः यदृष्टिसूत्रेखचरोस्तिदृश्योयः खे
तेपश्यतिनान्यदृष्या एवंनरादाद्वयसूत्रभेदाद्विपरीत्यादवलोकयेति ॥ इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके विंवाधि
कारः ये येर्भविदृक्किरणावरोधस्तेस्तस्सूर्यस्यकरावरोधः भवेदवश्यंयदिवांतरस्पदृगर्कयोस्तत्किलनस्पदृश्यं विंवखेस्तत्रन्टणांतदर्क
करास्तुतद्वत्तलगंतियस्मात् अतःस्वतःसिद्धइहोपकारोदृग्गोचरोर्कस्यकरावरोधात् यावंतकरावरोधेनव्यक्तोयः करमध्यगः विस्ता
रायामतस्तावानतेयोसेत्तकोत्रसः अर्कतोयोल्पकोगोलस्तच्छाविस्तृतिर्भृशा उत्तरोत्तरमल्पास्याधिकस्याधिकास्फुटा यथाल्पार्ककुगोल
स्यछायादैर्घ्यप्रसाधितं तथैवग्रहविंवीयगोलभादैर्घ्यमानीयते ग्रहस्ययद्योजनसंडुलार्द्धं ग्रहार्कविंवांतरस्तत्त्रिनिघ्नं भक्तंतयोर्योजनम
ण्डलार्द्धंतरेणतस्मात्खगभाप्रदैर्घ्यं यत्स्वस्वगोलस्थितखेटभान्वोर्विंवीयगोलोद्भवकेंद्रसूत्रे प्रसिद्धतद्योजनसंख्ययास्याद्भासिद्धयेत
त्कथयामि स्तस्तं ग्रहार्कयोरंतरकोटिजीवाग्रहस्यकोटिजीवाग्रहस्यकयाविनीघ्नी त्रिज्योद्धृतास्यात्फलसिंजिनीतच्चापेफलेनद्युवहीनवा
काः स्फुटग्रहकोनरमाद्यपादेमार्द्धांशयुद्धांशपदेद्वितीये तृतीयकेभार्द्वलवे १८० युताखेचकोशा १६० युद्धाश्चपदेचतुर्थे ग्रहार्क
योस्तद्विवरेथभागाः त्वारस्तुद्धृतास्याहृद्ह एवंकेतत् ग्रहार्कयोस्तद्विवरेस्फुटाख्येग्रहार्कविंवोर्ध्वगमंडलेहि फलस्वकोट्योर्विवरेण
वात्रग्रहार्कयोरंतरकंयुतोने पदेविषमेसमेचक्रमाद्ग्रहार्कांतरकंस्फुटंस्यात् ग्रहार्कयोःस्पष्टयोगजीवाग्रहस्यकर्णेनगुणावि
भक्तात्रिभज्ययालव्यमितोभुजःस्यात् देवंफलस्याग्रहकर्णनिघ्नी त्रिज्योद्धृतानान्सहितोविहीनस्तीत्याम्यकर्णः कथितात्रकोटिःस्प
ष्टाभियेकर्किमृगादिषट्के ग्रहार्कयोस्तद्विवरेथकर्णः तद्भूगोयोगस्यपदेस्वकत्तागोलस्थयोः खेचरतीत्याभान्वोः स्याद्यत्रकुत्रस्थितयो
र्स्वविंवकेंद्रांतरेयोजनसूत्ररूपः भाशोत्क्रयोरानयनायएवंनैदाहृतोयः खेचरस्यचैवं विहृतगातखेचरतः स्वस्वसः प्रोक्तोमयाबुद्धि
मतोस्वत्वार्थं इत्थंयदुक्तैरविकादिकोतत्त्वघः स्थितानांचतयोर्ध्वगानां खेटार्कयोर्यत्पयतस्तुवोर्थ्यं यथोक्ततद्विवविद्योगसूत्रे त्रयान्यथा ५४

वा कथयामि सम्यक् चंद्रार्कबिंबांतरसूत्रयुक्तिं यास्मिन्मांतरा वत्र भूमेनीच कोटीरवी परे मंडलतोरवीद्रोः स्वकर्णनिघ्नो त्रिगुणोद्धृते स्व बाहुको
टी किल योजनाद्ये कार्ये स्तस्तत्स्थदिशोः क्रमेण बाह्वोस्तु कोट्योश्च वियोगात् स्फुटे च ते स्तः खलु बाहुकोटी चंद्रार्कयोर्मध्यगते च सूत्रे
कार्ये तयोर्वर्गयुतेस्तु मूलमाधामि येऽवमिनेश शंक्रू स्वकर्णनिघ्नौ त्रिगुणोद्धृतौ च तौ योजनाद्यौ भवतस्तयोस्तु ऊर्ध्वाधरैकान्यदिशोः क्र
मेण वियोगयोगाद्भवतीह वाप्यः तयोस्तु वर्गैः क्यपदं स्वकर्णो ह्येकबिंबांतरसूत्ररूपः यदत्र मत्तान्वणात्तु मे निखस्वामिमानात्तु हगो
लवित्ताः यद्बिंबगोलकेंद्रांस्य सूत्रे खेटार्कयोरिह अनल्प सर्वदेवस्मात्तत्कर्णांतरतो हि नत् अत्रार्कबिंबांतरसूत्रमुक्तं भासिद्धि देतत्त यथा
यथाल्पोनथा नथाल्पाग्रहबिंबगोले छायाधिकत्वेनाधिकासदेये अथार्कमध्यकर्णप्रमाणेन भूच्छायादैर्घ्यं २२३६२१ एवमुच्चकर्णप्र
माणेन २२५८०१०२१ एवं नीचकर्णप्रमाणेन २२५१४१ एवं चंद्रस्य भूकर्णमध्यकर्णप्रमाणेनार्कवशेन कर्णांतरसमे बिंबकेंद्रांतरसू
त्रे क्रमेण छायादैर्घ्याणि लिखितानि ५०५२२ उ२१८२२६ भू २११५६२ एवं नीचस्थिते खौ न द्वाशिगय व वियुरुच्चगतस्तच्चेंदुच्छायादैर्घ्यं च ५४०
७४ खमध्यगो बिंबजगोलकेंद्रयोगाघदास्तः शशीति मम रश्मी तदुदेंदुमात्रेति तिखिंडहीनं निजक्रते रल्पतरं च बिंबजगोलकेंद्रयोगा
घदास्तः शशीतिमम रश्मी] ततत्र भवेत्कु पृष्ठोर्ध्वगर्भिंडुमात्रे भामंडले चेदाधिकं पृथिव्यां एवं खमध्यादिनरत्र मात्रदकसूत्रकाम्यास्त
थियाविचार्यं आर्षाविरोधतो गर्भात्रिप्रश्नेयात्र भोदिताः तदसूत्रस्तत्वयाः एवैः क्वाथिनादस्तानदन्यथा स्वभुक्तितिथ्यंशविवर्जितोना महा
लघुः खाग्निकृतोशहीनः स्पष्टो भवेदस्फुटज्ञानदृग्ज्यासमं तादिनार्कैः स्फुटशंकुभक्ता प्रभा भवेत्रातिथिभागतोल्पो यावद्धियुक्ता व
दसावदृष्टः द्रष्ट प्रभा सायनमक्रमेवंशिरोमणौ स्वाहितिमिष्टपृष्ठकोः कुगर्भ शंकु दृग्ज्ययोर्ध्वतुल्यैः क्रमेण यो स्वबिंबखंडलिप्तिका
युतोनितेत्यकेतयोः नदृग्ज्योनतो दृग्ज्याकास्तूर्यानिघ्नीयरा स तत्र सूत्रे न शंकोः खभक्ता प्रभा दर्शनीयान नतो भास्फुतिः स्पात् कुपृष्ठे स्वबिंबो
र्ध्वनेमिप्रजाता कुछत्रसूत्रार्कलवेन निघ्नी दृष्टप्रभा दृष्टमयायुतास्याः कुछत्रसूर्यार्क युतेस्तु वर्गयोगात्पदं तद्धि हितात्रिभज्या कुछ
त्र सूर्यार्क जीर्क युतिप्रग्रणास्याश्च प्रभागार हिता निजेन बिंबस्य खंडेन ततोऽन्यकासो भूगर्भतो भीष्टनरो ति सत्सः इत्यमुक्तं हि सिद्धांतसारे

भौमेस्वयुक्तितः रंगनायाम्मजेनाद्यद्वित्रसलेत्ररीतितः रविरश्मवरोधतोऽत्रलेवाकृतिसिद्धिः त्रितिष्टष्टगार्कयोः कोः स्फुटभाभवतिप्रमाणमस्याः
नत्र· कथयामिप्रयमानुसारमत्र विशिष्टरीत्याप्रथमेप्रसाध्येद्दृग्मंडलस्यार्कजशंकुद्दग्ये कुछत्रसूत्रेणानिजेनहीनसगर्भशंकुर्निजदृष्टसूजातू रवेस्तट
वि· ष्टाखेनरोधशंकुद्दग्येनतेमानयनायोगे रविद्रिदृग्ज्यार्कविहीनदृष्टनरेण भक्तार्करश्मभास्यात् दृष्टाज्ञदृष्टीयन्त्रणंतदर्कवर्गैक्यमूलंकिल
५५ भाश्रुतिःस्यात् इत्यं कृतेविंवजकेंद्रनातशंकाग्रसक्तार्ककर्णान्तरेण श्रव्योपपत्तिर्वोधार्थदृष्टार्थीमपवर्तितो कुर्यादर्कस्यकर्त्ताचतस्यानहृन्मध्य
55
गतिर्यकसूत्रेचगर्भीयकुजसूत्रेणयोर्धगे कुर्यान्मध्याभियंतत्वयत्रत्वंनंकुमंडले ऊर्ध्वेन
त्रविते येनत्रसखेगलोनरः तथाकुदृष्टनत्तिर्यकगर्भक्षितिजसूत्रतः समांतरेणयत्सूत्रेष्ट
ष्टक्षितिसंसक्तकेत्रीयकस्तागतार्कस्यविंवकेंद्रान्तरायतः सूत्रकर्णाग्रमियंकुर्यात्स्वीयदृष्टकुजा
वधि तत्रयच्छंकुमूलस्यकर्णास्त्रत्रस्यचोनरे दृष्टछायातयाकर्णछायाशंकुश्रुत्विह इत्य
मत्रप्रतीत्यर्थछायात्रेत्रस्यदर्शने सार्वभौमशिरोमह इत्यमत्रप्रतीत्यर्थछाया, एषाःकुदृ
ष्टादर्कसंगते सूत्रकर्णोभुजोदृग्ज्याकोटिः दृष्टस्फुटोनरः दृष्टछायान्यजातीयेजात्यमक्त
मिदंतथा एवोंक्तादतिसूक्ष्मार्थं दृष्टछायानुपाततः दकुछत्रसूत्रजेनाग्रंतयोगाद्यन्तनी
यकेजात्येतदनुपाताद्यगर्भनांकुप्रसाधने कृतेतदप्यसद्दिवोधार्थाघटनर्भकुजादपि यतास्त्विभ्यागृहीत्वेवताशिनेगोरवाचतत् विजातीयात्र
पातोस्येयद्यभीष्टंचतन्मते दृष्टभातेत्रतस्तेननकथंचलाद्यवाकृते कर्णस्यवार्गोद्विगुणःकुखेडवर्गोनितस्तस्यपदेविहीने कुखेडकेनविशु
णाद्दृतेनिजेकर्णोकृतेतनस्यथनर्नतोपाः यदारवेःस्वर्नरभान्तरेणसमानदाभास्कर एवंकोत्या कुदृष्टनस्यदृष्टनरो स्फुटोस्यदृग्ज्यासमसूत्र
यतोस्तित्रनें कुदृष्टगात्यस्यनरस्यचाग्रेसूत्राययदर्कात्किलकर्णसूत्रे सभवतितोयत्रविलमस्मात्तछंकुटमूलावधितत्रभास्यात् दृष्टाघस्मा
नेवतरेणान्त्याकथंचन्नद्गातेस्वस्तुलं छायोद्भवलेत्रस्यसत्यतत्वविचारणात्सम्मतेस्तित्रने वस्तुतस्त्वयरणीसमदृष्टेष्टमित्राभित्रनर ५५

मानरमानरभेदात् ग्रस्ति निश्चितं नमिह्रोदिनदृश्यनत्वभाजनितज्जात्यविभेदैः लम्बने ल्पनरजात्पनरेणनैवसाऊरवल्लाः किं तु समैव रूस्वदीर्घनरमानविद
भेदेप्यत्र नेचदेरवि संख्याविभागेः तल्पनामपगतासनतनेनेघद्वभानयनेमुक्तवदत्र तल्पभेण्यथसत्स्लजननतज्जात्यभेदनत्रहास्ति विभिन्नं दृक्शी
कृदृग्ज्ययोः संख्याप्रसिद्धायेनमाननः नैवनेनाल्पशीकोम्नु संख्यानत्रकथंनयो वियोगयोगौयुक्तौस्तल्लत्रयनत्वसम्यकथं सिद्धान्तनतं वदतान
राणां सूत्त्मपत्ततः ग्रनस्टनीयपत्तोक्तं सार्वभौमोदिने वयत् कृच्छ्रनार्कयुनेलस्तत्रं सत्तेत्ररीतिनः ग्रत्पल्पनरभेदेपिच्छायाभेदोनलस्यने
दृष्टभोम्यमनः सूत्तंसस्याघनोभास्करोदिते ग्रनन्यगत्यास्फुटमार्यमिस्त्ययुक्तः सनांसद्गुणिनप्रपंचः कुदृष्टनोभानयनेस्वखोत्सत्रलस्यदृक्खे
चरदर्शनार्थं ग्रोर्धः साकेविरोधेनविंबदृष्टोर्ध्वदेशानः भानीनासर्वभौमिनहिवारं स्फुटएवप्यादरात् वस्तुनः स्वरूपमेवं तमत्तेच्छायाग्रेचनदग्र
नः विंवदृष्टोर्ध्वदेशोनस्पष्टस्तत्रं चयद्गने नस्पष्टनग्रदेशाद्वयः करोर्कस्यविघनेच्छायास्वरूपसिद्ध्यर्थंसएवात्रोपयुज्यते नान्यः सचोर्ध्वदेशास्त
वास्तवस्त्वाघतन्मते नायं किं तु स्वकुतास्यप्रदेशोविंवनेमिजः दृष्टदृक्सूत्रगस्त्वायेतर्हि सिध्यतिसूत्मतः यतः कुदृष्टमाग्रात् हि वगोलस्य
मध्यगंगार्भदृक्सूत्रकं नन्स्यादत्रैवेनसमसाधने दृक्सूत्रं शंकुदृग्ज्ययोर्वर्गयुतिमूलं भवेदिह गर्भदृक्सूत्रकं नन्स्यात्तदृग्गोचविशोधयेत् ग्रर्क
विंवीयगोलस्यव्यासार्द्धं कलिकाकृतेतन्मूलं दृष्टदृक्सूत्रं कुदृष्टार्द्धं वदृष्टगे तान्मिनेतन्मतेनैवयद्वनत्तत्तनोस्तिनन् कलास्योनात्कायेवि
त्रस्वीयमूदृष्टभवेत् स्वसूत्मार्थं प्रकृनानाम्भविनेनत्कथंभवेत् ग्रनस्तस्योर्ध्वदेशोस्य किरणयोगनास्तिह तच्छायानयने उद्दृष्टदृष्टरश्मिव
हिगेने किं च विंवोर्ध्वदेशास्तखमध्येस्तियदानदा ग्रभावस्तन्मतेभायाः कदाचिन्मध्यनःसच ग्राकत्रपेवाल्पवेदिच्छेनैवमानयनेक्कवित्
घुद्दलेननभागस्थेहि विवार्द्धोत्पात्ययेस्तदा नत्र विंवोर्ध्वदेशस्तहिवारंहितखमध्यगः दिनार्द्धेर्कनताभावे विंवार्द्धोत्पननेपिवाभिव्याउभयनोय
स्याहि विवार्द्धनतसंभवेः खमध्येविंवकेंद्रे चेच्छायानैवास्तितसदा नद्दीत्यासंभवोभार्याः कथंतद्ग्रासमसाधने याचनद्दीतितच्छायासाचकिंदि
गभवास्त्ना शंक्वयात्सर्वविंवोर्ध्वदेशानांचसमेत्वतः परस्परविरोधेनतदेकानिश्चयाकिल ग्रभावएवतद्भायाः स्वीकार्यस्तत्रयीमता ग्र
यशंक्वग्रतःसूत्रं विंवगोलस्यमध्यगे तन्वतद्गोलदृष्टेस्याघत्रलग्नंसएवहि गोलार्द्धाल्पकविंवस्यमध्यदेशोत्रकल्प्यते ततः शंक्वग्र

तत्त्व॰
वि॰
५६

56

नोगोभूमोस्पृष्टो मध्यकरं स्पृशः एवं शंकुयतः सूत्रं गोलपृष्ठे स्पृष्टे शंकुहृते समंततस्त्वतत्पृष्ठेजातं मद्धिंवनेमिजं मंडलं ततस्तनायेयचक्रालेखां च मध्यजा
त् दूरत्वात्तन्नभावोऽल्पत्वेनेन मध्यकरस्य च सामर्थ्याधिक्यात् तत्र छायातद्भ्रान्तो भवेत् नास्मात् दूरे ऊर्ध्वदेशस्यादत्ययाऽनुपपत्तितः एवमूर्ध्वैकदेशा
त् त्यक्त्वा सर्वत्र हि मंडले मध्याच्छत्रेन दानवननदेशो द्ववशेर्ष्मितः शंकुदिग्भा भवे— न्यादिस्थस्य तत्ततः स्फुटं एवं तिर्यग्योदेशाद्धिंवनेमिस्थि
तादपि तिर्यग्रश्मीनगास्पात्तिद्भ्रान्तत्वात् दृष्टमात्किल ग्रासत्रवलवत्मध्ये छायाभावेन भात्यियं ग्रतो बिंबकुमध्यस्पृक् मध्यसूत्रान्नानुसारतः तदूर्ध्व
निमिजैः सर्वैः कैरेखकुभा भवेत् गोलतत्त्वयोगत्रासंसदिसंस्थितानांनेवोचिते यदिह गोलविरोधसिद्धं तत्रार्थगोलजनितिनिताद्धि विरुद्धमार्ये
स्पष्टं सदेव निजनिर्मितसत्त्रिवेधे ॥ ॥ इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके छायाधिकारः ॥ ॥ स्वनतैतेनसादर्कगोलासदा
स्पोवियोगीरगोलोर्क रश्मपण तरेयः सहृत्संख्याश्रुदिश्यस्य चार्द्धाधिके यत् भवेदुन्वलंसोऽर्धतद्रश्मिसंगेः तदर्धाल्पकं वाम्यदिकस्थ विर्यतस्फुलं
स्वभानः स्थिरं सर्वदेव सितेनासितेनाप्यमर्कोल्पमानान्तदन्योऽपुगोलात्मकानामपीष्यं भ्रमान्ते वियोगार्थ्यदेहं सितेस्याद्रवेरेकराशिप्रशालिप्तादियो
गात् अथः संस्थिते वासितेनासितेनरस्मयोगोदयैवं रवे रिंडमे पृष्टाहृह घेः विभिन्नोय पाशुक्लवृद्धिस्त्यास्याद्रासम्भवेत्त्वेष शीतांशुबिंबे वि
योगोल्लकत्वाचं दर्धोल्पशुक्लं भवेत्तद्धि श्रृंगडयाकारमत्राडुडुकें विंबांतरस्सूत्रमुक्तं यद्भ्राधिकारेत्र तदेव योज्यं स्पष्टत्वसक्तानयनप्रसिद्धौ
तयैडुभावोऽस्फुटमंतरं च गर्भीकसूत्रस्थितयोर्हि कर्णान्तरेतु बिंबांतरसूत्रमुक्तं यद्भ्रान्तरेत्तन्नवणैक्यमेवं तत्कर्णवर्गैक्यपदं निमेस्यात् त्
तिर्यक्स्थितोर्काद्धि युतस्सदा तत्कर्णयोर्वर्गवियोगमूलं इत्थं तदेकानयनेन चोक्तमिष्टाग्रगेंदोः स्वल्पभाधिकारे भूसस्मत्वे भूस्थित
दृष्टियोग्ययद्धिंदुगोलस्य चरखंडकेनत् बिंबं भवेदर्शविरामकाले तत्रैव शुक्लं च यथार्कीत् विधुर्विभिन्नोऽस्ति तथात थातद्धिंबभवेच्छुक्ल
मिदं हि सर्णा स्यात् सर्णामानेत्वथ तत्रिमेकाजिरं ततार्याः कथयेति चार्द्धे नैवं नवीनास्तयतोऽर्ककत्वान्वयेऽविचंद्रस्ववर्णांतरे हि देशे भवे
त् तिर्यग्गिनोयतोभ्रान्त्यादोनयट्काष्ठलवांतरेनः दलेन्दृष्टपस्य दलस्यशुक्लमत्रापिसूक्तं वदतां मतेन प्रत्ध्यादिकत्वाच्च सितस्य सम्यग्दले
तच्छुक्लेतरद्दृग्जबिंबे विज्ञेयं तु कर्णाद्धतिरर्ककेणोद्भुतामवापोंशाविहीनखोकाः तेयासूदल्पा विधुश्रृंगयोग्याशुद्धार्कजस्पष्टवियोगभा

१ ५६

गाः सितात्वमुत्पन्नेन विहायस्वैः पादोनषष्ठ्याप्तलवाल्पभोगाः महत्त्वचंद्रार्कवशान्स्वार्थसदा हि तामध्यमकर्णेनस्ते रवेर्मंडलं चंद्रगोले प्रकल्प्य कु
गर्भीयदृक्सूत्रमध्यास्थितेन हि ततश्चंद्रविंबेन साकं चतस्त्र स्पृशनयाः सर्वत्र कृतेन तद्वृद्धिः तयोः स्पर्शनायेकृतेष्वत्र हानिर्न दृग्गोलक सूत्रस्पृशन्त ह्रासवे
स्य सदा गर्भसूत्रेण रविविंबलिप्ताः समा एव चंद्रार्ककक्षावशाना: न दृक्सूत्रमध्येन तत्र तुल्यावलिप्ताः कलाः स्वस्वगोलस्थितास्ताः तथाप्यत्र दृक्
सूत्रे सैवं यतो पि महत्त्वस्थितास्ताः समानास्तयोः स्युः इदं वासनार्थं केवलं विंबभानुग्रहैक्याधिकारे पि क्रमकं परं विंडगोलस्थितेनेंद्वर्कविंबा
त्र्वेसूत्रकेनैव समं चंद्रभान्वोः स्फुटस्वस्वकक्षास्थयोर्म्यस्तेनेनतं न कृतं निजस्वजात्येस्वन्नैव सम्यक् विंबयोः कल्पिमानमल्पं स्वस्वन्मदृग्योजने
स्तयोजनस्य तदेके लिप्तामाने संख्याविभेदः कलामानभेदेन संख्यासमासात् अथ स्वस्वगोलप्रमाणात्व वा स्वस्वशंकु स्वलिप्तामयोनान्य
मानात् भुजैकोनराशस्पष्टवान्तः कृतोयः कथंचित् स्वस्वगोलोस्त्यशंकोर्भवेदं तत्र इदलित्वादकयोर्ध्यायरं शंकुयोगान्तरा कोटिमाने कथंचि
ततत्कर्णप्रमाणक त्वं वा स्वविंदुर्कयोर्मध्यसूत्रे विजानीजातीय योगान्तरादेव सिद्धिर्यदि स्यात्व दिष्टस्य तत्स्पृष्टत्वे यदा महत्त्वेसम
मंडला भेखमध्यगतस्त्र समेनैताश्चैः प्राकाशस्य मस्योमवनौरवीहू पादोनषष्ठ्याप्तदलादल्पभागैः शिरोमणेनत्रततद्वीड्रोर्दृष्टान्तरं तत्कु
वणोन्मितेहि दोः कोट्यभावेन तदीयकर्णाभावादेषामत्र तथैवनूने पादोनषष्ठ्याप्तलवाल्पके याम्यगोत्रतिसूत्रतडक्तसूत्रं कर्णास्पत
ह्रासत्व चंद्रभान्वोः केंद्रान्तरे नैवमावेदनो ऽसत् वैजात्यसंस्कृतिमवाविहकोटिवाहुस्त्रयैडमानयुति खंडवदित्यदोषः इत्यं वदेतितदस
द्वियतोर्कविंबे यत्कालस्थितेनवुधवरैः प्राप्तागोलगेतत् तत्र गोलजातपरिधेः कलिकाप्रमाणान्तजातमेव तत्तयोस्तत्तन्नैवसिद्धं य
दृष्टिसूत्रवशतः कलिकाकविंबे वेधे नरेवहि बुधैर्हिमरश्मिगोले अत्रैडगोलस्थितचंद्रभान्वोर्मध्यवयाज्जिसूत्रनोक्तसूत्रं ते
नापि तत्स्पुनहि भास्करोक्तं किंतन्निरुक्तं तदहं न वेद्मि श्लोके एवं स्थूलमुक्तं स्वस्वार्थं पर्यन्तोपदेशाद याचावाणग्रस्येंद्रोः स्वस्वस्पय
यातत्कुलं वस्वेपेंडितानां स्वबोध्यं प्रभाधिकारो दिनवत्र हारकीतरं विहरवर्केविधिं प्रकल्प्य कार्यं तु विंबान्तरसूत्रमायैश्चंद्रार्कयोरन्तरकं
स्फुटं च तदन्तरज्यारविकर्णनिघ्नी चंद्रार्कविंबान्तरसूत्रमक्कालव्यस्तचापे वियुतत्वं संस्पृतत्वागतिष्पशमितेस्यात् आयेत यास्वेव पदे

तत्व·
वि·
५७
57

स्फुटाख्ये चंद्रार्कज्ञाने विवरेन तदेव अर्काद्दिश्युद्धं च यथागतं स्यात् सिते द्वितीये च पदे तृतीये पदान्त्यपत्रिज्यकयोक्तपदांशयेवाप भागास्त्रिभतो विशुद्धा
श्चायेन च तत्र्यं त्रिभयुक्तभागो द्वितीयकं वाथ तृतीयकं च अस्तसितादप्यसकृद्धिधानाद्यर्ककेंद्रविंबांतरसूत्रयोश्च तानेयथास्यादचलेन तथा
तत् कुशाग्रबुद्धीभिर्गणितेगमाथ्यं यदा त्रिभज्याभ्यधिकाज्यकास्यात्तदा त्रिभज्योनितयानयात्र चापांशकाः खांकयुताः प्रकल्प्याश्चापां
शकाः सद्गणिते प्रसिद्ध्यै इत्यंशारात्र सितचंद्रविंबेक्षनेसितेगोलविदां सुखार्थं अर्ककेंद्रयाम्योत्तरभेदज्ञानसंस्कारशाधेनेक्षनैः सुखार्थं सि
ताख्यक्षनेविनेविधुविंबगोले चंद्रार्कविंबांतरसूत्रमस्ति चंद्रोर्ध्वसूत्राच यदंतरेणासितार्थमकाभिमतालवास्ते पादेऽथविंबांतरसूत्र
निघ्नीज्याकेषुवेदप्रमितांशकाना भक्तार्ककर्णेन फलस्यचापांशैके रितान्याकृपरतो यदीडः तृतीयगर्भापरमध्यगेऽस्तत्रशक्षनेनियतं
रवेः स्यात् तदानिशांविंबदलेऽर्द्धमुक्तं तद्राम्करोत्यान भवेत्कथंचित् इनात्कल्पितेंद्रेनरोशान्तमानास्मिंनेनैवनोशान्तपातोन-- यथा
र्द्धमुक्तप्रदेशान्तरोयास्मितेकल्पितेंदोः कृतेतन्त्रयुक्तं अथोपपत्तिः कुगर्भाद्दविकत्तास्थरविविंबगोलकेंद्रं यावत्सूत्रं रविसूत्रं तस्या
त् तथा कुगर्भाच्चंद्रकत्तास्थगणितागतेचंद्रेस्पष्टारविगोलेयावत्सूत्रं तच्चंद्रभोगजसूत्रं तयोः कलाद्यमंतरं चंद्रार्ककत्तयोस्तल्य
गणितागतयार्ककेंद्रसमेरविसूत्रे पत्रेंद्रकत्तायोलग्नं तत्र तत्कत्तागतेरविविचिह्नं स्यात् तत्र चंद्रविंबगोलकेंद्रेततत्कत्तास्थचंद्रभोगाक्ष
रेति अतश्चंद्रगोलेरविविचिह्नचंद्रविंबगोलकेंद्रयोः स्पष्टं अंतमेकं चंद्रगोलपरिधिमिति सेतत्सिद्ध्यैकल्प्यएवं कुगर्भाच्चंद्रविंबगोलकें
द्रे स्पष्टासूत्रं रविर्गोलेनेयेन चंद्रसूत्रे अथ एतत् सितक्षने चंद्रार्कसूत्रयोरंतरं स्फुटाख्यमर्ककेंद्रेऽनरस्यात् तदेवांतरं रविगोलनतस्
त्रयोश्चस्यात् तत्प्रायोजनतत्पाभुजः चंद्रार्कविंबांतरसूत्रेकणास्तत्कोटिश्चंद्रसूत्रेकोटिकर्णयोगेन चंद्रविंबगोलकेंद्रेततत्स्थयोजन
मंडलार्द्धांतरेणतन्नोलष्टष्टपरिधिः तत्परिधौ चक्रांशास्तत्रविंशतिमितानिश्चलानिचसितत्तत्प्रमितद्विकल्पितानितच्चंद्रहृतेचंद्र
सूत्रविंबांतरसूत्रासक्तेचंद्रविंबगोलेसितांशाख्यस्यात् यद्यस्मिकर्णभुजोयेंतदा चंद्रयोजनमंडलार्द्धेनकइति पुनर्यज्ञास्मिन्व्यासार्द्धे
चापातद्राशिज्यायासार्द्धेकाइति अत्रस्फुटाख्यमर्ककेंद्रस्पारविकर्णगुणात्रिज्याभक्ताभुजोस्मिनेनसमयाणहरनाशेनत्रापेयथोक्त

५७

मेवोपपन्नेनत्कर्णसूत्रचंद्रबिंबकेंद्रोर्ध्वगचंद्रसूत्रयोरंतरं चंद्रबिंबगोलपरिधौ द्रष्टव्यमर्कचंद्रार्कयोस्तिर्यक्स्थत्वे यावत् अनेनांतरेण चंद्रबिंबकें
द्राधःस्थितचंद्रसूत्रतत्ककर्णसूत्रयोस्तदंतरं स्यात् अत्र शराभावे क्रमादमांतपूर्णांतकालयोस्तत्सूत्रकर्णसूत्रयोर्नांतरं तदभावत्वात्स्यात्
कर्णसूत्रस्य शुक्लमध्याभिप्रायेण च यत्र कुत्रास्थितचंद्रबिंबगोलदृष्टस्यखंडमर्धाधिकमिनाभिमुखं विना अह्रासदोज्ज्वलमिति दर्शनेच
द्रसूत्रकर्णसूत्रयोरंतराभावश्चंद्राब्जगोलस्यार्धं लोपाद्दृश्यखंडसम्मुखं न स्थितेन दृग्धेन सितेन स्यात्कर्णसूत्रं चंद्रसूत्राद्यथायथायथांतरितं तथा
तथा तद्दृश्याब्जगोलखंडं स्यात् चंद्राब्जगोले कर्णस्य शुक्लमध्याद्यकेसर्वत्र शुक्लत्वनियमात् अर्कसंदोस्तिर्यक्स्थितत्वे यावद्ध्वचंद्रसूत्रत
त्कर्णसूत्रांतरं शुक्लमुक्तं अनेनांतरेण हि चंद्राधःस्थितचंद्रसूत्रसर्वांतरं द्वादशांशुद्वे सिद्धांतिन त्विह नैव शुक्लं चंद्रबिंबकेंद्रोर्ध्वचंद्रसूत्रात्तत्क
र्णसूत्रांतरेण तच्छुक्लस्योपचयदर्शनात् अतस्तदंतरस्य दंतरे द्वादशांशुद्वे सितेंत्र स्यात् इत्यादि स्पष्टं सिद्धांतशिरोमणौ समुदितस्ता
धिकत्वे विधौ सश्रृंगोन्नमनेखवास्तवसितार्धसार्वभौमेपि तत्तच्छेस्वार्धं सितस्थलेन हि भवेतद्दीतितस्तथापतः श्रृंगोन्नतिरपीहत —
दाणितनः — स्याभवेजायते अथात्रयद्धुजगयोरिनेंदोपादोनषट्काष्ठलवोनभागाः बिंबांतरं तत्परमर्धवृत्ता तिर्यक्स्थिते चोन्नतस्या
स्यवृत्तेलग्नेसदेंदोः सितश्रृंगकोत्येनदंतरंदत्तिणसौम्यमस्यास्तितत्तदिक्कृपयामिथेंदोर्यदिगविः स्यात्तदन्यादिकस्थे यस्याेर्ध्वनेमिः शि
शबिंबनेम्यास्वभावृत्तेः स्यात्तदधस्थनेमिः सितपरं यद्धुत्रुषोधमध्ये श्रृंगाग्रगं वा प्रचयस्ततः स्यात् नैवेंदुवाणोपचयदा महत्वे सत्वेत्तत्
स्यात्सितसंततवृत्ते अर्केंदुबिंबद्वयसक्रमस्यात्तिर्यक्स्थवृत्ते सितश्रृंगकाग्रे इंदुवाणस्यसमत्वेनयदैहदर्कजकेंद्रयोःस्पष्टेनद्वलयंतेयचंद्र
गोलेसितार्धमिंयं तत्प्यान्यदिकस्थापमकान्तदेशोराशिः खमध्यास्तियदा तदा स्यात् भवृत्तदृग्मंडलयोरभेदस्तत्रास्तिलग्नं त्रिभयुक्तराशिः
एवं तुलामेषमुखोदयेन द्रवृत्तदृग्वृत्तसमंडलेस्यात् तत्रास्तिनूनं त्रिभहीनलग्नं खमध्यगामिमिदं पुरत्र भवृत्तदृग्मंडलयोरभेदे श्रृंगेसम
तेनरदर्शनार्हे श्रृंगाग्रतत्त्राशकयोः समत्वमेवं भवृत्ते सममंडलेपि तिर्यक्समाखेद्वयसक्तवृत्ते हक्समत्वं श्रृंगयुगेसमंस्यात् तिर्य
ग्गतेश्रृंगयुतेचतत्रदृग्वृत्तेसममंडलेपि तिर्यक्समाखेद्वयसक्तवृत्तेहक्समत्वं श्रृंगयुगेसमंस्यात् तिर्यग्गतेश्रृंगयुगेचतत्रदृग्व

नव॰
वि॰
५८

58

नैसममंडलेपि तिर्यक्समात्वं यत्रिमहीनलग्ने वेदिंडरत्राप्यममंडले हि तिर्यक्स्थिते दृष्टिजत्वनतः स्यात् दृग्गत्वनतः शृंगयुते सममेन शृंगाग्रनचोन्न
योरसासात् ऊर्ध्वाधरत्वे शशिशृंगयोयत्नत्वमध्यगे दोर्विशनोनदृष्टे यथाननः सोत्र नयानउत्यशृंगद्वयोर्ध्वाधरनाथनेन नरैः कृतासन्नन॰
यात्रदृष्टोशृंगद्वयोर्ध्वाधरनाविशेषात् ननिर्यग्ऊर्ध्वाधरभिन्नदेशेमहत्वनत्तश्चेउभेदजानास्यादेकशृंगोन्नतिरन्यशृंगेनतेभवेनत्रवदामिपु
त्किं स्वल्पायदत्रस्यनतोग्राकात्तदृक्सूत्रमूर्ध्वत्वाधिकाग्रयस्या। नदृष्टिसूत्रे तदयत्रनेनदृष्टोन्ननेयप्यनिनन्नतेच नैकट्यदृष्ट्वस्थितितस्त
दिग्योक्रमेणाचिंत्येत्याधियास्वसंस्य इत्येउक्तेशराभावेमहत्वनाधनदेवहि शरस्तत्वेसिनाल्पाच्चस्फुटंतेयेविजाननना भिन्नेनतेशृंगयुगेयदे
वदृग्वत्नगेनत्वयरोर्ध्वगस्यात् विभिन्नदृग्वत्नगतेनकिंत्वनोन्नतेत्वस्यनतेसमंस्यात् शृंगेसमेस्त्यायदिवाङ्कभावऊर्ध्वाधरेनेयदिकोटयभा
वः इतीरितेस्तत्रखगोलज्ञानस्युक्त्याभावाद्यामिचारएवं महत्वनदग्रेउलयोरभेदेशृंगेसमेदृष्टिवशात्सदाने लग्नेकुदंवद्वयहृतेसेकभ
नस्यसन्वेत्रकथंनउन्नत्या स्फुएवत्रयोक्तासमनाकर्थचिन्नमते किंत्वसमात्वसके यास्यानात्वेवलयेनयोग्याद्वायामहत्वनेसममंडलेस्यात्
यावाङ्कभावात्समनात्रशृंगेसास्यात्समात्वेदृयसत्कसूत्रे यास्यानदूर्ध्वाधरनाधकोटेरभावतः सापरसर्वसूत्रे इत्येनद्वीतिसंसिद्धात्यरि
लेखाद्विनिर्णयः कृतस्तदृन्ग्रेरत्रवदूयास्वकृतोकिलात्रत्रोव्यनेचेत्रकृतेरखमध्याद्विभिन्नदिक्स्थेत्रसमेर्नतोशः दृग्वृत्तत्वत्यापम
मंडलस्थः पादोनषङ्काष्टदलाल्पकेत्र याम्योत्तरसूर्योभवनस्तुनत्रशीतोत्रशृंगोन्नमनस्यकाले शृंगेवियोस्तत्परिलेखरीत्यानत्कोटयभावा
त्परएवंसूत्रे तिर्यक्कुदंवद्वयस्त्रत्रसकेघ्ननत्ततस्तेभवनोयथैवं निरत्तदेशेस्तगतोम्रगादिस्तनः क्रमात्त्राकगोशशीनो नत्स्येलिवैस्त
त्रहिमांशुशृंगसमत्वमेनत्स्फुटवाङ्कभावात् शृंगेचतेनत्परिलेखरीत्यासमात्वमूत्रेभवनाथनेन घ्नत्ततदृष्टागगनेकदंवद्वयोस्यस्त
त्रेभवनोहिमांशोः एवंमहत्वेसममंडलेपित्वमध्यानत्तल्पनतोग्राकेस्तो सर्वापरस्योभवनोरवीन्दू पादोनषट्काष्टदलाल्पभागेर्वक्रो
रभात्स्फुटवाङ्कभावः शोकोशसात्यादिहकोटयभावः शृंगोन्नवेस्तत्रवियोस्तनेशृंगेनउन्नत्यानसमात्वसूत्रे किंत्वत्रसर्वापरसूत्रकेनदृ
ष्टोनगोलेविपरीतमस्मात् एवंकृताहूर्ध्वसमेमंडलार्द्धनस्योच्चदेशात्रिमहीनलग्ने सदाननः प्राकगोशशीनोपादोनषड्काष्टदलाल्पकेस्तः॥

यदा समांशैर्भवनस्य नत्रसृंगोन्नवेनन्नरयोः समत्वात् नत्कोटयभावः स्फुटसंज्ञवाहोर्भावेप्यभावेपि भवेत्स नत्र सृंगाग्रयोस्तान्नियमेन त
त्स्या - - - दयमणयात्र सिद्धं भवेनत्सरिलेखेरीत्यान्नर्धायरत्वं परमुर्वस्तुत्र अत्यन्तनत्सैकिलस्मृंगकाग्रेकदेवयाम्यानरहृत्तगोस्त
स्नुनेभुजे सृंगसमत्वमुक्तमपीहन्न तत्परिलेखवेनोन स्यात्केवले प्रस्फुटवाहुभावेन वहृंगसाम्यं नियतं त्विदं त्र तत्परिलेखोत्सम
विरूहृत्तेनन्नावरे किं नकदंवगेनन एवं यदा विनिमलग्नमिंदोः केंद्रंतदादृक्षिज मंडलान्नन् तिर्यग्गतेचापममंडलेस्यान्स्थाकरा
त्तिग्मकरोपितिर्यक् पादोनषद्धाष्टलवांतरेण तत्राह्र्मिंदोस्तसितं हितन्न यथास्वहृग्मंडलवृत्तिनेस्यात्सदृश्यते नद्धदिहावनिस्थे
अपेवंनदर्धान्यप्योल्कोपिसृंगेनदृग्वृत्तसंस्थेस दिंदोस्तनत्रकुजास तत्र भावात्कुजोर्धस्थितेयनन दृर्धायरं दृष्ट पनेसृंगमिंदोः कुजोर्ध
गस्य त्रिभहीनलग्ने च द्विंवगोलस्यवकेंद्रमिंदोः नदानहूर्धायरनार्धशोत्तंया वद्भवेत्सा नहि कोटयभावा नत्रेंदुकेंतरोसमो नहि
तयोस्तज्ञोतरंस्यादतः सृंगोर्ध्वयरताकुजोपरिसदाकोटेरभावः कुतः एवं स्वक्षितिजायमाल्यवहृत्तिनोन्यत्रस्वदेशे यदा केंद्रोर्वि
वजकेंदयोभवलयेमध्येशिभोनांगकं साम्यानत्रनरदयस्यसनतेकोटेरभावस्तदा सृंगोर्ध्वायरताविधोर्नहि भवे दृष्टांतगोले क्वचित् नेनैवं किल
यत्रयत्र चभवेत्कोटेरभावो विधोः सृंगोर्ध्वायरतान्तनत्र वकुनोयादृग्वशेनोदिता अथात्र षट्षष्टिपलांशदेशे भचक्र रूपेक्षितिजं च तिर्यक्
सर्वत्र दृग्मंडलतस्य नत्र सृंगोन्नवः शीतरुचेर्यदास्यात् अदृश्य सृंगेक्षितिजादथः स्यादृश्यं च सृंगेक्षितिजोर्ध्वसंस्थं एवंनद्धर्ध्वायरताभवेद्यास्या
कोटयभावादिति गर्भदृढः सर्वत्रतद्देशवशात्स्वकीयं गुणैन यान्निसस्त नार्थदोषं स्वात्तानतो चस्मियतीहमत्वा वाल्मानमत्यंत कृतार्थकृत्ये
दृग्वृत्ततिर्यग्गानहत्तल मंसृंगाग्रयुग्मेनसमेन्टदृष्टा दृग्वृत्तगेनन्नयरोर्ध्वसृंगस्यात्रानपक्षैराशिस्थितवेदविवे हृत्तेनतेनेवात्रासिनास्वदृत्ते
भमस्थलेचेतरथाश्रकल्ये अतोन्ययातन्नहि तयेनयथावदंतिस्यात्सांडसितोनतिर्मा यत्केवलोपिस्फुटवाहुभावेस्यात्सृंगसाम्यंकिलभा
स्करोत्तयां सिताख्यदृग्मंडलयोर्विभेदे तन्नैवसहृक्सस्मतावरोधात् एवंहियत्रस्फुटवाहुभावो ननत्रसाम्यं नियमेनदृग्गजं दृग्जेत्तसा
म्यं नियमात्स्फुटाख्यवाहोरभावोनहि चायकोटेः अभावतः स्यान्नियमेनदृग्गजेर्धोर्ध्वायरत्वं ननस्यायरोर्ध्वात् दृकसृंगकाग्रान्नियमेननेने

तत्व· वनत्कोट्यभावोन्नुपपत्तिरित्थं प्रसिद्धसिद्धांतशिरोमणिस्थसमाधयो र्हुंडुसितप्रजातासमर्थनेनतत्रतत्सार्वभौमेश्रीविश्वरूपेणकृतेनदेवं रवनत्को·
वि· ट्यभावोस्तियशायतनैवहिशाकुपरंसूत्रकंशृंगसक्तं यतोभास्करोक्तप्रकारात्सदेवभवेत्तेनतत्कोट्यभावंवि-नान यदुक्तंचपर्वापरंशृंगस्
५९ त्रसतनैर्यदक्षीयरेत्वंवरेखयदृष्टेनगोलेवियोः शृंगयोरंतरेतत्रसूत्रे तथैवात्रकोटेरभावेनचोद्धीयरंत्वापिदृग्ज्ञतगंशृंगयुग्मं प्रलेक्ष्यो·
59 वततत्प्राकुपरंतात्किमर्थनिरुक्तंबुधैस्तद्धिभावंस्वबुद्ध्या प्रबोध्यात्मितकर्णार्थगदितेयच्छिरोमणौ अन्यजातिभवेजातंचंद्रार्कांतस्यतत्रसत्
एवंहिषट्षष्टिपलोशदेशेभवक्रत्रपतितिजेमृगादौ चंद्रोरविर्भ्रमवेष्यनत्रवियोः सितेत्स्यादधिकंसदाडीत शृंगोन्नवोनैवतत्तस्य
नत्रमत्कोटियन्नोडसितेवियोःशाक् यथाम्यसौम्याभियमस्थलेनप्रवेविडितेप्युक्तमिवास्तिपर्स्मि तद्रलपतेपरोक्तकोट्योःसास्यात्रहिस्या
दितिभास्करोक्तिः मत्कोट्यभावेशशिशृंगजंयत्त्रोद्धीयरत्वंपरपर्वसूत्रे तत्कोट्यभावात्रभवेदिहेत्यश्रीजिष्णुजार्यप्रतिभास्करोक्तिःस्व
रूपणोहिसम्यक्त्वात्कृतेनैः सिद्धांतविद्भुर्यसमाप्रविष्टेः विवेविधोस्तनपरिलेखनेयोपूर्वापरासासममंडलीयात् पूर्वापरात्वाच्चसमो
तरेणास्थितायततत्प्रागभवसूत्रमेव तिर्यग्गतेयत्रशशीनयोः स्यात्तत्रार्धमुल्केविधुपूर्वभागे पादोनषड्भाष्टलवोतरेण निर्मीतमा
र्यैःसितसूत्रमेदे तत्तत्रयाम्योत्तरमंडलेनप्रवाल्लितेप्युक्तमिवास्तिपर्स्मिनाम्यत्रतेनप्रकृतेनतत्प्राकुसितेनयाम्योत्तरखंडितेनतत् प्र
र्द्धेनशृंगेननतंदतरेततपूर्वापरंयाम्यवृत्तिस्यचेदे अनस्तदाकारनयोदितेयत्त्रोद्धीयरत्वेनियमात्रततस्सत् यत्संभवोसंभवलक्षणोस्तित
स्यात्रदोषोनोहतत्परस्य जानेतितेनोयगणितेसगोलंतेषांहितेत्रयसनेदृष्टैव दृग्गोलजस्तेत्रविचारदक्षैर्यदेवरेखानदृशानदृष्टेप्रकल्प्य
तत्वात्परिलेखनेस्तेशतारितामूढधियोत्रसर्वे अयान्यथागोलविद्रोसत्वोर्थमपूर्वचंद्रोदयदृश्यकालेप्युभाप्युभदृष्टानवियोहिमा
शोःशृंगोत्रतिंदृग्वशातःप्रवाच्मि अर्केंदुपातात्स्रिभतीनलग्नेदृक्लेपचापेवशशोकवाणः विवीयदृग्ज्ञतगतानतोशाः वियोःस्फुटंवो
नरसिंहभान्वोः इत्यंविदित्वाप्रथमंग्रहतैशृंगोन्नतेसदृगणितेवियेयं बुद्धेनयज्ञिष्णुसुतार्यलल्लष्टपृथूदकश्रीपतिभास्कराद्यैः त्रिभज्यका
वाणंलवैर्विनिघ्नीचंद्रार्कजस्पष्टवियोगभक्ता लग्नस्यचापंप्रथमंशरोन्यदिकस्थितोन्यःशरसंस्कृतस्य दृक्लेपचापस्यलवैस्त्रिभज्याप्त

एणनतांशैर्विहीनाभचापस्फुटावदृक्कले पक्वचापदिक्स्यादर्कोन्यदिकत्वेन वियोगयोगात् अथेन्द्वोर्यदा शृंगगगनेंदुभित्तत् अजायनेदृग्वलनेदि
गंशेः अपर्वेश्वज्ञादिगतस्यैवेंदोः स्वस्वलग्ने शृंगेस्वकुजोर्ध्वसंस्थे अथैकदिकत्वे प्रथमान्ययोर्हि यदाधिकोन्यः प्रथमात्तदास्यात् तदान्यदि
कस्यैवतदन्यथात्वेसर्वत्रतस्मात्प्रथमान्यदिकस्य अथोक्तश्लोके न विहीनिताः षड्भक्तिनोयदासं हिस्यैवहारोवनतंतदर्धैस्यातां क्रमादत्र
विभास्वभात्वे खडंगुलव्यासदलेन वृत्ते कार्यं चषट्रामलवांकितं तत् मध्येस्यदृङ्मंडलदृप्रेखामूर्ध्वाधराचायतयाद्वितीयं तीर्यक्
स्थितामध्यगतां प्रकुर्यात्तत्राम्यसौम्याभिधयाप्रसिद्धो वृत्तेनदंमंडलस्वत्रमूर्ध्वाधयत्रास्तितस्याकस्थितदृष्टिविहं अर्थः स्थितवैवमिहास्ति
यत्रतन्त्यस्थितमस्यार्कमदृष्टिविहं प्राकदृष्टिविहृद्वलनेयथाशे दृग्ज्जवियेयेस्वायियात्र वृत्ते केंद्राद्विभांतदृलनायस्त्रेकत्वाविभात्रेस्व
भयावृत्त तेयेंडखेशक्तिरेवमत्रस्य नेगशृंगेवलनान्यादिकस्य हिमांशुविंबीयदृग्यस्वज्ञानस्त्रतस्तंशृंगप्रमाणे वलनोप्
लेस्तहेयंसतांनतप्रविलेखनः किं अत्रोपपत्तिं स्फुटभूमिगर्भात्सूत्रेनयेत्सूर्यगतं तदत्र प्राशांकगोलेकिलयत्रलग्नंयदर्कविहं हिमरश्मि
गोले तदिद्रविंबकेंद्रयोर्यदंतरंसितनामिये तदर्कचंद्रयोर्भवेत्स्फुटांतरंप्रोदिते १हेडकत्तिकासमेतदीडविंबकेंद्रयोः गतेकिलस्फुटे
भवात्सितनामियंचमंडले शरोनचेद्वियोस्तदाभमंडलेसितनामियं सितनामियेचमंडलेपदांतरंतयोर्नहि तदान्तदृश्यमंडलेहिमद्युते
र्नवोज्वले तउज्वलेन भवेद्यथोक्तसूत्रमाननः सितात्वमंडलेयदाभवेत्राष्टिमंडलेयदाभवे तदेंडयाम्यसौम्यकेसमेवशृंग
कद्वयं दृष्टिसम्यवेभवेदिदं ममास्तिसंमतं कुजोर्ध्वगेंडमंडलेत्वथः स्पष्टदृष्टिविहतः सितंभवेदिहश्वविलग्नदृष्टिमंडलेय
यात्तदृक सितात्वयोर्विभेदएवतत्रवै अथः स्पष्टदृष्टिविहृतः सितामियंतयोर्ध्वगं तथासितंतदूर्ध्वगेतयेवशृंगमूर्ध्वगं तिर्यग्गतेदृ
ग्वृतितः सितात्वेतहतजेकेंडवशाघदास्ति ऊर्ध्वाधरत्वं खलु शृंगयोश्च खस्येनतद्भास्करपविलेखात् यत्रोर्ध्वशृंगा ग्रहदृगनतांशावि
वार्यिकाः स्वस्तसथः स्थितस्य शृंगायकस्याघतदेवतत्रदृग्ग्रहतगोर्ध्वपरशृंगयुग्मं दृग्ग्रहतगोर्ध्वाधरतात्र यास्य कुजोर्ध्वगेंद्वर्कवशा
दृहश्यास्या कुजोर्ध्वंवियोतस्यानैवमभवेत्कथंचित् वेदृश्यशृंगोन्नमनेनवेष्टदृग्ग्रहतगोर्ध्वाधरशृंगतात्र कुत्रापिनोभास्करकोस्वभात्तत्सिद्धि

रुक्मापि हि यथैव चातः यद्दर्शने स्पष्टदृक्शाकदावित स्वल्पांनतांशं गमिष्यापरोर्ध्वं भूस्थः कुजोर्ध्वं नहि वास्तवं न दृष्टोन गोलाभिमंतेन यस्मात् अ
दृश्यशृंगोन्नमने विनैव नत्कोटभावं किल सिद्धिरस्याः कुकोट्यभावम्भ्रमजातदोषात् तस्माद्द्विर्विरोधं जनयेति वाचा: तदंबुचंद्रमंडले भ
वेत्तमंडलत्रये सिताभियंचमंडलेन तथा दृग्गस्यमंडले भमंडलाच्छ्रीतरे समेतनस्रसंस्थिते भवृत्तनल्पमंडले हि मांस्रकेंद्रगं सदा॥
अथा भूजोर्ध्वगचंद्रबिंबेदृस्थः स्थानेभ्यो प्रथमाभियेस्यात् भवृत्तनत्व्यासितास्यमध्ये भवृत्तनल्पाख्यदृग्मध्ये अन्याभियेस्यासि
तसंतत्रष्टि दृगोनतरे दृग्वलने स्फुटस्मात् तत्रैंद्रगोलेरविविक्षचंद्रकेंद्रान्तरं यन्सितसंतत्स्थने स्फुटं रवीन्द्वोविवरं स्फुतिः स्यात्तयार्कविक्षाछ
शिकलिकाया चंद्रस्य भोगावधि वा स्फुटं तच्चंद्रार्कयोः स्याद्धि वरं तत्कोटिः तदंतरे स्याच्छशिवाणतूयोभ्रजस्तादिस्थो किल जात्य एवं
एवं त्वमथाच्छशिबिंबकेंद्रयावद्दृग्स्येवलयस्फुटाख्यः ततोत्राः काः स्याच्छ्रवणोभवृत्तनल्पाख्यवृत्तेकाधिनात्रकोटिः दृश्येपवृत्तात्
छशिद्विंबकेंद्रयावच्चह्रदेप्यनः स्फुटाख्य भजस्तादिस्थो किलवापजात्यमाधान्ययोरानयनाययोग्य स्वल्पांतरानेत्वत्रसूत्रजात्यसमत्वा
रवीन्द्वोनिकटस्थितत्वात् स्वल्पांतरत्वात्तदविप्रयोगात्प्रसिद्धभावाद्बुवंद्रप्रयासात् ग्रेघस्यतद्गेगुरुताभयेन यत्स्यात्पतेसौसनदृष्यणा
य प्रोक्तेशिरोमणौ क्वनाकिलकोट्यभावे शृंगेपदोर्धम्परपूर्वसूत्रे तस्याधुनावंद्रविधान्नपपतिरत्रप्राग्दर्शितास्तिनियमात्त्रयतो
तरे नत शृंगात्रयोस्थपरएवंमथापरोर्ध्वमित्यंचतेननतउदाह्यनकोटिवाहोः नास्तीवभातिममदृग्गणितेकामत्रशृंगोन्नतौ स्वगण
कैर्निपुणैर्विलोक्य कुगर्भदृक्विक्षवशात्स्वोर्थमुक्तंउशृंगोन्नतिनमयोक्तं स्वदृग्वशाल्लंबनतोन्यथातेयात्त्र विस्तारभयादि
ह्योक्तं सूर्याब्जुक्तोन्मादकाः स्वकरायेचेंद्रस्पष्टानिर्गताः स्वार्धमार्गे शृंगाद्विन्नेप तत्प्रकाशेस्त्र किंचिद्युक्तं चोदं चाबुविंबेन्दृश्यं अर्कस्याला
नेनरंतत्त्रदृग्जदोषाभावादिंउस्पष्टोक्तमल्पं प्रत्क्षार्धिकोतत्रदृग्दोषतस्तदृश्येनैवाद्रीधिकेतत्कथंचित् अथांबुचंद्रमंडलेरवीउपर्वणोः
क्रमात् स्वभाकभास्थितेयतोतएवदृश्यमत्रवै॥ इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धांततत्वविवेके चंद्रशृंगोन्नत्यधिकारः॥ विहृत्तकातो
विधुपूर्वकालगाविंवात्मकातोगणितेप्रसिद्धि इष्टंविनानैवभवेदितोत्र तत्साधनेतावदतः श्रवमि १ वेदाग्निचंद्रनरेश्वार्करसा २०कोकीदृश्या

हृता: मे८० वृ.१२० वृ.६० मृ.१२० ध.१२० परेषुलिप्तिकाः सौरेकृतनवाक्रमास्स्वताः २ सपातमंदस्फुटखेटदोर्ज्या परेषुमौर्व्या गुणिता विभक्ता
स्पशीघ्रकर्णेन कुजादिकानां विभज्यया शीतरुचेः फलं स्यात् ३ चापं कला यो विशिखः स्फुटः स्यात् सपातमंदस्फुटगोलदिकः स्फुटग्रहात्तैव क
घ्रविदेवकार्यं शरस्यानयनं बुधाद्यैः ४ पातेयवा शीघ्रफले विलोमे कृत्वा विहृत्य स्फुटतत्प्रुतेन पृकाक्कुरस्यानयनं विधेयं यथोक्तरीत्योक्त
घोरणात्कं ५ स्फुटे परेषुं परिग्रह्य चाव चलाख्यकर्णे विभजेच्छिंजिनीव यथोक्तपाताच्च खगाच्छरो वा विस्रोदितो नस्फुटएव भौमात् ६ नाड्या
त्वितोपमास्ति यत्कृततत्त्वेषु विमंडलात् भहृताततच्छेदतो मूढिः क्रान्तुज्येषुः कथं कृतः ७ विमुर्यं दिवि वृत्तस्थः कथं तज्ज्यायमोदिस
त् एकरीत्या हयोः सिद्धिर्नैकग्रहवृत्तादिह ८ भवृत्तं खेटभोगाख्यं नववंशैस्तत्कृजे न त्वग्रहात्कदंबाख्यं ध्रुववृत्तं तो नरं तथा भ
वृत्तनाडिकावृत्तं नोतरं वलनमायने तज्जीवा वलनं स्यात्सादृदतं स्याधने स्फुटे १० चलखेटस्य कोटिज्या परक्रान्तिज्यया गुणा धुज्याहृता
तत्त्वापमायने वलनं भवेत् ११ सविराशिग्रहक्रान्तिज्यका सा त्रिज्यकागुणाः केवलग्रहजक्रान्त्या भक्ता वावलनज्यका १२ गोलसे
यो तु परक्रान्तिज्यकामिता तदभावो यता दोः सायनदिक्कायताभिधा १३ तत्वापं वलनं तेयमत्र विंवावधीयते पातस्यानलवासे
घाष्टायोशानोज्यके च ये १४ मिथः कोटिज्यकानिघ्नौ स्यातां हारग्रणो वतो त्रिज्यागुणगुणाहारो हृतातत्त्वापसंस्मिते १५ प्रारजं वलनं तेयं भ
वृत्तग्रहतो न तत् यथोक्तपरवाणात्त्वकथं विद्धीतयं विना १६ यत्विहायतवयाकें सार्वभौमेषुशोद्भवं गोलयुक्त्यायुतेनं तत्स्यात्समाजे न वै
ध्रुवे १७ स्यायनातयतेयस्मातेत्कृतान्तभलेंडले स्फुटग्रहोऽग्रहोनोस्ति शरीयानेकिल १८ विमंडलेग्रहोनोस्ति स एवेस्य मसंगतं पा
तस्यानाद्वृत्तेयद्भागावर्धनतरं तनतत् १९ यावद्विवृत्तेस्या — त्कर्णकोट्योर् निश्चये शरीयायनयोरेकेनैव सिद्धाति तन्वतः २० स
त्रिभग्रहजधुज्याहृताविटायमज्यका त्रिज्यागुणाऽथ तत्त्वापमन्यक्रान्तिस्वदिग्भवेत् २१ चलग्रहपरक्रान्तिहृता सत्रिग्रहधुमौर्व्या वा
चापमन्यापमस्तत: २२ तेषु संस्कारतः स्पष्टोभवेत्संस्कारदिक् च सः ग्रहकोटिधुजीवाघ्नीतजीवात्रिज्ययोहृता २३ तत्त्वापं तत्स्फु
टाक्रान्तिः स्पष्टान्यापमदिक्स्थिता यद्वान्यापमजीवामास्फुटन्यापमसंजिनी २४ खेटापमज्यया निघ्नीवा पेविं वस्फुटापमः तद्युतया
स्फुटाख्यान्याक्रान्तिस्तीयात्रुयैरिह २५ जिनज्ययाऽप्ताविगुणो हृता यास्युलांशमौर्व्यास्युयतत्त्रलेवातो कोटिज्यका घोषचलांशकोटिज्य
का जिनज्यागुणिता धमक्ता २६ तत्वापषट्कपाहृतलवैक्या जीवाकृता यनिघ्नीत्रिगुणोहृतासा: चापंस्फुटाख्यापमभागकाःस्युः स्यानस्फुटे

नव॰
वि॰
६१
61

त्रिभ्रवमेषसूत्रं क्रमोत्क्रमाभ्यां क्रान्तियोगसूत्रे शजनहगुणेनाजिनज्या त्रिज्योद्धृतोन्नतदलचापमत्र दिङ्मलवाद्येन वमुनंवा २८ विदेति
योगोलसूत्रसूत्रतस्तैरन्यथैवानयनेनकार्यं विंबस्फुटक्रान्तिभवांशकानां चापे स्फुटक्रान्तिभवांशकानां २९ वलांशकैः संस्कृतनखेव
रस्यकोटिज्यकाखेभुजकोटिमौर्व्यौ त्रिज्ञीत्रिमौर्व्यौविहृतामचापलवोनखोकालवसर्वकः स्यात् विंबग्रहस्यायपदेचलांशखग्रहेत
याद्याद्दिपदेक्रमेण भाद्रांशयुक्तः सहितोथभार्द्धलवैस्तयास्यादृगणेनयुक्तः ३१ लवाः खरामैर्विहृताविलवाख्यदृक्कादिकोसौचल
वृत्तगः स्यात् आदौनयोस्तेचपदस्यविंववलांखंखेटौसमभांशसंस्थौ ३२ त्रिज्याशन्यानिहतास्तविंबग्रहस्यमौर्व्याविहृतामचापं
स्यात्स्वेषुदिक्कः परमः शरोसौविंबग्रहस्यायचलग्रहस्य ३३ गोलास्थितेनैवपरापमेनः स्वसंस्कृतः स्पष्टपरापमः स्यात् तज्ज्यायविं
बग्रहनज्यकाघ्नी त्रिभुज्ययाप्ताफलचापमत्र ३४ क्रान्तिस्फुटास्यात्परसंस्फुटाख्यक्रान्त्यंशादिविंवखगस्यदिक्का एवं हि विंबग्रह
— ज्यकाघ्नीपरस्फुटक्रान्तिलवज्यकैव ३५ सत्रिग्रहद्युज्यकयाहृतामचापं स्फुटान्त्यापमकः प्रोक्तः खेटोक्तरीत्यैवहि विंवखेट
दपीहसर्वंगणितेप्रसाध्यं ३६ एवंनाड्याकयाद्धिंवावधिः स्पष्टापमः कृतः खेटोक्तरीत्यैवहिविंबखेटादपीहसर्वंगणितेप्रसा
ध्यं ~~३६ एवंनाड्याकयाद्धिंवाव~~ यद्यपिस्वांशोस्फुटे स्फुटापमः कृतस्तस्यव्यभिचारोस्तिहिक्वचित् ३७ तत्कागोलाघमादिवैसर्वतः
खेनवेषुगोकदंवभेस्फुटक्रान्तिज्यात्पलघुज्यकासमा ३८ वस्तुभूतापितदीत्यानायात्तेवंस्पलांतरे व्यभिचारोपितेनासनत्कृ
तेगणितेकिल ॥ अथोपपत्तिः ध्रुवाभ्यांकदंवाभ्यांवचलवृत्ते कार्यं नक्रान्तिवृत्तस्यग्रहभोगाविहापरिनेयेनेचनाडीवृत्तेय
त्रस्पष्टेततः स्पष्टेग्रहभोगावधिस्वस्वक्रान्त्यंशाः ध्रुववृत्ते प्रायसंस्थाः कदंबवृत्तेस्वन्यसंस्था इति गोलसंस्थैतयोरभावोप्ययन
संस्थैतयोः परमत्वेजिनांशानुल्यम् क्रान्तिवृत्ते यत्र ग्रहाविद्धं तत्स्थकदंववृत्तसंपातेऽन्यग्रहविद्धं ताभ्यां येस्तितिज्येनेपि
स्वस्वसंस्थयाभवतः तत्कृतयोः सत्रिभग्रहस्थानेसौकग्रहस्थानेवसंपातः तत्रान्यग्रहविद्धकृते यथानाडीवृत्तात् स
त्रिभग्रहविद्धस्यक्रान्त्यंतरेतरितेनयथा ध्रुवाद्गृहसंबंधिकदंववृत्तसंपातरितेनतत्वेऽतरे तत्कदंववृत्तनाडीवृत्तेनस
सत्रिभग्रहद्युज्याचापाग्रेतरिते तत्रतत्कदंबवृत्तक्रान्तिवृत्ते
क्रान्तिवृत्तकल्प्यं ॥

नाडीवृत्तं नाडीवृत्तमेव सन्निभग्रहस्फुज्याचापांशाः परक्रांत्यंशाः आद्यक्रांत्यंशाः स्पष्टक्रांत्यंशाश्च क्रांत्यंशापवक्रल्याः अ
न्त्यक्रांत्यंशाः स्पष्टान्त्यक्रांत्यंशाश्च तत्र क्रमेण ते त्र्यंशाः ऋवैभवान्यग्रहचिन्हं गोलसं— दित्यन्त्यक्रांतिस्पष्टक्रांत्योर्यानय
नं यथोक्तमुपनेयनमुक्तक्रांतिर्विते त्रीत्या एवं ग्रहसंवंधिभवहृतं क्रांतिवृत्तं आयनवलनं ग्रहचिन्हं ज्ञेयं परक्रांत्यं
शाश्चान्यग्रहचिन्हं ज्ञेयं सन्निभग्रहक्रांतिः क्रांतिरेव ग्रहाद्भवावधि ग्रहस्फुज्याचापांशाः देत्र्यंशाः ग्रहचिन्हं गोलसंधिः
सन्निभग्रहचिन्हं सांकभग्रहचिन्हे ध्रुवाविस्पृक्ताः यनवलनानयनमग्रुपन्नं ज्ञातेष्टक्रांत्यायरक्रांत्यानयनरीत्या ॥
खेटकोद्गुपमो वाद्य विषमोन्यापमः समः एकपार्श्वे परक्रांतिश्च तेऽन्यत्र चासमः खेटापमोऽस्याः खं च वलनं हि सम
स्त्विदं ४१ चतुःकोणं भवश्च त्वग्रेवाकोणो समोन्यतः अथ स्पक्रांतिवासना त्यमकारात्मायघ्नागोलसंधिः यसकं वल
वृत्तं यत्कृहविवेपरिनेयं अयनमंडले क्रांति वृत्ततवृत्तयोरंतरं परमं स्यात् क्रांतिवृत्तनाडीवृत्तांतरं परमगमो नाडीवृत्तवृ
त्तयोरंतरं परमं स्पष्टापमस्तत्र चलवृत्तं क्रांतिवृत्तं कल्पं क्रांतिवृत्तं नाडीवृत्तं शरसंवंधि तेत्रे तु नाडीवृत्तं वास्तवमेव चल
वृत्तं क्रांतिवृत्तं नत्र विंवसंवंधि ते त्र्यंशा विंवग्रहः स्यात् तथा भवहृते तत्संवंधि क्रांत्यंशाश्च स्पष्टापमोऽसौ तत्र साध्या गोदेत्र
मयं चक्रशालेः वाणो यदा स्यात् वचरस्य तु स्फुटम् वृत्त नम्रोन्नत भागजीवे विंवोद्भवे तन्नयनं विनैव दृक्कर्मसिद्धिं कुमेथयाः ॥
मिस्र द्वाल दैर्ग्यो निनं समन्निभ खेचरेंद्रके इमकल्प्यास्य च वाहुमौर्वी निघ्नी ष्णुकोटिज्यकया त्रिमौर्व्या हृता स्यच्चापो निनरवं
कतोज्या हारो गुणास्या त्रिगुणोथ हारो हृता गुणाघ्नी विषुवं शिजिनीया चापं च लेषु स्त्विषु दिकृतेन दलेपचापं किल संस्कृतं त
स्यात् ४४ स्पष्टं कुजोर्ध्वं मकरादिकेऽद्र कर्कादिके द्दृश्यविभिन्नदिक् स्यात् हृदलेपकाद्यत किल तत्कुजाधः स्पष्टं हि दृत्तेपकचा
पमूलं कृत्वाद्यसंतं प्रथमं यदूकं ततस्मगुणात्रिज्यकया विभक्ता ४५ सा स्पष्टदलेपकचापकोटिज्यका भुजः स्यादथ वा को
टिर्वा स्वरटा खेदलेपकचापमौर्व्या नदृग्योगास्यपदं नतज्या ४६ चापं नता प्राग्वत रूनखो क्ष्मिताः स्वदृङ्मंडलगोलतांशाः

न॰त्र॰
वि॰
११
७२

विंबोन्नवास्तत्खचरस्य नूनं तेचोर्ध्वदलेपवशात्कुजोर्ध्वम् ४७ अथः स्थितायस्तत्क्षितिजादधः स्थितः खेटफरात्रप्रगतेष्यजाताः क्र
लायथैवानयनं च लेखोस्य दास्तनास्पष्टतरामरीचौ ४८ प्रोक्तात्र यथाभागोलजसूक्तिसूक्ष्माविधस्वदेशस्यापजज्यास्य विशेषैः बिंबमंडल
स्य ग्रहबिंबगोलोकेंद्रोद्भवं योजनसूत्रमेवं ४९ गोलोद्भवत्तेत्रविचारदत्तयोः साध्यं स्फुटं लंबमेगगनात्मकौरैः खेस्वस्वगोलस्थितखे
टयोस्त्राभीष्टो दिने ग्रहः खचरस्तदन्यः ५० कल्प्योर्ककेंद्रांतरसिंजिनीयाग्रहेषु कोटिज्यकया विनिघ्नी भक्ता त्रिमौर्व्या फलचा
पतुल्यं चात्राग्रहेषु परिकल्प्यतस्मात् ५१ प्रकल्प्यते भूज्ववकोटिमौर्व्यो द्वताम्भसिद्धेषुगुणोन निघ्नी त्रिभज्यकालयमत .
स्याप्तदर्ककेखेटस्य शरांतरैक्य यकान्यदिक्केशरयोस्तदंतस्तेत्रखेटार्कयोः कल्पितमंतरं स्यात् प्रभाधिकारानयनेन ताभ्यां
साध्यं ग्रहार्कांतरकं स्वखं अर्काभिधानात्खचरतोग्रहस्याथशेर्धकलावशात्श्च तस्मात् प्रोक्ताधिकारे किवदत्र कार्यं ततखे
टयोनामतिमतास्मकलोह्या गोलचापभवजास्य विभेदे गोलवोपदमेव फलंहि अत्रविस्तरभयान्न मयोक्ता वासना
मतिमता ५५ भहृतगं खचरभोगचिह्नं गर्भोद्भवः स्वक्षितिजे यदा स्यात् तदाग्रशराग्रस्थितखेटविंबे नोतत्रतद्येनवभूजसं
स्था ५६ दृक्कर्मकालास्य बुधैर्निरुक्तः स च द्विधायनभेनभेदसिद्धिः निरक्षजं यावद्विहायनाख्यस्वीयकुजं यावददतो द
संज्ञः यतः समाख्योभिमुखोनवाथाक्षसौकदंवाभिमुखः सदातः उन्नामनं नामनकं स्वभूजा ततसौम्ययाम्येषुवशाद्ग्र
हस्य ५८ सौम्यायनेप्रोक्तमिदं विलोमं याम्येयतोयाम्यमथास्तभूजे तन्नामनेग्रे खचरोदयः प्रक्कोन्नामने व्यस्तमतोस्त
खेटे स्पष्टाखेटस्य बिंबं यदभूवात्सूत्रं विनिर्गतं भहृतेयत्रलग्नं समेतेयः स्यायनदृग्ग्रहः ६० निरक्षक्षितिजलग्नं समस्याद्धि
वोदयस्त्रव आयनं किल दृक्कर्मतदुद्भवांतरलिप्तिकाः ६१ ग्रहायनेषुभिन्नैकदिक्स्वर्णांग्रहेस्फुटं दृग्ग्रहायमतस्य स्पष्टा
यमयोर्व्यस्तसंस्कृते ६२ स्फुटः शरः सदकवेदायमसंस्कृतिहृतवे प्रथवाट्टग्ग्रहादेववलनं कार्यमुक्तवत् तद्धृतस्वा
कभागज्यायष्टिः स्यादथयष्टिस्यात् अस्फुटेषुज्यकात्रिज्यानिहृतिस्तद्धृतः स्फुटः ६४ शिरोमौ विंवद्दककवटांतरेस्याद्

वस्तुत्रगः द्वखेटापमविंबोत्थस्फुरसंज्ञापमांतरे ६५ क्षेत्रस्थितिं गोलगतामबुध्येवोक्तोमकारद्वयतः स्फुटेषुः प्रिशेमयोगेता
विहीनोपमुक्तौसिद्धांततत्त्वंवदतांवुधानां अथायनाख्येदृक्केवर्दृष्ट्वौक्तादपिसंस्फुटं अन्यरीत्याप्रवक्ष्यामिगणकानंदहेतवे
त्रिज्यागुणाः खेटगुणाःस्वकौटिघ्नज्यो हृताक्षायमतास्तचापं अन्यायमज्यात्रिगुणोननिघ्नी जिनांशमौर्व्याविहृतास्तचापं ९८
आद्योभवेदन्यइहस्फुटाख्यापमः स्फुटान्यापमजीवयोर्यत् यदंचवर्गांतरतस्त्रिभज्यागुणात्स्फुटक्रांतिदिनज्ययाप्तं ६६
तच्चापतल्पास्त्रिभयुक्तखेटापमज्ययावागुणितात्विभक्ता स्पष्टापमघ्नज्यकयास्फुटान्यापमस्यजीवाफलचापमन्यः ७०
यद्वास्फुटान्यापमकोटिजीवात्रिभज्ययासंगुणितात्विभक्ता स्पष्टापमघ्नज्ययास्तचापकोद्यंशसंख्याकइहान्यसंज्ञः ७१
मथस्फुटान्यापमयोःसमान्यदिक्के कृताद्यान्यवियोगयोग स्फुटाख्यतेस्युर्विषुवांशकाख्येतत्क्रांतिजांशकाख्यापमिह्यप्र
कल्पं पादोभवेद्योजनखेवरस्यवेद्यंत्रितपादभवंहिवाप्यं आद्यायिकेत्वेमपमांत्यपादोद्भवंतथाद्वित्रिपदोद्भवंहि ७३ प
रस्यांत्वप्यतापदंक्षेत्रेयतदन्यापमयोर्दिगेके यथागतंचाद्यपदोद्भवंचद्वितीयकेभार्द्धलवच्युतंतत् ७४ तृतीयकेभार्द्ध
लवैर्युतंस्यादंत्येतचक्रांशविशोधितःस्यात् लवादिकंषड्गुहृत्पूर्वकंतत् कृत्वाचतद्यस्तचलांशकैश्च ७५ संस्कृत्यसोत्राय
नदृग्ग्रहःस्यात्मेषादितस्तद्ग्रहयोपमध्ये अल्पंरविंचाप्यधिकंतदूर्ध्वमकल्प्यचोत्क्रान्तयनेनकार्यः दृक्कर्मकालःख
चरोदयैस्तैर्निरक्षजैस्तैरुदयैर्ग्रहस्यैः निरक्षभूजास्थितखेटभोगाद्दृग्ग्रहस्योद्भमतंतनेन याम्यैशरेसौम्यशरेतुपूर्वका
लेनचास्तेपितदूत्क्रमशान्यार्खेगायनेसौम्यमिदंहिसौम्यायाम्येविलोमात्क्रियायामकल्प्य अत्रोदयांगतयनाख्यदृष्टिग्रहो
भवेत्षड्ग्रहतःसएव अस्तात्तलानंभवतिग्रहस्तंविदेनिरक्षक्षितिजस्थितेहि ७९ यक्किरोमणिकृतानिजवुद्ध्यादृष्टि
कर्मकलिकाक्रमयुक्तंतन्नसत्क्वचिचरत्ययतांतादन्यतस्तदृदितंहियतोत्र ८० अथवाचलखेटस्यक्षियराजद्विषुवांशकाः
स्वटादियनदृक्कर्मकालांशोक्तयुक्तोनिता ८१ खगायनेषुभिर्नैकदिक्केतेचक्रः१८०ःलोपिकाःतदोनास्तेषुचेद्धोध्यनयुक्तेत्र

त·व·
वि·
७३
23

स्वक्रान्तियुताः ८३ स्वीयायनांशदृक्कर्मविशोध्यं वांशास्ते विषुवांशकाः तद्ग्रहानाद्यन्तद्ग्रहानं वा स्वयाद्धृतौ स्फुटं ८४ अथ विंवग्रहादेवायन
दृग्ग्रहस्यायनं सूक्ष्मदृक्कर्मकालं चान्यथैव प्रवदाम्यहं ये विदितविंवार्धमिगेकदंववद्ययफ़ वाख्यहितयोस्यहते भमंडले ते किलयत्र
लग्नेन तद्ग्रहस्यायनदृग्ग्रहौ स्तः ८५ तयोः सदेवायनदृक्षिकर्मकलाभवते विवरं तथात्र विंवग्रहान्तरप्रारः कदंववद्धैतेन
षेवाथ भवेद्ध्रुवोऽस्य ८६ स्फुटस्य विंवायनदृग्ग्रहान्तः शरोऽथ नाडी हृयविंवमध्ये स्फुटापमोथायनदृग्ग्रहस्यक्रान्तिर्भवेत्तद्विषु
वांतराले ८७ विंवाद्बलाख्येफवहृतयोश्च यदंतरं स्याद्विषुवाख्यहृते तेगोलसंधे विषुवांशकाः स्युः विंवग्रहस्यायनदृग्ग्रहस्य ८८
चलस्थितस्याथ भहृन्नगस्यतुल्याः सदैकफवसूत्रयोगात् तौ दृक्कुचलाख्यावचरौ भहृते विंवग्रहौ सौ चलवृत्तगः स्यात् परस्फुट
क्रान्तिभवघ्नमौर्वी निघ्नी स्फुटक्रान्तिदिनज्यया प्ता विंवग्रहज्यात्र फलस्य चापांशा येन तयोस्ते विषुवांशकाख्या ८९ षट्कक्षिभा
गज्यकयाविनिघ्नी स्वयुज्यया प्तायनदयहृज्या तच्चापतुल्या विषुवांशका वा विंवग्रहस्यायनदृग्ग्रहस्य ९० स्वकोटिजात
घ्नगुणोन भक्तात ज्यात्रिमौर्वीगुणितात्मचाप भृज्जो भवेदायनदृग्ग्रहस्य चलग्रहस्यैव पदस्थितः स्यात् ९१ परस्फुटक्रान्ति
लवाः खतं दाधिकास्तदाद्यांत्यपदोक्तवद्भः स्यायस्तथाहि त्रिपदोद्भवोन्योयोन्यानंसचव्यस्ययतः पदस्थः तेयोवृषेमकैश
तः षुरावतस्सूत्मा भवेदायनदृग्ग्रहः सः एवं हि खेटायनदृग्ग्रहांशौ योवैषुवांशौ तु तदंतरैक्यं यरः स्फुटक्रान्तिभवां
शकानां सूनाधिकत्वे सति खांकतोयतोयत् रसोह्नुतदृक्षिजकर्मकालो भवेत्स सूक्ष्मोत्र घटिकादिकोत्र ९२ याचलांशाव
चरास्त्रिभयुक्तदिज्येकाजिनलवाज्यकयाघ्नी प्रस्फुटापमदिनज्यकया प्ता विंवजायनभवावलनज्या क्रान्तिहृत्तखगभोगज
मेव विंवगांकिलकदंवकहृतं वि——————वत्तद्ध्रुवस्फुटततविभेदात्स्वीकृतावुपयवैरपियमत्र ९३ आयनं हि व
लनं खगजंययत्तज्यका च गुणिता शरमौर्वी प्रस्फुटापमदिनज्यकया प्ता तद्धनुर्लवषडंशमितं तत् दृक्षिकर्मघटिकादिकं
सूत्मंस्याच्छिरोमणिकृतादपिदाजात् प्रस्फुटेषुभवकोटिजमौर्वीसंगुणात्रिभगुणेन विभक्ता ९४ अस्फुटेषुभवकोटिज

मौर्व्या लम्बचापभवकोटिजलिप्ता दृक्कर्म भवहतौ यदि वा स्याद्विंवनायनभवा वलनज्या ९ मस्फुटेषुगुणसंगुणिता स्यात्त्रिज्यया
याप्तमयनवलनकर्म स्यात्तदेव खलु तद्वशतोऽत्र स्फुटेषुरपि चाक्षमवीक्ष्य १ स्पष्टकात्र विंवापमजं कजीवा कृतः स्वेगरफुज्ज्यैव
सूर्यैः दृक्कर्मकालः स्यादपियाः पानात्तदेव विभिन्तिचापभवा स्मृता २ इत्यायनं दत्तिकर्म चोक्तमतं हि दृक्कर्म वदाम्यथाक्षं मध्या
यमस्थायतदग्रहात्स्यः स्फुटापमो विंवभवः स्वखेटात् ३ ताभ्यां यथोक्ते वरखंडके येन तयोः स्फुटत्वात्पदिशोः क्रमेण वियोगयोगा
द्भवतीह चाक्षं दृक्कर्म चेत्यं हि सतां प्रसिद्धं ४ अथाक्षजेनायनदृग्ग्रहाद्यलग्नं यतनं पमसौम्यवाणो तच्चोदया खं च तथास्त
संज्ञमुक्ता हि लोमेन ततः समञ्जत् ५ एवं मेवनतकालजदोर्ज्यां तज्ज्यया च गुणिता विहृतात्र स्वोपवृत्तदलविश्वतिमित्याल
वमाख्येलवलनोऽभवजीवा ६ विंवजह्विगुणेन विभक्ता त्रिज्यया च गुणिता तलवज्या उद्धमास्तसमये नियमात्स्याच्चापमद्व
वलनं क्रमतः स्यात् ७ सौम्ययाम्यमयनात्तजनतनद्वलनांशाकं संस्कृतितो यत् स्पष्टसंज्ञवलनं द्विविधं तत् खोद्गमास्तवशा
तो स्पचयाज्या ८ सेषुकोटिगुणसंगुणिता सा त्रिज्ययाचयफलचापलवाये नहि हीनखेनवज्यक यासा त्रिज्यया च गुण
ताश्वदोर्ज्या ९ नष्टवः स्फुटशरः स्मसमस्तेवाद्यदृग्ग्रहभजेनसवास्य संस्कृते भवति विभजेत्रस्पष्टएव हि कृतस्य
मवन्तः ९ आद्यदग्ग्रहभवस्फुटसंज्ञवालनांशकविसुद्भवतिज्या यातयात्र विहृता त्रिगुणघ्नी षुज्यकास्फुटतराशर
दिग्वा विंवजस्फुटतरावलनज्या सा स्फुटेषुगुणसंगुणिता सा त्रिज्ययाप्तनुरिह स्फुटसंज्ञं दृष्टिजं भवति कर्म भवेत्ते १२
मस्त्रोन्नराधिकारस्य संधि खेटमकारतः स्फुटं वावलनं कृत्वा दृक्कर्म स्फुटमानयेत् दक्षिणोत्तरप्राक्क्रमतः स्वं चास्यकं विदमुद
ग्वलेन स्यात् याम्यगेतवलने विपरीतं तद्धि हेतुकृतसदृग्ग्रहग्रात्तः १४ सदिग्वोदयभवास्ति हि विंवस्वोदये भवति लग्नमिहो
से यः सयङ्कसोत्तविलग्नं सौ यभ्रूजवशतस्त्विदमुक्तं भानां ग्रहाणामुदयाख्य लग्नसमं मुहूर्तेस्यादुदयस्तथास्तः अस्तास्तल
मोऽङ्गमनेन्त्र हं स्यात् प्रत्याश्चमेशप्रवहानिलस्य १६ निधृष्टेलानादृष्टयास्तलग्नेमूनाधिके यस्य खगः सदृष्टः समद्भ्रसूर्योद

त·त·
वि·
७५
74

पिकोऽर्कतोऽल्पोऽस्तकाले निजदृग्ग्रहस्य चेत् १७ बिंबग्रहोऽनिशमुदयं प्रयाति तदस्य चास्तमनं सदास्यः यदिष्टलग्नादुदया
स्तलग्ने धिकेऽल्पके स्तोदयप्रयातः १८ तदंतरोत्था घटिका गतैष्यास्तत्र कालितः स्यात् सनिजोदयेऽस्तलग्नयोरंतरतोऽसकृद्याः
कालाभिधास्ताश्च घटिकाः स्युरार्द्राः अभीष्टकालकच्युतोदयांतर्यो देष्टकालकचरास्तमथ प्राय स्विदं सनिटस्थितया स्वदृग्ग्रहे
तन्नियमान्न चास्ते २ यत्र यत्र कृतेऽजातादन्यस्थानयनं मया नूनं तत्स्वात्मका तस्माद्बोध्यमन्यत्र धीमता अथास्यैवं दृग्ग्रह
णां भानां च बिंबोद्गमनास्तकाले विनैव दृक्कर्म विलग्नसिद्धिस्तथास्मतां तत्प्रणितं प्रवक्ष्मि २२ उदयास्तकाले प्रथमं स्वगस्य बिंबो
न्नतज्योऽक्रवत्र कार्यो दृग्ग्रहजगोऽतस्फुटसंज्ञका च क्रांतिस्फुरणं स्यादि ततः स्वदेशात् कृत्वाग्रहस्योन्नतनाडिकाः स्वघस्रवत्रियातैष्य
भागाः··· केंद्रे त्रिभाल्पेऽधिगतं स्वघस्य षड्भाल्पके खेचरराशिशेषं षड्भाधिके रात्रिगतं तदैष्यं दिनस्य चांकाभ्यधिके तु नूनं तथै
वसाध्ये दिनरात्रिमाने खेटर्कयोस्तद्गुणितप्रसिद्धैः २५ सिद्धे गते तान्मितितो विशुद्धं तद्व्यमूर्ध्वं किल तस्य सिद्धं ततो मि
ते शेषो ध्यमिदं तु यातमित्यंशरात्रिप्रभवं गतैष्यं २६ स्वाकास्तकालोद्भवषड्गुणाद्दर्काद्वरात्रिघ्नशेषयांते लग्नयनं शां गदितप्र
कारद्वरोदये स्यादुदयाद्विलग्नं २७ यदंघ्रशेषैर्जनीतकालेऽप्रोक्तक्रमेणैव खगास्तलग्नं अर्कोदयाद्यत्समितोदयार्कादेवोक्तव
लग्नमितेऽध्यकाले स्तराद्विकालादपि बोध्यमित्यं ततोऽगतैष्यक्रमतः सबुद्ध्या नित्योदयास्तावुदितौ किलैवं तावर्कसान्निध्यवशा
द्विविश्चि अर्कोद्भवानामिह यस्य पूर्वं निरंतरं दर्शकमस्ति तस्य चंद्रांशुसान्निध्यवशादकस्माददर्शनं चास्तमनं वदंति २८ ततः किय
त्कालमदर्शने पि तद्दर्शनं चोद्गमनं मुनींद्राः प्रायोऽस्य दृश्यत्वमिदं नराणां चंद्रांशुजालोकभावादितिगाता यादृशि ३ सत्त्वभावे
न यस्यो द्वितं हि निरुक्तास्त्वैतस्मात् दृष्टास्तस्य भागाः सदास्तोदयारंभकालोद्भवाः स्वकुजोऽर्धस्वशुक्रे पि बिंबे पयोऽर्के २२ अर्कोदया
दस्तमयात्तु यातये· स्वकालांशाकनौपि चोर्ध्वे दृग्बिंबसंदर्शनमस्ति तत्र स्थूलं तदल्पत्वधिकेऽथ सूक्ष्मं ३स्यां हि जीराांः कथयंति चे
त्यं न केवलं कारणमद्भुतार्थाः स्थूलं तयोः सूक्ष्मकतेजसंयस्य सूक्ष्मत्व तत्राधिकतेजसस्स्यात् १४ जात्याभिन्नान्यभिन्ना बिंबानि बुमयान्यपि

तयोर्धापरसंस्थानि हरासन्ननिजक्रितः ३५ स्थूलसूक्ष्माण्यपि न्यादिभेदाद्दृग्योग्यमस्त्ययत् भिन्नास्तास्समयास्तेषां तानानास्मार्ट
श्रामिह अर्कविप्रस्तैः किल कालभागाः संकल्पितायोगवशाद्धि भिन्नाः ततत्कल्पनायुक्तिमिहस्वतंत्रास्तप्रवजानं तिहितोतर
से ३७ द्विसप्तवेदेषु स्वपंचभागादिकसंयुताः काललवा निरुक्ता चंद्रादिकानां भृगुसौम्ययोस्ते द्विहीनिताव्रक्रगयोःस्वतंत्रैः ३८
रुनाढ्यविंवास्तमिनादपूर्वेशुक्लं च दृश्यं स्मगलांछनस्य स्वाधेनकालेन चतस्पतेस्तुः कालंशकायावदिनं दगीदोः ३९ यदास्मे
क्रायिकेकालभागेरर्कान्तस्तदृग्ग्रहः तदाविंवं च दृश्यं स्यादल्पैस्तैर्न कथंचन ४० स्वीयकालांशतुल्ये हि समये कीलतः परं उ
दयात्प्राक्च स्वव्यक्तं तदर्कास्तन्नविंवकं प्रोक्तं तेनात्र निर्णीतं दृग्ग्रहार्कांतरं किल प्रोक्तकालांशजं देत्रे भागैस्तत्तुल्यं भवेदिति ४१
कालांशज्ञानतत्त्वेज्ञां शप्राग्र्यर्कदृग्ग्रहयोर्यदा अंतरं स्यात्तदा दृश्यं तद्विंवं स्यात्ततः ततः अधिकेंऽतरे चाल्प दृश्यं नैव कथंचन यस्मत्र
दृकालोत्थदृग्ग्रहादनुयात्ततः शशस्यंवयतः सिद्धं प्रत्यक्षताविलक्षणं दृग्ग्रहार्कांतरं तत्र स्वसात्वेद्धीथमस्यतः कृपालनाधीश्वि
णान्त्वमथोक्त तच्चतद्यथा केवलस्फुटस्वेदार्कविंवंरंहि यदा भवेत् प्रोक्तकालांशजंतेत्रभागैस्तत्तुल्यं तदा ततः आसन्नमेवत
त्प्रोक्तदृक्कवेटार्कांतरं भवेत् तद्विंदोः अतिप्रत्यासन्नमायःसूर्याचरं ततः आसन्नमेवदृक्कचंद्रसूर्ययोरुक्तमंतरं नक्तत्राणां
च कालांशेः क्रांतेविंवस्यसाधनं सार्वभौमेनकृतं यत्तु सप्तसंगाताद्विहोच्यते प्रानियोजनकर्णांसं विनिघ्नप्रानिविंवकालिकामयं
स्फुटयत् भजयोजनकर्णांसं विभक्तं तिथिकालांशभविंवलिप्तिकाः स्युः ४२ एताः कलाः पंचदशाप्तनांस्तत्कालांशभक्ता
निजविंवमित्यं येर्भास्करप्रोक्ततज्ञतारतम्यवलाद्धिलोमाइदिनं नस्मततत् प्रानेनिहत्यक्रांतिविंवकाभ्यां तिथ्यंशकालां
शकविंभस्यविंव यथाकृतं तदिहग्रहाणां विंवप्रसिद्धिर्न कथं यतोत्र अप्राप्सवेदक्रांतिविंवकाभ्यां तत्तुल्यकालांशकभ
स्यविंवं ४३ प्रास्नुक्षवेनैव ननतास्समानं भवेदतस्तद्धि मतं न रम्यं किंचाग्निचंद्रोन्मितकालभागा गस्त्यादिसप्तस्थूलस्वदृश्य
भानि प्रास्नुडवास्तद्गणितप्रकारान्प्रमुक्त विंवादयचाल्पकानि निवायिकानीति सदृष्टिभाजां ननतानियुक्तानि चदृग्वि

न॰ त॰
वि॰
७५
75

गेयात् सूर्यास्तकालिकौ पश्चात् प्राच्यामुदयकालिकौ स्फुटयवर्कग्रहौ कार्यौ दृग्ग्रहौ प्यथ पूर्ववत् २ विगतघाटिकाभुक्तिर्यस्य
शीघ्राभियोत्रसः एवं यस्याल्पिकाभुक्तिः संज्ञेयो मंदसंज्ञकः मंदाश्च काधिकापश्चादस्तं जीवकुजार्कजा बुधाश्चागुदयं यांति शुक्रतो
वक्रिणौ तथा बुधाविवस्वतः प्राच्यामुदयकालिकौ मस्तंवदृग्भागौ वा व्रजंत्यधिकाः पश्चादुदयं शीघ्रयायिनः ३ स्वांशस्वप्राग्रविवि
ग्रोकावस्तोदयोक्रमात् अथ तद्गतगम्यंहिकालज्ञानमिहोच्यते ४ स्फुटार्कखेटांतरजातनाड्यो रसाहताः काललवाः स्युरिष्टा उ
कोष्णभुजाभ्यधिकायदीष्टः खेटो हि योगस्य गतो न यथास्तः ५ प्रोक्तेष्टकालांशवशेन लिप्ताः खेटस्थिताः स्वोदयभागभक्ताः ग्रहार्क
गत्यंतरलिप्तिकाप्ता वक्रे जवैक्येन हृताः पुनस्ते लब्धादिना योगगतगम्यकालस्ततः कालखेटार्कवशान्मुहूर्तः सः स्थिरो भवेत्सं
व्यवहारयोग्यः स्पष्टः खगस्योदयमनास्तयोर्हि ६ अर्काल्पकत्वेप्युडुखेचरस्य पूर्वोदयश्चास्तमयाप्रतीच्यां अर्काधिकंत्येत्यथशी
घ्रगस्य सूर्याल्पकत्वेस्तमयोस्ति चैंद्र्यां अर्काधिकत्वेप्युदयः प्रतीच्यामित्यंतदेकाभिगमः स्वकालात् शीघ्रेल्पके वाप्युडुगेधिके
वा नभस्त्वतस्तमुल्यसमुद्गमंयः साक्षंप्रहृतोस्ति न दर्शमेव विशेषमत्राभिमतंप्रवच्मि प्रोक्तेष्टकालांशयुतैः कलाभिः साध्याल्प
दानींदिवसागतैष्याः ७ अग्रेत्रतैः खेटसमुद्गमास्यात् सदाथ चैवं मृदुगेल्पकेर्कात् शीघ्रेधिके वोक्तवदेव पूर्वं प्रोक्तेष्टयुग्यन्यदि
नैः सदास्तः शीघ्रग्रहे वक्रिणि मंदवत्स्यादस्तोदयांतदिवसा अपीत्थं छिद्रेस्फुटैः काललवैस्तदिष्टं नोक्तं हि देवैः प्रकृतं विहाय ९८
खेटार्कजं चेष्यमिहानुपातात् स्थूलं हितत्सन्निहितं तु सत्स्यात् इहेन तत्क्षीरविणान यद्वनोक्तं विशेषानयनमपार्थं सम्यु८
क्ताहज्जन्यसमुद्गमस्य वक्रांगतिं प्राप्यतत्रैव यातः प्रतिष्ठा ततः प्राक्समुद्गमस्य वक्राहज्जुतं समासाद्यतत्रैव चास्तंव्रजेतां ९ अ
त्रोपपत्तिः उदयोस्तश्च न्यूनस्य पूर्वमधिकस्यानंतरमिति तावत्सुप्रसिद्धं तिथिजोऽर्धगोरात्रौ वेष्टपथोऽत्यदावष्टश्रयः अर्कादल्पेषं
दे तस्योदयानंतरं अर्कोदय इति प्रोक्षरात्रौ पूर्वदिश्युदयस्तदंतरोपचयात् अधिके तु गतरात्रौ एवं पश्चिमास्तस्तदंतरापचया
त् एवं शीघ्रस्याप्यत्ययेन संग्रामं अर्काधिके मंदभावी योग इति परमाग्रोग्रस्यात् ततकालांतरोतरं ग्रहार्कांतरापचयः पूर्व

मुपचयः नत्रतयोरंतरे स्वेष्टकालांशाउदयास्तलंभजास्तत्र यदेष्टा उक्ताधिकास्तदा नक्षत्रस्तानेब्ध्याऽग्रेहाः अल्पेऽगयकांतरेब्ध्याद्पूर्वंश्रस्तः
एवमर्कात्पमंदेऽनरोतरं अंतरोपचयोऽग्रेदूर्वं त्वपचयः तत्राधिके स्वेष्टे तन्न्यूनांतरांशपेत्तयापूर्वमुदयोऽल्पेत्वधिकयं तरेब्ध्याऽग्रेसमु
दयश्च एवमर्कात्पशीघ्रेउत्तरोत्तरांतरं तरापचयादस्तः एवमग्रेतत्रोक्तादिष्टस्याल्पत्वेधिकांतरत्तागेनेब्ध्याद्पूर्वमस्तोऽधिकत्वेतन्न्यू
नत्तानेब्ध्याऽग्रेस्तश्चेत्सुपपन्नंयथोक्तं एवंमदेधिके शीघ्रेऽल्पेऽर्कान्तदातयोगःपरमास्तसंस्तोऽग्रेस्यात् तत्ररविर्मंदेनसहसंयु
ज्यततोमंदादग्रेधिकांशांलांशाजस्तेत्रांशांतवितथपा······ र्थे परमास्तयावत्तयोः मध्यमांतरे स्वेष्टकालांशास्ततउक्ताऽऽतितच्छत्सुम्यः
दिनेरुदयःस्वकालांतरमस्तमुलंछेतिचस्पष्टं एवमत्रह्यकालादस्तस्तानंमुस्तत्यदिनेरर्थांङ्कतसंत्तः स्यात् इत्युपपन्नंसर्वं इत्यंका
लांशात्तुल्याश्चग्रहांतरततःकृतं साधनंस्थूलकालस्यतत्रार्कादृग्ग्रहावधि यद्यंतरंकालभागाधिकंस्यात्तेतर्हितद्दिने रात्रावत्रग्रहोदृ
श्यःस्वदृश्येसमयेकिल तदान्यथासत्रात्रौकालांशाभ्यधिकांतरात् दृश्यःस्वेदोथवास्तस्यतदल्पांतरेतत्तथा अगस्त्यलुब्धक
त्वस्तउदयाभिजिदिद्भे चित्रादित्यानिलर्देचकालांशाविष्णुसंमिताः २४ भगार्यमाश्विनीद्वीशमघाद्रभवासवे हस्तश्रवणयो
भागाःशाकाःस्युःसूर्यसंमताः अग्निरुद्राहिमित्राम्बुवैश्वदेवतमूलभे तिथ्यंशाःस्युःपुष्यमृगयमभानांतमूर्छनाः २८ शेषभागां
त्रनाःकालभागास्तैःस्वोदयंगताः लग्नंस्वोदयभानुःस्यात्स्वास्तलग्नाद्रुणाभिधं लग्नंतैरेवभागैःस्यादस्तभानुश्चषुड्लुक ८
स्वेष्टसूर्यांतरेलिप्ताविभक्तागुणताफलं दिनाद्यागतगम्यंस्यादिष्टसूर्याधिकोनके स्वस्वार्कोदयतोभस्योदयास्ताखुदितोयतः २२
यत्राधिकोस्तभानस्वयस्यस्वोदयभानुतः सोम्येषोरतिदेर्ध्यास्यादिनासत्रवशान्तहि ९ कथंचित्तत्रतस्यास्तःकिंतुभ्रूनवशाद्भवे
त् अभिजिद्ब्रह्महृदयस्वातीवैस्तववासवः अहिर्बुध्न्यमुदकस्थानलुप्यंतेर्करश्मिभिः वक्रोत्तरेस्तकालांशाधिकोत्तरशरांतरे उक्ता
स्तेप्यर्कतोविंवद्वरेतस्तत्तलप्यते भानामत्रोदयांशाचांप्रतीच्यामस्तईरिताः सोम्यस्पष्टापमोलंबाधिकस्तत्पदोर्ध्वगं गर्भभूजात्तथाथ
स्तयाम्यस्पष्टापमोक्तितः १४ अथात्रशुक्लप्रतिद्दिनेस्तंगतेरवौप्राधितिगमरश्मी साधोस्पुटोचंद्रमसश्चपातस्ततःप्रारःस्यात्ववलु

न० त० वि० ७६ 76

यास्यसौम्यैः ८५ स्पष्टापमध्नाथविलानकं ततर्केंदुचंद्रदलेपउदग्यमाशाः यद्योक्तरीत्यागणकेनकार्यातत्रेंदुविंबीयनतोनतांशाः त्रिभघ्न
ीत्याथततः प्रसाध्यइनाद्रुतंतन्नखंदमसोस्तकालः यद्यादिकः षट्गुणितः सचेत्स्यात्कालांशकेभ्योभ्यधिकस्तदानींस्फुटत्वमस्तगाङ्क
तिरेषइंदुः प्रवक्तोगविलानंदकरोऽदृश्यः ८७ नैवान्यथाकिंतुतदग्रिमेस्यादसंशयंचोर्ध्वमिनास्तकालात् यत्कालांशकतोर
ल्पकेपिवदंतिएवंस्वकुगर्भचृष्टः ८८ नरोजजंशोरवलोकनंयः कस्योपहास्योनरस्यसमः स्यात् उक्तवत्प्रतिपत्प्रांतरातदर्शननेण
यात् निर्णयंयेवदंत्यस्तेनदर्थोमृगएवनस्यात्तुयदस्तकालात्परंततोथपूर्वमासन्नकालेप्रतिपद्विरामः ८९ इंद्दोस्तदस्तेचयथोक्तवत्स्या
त्संदर्शनादर्शनकंतुमुख्यं अर्कोदयात्प्राक्परतसचेत्स्यादासन्नकालेगियतंतुतत्र ९० अस्तेग्रिमेदर्शनकंतथास्यादर्शनपूर्व
भवेस्तकालेउदयासन्नकालखोपयतः प्रतिपत्तिथेः तत्रस्यादर्शनादेवंप्रागभवेस्तेननिर्णयः किंतुतत्'' त्वयाहाच्योदर्शनादर्शनक्र
मात् सारण्यामंकपत्रेस्तेजैयमिन्यंस्वयुक्तितः उपहास्योन्यथाचंद्रदेशोवेनिर्मलेनरः ॥९॥ इतिश्रीकमलाकरविरचिते
सिद्धांततत्त्वविवेकेउदयास्ताधिकारः ॥९॥ अथेंदुभान्वोर्ग्रहणाग्रवक्रंततत्संभवंप्राक्प्रवदामिसम्यक् यज्ज्ञानतस्तद्गणित
प्रयासः कृतोवृथानैवभवेद्ग्रहज्ञैः १ स्पष्टानचंद्रस्यभुजांशकाश्चेदिंशाल्पकास्तद्ग्रहसंभवः स्यात् पूर्णांतकालीनतदाहिमांशोरे
वंरवेर्दर्शविरामकाले २ ततकालजानांननतनाडिकानांग्रहादिकोपः किलदेवभागाः ततनयुक्ताप्राक्परगेनतेर्कस्तदुद्भवामध्यनतो
शकाये ३ तेषांरसाघ्नोनस्फुसंस्फुतःस्युःस्फुटः स्पष्टेंदुभुजांशकास्तेनगाल्पकाश्चेद्ग्रहसंभवः स्यादवेरिदंसबहुधेतिबोध्यं ४ मा
सेत्वेयोभादिकः स्यात्पृकेचंद्रभूलंबाभ्ययः पंचचंद्रः ११०१४०११५१ मासैः षड्भिः पदयुक्तोनितेर्वापदेवाततसंभवः संविलोक्यः ५
टक्त्वत्रसंस्थोभवतः कुभेंदुभूपृष्ठदेशेपियतः सदातः स्यात्पूर्णिमंतिग्रहणांस्फुथांशोमेवंरवेर्दर्शविरामकाले ६ रवेश्चतनत्स्यात्
स्फुटदर्शकालेसोत्रस्फुटोलंवनसंस्कृतोयः टकस्तत्रसंस्थोरविणीतरश्मी ७ यतः स्फुटेदर्शविरामकाले ७ विद्योः पर्वांतकालश्च
रात्रौसूर्यस्यचेदिवा विलोक्यंग्रहणांतत्रान्यथाप्यत्रस्थितिर्विग्रात् ८ उदीरितंयद्ग्रहणारवींदोस्तिथ्योप्युनलंवनषस्फुटत्वे श्रीजिल्लु

नायैनैतिकमंतत्रयुक्तिं नयश्यामि परां खगोले ८ ॥ इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धांततत्त्वविवेके ग्रहणासंभावनाधिकारः ॥८॥
अथात्र षट्भांतरितौ लवाद्यैरल्पौ स्फुटौ सूर्यविधू यदा ग्रहणंभवत्कं तत्संभवं प्राक्प्रवदामि सम्यक् यज्ज्ञानतस्तद्ग्रहणेत
प्रयासः कृतो यथो नैव भवेत्तु ग्रहस्तैः १ सपातचंद्रस्य भुजांशकाश्चेद्दिग्नाल्पकाः स्युर्ग्रहसंभवः स्यात् पूर्णांतकाले तु तदा हि मांशोरेवं
रवेर्दर्शविरामकाले २ तत्कालजातां नतनाडिकानां ग्रहादिकोयः किल वेदभागः तद्वनयुग्मप्राक्पराणनतेर्कस्तदूनवामपश्चनतांश
काये ३ तेषां रसांशोनस्फुटसंस्कृताः स्युः स्फुटाः सपातेंदुभुजांशकास्ते नगाल्पकाश्चेद्ग्रहसंभवः स्याद्रवेरिदं सद्वदूपेति वोध्यं ४ मासेदे
योभादिकः पातयुतेकचंद्रे भूः खं खोन्नयः पंचचंद्राः ११०।४०।१५ मासैः षड्भिः पलयुक्तो निर्मितैर्वा पतैर्वा तत्संभवः संविलोक्यः ५
टकसूत्रसंस्थौ भवतः कुभेंदू भूपृष्ठदेशोपि यतः सदातः स्यात्पूर्णिमांते ग्रहणां सुधांशोर्वेवं रवेर्दर्शविरामकाले ६ रवेश्च तत्स्था
नस्फुटदर्शकाले सोत्रस्फुटो लंबनसंस्कृतोयः दृक्सूत्रसंस्थो रविपीतरश्मीयतः स्फुटे दर्शविरामकाले ७ विधोः पर्वांतकालश्च
ज्ञातौ सूर्यस्य चेह्रिवा विलोक्य ग्रहणां तत्रान्यथाप्यत्र स्थितैर्वपात् उदीरितं यद्ग्रहणोरवींदोस्तिथ्योपुनर्लंबनतस्फुटत्वं श्रीजिष्णुजाद्यैर्न
तकमंतत्रयुक्तिं नयश्यामि परां खगोलेः ८ इति श्रीकमलकरविरचिते सिद्धांततत्त्वविवेके ग्रहणासंभवाधिकारः ॥ अ
थात्र षट्भांतरितौ लवाद्यैरल्पौ स्फुटौ सूर्यविधू यदास्तः सपूर्णिमांतो स्पसकृत्तमस्य पर्वचंद्रग्रहार्थं प्रथमं प्रसाध्यः १ तत्कालजातार
विचंद्रपातास्तेषां रवींदोः श्रवणौ स्फुटौ च तथैव दृक्सूत्रमितिस्तदुत्थं दृक्कस्य पृष्ठविंवं हि कलाद्यमिंदोः २ विधोः कलाद्यो विक्षिपेः पुरा
वत्पूर्ववभूतानयनं हि सूक्ष्मं इत्थं विदित्वा प्रथमं ग्रहस्तैः कार्यं हि चंद्रग्रहणं निशायां ३ तरणिकिरणसंगादेष पीयूषपिंडो
दिनकरदिशि चंचच्छृंगिकाभिष्यकास्ति तदितरदिशि नैवं सर्वथा शीतभानुर्घट इव निजमूर्तिच्छायया वाति पश्यः ४ यच्चंद्रविंवीयक
गोलखंडं भूसन्मुखं भूस्थितदृष्टियोग्यं नान्यत्र तद्दर्शनयोग्यविंवस्यात् पूर्णिमांते सकलं हि पश्यः ५ चेदर्कषड्भांतरभूमिभायाबहि
र्गतं तन्नहि पश्य विंवमस्ति यदा कुभांतर्गतमिंदुविंवं तदा भवेत्तत्ग्रहणेत्वपश्यः ६ यद्दर्शनान्नहि सिद्धास्ति तत्त्वविचारणान्न हि मयापीति वेद्यं ७

त॰ त्व॰
वि॰
७७
77

स्यात्स्वोदयास्ततिथिर्नाद्यदो हि शशांकविंबं किल दर्शसीमान्ते ७ अर्कस्ततः स्वल्पभमितांतरे च यदा भवेत्तत्तिथिनाद्यस्तात् तदा कुभाक्रां
तमिंदुविंबं भूसंस्थितः पश्यति पूर्ववद्दृष्टं ८ नन्वत्र यो शांस्यकरप्रकाशात् कुभाविनाशो न कथं भवेत्तत् स्यादाद्यमिंदोर्न सितं स्वतस्तद्य
तो भवेदर्ककरप्रसंगात् कुगोलरुद्धार्ककरात्म चंद्रे पतंति तत्स्मादसितः कथं स्यात् कुभागतं तत्कथयंति लब्धो परस्परं तो स्वयुतो कुभेद १०
अर्कस्य विंबगोलोत्र महान् अल्पस्ततः सदा भूमिगोलो यतेनास्ति सूच्यग्रा भूमिभा निशि अतीत्य चंद्रकक्षां च दूरं सा हि विहंगिता इत्थं गणित
रीत्यास्ति मसिद्धं गोलविदुत्तम १२ भूछायांतर्गतानां च रात्रिः स्याद्द्व्यदर्शनात् रात्रिरूपा च सतां च कथयंति तमोभिधां अतस्तद्रु हतो
चंद्रं पिधत्ते तदुमाश्चयैः चंद्रपातो ग्रहे तोत्र तन्मतं तन्नेवमन्मतं अर्कग्रहेपि चंद्रस्य छायासंस्थो न पश्यति पिधानात्सूर्यविंबस्य छा
यांतर्गतेंदुना १५ सएव छादको युक्तो योस्ति दृष्ट्यप्रयोपहृत् नेंदुपातस्तथा किं न तत्सान्निध्यात्प्रहृतस्तु सः क्रनिर्मले रूपविहीनितेंदु
गोलेरवे नैवकराबरोधः दृष्टोस्ति तच्छोलजदृष्ट्योगमायाम विस्तारविवर्जितोतः करावरोधेन विना विना विरूपः कथं पिधत्ते सहस्र
रश्मिं विरूपगोलावयव विरूपाः पातस्य रूपं त्वकथंनदृष्ट्यं १८ ग्रहणादन्यकालेपि कथं न ग्रसतीहसः पातस्थानस्थिते ग्राह्येतद
ग्राह्यग्रहरवतः हृतसंपातराहुस्य ग्राहिकं तु तन्न श्रयत ग्राह्यमाछादयत्येवं श्रुतिस्मृत्यविरोधतः २० शिरोमणौ समाधानं कुर्वंतितदसत्त्वं
यतो ग्राहक विंबाद्बहिः पातेपि सग्रहः स्वभांतर्गतयद्वेंदुः पिधत्ते किं हि तेन वै अर्थसिद्धं ततः छायाछादकं त्वरविग्रहे इंदोस्तदस्तिभूभा
याइत्यमार्यैः पुरातनैः ग्रहद्वयेपि निर्णीतं तिमिरावरणं यतः अतस्तन्मप्रवात्र राहुरावरणं किल चंद्रार्कग्रहणे यस्य श्रुतिस्मृत्यादिषूदितः
गच्छन्नसन्प्राङ्मुखो यस्मात्प्रवेशं कुरुते शशी कुभांतः पूर्णिमांते च स्पर्शः प्राक्तेन जायते २४ मोक्षः पश्चाच्छशांकस्य ग्रहणे यथ रवे
ग्रहे स्पर्शः प्रत्यक् विमुक्तिः प्राक् जायते तरणेः सदा रवेश्चास्थितश्चंद्रो यतः पश्चिमतः सदा पत्यप्राग्याति संछादयन् वहविमंडले पार्श्व
यकुभाज्ञानमसन्नत्ते त्राजसत्कृतं अतो युक्तियुतं तद्धि गोलं ज्ञात्वा वदाम्यहं २८ इत्यावनी व्यासवियोगखंडं भूजोर्ककर्णः श्रवणाप्त्र कोटिः त
दग्रयोरंतरमूलमेवं ज्ञातं यहि भूभानयनप्रसिद्धौ २९ कुखंडनिघ्नः श्रवणो भुजाप्तः कुगर्भतः स्यात्तिमिरावधेर्धा कुखंडकोद्धो निहन्ति २५

भेना मा कुपृष्ठतः स्यात् तितिभाग्रपृष्ठं २० कुभाग्रदेशो त्तिति खिज्यवर्गो नरान् पदं वा स्तिति भाग्रपृष्ठं कोट्या हतं कर्णहृतं कुखं वंडल
ग्नं भवेन्नूसदृशप्रमाणं कुखंडश्रीनघ्नात् कर्णवर्गवियोगमूलं तदिहाग्रसंज्ञं आग्रो नितितत् तितिभाग्रपृष्ठमंत्यचतन्नूसदृशोन
निघ्नं कुभाग्रपृष्ठेन हृतं फलज्या स्यादंत्यसंज्ञं तद्भुजेन निघ्नं कर्णेन भक्तं हि फलज्यकैव स्याद्योजनैः साविगुणोपनिघ्नी २३ भक्तेंदु
कर्णेन पलस्य चापं विद्धि कुभाव्यासहृद्भूगोले कस्मात्स्फुलिमामयचापरूपः स्वग्रास्फुलिमामयपं किसंख्यः २४ सद्गोलजनेन्नस्पृह
लमरीत्या सूर्याद्धघट्टां तिथिरितः सदैव नदिंवकेंदुवतद्दहविक्ष्ये ग्रदर्कगत्याभ्रमतीं दुकाष्ठां २५ याभाहृतोर्धायरमध्यसूत्रात्पृष्ठैवैश्कतिर्यग्
ग्वरज्जुसूत्ररूपा पूर्वोदितात्सूक्ष्मतरां कुगर्भात्तां चेंदुकर्णांतरितां वदामि २६ आग्रोकस्थूलभाकोटिवियंकर्णस्वरूपिणी अतः क
र्णगुणाग्रोका कुभाकोटिहृता स्फुटा यद्वाकर्णाव्रभूखंडभुजघ्नेंदुश्रवो नितं कोट्यर्धहृतस्फुटा त्रिज्याघ्नींदुकर्णहृता च सा २८ तच्चा
पं स्थूलभा नेह कुमेचापात्परिस्फुटे अर्कभूदेहगोलाद्विदिथः किरणसंगमात् कुगर्भतो हरतरः शशांकः समीपवर्ती च सहस्रभानुः
यथा यथा स्यादिह खेंदुगोले तथा तथाल्पा तितिभा सदेयं ४० तद्वैपरीत्यात्पधिका हि यो स्प्रेद्दूरस्थितत्वे निकटस्थितत्वे स्यात्तारतम्या
द्रविचंद्रसिद्धमध्याल्पकलोद्भवभूमिभा तः ४१ अथस्फुटां कुभामार्यरीत्या मदृष्ट्वा कृतारं गनाथस्य पुत्रेणासूक्ष्मा निजे साधभो माश्रये
या स्वबुद्ध्या ब्रवीम्यत्र तां तन्मुखेः तोषमस्मात् ४२ भूव्यासवर्गाद्रविबिंबभक्तात्फलोनपूर्वग्भूमिजविल्पनीये तद्घातपादस्य पदा
प्तहीनसूर्येंदुकर्णो भवतस्तदा तौ फलेन हीनं रविबिंबमिंदुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तं लब्धेन हीनं फलमत्र सूक्ष्मा भवेत्कुभाबिं
बतिति द्विमार्गे ४४ इति तत्वमतं सदस्ति यस्मात्तितिभात स्यमतेन तत्त्वेद्वमार्गे तद्दीदीतिरीतितः कुभाग्रशाशिमार्गादक्षपवसर्वे
दातः ४५ इदं नावरणांकुभाविधौ स्फुटुह्रांतत्वनितं कथं भवेच्च अथमूढप्रश्ने परात्मसिद्ध्या पाशाक्षिपातात्स्वयपवतस्यनान्यः ४६
यत्तत्कृतं भानयनं विभव्यमत्यादरेणार्थकृते स्फुटत्र सद्गोल देवविचारदक्षैः किं तद्विरोधेन ममास्ति लभ्यं इत्येंदुविंबग्रहणा
दिनेंद्रोः कर्णस्थले त्रोदितमार्यरीत्या यतस्तदरीत्यानयनं कुभायाः स्वल्पांतरात्तद्धितनोति सम्यक् ४७ यतांस्वल्पांतराकस्मात्क

त॰ त॰
वि॰
७८
78

एणि तत्कर्णो यद्दृग्गतो भवेत् तथा तद्गुणितं विंबार्द्धं चंद्रार्कयोः क्रमात् अथोपपत्तिः रविबिंबगोलकेंद्राद्दविकर्णान्तरे भूगोलकेंद्रे
तत्र ये रविकिरणा भूमिवरुद्धाः भूम्यग्रे न प्रभवंतीति तदभावाद्दृग्विषयो यः कार्ष्ण्यवन्नीलरूपवान् रथ्यदर्शनाद्ग्रावत्रिंसत्त्वको भूच्छा
याशब्देनोच्यते सा च छायैवं रविबिंबगोलाद्भूगोलस्याल्पपरिमाणत्वादिति बिंबगोलपृष्ठात्समंतात्त्रिःसृतानां किरणाधीनां भूगो
लपृष्ठस्पर्शेनागतानामग्रे ततः संबंधः स्यादेव तत्स्त्वात्र भूच्छायाग्रविंकं स्यात् रविकिरणैराच्छादितो भूगोलोऽस्तीति तत्स्पृष्टकिरणोद्
तसूचीत्वात्तस्वरूपं भूच्छायालेत्रमिदं तत्रासमंताद्यन्मार्गे भूपृष्ठस्पृष्टाः किरणास्तन्मार्गेण यद्भूमोपत्तन्भूत्यमंतत्तत्रसूत्रस्व तद्वृत्त
केंद्राद्भूच्छायाग्रापि कोवेधश्च किरणानामंतः किरणसंबंधाभावाद्वृत्तसूच्याग्राकारदीर्घा छायैवास्ति किरणाद्धीदृश्यसर्वत्र किरणसंबं
धात्र छायाचंद्रकक्षागोलोयः छायाविस्तारः स एव संचंद्रग्रहणार्थमुपयुक्तः तज्ज्ञानार्थं रविबिंबगोलकेंद्राद्भूगोलकेंद्रस्पृक् भूच्छायाग्रा
वधि कंदीर्घसूत्रं संविधेयं तन्मध्यसूत्रं तत्त्वार्कबिंबगोलभूगोलपृष्ठयोर्यत्रस्पृष्टं तत्र तयोः स्वस्वपृष्ठकेंद्रस्यात् तत्केंद्रात् स्वस्वगोल
पृष्ठे तद्गोलपरिधिचतुर्थांशेन चापरूपेण यद्वृत्तं तत्तत्स्वस्वपृष्ठार्द्धवृत्तं स्यात् अथ रविबिंबगोलपृष्ठार्द्धवृत्तमार्द्धं यद्गोलखंडं तद्भूच्छाया
सिद्ध्यर्थं वाधितमेव ततः किरणानां भूसंबंधाभावात् अथ पृष्ठार्द्धवृत्ते विचारः स यथा रविबिंबगोलकेंद्रात् पृष्ठार्द्धवृत्तप्रदेशपर्यंतं रविबिंब
गोलव्यासार्द्धमितं सूत्रं भुजरूपं ततः कोटिरूपं मध्यसूत्रं समानांतरालं यत्सूत्रं तत्तत्प्रदेशाद्वस्पृष्टं नान्यत्र यदि तदपि प्रकृतेन का
र्यलमं सर्वत्र समांतरितत्वेन तस्य मध्यसूत्रेण सहसंबंधाभावात् अथ यत्कोटिरूपं तदपि यद्रविबिंबगोलपृष्ठार्द्धवृत्ताद्भूगोलपृ
ष्ठार्द्धवृत्तस्पृक् कर्णरूपं सूत्रं मध्यसूत्रे स्पृशति तादृग्वास्तु पृष्ठार्द्धवृत्ताधः प्रदेशेन चापरूपेणावरोधात्त्र कथमपि स्यात् यदि तत्प्राचीनो किंव
दला हि धीयते तदपि विना गोलपृष्ठभेदेनोपपन्नमिति न स्वकार्यक्षमं तद्दीप्त्या किरणानामसंभवात् अतो रविबिंबगोलपृष्ठार्द्धवृत्तादपि
किरणानां भूसंबंधाभावात्ततोऽसंभावीति तच्छायाज्ञानं मूर्छ्छैः कल्पितं अथ रविबिंबगोलभूगोलपृष्ठार्द्धवृत्ताधः प्रदेशात्तद्गोलकेंद्रा
द्भुजरूपांतराग्रस्थिताद्यत्कोटिरूपं किरणसूत्रं मध्यसूत्रस्पर्शनार्हं तत्त्वयोगं स्यादेव यतो गोलेकेंद्राद्गोलपृष्ठप्रदेशपर्यंतमोलव्या

साद्धमितं भुजत्र्यंशकल्पनतो यद्दृग्ज्यासूत्रं कोटिरूपं तत्तु तद्गोलपृष्ठे तत्प्रदेशपर्यन्तस्पृष्टं नाम्नैवेति सुप्रसिद्धतरं अत्रोद्दीपःस्थितं तत्स्थ-
स्थानाद्दूरासन्नस्थित्याबोध्यं तदर्थमेकं तुसूत्रं दृष्टसूत्रसंज्ञं यथा रविबिंबगोलभूगोलपृष्ठयोः स्पृष्टसन्मध्यसूत्रं यत्र स्पृशति तत्स्थानात्
द्दिधायततसूत्रे रविबिंबगोलभूगोलपृष्ठयोर्यत्र स्पृष्टं तत्र क्रमेणारविभूसंज्ञे चिन्हे कार्ये अथ तत्र सूत्रं मध्यसूत्रं यत्र स्पृष्टं तत्र भूछाया-
ग्रचिन्हं रविबिंबगोले तद्गोलपृष्ठे केंद्राद्रविचिन्हं तदेणापत्ततं तद्विहृतं पृथं भूगोले भूहृतमपि तदेवं रविबिंबतारानिःसृताभूहृतमस्पृष्ट-
रविकिरणमध्यसूत्रं स्पृष्टं मिलिताः स्त पर्वभूछायास्वरूपसिद्ध्यर्थे नेतराः इति सिद्धं अत्र छायाप्रोत्पन्नस्ते त्रसंदर्शान्तरं रविबिंबगोलकेंद्रा-
रविचिन्हपर्यन्तं रविबिंबगोलव्यासार्द्धं भुजः मध्यसूत्रे रविबिंबगोलकेंद्राद्भूछायाग्रचिन्हपर्यन्तं दृग्हृत् कर्णः तद्वर्गान्तरपदरूपा रवि-
बिंबाद्भूछायाग्रचिन्हपर्यन्तं दृष्टसूत्रे दृग्हृत् कोटिरिति दृग्हृत् क्षेत्रं अथान्यानि तत्सजातीयानि क्षेत्राणि कुगर्भाद्वा चिन्हपर्यन्तं
भूव्यासार्द्धं भुजः मध्यसूत्रे कुगर्भभूभाग्रयोरन्तरं कर्णस्तद्वर्गान्तरपदं कुभाग्रदृष्टसूत्रावधि कोटिः एवं कुगर्भाद्भूचिन्हदृक्पर्यन्तं भू-
व्यासार्द्धं कर्णस्ततो मध्यसूत्रावधिभूस्पर्शसंज्ञकोकोटिर्मध्यसूत्रे तयोरन्तरं भुजः एवं भूस्पर्शभुजः भूहृतात् कुभाग्रावधि कुभाग्रदृष्ट-
सूत्रखंडं कर्णः मध्यसूत्रे तयोरन्तरं कोटिः एवं कुभाग्रात् दृग्गोलावधि कुभाग्रदृष्टसूत्रखंडं अन्त्यसंज्ञं तत्कर्णस्तत्र तद्दृग्गोलस्थितकुभा-
विस्तारखंडज्या भुजः मध्यसूत्रे तदन्तरं कोटिः एवमत्र सर्वानयनसिद्ध्यर्थं तत्सजातीयं प्रमाणक्षेत्रं उक्तदृग्हृज्जे नावनीव्यासार्द्धा-
न्तरं भुजः मध्यसूत्रे रविकर्णः कर्णस्तद्वर्गान्तरपदं भूकेंद्रात् भूदृष्टसूत्रप्रमाणान्तरालसूत्रं कोटिः अथ कुगर्भात् द्विजातीयमपि क्षेत्र-
मिदं भूकेंद्राद्भूव्यासार्द्धं भुजः चंद्रकर्णः कर्णस्तद्वर्गान्तरपदं भूदृष्टाच्च दृग्गोलावधि कुभाग्रदृष्टसूत्रखंडं मध्यसंज्ञं कोटिः इयं कुभाग्र-
दृष्टसूत्रे बिंबाध्यशेषमन्त्यसंज्ञं स्यात् अथ कुभानयनसिद्ध्यर्थमनुपातः कुभाग्रदृष्टसूत्रे कर्णे भूस्पर्शभुजस्तदान्त्यसंज्ञकर्णे क-
इति चंद्रगोलस्थकुभाविस्तरार्द्धस्य ज्या स्यात् एवं प्रमाणक्षेत्रानुपातेनापि प्रमाणक्षेत्रकर्णे प्रमाणभासा क्षेत्रे भुजस्तदान्त्यसंज्ञकर्णे को
भुज इति एवं सिद्धा योजनव्यासार्द्धा त्रिज्यागुणाच्चंद्रकर्णभक्तास्तत्फलचापं तद्विगुणं कलाद्यं दृग्गोले कुभाविस्तारः स्यात् एवं प्रमाणभ

न॰ त॰
वि॰
७४
79

जेप्रमाणकर्णस्तदा भूव्यासखंडमिते भुजे कर्ण इति कुभाग्रहेः चंद्रकुगर्भतः स्प॰ तच्चंद्रकलासन्नीत्य हरं वहिर्गतं एवं प्रमाणात् त्रैराशिकानुपातेन ततस्तज्जा
तीयदेत्रीयभुजकोटिकर्णानयनमतिसुगमं अत्र भास्कराचार्यैः द्रग्गोले कृदीयरकुमंभामध्यसूत्रात्तिर्यक् अत्र जुसूत्ररूपकुभाविस्तारेणानयनं कुर्वंति
तदानयनं तत्र दीर्घत्वात् स्थूलमिति वास्तवं चैवं भूगोले रविकिरणायन्मार्गाणां संलग्नानां मार्गाणां परिहतं भूहतं मितसकं प्राक् अथ कुगर्भभूभायांतर
हृहतकर्णो यथा कुगर्भभूहृतांतररूपव्यासार्धे हृहृहृजस्तथा चंद्रकस्मान हृहृतकर्ण इति तुल्ये चंद्रगोलल भूभाकेंद्रभूभाग्रांतररूपलघुकर्णे
स्थूलभूभामितो लघुभुजा कुभाग्रहृष्टसूत्रखंडकोटिः स्यात् एवं हृहृभुजे लघुहृहृभुजांतरे भुजः प्रश्नदकर्णः कुभाहृष्टसूत्रसमानांतरालसूत्रं को
टिः क्षेत्रमिदं प्रमाणक्षेत्रसजातीयामतिरविकर्णेरनावनीव्यासांतरार्धं भुजस्तदा चंद्रकर्णे किमिति लब्धं भूव्यासार्धे कुर्वंत तत्र प्राचीनोक्त
स्थूलभूभार्धसमं कुभाकेंद्रकुभाग्रांतररूपकोटेर्योभुजः स तु वास्तवभूभार्धरूपः स्थूलभूभार्धकोटेश्चायं कर्णरूपः संपूर्णभाकोटेस्तु सं
पूर्णभाकर्णः इति साजात्यात् प्रमाणक्षेत्रानुपातेन वास्तवभूभाज्ञानमप्यतिसुगमं तदेव मंदपरंपरयायुक्तियुक्तं क्षेत्रसंस्थां विहायान्य
थागोलार्धसूत्रैः संगतैः भूभानयनं कुर्वंति तदसत् तदीयैतादृशा वास्तवकिरणसंबंधरहितं चंद्रगोलस्थभूच्छायाविस्तारो प्रयुक्तक्षेत्रस्थित्य
भावात् अत्र सार्वभौमाश्रयेरंगनाथपुत्राः वस्तुतस्तु भूव्यासतुल्यार्कविंवव्यासेन भूगोले सूर्यविंवनेमिस्थकिरणयोर्भूव्यासतुल्यमंतरं तदा
स्वाभिमतार्कविंवव्यासेन भूगोले तयोः कियदंतरमिति व्यस्तानुपातेन किरणांतरं प्रसाध्य तदर्धं भूव्यासार्धयोर्वर्गांतरपदेन भूकेंद्रकिरणां
तरदेशेषु मध्ययोरंतररूपेण सूर्यचंद्रयोः स्पष्टयोजनकर्णक्रमेणायुतौ तौ भूभासाधनोपयुक्तौ कर्णौ स्तः आभ्यां भूव्याससाधनायन्न किरणां
तरे ज्ञातेन भूभानयनमुक्तप्रकारेणैव स्फुटं तत्त्वस्वरूपमित्याहुः पर्वांतकाले रवितः कुभंद्वयखंडांतररूपावितितयुतिः स्यात् चंद्रस्य विंवहित
तः शराग्रे याम्ये सौम्ये क्षितिकदंववृत्ते १ कुभेंद्वविंवांतरमत्रनैवसूचीयरं त्वसितहियामसौम्यं ततकेंद्रयोरंतरमेव वाणः स देवमध्यग्रहणा
स्यकाले २ कुभेंदुमानैक्यदलेन तुल्ये शरे तयोः स्पर्शहृत्प्रहोन मानैक्यखंडादिह यावदल्पो वाणास्तावत् स्थितिभांतरस्य ३ चंद्रस्य विंवत्रि
त्रिमानयोगदलप्रागेनं ग्रसनं वदंति पर्वांतिदंसत्वपियां सदेवयोगं नमानैक्यदलं च सिद्धं ४ चंद्रगोलज भाविंवस्पर्शग्रस्तविंवयोर्भवेत् विंवचा

धःस्थितायां चरस्य भायां यतो ध्रुवं अतोन्यथा युक्तियुतं वदामि कुभेंदुबिंबांतरमिंदुगोले यथेंदुबिंबीयसुगोलपृष्ठं भूभास्यपृष्ठं स्पृशतीह सम्यक् ६
शशांकस्य गोले कुभामानमल्पं ततोधःस्थितं चाधिकं स्यादेव अधःस्थितायां कुभायां पूर्वविधौ बिंबगोलस्य संस्पर्शनं स्यात् ततश्चंद्रगोलस्थि
तायां कुभायामिदं धीमता प्राग्विचार्यं स्वबुद्ध्या ७ अधो भूमिभास्पर्शने यत्कुभेंदोर्भवेद्धि बिंबगोलोस्य केंद्रांतरं हि शशांकस्य गोले तदेवास्ति
युक्तं तयोः स्पर्शमोक्षस्थितौ नान्यदत्र ८ अनंतस्तत्खगोलस्य मत्तले त्रयुक्ताग्रवीथ्यत्र मत्पंडितानां मुदे खार्थं विधेर्बिंबगोलस्य विस्तारखंडं
कुखंडेन युक्तं युतिः स्याद्यथात्र ९ खनिघ्नाविहीना विधोः कर्णवर्गात्पदं चाद्यसंज्ञं भवेदेवमन्यः कुभाबाहुनिघ्नश्च तत्कोटिभक्तः फलं त
द्विघ्नोथ्यं युतेर्यत्र शेषं १० कुभाकोटिनिघ्नं च तत्कर्णभक्तं युतं स्त्रिज्यकाद्यं विधोः कर्णभक्तं तदीयं तु चाद्यं भवेदिंदुगोलेंतरं स्पर्शमोक्ष
स्थिती स्तः कुभेंद्वोः ११ अथान्योन्यभूभाद्यस्य वर्गाद्विधुव्यासवर्गाच्चियुक्तात्पदं यत् ततश्चंद्रकर्णस्य खाम्न्यांशकेनाहताद्यश्च चाद्यं द्विनि
घ्नं युतं तत् १२ कुभाव्यासखंडेन तद्वांतरं स्यात्कुभेंद्वोश्च तत्स्पर्शमुक्त्योस्तु काले टकस्त्रत्वूपेति तिभास्य पृष्ठे संगच्छते तेन द्विवरं कुभेंद्वोः
यस्मात्कुभापृष्ठजसूत्रलग्ना मत्रेंदुपृष्टे बिंबवजनेभिरस्ति तदन्यत्रापि संयोजनं स्वल्पांतरवशात् बुधैः अस्प्रवीनयनं तस्याः पृष्ठासल्लेत्र रीतिः
प्रयासं ततोप्यत्र कृते नरेणतत्सर्वत्र योगं न हितत्वतोतः १४ मानैक्यखंडं स्पृगमं तत्सूक्ष्मं तावेवसर्वत्र कृतं तदाद्यैः कृतं यदत्रास्ति चिरंतनाद्यैः स्व
ल्पांतरात्तत्र वहारसिद्धेर् १५ यत्तत्वबुध्यात्र कृतं नवीनैरकृते स्तनमतं ममास्ति अत्रोपपत्तिः कुगर्भभूभाग्रयामध्यसूत्रं चंद्रगोले यत्र लग्नं
तत्र भूभाकेंद्रं स्पर्शमोक्षे च ततश्चंद्रबिंबगोलकेंद्रमपि स्वगोलेंतरितं ततः केंद्रयोः सकंत्रिज्याहृतं तत्रस्थितिकर्णाहत्तसंस्तं तद्वृतेन तत्कें
द्रांतरं तु स्थितिकर्णसंस्तं स्थितिसिद्धेर्योयोग्यमिति तत्साधनोपायः स्यथा स्पर्शमुक्तौ च चंद्रगोलस्य भूभाल्पतयातदधःस्थितायि
कभूभापृष्ठे विधुबिंबगोलस्पर्शः तत्र भूभापृष्ठाद्दूर्ध्वाधःस्थितात् कोटिरूपात् स्पर्शचिह्नात्तिर्यग्भुजरूपे द्व्यासार्धांतरेण चंद्रबिंबगोल
केंद्रं चंद्रगोलेस्ति एवं कुभापृष्ठसूत्रं कुपृष्ठे यत्र लग्नं तत्तच्छभूव्यासांतरेण भुजरूपेण चंद्रकेंद्रान्यदिशि भूकेंद्रमप्यस्ति कोटिरूपाद्भूभापृ
ष्ठात् भूगोलपृष्ठचंद्रबिंबगोलपृष्ठयोः स्पृष्टभूभापृष्ठखंडं यदस्ति तत्खंडभूव्यासदलैक्यरूपभुजे चंद्रकर्णरूपे कोटिरूपं स्यात् तच्चोक्तकु

त॰ त्व॰ वि॰ ८० ४०

भानयनं क्षेत्राद्वितीयं अथान्तरूपकोटौ मध्यसूत्रखंडरूपकर्णयोर्भुजस्तद्रहितं तु भूव्यासैकादलकर्णाग्रकल्प्या या कोटिः सैवेंदुगोलस्य कुभें
दुबिंबगोलकेंद्रयोरंतरज्याः प्रोक्तकुभानयनोपयुक्तत्र्यस्रसजातीयमिदं क्षेत्रद्वयमिति तदनुपातेनात्रानयनं क्रमगमसिमित्युपपन्नं पूर्वप्रका
रोक्तं एवं भूव्यासार्द्धभुजे चंद्रकर्णरूपकर्णे या कोटिः सात्र चंद्रगोलांतर्गतभूभापृष्ठखंडरूपा अथ साप्यूर्ध्वानीतीति कुभापृष्ठखंडं विशोध्य शे
षं तद्रूपां कोटिं प्रकल्प्य चंद्रव्यासखंडरूपे भुजे यः कर्णस्तत्साधनाचार्यं कार्यं तत्र कुभापृष्ठसूत्रचंद्रबिंबगोलकेंद्रयोरंतरमिंदुगोले स्यात् कु
भामध्यसूत्रयोश्चंद्रगोलेंतरं तद्भूभार्द्धमिति तयोर्योगं कुभेंद्वोरंतरं चंद्रगोले स्यादित्युपपन्नं द्वितीयप्रकारोक्तं यद्यत्र कुभापृष्ठसूत्रेत॰
दृष्टिसूत्रं स्यात्तर्हि तदंतरं कुभेंद्वोर्युक्तं चंद्रदृग्बिंबनेमौ कुभापृष्ठस्पर्शात् अन्यथा तु स्थूलमित्युपपन्नं सर्वं अथानयनस्पर्शविमुक्तिकाले
कुभेंदुबिंबांतरमिंदुगोले तेयंवृत्ते स्तत्स्थितिकर्णसंज्ञं तत्समक्रहतं स्थितिकर्णवृत्तं पदं हि गणाः स्थितिकर्णजीवावर्गांतराद्वा त्रिगुणेन नि-
घ्नभक्तं चतद्वाणजकोटिमौर्वीतत्र च चापं स्थितिखंडलिप्ताः यद्वा शरज्या त्रिगुणेन निघ्नी विभाजिता सा स्थितिकर्णमौर्व्या फलस्य चापं प
रसंज्ञकं स्याद् अथेषुकोटिज्यकया विभक्ता परस्य कोटिज्यकया विनिघ्नी स्थितिप्रसिद्ध्यै श्रवणस्य जीवा तच्चापलिप्ता स्थितिखंडकं स्याद् अथा-
न्यथावानयनं स्थितेश्च स्थितिकर्णस्य कोटिज्या शरकोटिज्यया हृता त्रिज्याघ्नी फलचापं यत् कोटेर्लिप्तिका स्थितिः चंद्रार्कगतिभेदेन भक्ताः
षष्टिगुणाश्चताः स्थितिलिप्ताः फलं तत्स्याद् यथार्थं स्थितिखंडकं अत्रोपपत्तिः चंद्रगोलोपरि कुभेंदुबिंबकेंद्रयोः स्पृष्टं त्रिज्यावृत्तं स्थिति-
कर्णवृत्तं तत् क्रांतिवृत्तं कल्प्य चंद्रकक्षावृत्तं विषुवन्मंडलं चंद्रबिंबगोलकेंद्रस्य कदंबवृत्तं ध्रुवद्वयसक्तचलवृत्तं कदंबयोर्ध्रुवत्वेन क
ल्पनात् शरोत्र क्रांतिः स्थितिकर्णो हि भुजाः क्षेत्रकलाः तत्रोदयमानमेव कक्षावृत्तस्य कलाः स्थितिखंडलिप्ताः स्थितिरिति स्पष्टस्पर्शमोक्ष
प्राग्बाहुः स्थितिरिति कर्णाश्रितिस्तयोर्वर्गांतरपदं कोटिरित्यं हि वक्ष्यभिः किल यत्क्रमज्यास्तु करीर्यैव पूर्वैर्ग्रस्तग्रहणात् स्थितेः बावश्यारप्रसि
द्धेश्च स्वल्पांतरत्वात् कृत यत्तुल्यहतत्र्यस्रसिद्धमुक्तमिदं हि पूर्वैः किल चापजात्यं न तत्कथंचिदत्र सत्रजात्यमतोत्र सिद्धिर्न तदुक्त
रीत्या तच्चापजातादिगुणैर्गणोत्यसूत्रेकृतं च यत्तन्न हि जात्यमस्ति तथैव तच्चापजपूर्णजीवोद्भवं न हि स्यात्तदपीह जात्यं प्रत्यंतत

स्ते त्रिभुजस्वरूपे ह्यतो यथा चापगुणोत्क्रमपूर्णाः अयोदिनात् स्थूलतां अवकं यस्मादेवं भोमेकथितं न सन्तत् सर्वत्र चापोद्भवपूर्णजीवाकरणं तथा
चापभवार्द्धजीवा भुजस्य तत्रोत्क्रमसिंजिनी हृत्कोटिस्तदित्थं भवती हृजातं एवं हि जात्यद्वितयं त्रिभज्याहृते तत्योर्यं भवतश्च चापे स्वल्पाधिक
त्वाद्भुजकर्णसंज्ञस्तस्माद् अथ संपूर्णगुणोत्पत्त्योर्वियोगमूलं किल पूर्णजीवास्तत्रं हि कोटेः अवणोत्र कल्पः त
त्रापजातार्द्धगुणोत्पत्त्योर्भेदात्पदं चार्द्धगुणोत्र वाहुः तदुत्क्रमज्याकृतिभेदमूलं तदंतरे कोटिरितिरितीयं जातं भवेत्तत्र चापमेकं तदर्थपूर-
णोत्पत्त्योः सदास्ति तदल्पचापोद्भवकोटिजीवाहते भवेत्त्रिगुणोत्थहृते अनेनानुपातादिकस्तादिहिताद्विभज्याहृते तच्चापार्थमिद्धास्ति
तज्ज्या स्थितेश्च चापीकरणात् प्रसिद्धौ कथं च तत्पूर्णगुणोद्भवं सत् अर्द्धांज्यकोत्थं तन सत्त्रदित्थं तदुक्तमार्यैः सकलं विचिंत्य ये जा
त्यग्रमतो निजेषु जस्य पूर्णज्यपरत्रिज्ययाकृत्वा ततः स्थितिजज्यकां पुनरतो वार्थश्च मासदतां कृत्वा गौरवतोपवर्तनमनुद्धैव ह्ये
वविततं स्थित्यर्थस्तदसदतोनकलिकाकन्तोद्भवास्तास्त्रपि कुभेदोरंतरनैव पूर्णिमांतेन ततो भवेत् प्राक्पश्चात्स्पर्शमुक्तोस्तदिवा स्थि
तिलिप्तिकाः स्वबाणस्थितिकर्णाभ्यां स्थितिः स्यात्स्पर्शमोक्षयोः पूर्वमत्र तदज्ञानात् पूर्णिमांतोद्भवं पुरा ज्ञात्वा तद्दर्शनात्साध्याव स
कृद्विपिनास्फुटौ तथा ततः स्थितिखंडे वा साध्ये स्पष्टेषुभिः किल सदैव पूर्णिमांते च वियोगे मध्यग्रहो भवेत् ग्रहस्य सर्वकालः स्याद्दिवं स
र्शमोक्षयोः यत्र स्नानाजपाद्धोमाद्दानात्स्वेष्टस्य भक्तितः भूमिस्थितो नरः शीघ्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते ज्योतिःप्रभावतो दृष्टेः अभिधानाद्यथाक्त
नात् विवादयत्यल्पकं बिंबं सदा पश्यति मानवः तत्रतीत्यातयार्कस्य कलाषड्गोनितं हितत् वियोगोस्पतयास्पाद्दर्यवलिप्तोनितं च ततः इद
मप्युदितं मध्योदये चंद्रवदर्कवेः विथोलिप्ताश्च तत्कोणात्तथातीद्रियबुद्धिभिः मध्योदयांतरं निघ्नं प्राक्स्पर्शः खांकपात्कलैः उदये संयुतं तत
तस्मादिष्टकालोद्भवं किल बिंबयोरंतरं स्त्येयं तद्विचाहृच्छन्न दृष्टयोः तदर्द्धप्रमिते ग्रासे तद्दृष्टस्य कथं च न नग्रस्तदृष्टमत्रास्ति नादेश्यग्रह
णं हि तत् तद्वेदर्शनयोग्यं हि फलार्थमुदितं यतः तदर्द्धलिप्ताग्रगाते ष्टकालयुतोनितौ स्पर्शविमुक्तकालौ दृग्गोचरौ तौ भवतः स्व
बुद्ध्या नवीनवर्याः प्रवदंति चैवं गोलानुक्तस्याप्युक्तं दृश्यं बिंबमध्यो दृष्टेः स्यात्त्रोस्ति हृदेतदंतः लंबं नाल्पाधिकं नेमि हृत्तं मस्यात्तल्पज्योतिषां

त॰वि॰ दृक्प्रघातात् कुतस्तत्प्रतिपातेन केचिदाहुरिहांतरं तदसत्फलकिस्फूत्यत्वात् कथंचेत्कृष्णत्वं तर्हितत् यथा यथा ग्राह्यबिंबमुदयात्तन्नतंभ
वेत् तथा तथोन्नतं स्वीयं दृश्यते तेन ननत्वमते तत्रभागानुपातः स्यादुचितश्चंद्रशृंगोन्नतवत् अन्यथा चंद्रशृंगोन्नत्यां चतदीत्यानकथंकृतं बिंबव
८१ मध्योदयभेदसिद्धये स्वीकृतं दृष्टाभिघातनतोस्ति ज्योतिर्विदस्तोयिग्रुनस्यजंतिस्खलितं यत्तदतीवचित्रं अथेंदर्कग्रहे वर्णोस्तु येसिद्धांतरी
तितः अमात्यांस्यात्तचांन्यैर्यैः स्वीकृतः कल्पनावशात् कुभोर्ध्वसंस्थार्ककरांतरस्थं समुज्ज्वलं किंचिदिहांबुबिंबं विधोस्तदर्कोत्थकरप्रका
शैः पिशांगवर्णोस्तकलग्रहेतः अन्येकुगर्भदृष्टाभ्यांभेदायेगणितस्यते तौ तौ काः कादित्यमोत्राथ किंचिद्देचित्रमुच्यते भूस्थाग्रहांतः
किलत्वंप्रजातोन्यालोकबिंबान्यवलोकयंति सदातिरश्चगगनेदिवार्कौ हिथोनिशायामितिस्कुप्तसिद्धं रविग्रहे केंद्रसनस्पर्शीत्याटूर्वी
कृतौ तान्यपि बिंबितानि इत्यंनचेष्टाग्रहणोक्रमेणाभिन्नेककतावर्णोस्थितेहि ग्रहेत्वंबुबिंबस्यसंदर्शनंस्यात्तदर्धार्ककरप्रिमप्रकाशे
तमोतः विनालोकसंबंधमसत्त्वेबिंबंततकथं दर्शनं चान्यथा नाकिंकाणां करायोगतोवास्तवाम्लानरूपमभावास्वनेत्राभिघातस्य
दृष्टुं कुभाच्छादितं पूर्वसद्रूपमिंदोर्यथास्यात्तथातच्चभिदृश्यते तः अनुज्ज्वलत्सूर्यकरप्रस्तुदृष्टदेशान दृश्योजलजं कथंचित् दृश्यो
तपवग्रहणोरवींद्रोर्दृष्टप्रभावात् स्फुदशैंद्रेयः इति श्री कमलाकरविरचिते सिद्धांततत्त्वविवेके चंद्रग्रहणाधिकारः ॥८॥
अथैकस्यत्वावयवस्थितस्य रवेरधःशीतकरोस्ति दर्शे ततोघ्यधो भूमिगतस्य तेन नष्टांशरविं प्रपश्यतीने वसोत्र तदिघ्नाच्छादितमर्कबिं
वं संदृश्यते अस्तमिवास्तलोकैः किंचेंदुबिंबस्य रविग्रहेयाच्छायापृथिव्यांपतितास्ति दृष्टा ततसंमुखेंदुस्थितदृग्वशास्त्रबुधैः मक
त्यांग्रहणां पृथिव्याः व्यस्यास्ततः शीतलभानुवत्स्याचंद्रमभेदविवर्णांततत्र यद्गहिचंद्रग्रहणस्यकाले भूभेदसंबंधगदृग्वशात्र र
विग्रहोत्रावरणांकुबिंबेमार्थेविचार्यवहूधान्यदेवं अथात्रभाषावयवेन तुल्यो यत्कालिको सूर्यविधुस्फुटौस्तः अमांतसंज्ञोस्ति
सयवतेनौरर्कग्रहार्थप्रथमप्रसाध्यः ज्ञानांतस्यार्केंदुजनत्यानिरुक्तं तौतुत्तेयोतस्यविज्ञाननतोतः दर्शांतोसौचासकृत्स्त्वारीत्याहि
होतेयोबुद्धिमद्भिर्ग्रहस्तैः तात्कालिकस्पष्टतरेभवींदू प्राप्तांकपातत्रिभहीनलग्नं त्रिभघ्नरीत्यास्यततोत्रतांशोतेयातुल्यमं

उलगोलतुयोऽस्तः दृश्येयतदृग्गतिसंज्ञकोऽयं चन्द्रथाद्वदोः किल योजनाद्यौ नतोन्नतांशाविह पूर्ववरीत्या ततस्फुटकर्णसूत्रमितीकृष्टात् न
थास्फुटाद्यश्रवणौ समाख्याविन्यादि सर्वं प्रथमं विदित्वा विलंबनं नारकमर्कपर्वसंसाधनं सद्गणकेन कार्यं कुगर्भकेसूत्रेरविसंस्थिपयते
वियुक्तहृतानामसमांतेनदानीं नरो जनकसूत्रेकुपृष्ठे त्रयः स्यात्तयोरंतरं लंबनं तन्निरुक्तं श्रीभास्कराचार्यवरैर्वयेंद्रशिरोमणौ त्वेनम
हत्प्रसिद्धैः यद्धात्मदृहन्नयनानुसारं विलंबनं स्वीयकृतौ कृतं तैः यथार्थवक्तुग्रहणासमर्थैर्योचे रितालंबनकल्पनाद्यैः सा
साल्वत्रलोकव्यवहारसिद्धै तेयाययथार्थानुभवेन योग्या अतोऽधुनालंबनसिद्धिचारं स्पष्टं प्रकर्तुं हि समुद्यतोऽस्मि पूर्वं हि पूर्वैर्विहितं
ब्रवीमि स्थूलं हि लोकव्यवहारसिद्धैः गत्यंतरस्पतिथ्यंशाः परलंबनलिप्तिकाः गतियोजनतिथ्यंशाः कुटलस्पयतोमितिः परलं
बनलिप्ताश्चीत्रिज्यामारविदृग्ज्यका दृग्लंबनकलास्तास्तु रेवं दृक्क्षेपतोनतिः किंचित्सूर्यग्रहणोभजेत्तु कोदिश्रमूव्यासदलं च
कर्णः तद्वर्गयोगस्य पदं कुपृष्ठाद्रव्यंतरे तेनमिदं तथान्यत् इंदर्ककर्णौ त्रिगुणो भुजो वा तदग्रतः पृष्ठजसूत्रमध्ये कोटिस्तु तू पापरलं
बनस्य ज्यायोजनैः स्वश्रवणांतरे स्यात् तद्धानमाद्यो कुभुजाश्च कोटिर्त्रैराशिकाज्ज्ञाततदन्यकोटौ स्यात्तज्ज्यकायाश्च कलीकृता
याश्चापं चगर्भे दितिजस्थितेर्के पंरस्य दृग्लंबनमित्यमाहुस्तन्नैव युक्तं विहितं नितांतं अदर्शनादत्र रवेस्तदुक्तस्य दृग्लंबनतोत्र
स्फुटत्वसिद्धैः यतो भूमिपृष्ठाच्च तदेवतो यत्र रवेः संमुखे दृग्भवं तत्र सूक्तं असत्त्वस्वीकृताविष्युक्तान्यकोटिर्नतालंबनस्यज्या
कालेन सिद्धा यो हि मध्ये प्रोरथिमंडलस्य स्थितः कुगर्भे दितिजेकथं वित् न दृश्यते पृष्ठगदृष्टिविद्भिर्वशात्तस्य पृष्ठोर्ध्वगतस्य
दृश्यः संदर्शनादेव कृतं दृग्गुस्य योगं न चादर्शनतश्च तस्य कुगर्भभूजे पि गतस्य भानोस्तं दर्शनं विवमतत्वतोऽस्ति पृष्ठेऽतते
नोदितहृषणां नतत्रेति केचित्प्रवदंति तत्र कुगर्भसत्कार्कजविंवदेशाद्धि भिन्नतद्देशजदर्शनाच्च गर्भभूजस्थितादर्कोऽपि सूत्रेण
भपृष्ठगे तदंतरं वियोगालेतन्मतेलंबनं यतः अत्र तज्ज्यान्वयः स्यात्सिमातर्ध्वगतायतः प्रत्यत्ततत्स्य दृल्गाच कथं मूढे विज्ञादता
॥ दालंबनं तत्परमं च टीका च तर्षं क्रांतं मयानुपतनादिति गर्भवृद्धः यातैन्वेवेति निपुणां गणितं स्वगोलेन स्यात्रं तत्र करणा॥

न॰व॰
वि॰
८२

८२

वसनं हृष्येव यद्भूमिष्ठदृक्क्षितिजस्थिते र्के दृग्गर्भसूत्रांतरमिते गोले ततः कुगर्भक्षितिजार्कस्थितनतसूत्रयोरंतरमल्पकं हि तदल्पत्वैः

परमं प्रकल्प्य ततो नुपातात् स्फुटमिष्टकाले नतसूत्रांतरयोरल्पतरं हि तस्माद्दृष्टचिह्नेतरत्तत्करीत्या स्फुटं च तत्स्फुटनतं हि दृष्टितल्पे

तद्दृष्टे स्फुटं तदल्पं प्रत्यल्पमिद्धेतत्पिके कथं तत्र मध्यस्य बुध्या स्फुटयितुं या विचार्य इत्यल्पे परमं त्यक्ता तद्भूर्भे स्वीकृतं तत्त्वयेः ततो नुपा

तताग्रेष्टकालजं तत्तत्स्फुटं तद्दृक्केंद्रं तत्तदा स्वल्पं दृष्टजा द्भूगर्भलंबनं गर्भदृष्टजन्मनात्या भांशा ... वासनाः कर्णो दृक्सूत्रकेभानोः

कर्णो.... गर्भजे दृष्टजे कर्णाकोटी स्ततः कुखंडं तत्तयोर्भुजः कोटिकर्णान्तयोस्तत्र युतिः स्याद्यथायथा भगोलभुजकोटे

श्चाप्टष्टक्षितिभुजेकयोः युतिः कुकेंद्रजातं तदल्पात्पयोः संयुतिर्भवति कार्या समीकृतायां च दृक्किजे दितिदृष्टगे गर्भजं दृष्टवा

स्फुटमित्थं प्रत्यक्षतः स्फुटं दृग्गर्भसूत्रयोर्मध्ये तज्ज्यावृद्धद्यदर्शनं अत्रैव तेषेत्र जसतत्प्रकारे दृग्लंबनस्य नियतं यदिष्टं कुदृष्ट

क्षितिजवशाद्योग्यं विचारणा नेहमपि स्पष्टत्वं दोःकोटियोगश्च भवेद्वितीत्वसो यो बलं वस्तृतथा कुखंडे लंबेदृक्कर्णान्तरयो

गयातात्पदेन हीनं तदूर्ध्वं तत्कुखंडं तत्कोटिनिघ्नं त्रिभवेन्नभक्तं फलीकृतं तद्यापमतः प्रत्यक्षं दृग्लंबनं तत् दिति गर्भसूत्रे तत्स्फी

कृतदेवत्रतयवनोक्तं सदोदयास्तदितिजदियस्तादयो.. दृक्सूत्रवशात्स्फुटं तत्यत् नलोपयुक्तं ग्रहणाग्रजातं तथापि योक्तदितिजे

..देशे दृष्टग्रहस्तान मिहास्तितत्स्यार्थीनं यतः स्यात्तदतोऽस्तियुक्तं ग्रस्तादयास्तेत्वतयवष्टवैनैस्वी

कृतं तस्य फलं कुजाप्यः ॥ अथवास्तवस्फुटं लंबनस्वरूपं तदानयनं चोच्यते ॥ नेयं स्वकलास्थि

तखेटचिह्नं भित्वा चक्रावपि सूत्रमेकं कुगर्भतस्तत्र भचक्रदेशात्तत्खेटचिह्नस्य च भांशकः स्या

त् तत्सूत्रगा यष्टपतिभांशगां तं खेटं हभूष्टगतो न तत्र पश्यंति... स्वीयदृग्गुत्यसूत्रे नान्यत्र

तस्मान्नरदृष्टिचिह्नात् नेयं भगोलावपि सूत्रमस्यद्धितास्वकलास्थितखेटचिह्नं तत्सूत्रसं

सक्तभगोलदेशोद्दशास्तदा पश्यति खेचरेंद्रं स्वीयं भचक्रस्थितभांशसंस्थां दृगीकृतालंबितयव

सोऽत्र दृश्यो हि दृग्वृत्तगतो यतोऽस्मात् सिद्धं भगोलास्थितद्रष्टृदृष्टितो दृग्गर्भसूत्रान्तरं तच्छ्रसमस्य ग्रहस्य दृग्लम्बनं तस्य खगस्य तद्धि यद्वा भचक्र
स्थितखेटभांशो यं कुगर्भाद्दृक्सूत्रमेकं तथा द्वितीयं किल दृष्टिचिह्नाग्रहस्य गोले विवरं तयोर्यत् दृग्मण्डले दृष्टिविलम्बनं तत्स्या
त्स्वीयकक्षास्थितखेचरस्य यद्गर्भयोगे प्रथमं दृग्ज्यस्य विलम्बनं तत् तत्कलिकान्तरेण खगाः स्वभांशात्पुरतोऽस्ति तत्र सदैव तस्मात्तत
भागका ये तेस्वाद्यदृग्लम्बनकेन युक्तास्तत्कालजाः खेटनतांशकाः स्युः नैव द्वितीयस्य विलम्बनान्ते नयोगसिद्ध्यर्थमिहेति केचित्
इत्थं ग्रहास्तोदययन्नतोऽधिकं दृष्टिसमे परं स्यात् यन्नन्तरं तत्त्वपचीयमानं स्वमध्यसंस्थे खचरे त्वभावः यथा यथा दूरतरो ग्रहः स्यात्तथा
तथा लम्बनमल्पनं हि यथा यथासन्नितः कुगर्भात्तथा स्यादधिकं किलेदं एवं रविग्रहे कौ च द्विधा चन्द्रस्य लम्बनं तत्तु लम्बनयोरन्तरं
किल वदन्ति दृग्युतौ न तस्माद्दाद्ययोरेव नान्ययोः गर्भयोगे भवीं द्वाभ्यां नाद्ययोर्न द्वितीययोः ये चन्द्रतश्चोर्ध्वमतः खे तथार्कोदयोऽमु
खे गर्भजटान्तसूत्रे क्रमात्तयोरन्तरवीन्द्रगोले यत्तोऽन्तरं स्यात् प्रथमान्यसंज्ञम् दृष्टिमण्डलसंस्थानाद् दृग्लम्बनमुदाहृतं एवं त्रि
भोनलानान्तदेव नतिसंज्ञकं एकावयवगोदर्शी चन्द्रार्कौ गर्भसूत्रगौ यद्दृष्टिसूत्रे दृश्यौ ते रविर्दृष्टो नतद्रुतः हिमांशुः सचद्र
सूत्रादधयव विलम्बितः यतस्तत्रास्ति दृक्सूत्राद्गर्भसूत्रमधः स्थितं कर्णान्तरेऽल्पे तु विलम्बनं स्यादल्पं तथा चाभ्यधिकेऽधिकं
स्यात् आद्यैः स्वतन्त्रैस्तु तदेकरूपं विलम्बनं संविहितं सुखावार्थं अथोदयास्तकाले स्ति लम्बनं तद्दशाम्यहं भूव्यासदललब्धौ न चन्द्रा
र्कयोः क्षितिजे स्थिती तन्मूलयोर्यद्विवरं भूव्यासदलसंगुणं रविकर्णहृतं तच्च त्रिज्याघ्नं चन्द्रकर्णहृत् लम्बनं स्यात् तत्स्वार्पस्वोद्ध
मासकुजस्थिते अर्कस्य मण्डले प्रोक्तं दृग्वृत्तोदग्विलम्बनं त्रिज्याकुखण्डेन गुणं पृथक्कथा चन्द्रार्कयोर्योजनकर्णभक्ता तत्रा
पयोरन्तरसंमितं वा दृग्लम्बनं स्यादर्कसमं तु मासे एवं हि नतत्र खगस्य कृतिभांशाज्ञेऽदये लम्बनकं खगस्य कुगर्भभूजे ग्रह
भोगचिह्ने तदेव सत्यं परमं सदैव मुनीश्वरेणास्वकृतौ निरुक्तं वचो हि तत्तत्स्वीकृतवासनां च कुगर्भदृष्टिस्थितिजो यस्सू
त्रे भूव्यासखण्डेन समान्तरेण कृते भगोलावधिके तयोश्च यत्स्वस्वगोले विवरं भवेत्तत् कुपृष्ठसूत्रस्य पनुः कलाद्यं भवेत्

त॰ त्व॰
वि॰
८६
43

चराणां प्रवदंति तज्ज्ञाः यत्पृष्ठजं गर्भकुजास्थितस्य सूत्रं च तत्पृष्ठकुजोत्थसूत्रे तयोः कलाद्यं विवरं भगोले ग्रहस्य गोलेपि समं विदित्वा ग्र-
हर्क्षकुजन्मजचापभेदात् सूत्रद्वयोपपत्तिर्ग्रहलंबनस्य तत्रत्यदृग्गर्भजसूत्रमध्ये स्याद्भूगर्भभूजास्थितखेटभांशे इति तत्र यतोत्र पृष्ठसूत्रांत-
रस्थायं न भवेद्धि सर्वगोले दितिगर्भजसूत्रयोश्च ततस्यादिति विशेषः स्वधियादराद्विलोक्यं एवमिष्टसमये पिरवींदोर्मध्यसंस्थितविलं-
बनसिद्ध्यै स्वस्वभांतरवशाल्लघुशिभाल्वोः स्वस्वगोलभवलंबनयोर्हि अंतरं निजकृतौ कृतमत्र स्वीयबुद्धिवशतोन्यविशेषात् रंगनाथ-
तनयेन सदैव तत्र सम्यगिति गोलविदोस्त्वं यत्वमांतनतासिद्धमितं ह्यो लंबनांतरविलंबनमुक्तं अर्कलंबनविहीनतनांशैः स्यात् स्थि-
तेदिनमणेर्हियतस्तत् यच्च दृग्युतिभवं तदयीह्यासन्नकालजनितं प्रकृतेन तेन चान्यभवलंबनयुक्तिः स्वीकृता निजकृतौ
किलयस्मात् सदैव दृकसूत्रयुगाविनं ह्यः स्यादंतरं स्पष्टविलंबनं हि नायांतितनतत्कृतमार्वभोमरीत्यैव मार्यैर्वेदथा विधियं
चंद्रार्कयोर्लंबनयोर्विभेदे यल्लंबनं तन्नहि चंद्रगोले ततकालजानार्कग्रगर्भदृग्जसूत्रांतरेनत्तदसच्च तत्र आद्यलंबनभेदेन दृ-
ग्गोगे लंबनं यथा तच्चमात्राशिनं तेन चान्यल्लंबनभेदतः गोलतत्वमवुध्येव ग्रंथवंधनतत्पराः विहत्तदसिते चैवमा सुवंत्युपहास्य-
तां इयं च तल्लंबनकं मयोक्तं तत्सर्वदा चिन्हवशेन तत्वं संदर्शनात्तत्तेत्रतत्तुल्ययुतेर्विनात्र तत्तकुतिजांतयोस्यं उक्तमास्तकुजोद्भू-
तमिदं यदृष्टिहृज्ज्याद्यं ततोधिकं कुपृष्ठे स्यात् हक्क्षेपत्वाधिकं परं कुपृष्ठभूजाद्दुदयाल्लभूजे भिन्नं त्रिदं स्याच्च तयोरभेदे स्वार्कोदयात्तद्ध्रु-
वलंवनं यत्तदेव वेद्यं परमं कुपृष्ठे पदृष्टिचिन्हंतितिपृष्ठचिन्हाद्ध्वं तन्मात्रयुतं कुखंडं भूव्यासखंडं परिकल्प्यतस्मात्स्वार्को-
दयास्तेचितलंबनो तया कृतं च यत्तत्परमं निरुक्तं दृक्क्षेपवृत्तस्थिततीव्राभानो यतः स्याततः प्राक्परतः सदैव ह्यलंबनस्याप-
चयोस्ति नूनं भूव्यासखंडेन युतार्कगोकर्णाद्यातानांत्यदं स्यादिहकोटिसंज्ञं भूव्यासखंडं रविकर्णनिघ्नं कोट्याहृतं दृष्टिसमुन्न-
तिः स्यात् कुगर्भतस्तत्र दलीकृतं भव्यासं विशोध्याववनिपृष्ठदेशात् स्यात् दृष्टिचिन्हं त्वथ तत्स्थदृश्याद्दृष्टानि शंघयुतिर्गर्भभू-
जे दृष्टो हि गोर्कोदयमत्र यस्मादस्तोदयाद्यं हि कुगर्भभूजं अत्रान्यदिकचिन्हवशात्स्वपृष्ठाद्ध्वं तत्सूर्योदयदर्शनं न विंवस्य

त्रमध्ये देशो हि गर्भ इति तिजसंस्थितः यः स एव मध्यस्थानां पृष्ठे यस्तत्र विचलनाः यत्रोदयास्तमं गर्भ इति तिजं तत्र लंबनं उक्तोदयास्तभ्र
जोन्नयासाध्यं नान्यप्रकारं स्थूलमाद्योदितं सूक्ष्मा सूक्ष्मं यत् तेन तत्र संभवं न चोदयास्तयोः श्लोक मिष्टकाले यथोच्यते इति विस्तृते
खंड चंद्रकर्णो त्रिभुजेयत्र भुजौ महीनतत्र शशिदृष्टिजसूत्रमत्र लंबः इति खंडे चदृग्ज्यदत्र चापं अथ लंबकसूर्यकर्णवर्गांत
रमूलं च भवेतीयखंडं कृतखंडकयोर्वियोगानिघ्नो रविकर्णेन विभाजितो त्र लंबः शशिकर्णाहतस्त्रिभज्ययाप्तः फलचापं कि
ल लंबनं दृग्गुणं प्रथमानयनानुसारमेतत्कृतमिष्टोममये द्वितीयतो न्यत् इति विस्तृते खंड सूर्यकर्णो त्रिभुजे यत्र भुजौ
महीसूतत्र रविदृष्टिजसूत्रमत्र लंबः इति खंडे च दृग्ज्यदत्र चापं ॥ अथ लंबकचंद्रकर्णवर्गांतरमूलं च भवेद्द्वितीय
खंडमूकृतखंडकयोर्वियोगनिघ्नो रविकर्णेन विभाजितो त्र लंबः शशिकर्णाहतस्त्रिभज्ययाप्तः फलचापं किल लंबनं
दृग्गुणं प्रथमानयनाद्विभिन्नमेतद्द्विहितं चानयनात् कृतं द्वितीयात् इत्थमर्केंदुदृक्सूत्रकर्णान्वयतः कृतं यस्य
द्वयंतत्र सेयमाद्यास्यसंज्ञया एवमिंदुनतांशोपि साध्यमाद्यं विलंबनं द्वितीयं लंबनं त्वर्कनतांशैः साध्यमत्र वै अर्कगोलेभ
वेदाद्यं चंद्रगोले द्वितीयकं अंशांते दृष्टिसूत्रांतर्गर्भसूत्रांतरेपुनो विचित्रदृक्क्षितिकृद्वशाद् विचित्रं दृग्लंबनस्यानयनं त्वसाध्यं
अतोत्र सर्वैः इति दृष्टसत्कदृक्क्षिकृतः सर्वमिदं निरुक्तं यदंतरं सूक्ष्ममपियामसाध्यं साध्यं च यत्स्थूलनतं द्वयंततत् नैवेति चित्ताः
कथं तिते षां दोषोत्र नैवेति सुधीभिरूह्यं एवं हि सूक्ष्मानयनप्रकारे इमं लंबनं तेन भवं प्रयोज्यं आर्यैस्तु लोकव्यवहारसिद्ध्यै
स्थूलं कृतं चानयनस्य खत्वाथ किं वा तेन श्रमेणात्र यस्य स्वल्पांतरं फलं इति ज्ञात्वा कृतं स्थूलं व्यवहारप्रसिद्धये चंद्रार्कयोगाग्र
विमिदं निरुक्तं मपूर्वदृग्लंबनसाधनं हि ग्रहस्य यः सूक्ष्मभचक्रदेशः स्याद्दृक्चतत खेटयुनावधीस्यं वा दृक्खेटश्रवणेन म
हीचतन्नास्ति नत खेटगदृष्टिसूत्रं साध्योवलंबेत्रिहृतत्कुखंडं यदक्षितः च प्रथमाख्यखंडं तल्लंबवर्गोण विहीनितस्य भक
र्णवर्गस्य पदं द्वितीयत स्यात् तदन्यखंडं त्वथ खंडयोश्च यदंतरं लंबगुणं विभक्तं ग्रहस्य कर्णेन फलं त्रिभज्यानिघ्नं कर्णेन ह्य

त॰ त्व॰
वि॰
८५

८४

तं ज्यका स्यात् तच्चापतुल्यं हि विलंबनं तत् दृग्जं खगस्य प्रथमप्रकाश्यात् एवं खगर्भं किल मंचविदं प्रकल्प्यते तद्वत् कृते तत्र सूत्रैः दृ
ग्जं यथोक्तानयनात् कृतं यत् तच्च द्वितीयोक्तविलंबनं स्यात् एवं स्वभांतरवशाद्द्विविधं विकाणां दृग्लंबनानि नियतं द्विविधानि
सम्यक् आद्यद्वितीयनिधिनाप्रभवंति भस्य स्वरपात्रगोलपरिधौ क्रमशोथ तत्तु भिन्नेत्र गर्भजमुतां किल दृग्गती तौ तत्तुल्यौ सदैव भ
वतोथ रविग्रहे स्यात् चंद्रार्कमध्यगतमाद्यविलंबनं तद्योगेतयोः प्रथमलंबनयोर्विभेदात् एवं प्रकारद्वयतोपि साध्यं दालंब
नं दर्शविरामकाले तत्कालसूर्येंदुवदृङ्नतांशात् आद्यस्वदृग्लंबनकेन युक्ताः ततस्पष्टनतांशवशात् कृतं यद्वालंबनं चा
नयनाद्द्वितीयात् तेन स्वदृग्लंबनगाद्यसेसं तु स्वं द्वितीयं न समं कथंचित् एवं द्वितीयस्तविलंबने जाते एव दर्शांतजं तु दृङ्
नतांशाः कार्याश्च तैः प्रस्फुटनम्रभागैराद्यं कृतं तच्च भवेद्द्वितीयं दर्शांतजं तज्जनितांससंज्ञं विलंबनं नैव भवेत् कथंचित् एवं
समं नैव भवेदमांते चाद्यद्वितीयाख्यविलंबनं तत् ननु लंभनभेदतोत्र मध्यग्रहणं चैकविधं कथं रवेः स्यात् इति चेच्छृणु एवं
इति गमरूपमेयति कालेतु सदैव ते दृग्गुत्ये प्रथमान्यविलंबने समम्स्तान हि तत्रानुपपत्तिरस्ति कार्यै अत्रैवयेयमिदंवि हेतु॰
गोलाश्रितदृक्सूत्रगचिह्नमेव चेंदुः अथ दृग्लंबनोपपत्तिः यो भूपृष्ठस्थितो द्रष्टा स्वस्थानात् कियद्भूम्यंतरेण भूसंलग्नमि
वार्कमवलोकयति तदन्यथानुपपत्त्या न स्पष्टं दृक्चिह्नं तत्वस्तितद्भूपृष्ठचिह्नाद्दृक्चिह्नं अत एव भूपृष्ठस्थदृक्चिह्नवशात् द्र
ष्टार्कं तात् पृष्ठचिह्नलग्नमिव पश्यति नांतरेण अथ स्वदृक्चिह्नात् उदयास्तकं यावत् यत्सूत्रं तत्तु भूगोलस्पृष्टं बगतम
तस्मात्रैक्षितदृक्चिह्नात् तत्तद्दृक्सूत्रस्पृष्टभोगोलप्रदेशं रविः संलग्नइव दृश्यते दृष्टसूत्रैक्यात् भूपृष्ठचिह्नात्तदवधि
कांतरेण समंततो भूमौ यद्दृष्टं तदुदयास्तक्षितिजं स्वदृक्चिह्नाच्च तत्क्षितिजस्पृष्टरविदृक्सूत्रसंबंधेन समंततो द्विगोले
स्वदयास्तक्षितिजमप्यरवौ लंबनसाधनार्थं लेत्र संसिध्येव स्वदृक्चिह्नाद्द्विगतसूत्रं भोगोले यत्र स्पृष्टं ततो लमध्यप्रदेशा॰
एव तद्दृक्सूत्रतुलादंडवत्तिर्यक्संलग्नं तद्देशाद्भयतस्तत्स्थानतोस्तदेशो भोमौ समांतरेणातवितं भवति तस्य भूगोले

नलग्नदेशान्यदेशासंबंधाभावात् तेनोदयास्तादिति जेरविर्यत्प्रदेशोसंलग्न इवास्ति तदवधि भूकेंद्राद्भूव्यासार्द्धं भुजः भूकेंद्राद्रविपर्यंतं
रविकर्णः कर्णः तयोर्वर्गांतरपदं तत्प्रदेशात् रविपर्यंतं गगनस्पर्शगामं तत्र रविदृक्सूत्रखंडरूपकोटिरिति वृहत्क्षेत्रं एवं भूकेंद्राच्चंद्र
गोलस्थदृक्सूत्रचिह्नावधिचंद्रकर्णः कर्णः स एव भुजो भुजस्तद्वर्गांतरपदं तत्प्रदेशाच्चंद्रगोलस्थदृक्सूत्रचिह्नावधिरविदृक्सूत्र
खंडकोटिरिति तद्विजातीयं क्षेत्रं कोटिरियं पूर्वकोटेर्विशोध्यशेषं रविदृक्सूत्रे चंद्रार्कगोलयोरंतरं स्यात् अत्र रविदृक्सूत्रे तदंतरं
कर्णः चंद्रगोले दृग्गर्भसूत्रांतररूपलंबनज्या भुजः तद्वर्गांतरपदं गर्भसूत्रे कोटिरिति क्षेत्रं भुजकं वृहत्क्षेत्रांतर्गतं तत्सजातीयं क्षेत्रं अत्रान
त्कोटिसूत्रे स्वकर्णसूत्रं तत्कर्णसूत्रे चास्य कोटिसूत्रमिति नुपातयोग्यत्वं तयोः कथमिति न शंकनीयं सजातीयक्षेत्रयोरेतादृग्प्राप्ति
स्थित्यापि वास्तवफलसिद्धौ बाधकाभावात् सेव रविकर्णो भूव्यासार्धं भुजास्तदीनं तथानीतांतररूपकर्णो क इति योजनाद्यालंबनज्या
प्रनरनुपातः चंद्रकर्णे त्रिज्या तदास्यांके ति लंबनज्या अस्याश्चाप समुदयास्तादिति जन्याः रवौ दृग्लंबनं स्यात् अथ द्वितीयप्रकारो
पपत्तौ स्वोदयास्तकुजस्थिते रवौ यद्रविमतं दृक्सूत्रं तदाद्यसंज्ञं कल्प्यं ततस्तदधः सर्वत्र भूव्यासार्द्धसमांतरेण कुगर्भाद्दर्कगोलां
तगसूत्रं तत्र द्वितीयं कुगर्भाद्दर्कपर्यंतं तच्च तृतीयं तत्रार्कगोले द्वितीयतृतीयसूत्रयोरंतरमर्ककुक्षत्र चापकलामितं तदेव तयो
रंतरमिंदुगोलीयमिति तेनोन्नतमिंदुगोलस्थितेंदुकुक्षेत्रचापरूपाद्द्वितीयसूत्रांतरमेवाद्यतृतीयसूत्रांतरे त्वेतत्फलितं तत्राद्य
दृग्गर्भसूत्रांतरं दृग्लंबनमित्युपपन्नं यथोक्तरीत्यानयेव दृक्तुल्यत्वेपि लंबनवासनाप्रयोग्या अत्र भूपृष्ठस्थसत्दृकचिह्ना
दूर्ध्वक्रमेण दृकचिह्नानि बहूनीति सर्वत दृकचिह्नवशादपि यथोक्तोदयास्तादिति जस्य लंबनक्षेत्रसंस्थिये वोदयास्त लंबनवा
सनोपा विना कर्णांतरं सर्वत्र तेत्र प्रकारतुल्यत्वे दर्शनात् तेन भूपृष्ठस्थतदृकचिह्नवशाद्दृष्टादिति जे तत्रोदयास्तरूपे सेव लंब
नयुक्तिः तदुच्छ्रितस्वस्वदृकचिह्नवशात् तस्मात्वन्यथा स्यात् अथ प्रथमप्रकारीत्यादृक्तुल्यत्वेपि लंबनवासना भूकेंद्रात् स्वदृकचि
ह्नपर्यंतं स्वदृकचिह्नमानं च भुजः कुगर्भाद्रविकर्णः कर्णः तद्वर्गांतरपदं रविदृक्सूत्रं कोटिरिति वृहत्क्षेत्रं तदंतश्चंद्रं लघुविजा

न॰ त्र॰
वि॰
८५
85

तीयं तेत्र भूकेंद्रात् स्वंद्रगोलदृक्कविन्हे सूत्र पर्यंतगं चंद्रकर्णमिति कर्णः स एव भुजो भुजस्तद्वर्गांतरपदं स्वदृक्क चिन्हात् चंद्रगोलस्थ दृक्सूत्र
चिन्ह पर्यंतं रविदृक्सूत्र खंडं कोटिरियं पूर्वकोटौ विशोध्या शेषं रविदृक्सूत्रे चंद्रार्कगोलयोरंतरं स्यात् अत्रैतत्कर्णो यो भुजः स एव लंब
नज्येत्यनुपातः रविकर्णो स्वदृक्कचिन्हमानं भुजः तदा नतजानीतकर्णे क इति योजनात्मिका लंबनज्या स्यात् त्रिज्यागुणा चंद्रकर्णभक्ता ज्यास्या
त्तच्चापं दृग्तुल्य वृत्ते रवौ दृक्कलंबनं स्यात् अथैकानयनेनैव यत्र कुत्र स्थिते रवौ दृग्लंबन सिद्धिस्तथोच्यते भूकेंद्राद्रविकर्णे स्वदृक्क
चिन्हमानमितो भुजो कल्प्यो रविदृक्सूत्रभूमिस्तत्र लंबः कुवृत्ते च साध्ये तथा भूकेंद्रत स्वंद्रगोलस्थ दृक्सूत्र विहगतं चंद्रकर्णमितं च
कार्यं यदत्र वृहत्कु खंडं तत्र लंबपाताद्रविपर्यंतमंतरं लंबचंद्रकर्णवर्गांतरपदं तु लंबपाताच्चंद्रगोलस्थ दृक्सूत्र चिन्ह पर्यंतमंत
रमिति तयोरंतरे रविदृक्सूत्रे चंद्रार्कगोलयोरंतरं स्यात् ततश्चोक्तवल्लंबनसिद्धिर्यथा रविकर्णो लंबो भुजस्तदा नीतांतरतुल्पकर्णे
क इति योजनात्मिका लंबनज्या पुनः स्यात् त्रिज्यागुणा चंद्रकर्णाप्तता जाता लंबनज्या अस्याश्चापं दृग्लंबनमिति सिद्धं अथ पूर्ववदुद
याद्यनतिलेय लंबनं स्वकं ततोपि किं भूपृष्ठदिनेते तोऽधिक स्वक्षतुल्य वृत्ते परमं ततस्तदपचयक्रमेणाव मध्ये तदभावः कथमिति चेत्सू
ण भूकेंद्राभूव्यासार्द्धेन भूवृत्तमेकं कार्यं तथा भूकेंद्रात् स्वदृक्कचिन्हमानीन द्वितीयं वृत्तं कार्यं तथा ततकेंद्रात् तृतीयं चंद्रकर्णेन रवि
कर्णेन च चतुर्थं वृत्तं स्वस्वदृङ्मंडलसंज्ञं कार्यं सर्वत्र भूकेंद्रात् पूर्वापरोर्ध्वा " रेखांकनं च वृत्थासं विज्ञेयं तत्र पूर्वापररेखा भूगर्भ दितिज
सूत्रं ऊर्ध्वरेखायां प्रथमवृत्तसंपाते तु स्वदृक्कचिन्हं ताभ्यां पूर्वापररेखातः सर्वत्र समानांतरेण रेखा कार्या भूपृष्ठक्षितिज दृक्तुल्य वृत्त सूत्र
संज्ञे तत्रोर्ध्वरेखायां भूपृष्ठचिन्हात् स्वदृक्कचिन्हमुल्लिखितं ततो रविपर्यंतं सूत्रं स्वसूत्रं रवेश्च स्वभूदाष्ठदिपि यद्गोलस्थ पृष्ठासूत्रं गतं तदुद
यास्तलंबनसूत्रसंज्ञं चंद्रगोले गर्भसूत्रांतरं तत्सूत्रस्पृतलंबमांतरित्वा दर्शनात् उदयास्तदिति जस्थे रवौ तदुदयास्तलंबनसूत्रमेव रविदृक्
सूत्रं चंद्रगोले तदवधि गर्भसूत्रांदंतरं लंबनं स्यात् ततो यथा यथा रविरुन्नतस्तथा तथोदयास्तलंबनसूत्रात् स्वदृक्सूत्रं बहिरंतरितं स्यात्
चंद्रगोले गर्भसूत्रात् उदयास्तलंबनसूत्रावधि उदयास्तलंबनमेव स्वदृक्सूत्रावधि ततदधिकं स्यादिति उपचयो लंबनस्य भूपृष्ठदिति

जावधिदृष्टेः ततोदृक्कर्तुल्यहतावधि यथायथोन्नतस्तथा तथा भूपृष्ठस्य लम्बनसाधकदृक्सूत्रोदयविवरे स्वदृक्सूत्रस्यादिति उपचय
स्तत्रापि सञ्चयथा भूपृष्ठदितिजस्योर्ध्वाधरेखायां यानि भूकेन्द्रभूपृष्ठस्वदृक्चिह्नानि सन्ति तेभ्योऽर्वविपर्यन्तं सूत्राणि कार्याणि त
त्र भूपृष्ठसूत्रं तदुदयास्तलम्बनसूत्रं तदवधेर्थाज्ज्ञगोलगर्भसूत्रात् उदयास्तलम्बनमेव स्वदृक्सूत्रावधितस्तदधिकं स्यात् भूपृष्ठदिति
जादूर्ध्वं दृक्तुल्यहतावधिरेवं सूत्रमेकं स्वभूपृष्ठदिशि भूपरिधिं स्पृष्ट्वानीतं तदुदयास्तलम्बनसूत्रं स्यात् तत्स्पृष्टदेशं स्पृष्ट्वा च भूकें
द्रात्सूत्रं दृक्चिह्नं तत्तलगं कार्यं तल्लग्नस्थानाद् रविपर्यन्तं यत्सूत्रं तद्भूपृष्ठस्य लम्बनसाधकसूत्रं चन्द्रगोलगर्भसूत्रात्तद
वधि भूपृष्ठस्य लम्बनमेव तत्र तत्स्वदृक्सूत्रं तत्तद्बहिरन्तरितमिति लम्बनं ततोऽप्यधिकं स्यात् एवं दृक्तुल्यहतस्योर्ध्वे यल्लम्बनं त
देव परमं स्यात् ततो यथा यथोन्नतस्तथा तथाऽर्वेः सूत्रमेकं दृक्चिह्नहतं स्पृष्ट्वानेयं तत्र दृक्तुल्यहतस्यार्कलम्बनसाधकसूत्रं च
न्द्रगोलगर्भसूत्रात्तदवधि दृक्तुल्यहतस्य लम्बनमेव स्वदृक्सूत्रं तत्तत्सूत्रादधोऽधः स्थितमिति तल्लम्बनाय वयोर्दृष्टेः तदेवं यत्रार्कसू
त्रं स्पृष्ट्वा दृक्चिह्नहतप्रदेशाद्दृक्चिह्ने तत्र परलम्बनं अन्यथा तदल्पमिति स्पष्टं एवं यत्रोक्तवद्भूपृष्ठदितिजस्य लम्बनसाधकसूत्रं यस्वदृ
क्सूत्रं स्यात् तत्र भूपृष्ठस्य लम्बनतुल्यमेव लम्बनं स्यात् एवं स्वदृक्चिह्नसक्ते तदुदयास्तलम्बनसूत्रे तस्य स्वदृक्सूत्रत्वे नोदयास्तलम्बन
मेव तत्र स्यात् तदूर्ध्वं तदुदयास्तलम्बनसूत्रादधोऽधः स्वदृक्सूत्रमित्युपचयस्ततोऽपि स्यात् तदेवं गर्भसूत्ररूपे स्वदृक्सूत्रे लम्बनाभावस्त
द्भेदान्तत्सङ्घातांगीकारात् एवं भूगर्भदितिजं यदृक्चिह्नवशाद्यस्योदयास्तदितिजं तत्रस्थस्योर्ध्वे तस्य तद्वशादेवोदयास्तलम्बनं तुल्यं
लम्बनं तत्रास्ति नान्यदृक्चिह्नवशात् तत्र लम्बनोद्भूपृष्ठचिह्नाद्भूपृष्ठं भित्वा यद्रविपर्यन्तं नीतं सूत्रं तद्गर्भसूत्रान्तरे चन्द्रगोले परमलम्बनं
मिति स्वीकुर्वन्ति तदसत् तत्र सदोदयास्तलम्बनसूत्रादधस्तात् सूत्रस्थित्या तदल्पलम्बनत्वेन स्वदृक्तुल्यहतस्य लम्बनात् स्फुटं तदल्प
त्वात् तत्परमत्वासिद्धेः भूपृष्ठे केन्द्रनातिहतस्य दृक्सूत्रत्वासिद्धेश्च एवं यस्य भूपृष्ठस्थस्यामेव दृक्चिह्नं तस्य भूपृष्ठस्य दितिजमेव दृक्
चिह्नं तस्य भूपृष्ठस्य दितिजमेवोदयास्तदितिजं स्वदृक्तुल्यहतं चेति तत्रोदयास्तलम्बनमेव परमलम्बनं स्यात् यदा तु स्वक्षितिजं भूपृ

त॰ व॰
वि॰
८६
९६

त्रुटिहितं तदा तद्दृष्टा त्र्युदयास्तलिप्तिजा त्रुटिरिते स्वदृक्कल्पवृत्तेन तत्स्वलंबनसमं लंबनं परमं स्यात् सर्वैस्तु भस्फुटस्तत्कदृक्क्षिप्तादेवगणितं स्वी
त्रविहितं तदासन्नचिह्नस्थले स्वल्पान्तरेणाप्यवहारोपयुक्तत्वादन्यरीत्यानयनेऽप्रयासबाहुल्याच्च तदेवमयं वासनाविचारोऽत्र गोलदेऽत्र
तिपरिचिंतेनैव ज्ञातं प्राक्तनेनान्येनेत्यलं विस्तरेण । द्वितीयलंबनदेऽत्र युक्तिरुक्ता तथाद्यलंबनदेऽत्र युक्तिरपि सुधियोह्या एवं हि दृक्
उलग्नं रवींदोर्दृग्लंबनं त्वंतरमत्र दृष्टं स्वकदितिकायां तत्तयोस्तत्र यत स्यान्तदंतरं स्पष्टविलंबनाख्यं कलाख्यमादेवभमंडलस्थभ्रमोपपन्नः
स्यात् स्वचरस्यतेन कत्ता वप्राग्विहितं तदनंतरं क्रांतिहतोऽङ्गवमेवबेद्यं दृग्वृत्तगं दर्शनयोग्यमत्र ते यं तत्तत्सत्समयप्रसिद्धैः भ
मंडलस्थं चतदंतरं यत्कदंबसूत्रांतरगं प्रसिद्धं तद्दृग्गत्यात्मकसंस्कृतो योदर्शांतकालोपपन्नः स्फुटाख्यः व्यथोच्यते वास्तवसंस्कृत
स्य विलंबनस्यानयनं तु तत्र तावत्पूर्वोक्तस्फुटलंबनानयनं त्रिभोनलग्नार्कविशेषशिंजिनीकृता हता व्यासदलेन भाजिता फलात् फ
लाद्धि त्रिभलग्नशंकुना त्रिजिवयाप्तघटिकादिलंबनं त्रिभोनलग्नस्य रवेश्च शंकोर्वा दृग्ज्ययोर्वर्गवियोगमूलं स्याद्दृग्गतिर्वेद
गुणा त्रिभौर्वीभक्ताथवा लंबननाडिकाः स्युः नतिलिप्ताभ्रजतत्कर्णो दृग्लंबनकलाः तयोः कृत्यंतरपदं कोटिस्फुटलंबनलिप्ति
काः अथ स्फुविमलगोलदेऽत्र ततः स्फुटरीत्या भवति हि तदिदानीं वच्मि यत्कोटिरूपं परमगुणगुणोदृक्क्षेपकस्तु वर्कदृग्ज्याविहृ
तः रूपराख्यस्तभ्रिभज्योत्यक्तयोः विवरपदमिताख्या कोटिजीवाथ दृग्ज्याह्वजिततद्दृष्टमौर्वीतद्गुणा कोटिजीवा परमगुणविभ
क्ता प्रस्फुटालंबनज्याथ पन्नरिह तदीयं लंबनं प्रस्फुटं स्यात् एवं न तेनानयनं परमीदृग्लंबनज्या त्रिभजजीवयाप्ता लब्धस्य
चापं नतिसंस्तकं स्याद्विथायथावानयनं तयोश्च त्रिभोनलग्नस्य रवेश्च शंकोर्वा दृग्ज्ययोर्वर्गवियोगमूलं स्याद्दृक्तिर्दृग्गतिस्त
गुणा वा त्रिभोनलग्नार्कवियोगजीवा त्रिभज्ययाप्ता त्वथ दृक्तिर्वा दृग्लंबनज्यारविहृताज्ययाप्ता जीवा भवेत्सा स्फुटलंबनस्यात्रि
भोनलग्नार्कवियोगजीवा दृग्लंबनज्यागुणिता विभक्ता दिनेशदृष्ट्या स्फुटकयात्र लब्धं तद्दृग्गतिघ्नं त्रिगुणेन भक्तं तच्चापमस्तं
स्फुटलंबनं वा दृग्लंबनज्यावनतिज्ययोश्च पदार्थविश्लेषपदं तदीयं धनुः स्फुटं वात्र विलंबनं स्यादेवं न तेनानयनं च कार्यं हृते

पकक्षी२विदृग्ज्यया माद्दृग्लंबनज्यावनतिज्यका स्यात् दत्तेपकक्षीस्फुटलंबनज्याविभाजिताद्दृनुतिसंस्तयावा येचात्र दृष्टिस्फुटलंबन
ज्येतयोश्चयदर्गवियोगमूलंस्याद्वानतिज्यात्रतदीयचापनतिः कदंबाभिमुखीमदेयं येसूर्यचंद्राश्रयगोलदृष्टेविक्षेपितेवित्रिभलग्नको
त्ये नचार्कचंद्रौपरिकल्प्यचैवंदत्तेयजंचार्कदृग्गुज्यसूत्रं तयोःश्रुतिभ्यामपरेद्वितीयदृग्लंबनोनत्यापिनतिंवदंति इत्यंकृतंस्पष्टवि
लंबनं यन्मयात्रतत्त्वाद्यकृतादवरंस्यात् स्थूलानुपातक्रियपेद्धकालेदृग्लंबनस्यानयनंविधाय सद्कृपुकैव विलंबनस्यस्फुटस्यसं
सार्धनमत्रकमाद्यैः यद्वापरंदृष्टिविलंबनंयत् स्पष्टंतदेवात्रविधाय तस्मात् स्थूलानुपातक्रियपेष्टकालेतल्लंबनस्यानयनंकृतंतैः
इत्यंपूर्वानुरोधेनस्फुटलंबनसिंजिनी चापंचलंबनंस्थूलंवास्तवंत्वधुनोच्यते आद्योदितस्पष्टविलंबनज्यायेत्तु त्रिभोनागजशंकु
घ्नेवदंति तैः शंकुर्नुपातउकोटष्टैवचार्यंहि यतोभचक्रे प्राचीनलोकाभिमतस्फुटाख्यविलंबनज्याकिलकोटिरूपा नतेस्त्वसा
कोटिगुणोस्यहृतेभमंडलेनेतिकथीभिरुक्ता भचक्रावनत्यतरभिन्नहृतेस्फुटलंबनं येःकृतंतनयुक्तं यतस्तत्रचक्रांतरंचंद्रभान्वो
वरीवर्ति नस्ततस्फुटालंबनज्या त्रिभज्यागुणाभानतेःकोटिमौर्व्याभहृतेस्फुटालंबनज्यात्रचापं स्फुटंलंबनंमेमतंकथ्यतेचान्यथा
गोलविद्भिः ज्ञितानांकृतेवार्थं पुनोहि दृग्लंबनकोटिजीवात्रिज्यागुणामदिकोटिमौर्व्या नत्वापहीनानवतिभचक्रेतरंखींद्वोःस्फुटलं
वनंस्यात् यवंकलार्थस्फुटलंबनंयत्तत्षष्टितिघ्नं रविचंद्रगत्योः भेदेनभक्तं घटिकात्मकंस्यात्परंत्विदंचासकृदत्रवेद्यं दृक्सूत्रवि
कृस्यकदंबदृग्जेद्वृत्तेतयोनदिवशाद्भचक्रे विलंबनंस्पष्टतरंमदृष्टंतयोरभेदेतदभावएव सोर्केभवेद्वित्रिभलग्नतुल्ये नूनंनया
म्यातरलग्नतुल्ये लग्नास्तयोर्मध्यभवक्रदेशः सचार्कतत्रेस्तिहिमध्यलग्नं मद्वायितार्कग्रहणात्खलम्नाद्यत्स्वीकृतंलंब
नकंनतत्सत् जानंतियेवासनयानसौरं हृष्येवशास्त्रव्यसनंहितेषां ननुतर्हिकथंसूर्यसिद्धांतेरविणोदिता उक्तदृक्क्षेपदृग्गत्यो
र्मध्ययोःस्फुटतापुनः मध्यांगाख्यंतुचित्रैवलोंगंलबनसाधने नतांशबाहुकोटिज्येइत्यादिवचनेनतुल्यां इत्याद्यस्तत्रयत्वांगसिद्ध
येचनतोन्नते मध्यमेतेचवित्तेयेस्फुटेवित्रिभलग्नजे अतोर्कवचनस्यार्थोयेचदृक्क्षेपदृग्गती स्फुटेतेवद्धकोटिज्येसोर्केवित्रिभनत्र

न॰ त॰ वि॰ ८७

87

ने दृग्गतवित्रिभांशोत्थनतोन्नतलंबज्यके दृक्क्षेपदृग्गतीस्पष्टे स्यातां स्वार्थं इति ध्रुवं अतो दृक्क्षेपसिद्ध्यर्थं ग्राह्यं वित्रिभं ततः मध्यलग्ना
र्कविश्लेषज्यकासाधनहेतवे दृङ्मंडलाकारतयाभचक्रं यदा नदा दृक्क्षेपवृत्ते लंबनेन तुल्येत तत्रैव नतेरभावस्त्रिभोनलग्नार्क
समेन तिस्फुट दृग्लंबनेनैव समाकदंबदृग्वृत्तयोरैक्यवशात्तत्र अभावयवस्फुटलंबनस्य दृक्क्षेपवृत्ते परमं ततस्तस्मात् नैकमका
ंतदपीह दृष्टिविलंबनस्यक्रांतिदृक्प्रभेदात् ननु स्फुटदृक्क्षेपयष्ट्योर्विनताभ्यां भेदात्स्वनान्यत्र भवेत्परत्वं यतः स्वीकृतं गर्भकुजेषु
यायोः स्वल्पांतरात्तत्समव्यवहारयोग्यं अभावतोन्यत्र तयोर्विभेदाज्जातं च यत्स्पष्टविलंबनाख्यं ततः प्रागुक्तं स्याद्दलयं दृग्गुज्याकदंबवृ
त्तात्स्वरतो यतोस्ति तथा यतं पश्चिमतो दृग्ज्यावृत्तं यतः स्पष्टगतं च किंच दृग्गुज्यसूत्रादपि गर्भसूत्रवशात्तथैवात्र बुधैर्विचिंत्यं
दृग्गर्भसूत्रानुगतेकदंबवृत्ते तयोर्यद्विवरं भचक्रे अतोत्र दृग्गर्भजसूत्रमध्ये विलंबनं स्पष्टमपि प्रकल्प्य दृष्टिसूत्रे रविरिंदुः स्थी
यकदा स्थितः प्राग्वी अमांते गर्भसूत्रस्थो दृष्टिसूत्राद्विलंबितः प्रागग्रतो रवेश्चंद्रः पश्चात्स्पष्टे विलंबितः शीघ्रे ग्रहे युतिर्याता
गम्या स्पष्टगते भवेत् अतो रवौ वित्रिभलग्नतुल्ये न लंबनं चिलंबनमन्यथास्ति रवौ ततः शीघ्रेऽपि केक्रमात् न दर्शोपनाशात् स्फुटदर्शा
कालः दृग्लंबनं यद्विवरं रवींद्वोस्तत्समकभूगर्भजसूत्रयोस्तत् ततस्तत्समकयोर्दृष्टिजसूत्रयोर्वा निःसंशयं तद्वदसंविचार्य दर्शां
ते व्यभिचारः स्यादाद्यस्यान्यस्य संयुतौ अतो दृग्गर्भसूत्रांतरलंबनं तदुदीरितं कुगर्भदृष्टिसूत्राभ्यां सूत्रे ये तदुद्विगते गर्भदृक्सूत्र
विक्षेपक सूत्रं भूगर्भे कृतं रविगोलांतर्गयच्च गर्भसूत्रं च तद्भवेत् इंद्वोरत्र दृग्वृत्तेंतरं दृग्वृत्तसूत्रयोः तदेव भूगर्भजयोस्सू
त्रयोरंतरं किल दृष्टिसूत्रांतराभावादुक्तिकालो भवेत्तयोः तत्रैवर्क्षविवरं दृष्टेयद्गर्भसूत्रं च दीस्वरूपसमयनाशायोगप्रसिद्धयो
तद्वियोगपमतस्तत्स्याद्गर्भदृक्सूत्रमध्यगं यथा तथा बुधैः प्रोक्तं लंबनं युतिसिद्धये रवींद्वोरंतरं तस्माल्लंबनं युतिजं स्मृतं क्रांतिदृ
ग्वृत्तयोरैक्ये सिद्धमुक्तं भवेत्तयोः भेदेप्यर्कग्रहस्यार्थं च सिद्धिः स्याच्चतथोच्यते भवृत्त दृङ्मंडलयोरभेदे यत्रेंदुनो नभवेच्च तत्र दृ
ग्जैकसूत्रस्थितयोर्दिनेंद्वोः स्यात्संयुतिर्मंडलकेंद्रजाता सत्वेपि वाणास्यतयोर्विभेदे यत्राम्बदिग्बाणनतो समः स्तः तत्रापि सैवोक्त

युतिः कदंबहृते वद्दृक्सूत्रगते न्यथा स्यात् यदा भचक्रे स्थितचिह्नं चंद्रचिह्नमिनैकं दृक्सूत्रगतं ततो व नतांतरे स्याच्च कदंबहृते यो काम
एवात्र युतस्य कालः यथेंदुविंबाद्रूहृतस्य चंद्रचिह्नं शराग्रेस्ति कदंबहृते तथैव दृक्सूत्रग चंद्रचिह्नं स्फुटेशराग्रेस्ति युतिप्रसिद्धो दृ
क्सूत्रचिह्नाद्व हृतिस्य चंद्रचिह्नांतविनत्रनतिसंज्ञमुक्तं बाणः स्फुटोसौ नतिसंज्ञकः स्याद्वियोः शरोर्कग्रहनिम्नयार्थं अभावतस्तस्य
रवींदुविंदुविंबकेंद्रस्ययोगात्मकतत्रयोगः सत्वेन विवेकाद लाल्पफलत्वे केंद्रांतराहिंव नयोगउक्तः पूर्वापरं भहृत्नतहक्तिणोतरदि
क्स्थितं कदंबहृतं नतहृतगतयोः सूर्यचंद्रयोः विंबयोः स्वांतरस्य दृष्टशरांतरितयोस्तयोः पूर्वापरांतराभावायुतिकाले स्तसर्वदा दृश्यं
स्यात्वा वियोगीलेदृष्टसूत्रस्यचिह्नतः कदंबस्पृहृतोचंद्रविंबस्थाच्च यथा तथा भमंडलगतः स्वेंदु चिह्नद्वारार्कचंद्रयोः पूर्वापरांतरा
भावग्राह्यकालोवुधैः स्मृतः भेदे भहा मंडयोर्युतिर्या तत्कालजं भांशजन चंद्रचिह्नं यत्रास्तितत्र स्थितः तन्त्रभागेदृग्लंवनद्वारक
मुक्तरीत्या संसाधितं स्पष्टविलंवनं यच्चेंद्वार्कयोर्यद्विवरं तदिस्यात् एवं शराग्रस्थितचंद्रविंबाद्दृष्ट्यैवीक्षरीत्या स्फुटलंबनं यत् न
तद्भचक्रे विवरं रवींद्वोस्ततो युतेरानयनं कथं स्यात् दृक्सूत्रचिह्नाद्वियोः कृतं यद्विलंवनं तत्त्वभवेदतोत्र युतौ रवेर्दृष्टि विलंब
नेनाननतांशकायवविधोर्नतांशाः कल्प्याश्च ततसाधितमाद्यमत्यविलंवनेनैव समं सदा स्यात् अतः स्वतः सिद्धरवेर्नतांशैरे
वान्यसंज्ञं विहितं हि पूर्वैः दृक्सूत्रचिह्नस्य विधुः सएव यमः स्फुटेषु स्थितमिंदुविंबं अथासकृत्प्रकारे वामना नेवांतरं वर्षविरा
मकालेननीतं तं प्राक्परेतार वींद्वोः युतौ तयोः स्पष्टविलंवनं यत्तत्तुल्यमेवांतरमस्ति तत्र यथात्मकोयः समयास्तस्मादमांततः
प्राक्परतश्च तत्र युतिर्द्वयोः स्याद्यनेयनेच विलंवनेस्मस्थिति रविचंद्र यत्कालिकः स्पष्टविलंबनेन संस्कृतोदर्शविराम
कालः सएव कालो भवति ध्रुवं सः स्याद्योगसंज्ञास्फुटदर्शकालः पूर्वं ततत्कालजलंवनंस्यात् तस्मात्तेरानयनं त्वसाध्यं विज्ञात
दर्शांतनयव पूर्वं संसाधितालंवनतो युतिर्या ततसाधितालंवनतः पुनश्च युतिः प्रसाध्यात्पसकृच्च तावत् यावत्समं लंवनकं द्वयं स्या
द्युतेस्तु कालः स्थिरयाप्रसाध्यः विलंवनं यत्प्रथमं तदन्यं युता विनेंद्वो विवरं तदेव परं नतत्कालजलंवनेनांतरेणचार्कादिपरस्तित्र

त॰ त्व॰ वि॰ ८८

88

चेत्स्यात्तदा दृष्टिजसूत्रचिह्नवियोर्दिनेप्रोनमुतिः स्यात् अतो मस्कृतलंबनयोः समत्वान्नयोगसिद्धेर्विधुपेनिरुक्ता मुक्तास्फुटंवास्त
वदर्शकालं प्राक्स्पष्टदर्शावधियोऽत्र कालः तत्साधितलंबनकं विभिन्नं विलंबनाद्वास्तवकालजातात् ततः संस्कृतोदर्शविरामकालः
सोप्यत्र तद्भिन्नभवः स्फुटो न यतोस्ति तद्वास्तवकालजातविलंबनादेव हि तत्प्रसिद्धिः इत्थं सदा वास्तवकालजाताद्भिन्नत्वतः सर्ववि
लंबनानां स्वल्पांतरत्वाद्द्वयथोन्तरं न तत्साम्यमेवं प्रभवेदितत्र ततत्समत्वं कथमप्युदारधीभिर्द्राग्यैर्विस्पष्टमस्ति सू
क्ष्मा सर्वावयवा समत्वान्नैवासकृल्लंबनसाध्यसिद्धिः तथापि लोकव्यवहारसिद्ध्यै सर्वैः कृतं यद्विकलांतरं स्यात् तद्दृष्ट्या सम्यक्कृतं तद्धि तद
यथास्याद्दृक्छेद एवं युतिसाधनस्य इत्थं सर्वानुरोधेन प्रोक्तस्य युतेर्विह वस्तुतो निर्णयः कार्यो गोलतत्त्वविजानता यत्काललंबन
स्पष्टमिनेंद्वोरंतरं भवेत् स एव युतिकालोत्र यद्वास्तवः स एव हि सोमलंबनकालोस्य युतेः स्वल्पो भवेद्द्वयः दृक्तुल्यांतरसंस्थानात्तस्मा
कृपरस्थितकालयोः तुल्यलंबनमित्याथितदृष्ट्यात्रेहनिर्णयः कर्तुं शक्यो हि तत्काले व्यभिचारो युतौ यतः इति छादकसंज्ञाद्यगोलयोर्भे
दतो भवेत् न तत्त्वमनयोः सिद्धिर्भेदैनैव सा भवेत् एकत्र संस्थानवशात्कुभेदं प्राप्तं तत्काले तु समीरदृष्टी छादकं छाद्यतयोत
एवं न लंबनं शीतकरग्रहेस्ति स्वकक्षान्यहतस्थितं भास्करोर्कस्फुटं लंबनं यत्र तत्र स्वीकृतं यैः भचक्राविरुद्ध स्वकक्षाहतेनातः स्वबुद्धि
क्षमात् किं कृतं तेन विभ्रमः भूगोलानभिज्ञानां बहूनामस्ति लंबने अतस्तद्वासनागोलसद्दीत्या प्रवदाम्यहं रविगतदृग्गर्भसूत्रयो
श्चंद्रगोलेंतरं लंबनमिति चंद्रगोले दृङ्मंडले दृग्गर्भसूत्रचिह्नयोरंतरं दृग्लंबनमिति तावत्स्वप्रसिद्धं ततः स्फुटलंबनतत्त्वोपा-
नयनोपायः स यथा चंद्रगोले यत्कक्षाहतं तदेव क्रांतिवृत्तं कल्प्यं ततः कदंबावपि तद्गोले कल्प्यौ तत्र कदंबद्वयप्रोतप्रागपरचल
वृत्तं कृत्वा तद्वृत्तगर्भसूत्रचिह्ने नेयं तत्र तदाकारवृत्तं गर्भचिह्नवृत्तं तथा चलवृत्तं दृक्सूत्रचिह्ने नेयं तत्र तदाकारवृत्तं दृक्चि
ह्नवृत्तं एवं तच्चलवृत्तं त्रिभोनलग्नचिह्ने नेयं तत्र तदाकारवृत्तं मध्यवृत्तं तदेव पूर्वापरमध्यसूत्रं भवत्येव उदयास्तलग्नात्सर्वे
तो नवत्यंशांतरेण तद्वृत्तस्य सत्त्वात् एवं तच्चलवृत्तं दृङ्मंडले गर्भसूत्रचिह्नान्नवत्यंशांतरे नेयं तत्र तदाकारवृत्तं परवृत्तं कदंबान्नव

त्यंशांतरेण गर्भसूत्रचिह्नात्क्रांतिवृत्तगतं तद्व्यासार्धयोः कृतं त्रिज्यावृत्ते क्रांतिवृत्तमेव तथा कादंबकेंद्राभिप्रायेण दृक्सूत्रचिह्नस्य वृ
त्तेनतिकोटिचापांशज्यावृत्ते क्रांतिसदृशासंज्ञं तथैव खमध्यस्थग्रहवृत्ते दृग्गतिचापज्यावृत्ते वितिभुलग्नशंकुसंज्ञं एवं कदंबम
ध्याभिप्रायेण परकोट्यंशज्यावृत्ते वृत्तं च कार्यं कदंबोत्र कदंबादासन्न एवं स्थितिरस्ति तत्र क्रांतिवृत्ते गर्भदृक्चिह्नवृत्तयोरंतरं स्फु
ट वलनं गर्भचिह्नवृत्ते पि क्रांतिवृत्तक्रांतिवृत्तसदृशावृत्तयोरंतरं नतिः तद्या भुजो दृग्वलनज्या क्रमिस्तद्दृग्गीतरपदं क्रांतिसदृ
शावृत्ते दृग्गर्भचिह्नवृत्तयोरंतरज्यानवृत्तपरिणतास्फुटवलनज्यैवास्तिकोटिरूपानमा क्रांतिवृत्तगता गर्भदृक्चिह्नवृत्तयोरं
तरज्यारूपालंबनं तेत्रमिदं यल्लघुदेत्रसजातीयदेत्रांतर्गतं तत्स्वरूपमेव गर्भचिह्नवृत्ते गर्भचिह्नशंकुवृत्तयोरंतरज्या दृतेया
भुजः दृङ्मंडले खमध्यगर्भचिह्नयोरंतरज्या रविदृग्ज्यामिता कर्णः तद्दृग्गीतरपदं शंकुवृत्ते खमध्यगर्भचिह्नवृत्तांतरालज्या दृ
ङ्नतिः कोटिः अस्मादपि भुजकोटिरूपनतिस्फुटलंबनज्ययोः सिद्धिः लघुकर्णे लघुभुजकोटी तदा दृग्लंबनज्याकर्णे का इति एव
मिदं लघुदेत्रं तद्वृत्तसजातीयवृहत्तदेत्रांतर्गतं तत्स्वरूपमेवं गर्भचिह्नरूपक्रांतिदृग्मंडलदं पातस्थानात्स्य वृत्ते तद्वृ
त्तेरंतरज्या दले पस्तदनुपातसिद्धि त्रिभांतरितत्तयोरंतरज्या परयाभिधा परवृत्तगतास्तिमेव गर्भचिह्नवृत्ते क्रांतिवृत्तपरकोट्यंश
ज्यावृत्तयोरंतरज्या तज्ज्या भुजो दृङ्मंडले त्रिज्याकर्णस्तद्दृग्गीतरपदं परकोट्यंशज्याकोटिरिति अतोपि त्रिज्याकर्णे वृहद्भुजकोटी त
दा दृङ्मंडलज्याकर्णे के इति भुजकोटिरूपं नतिस्फुटलंबनज्ये सिद्धे भवतः एवं प्रकारत्रयसिद्धा कोटिरूपलंबनज्या क्रांतिसदृशावृ-
त्तेनतिकोट्यंशज्या वा सार्धकृतवृत्ते स्यात् अयेति तावत्क्रांतिवृत्तगतांतः पुनरनुपातः नतिकोटिज्यावृत्ते इयं तदा त्रिज्यावृत्ते केति
सिद्धा क्रांतिवृत्ते दृग्गर्भचिह्नवृत्तांतरज्यारूपस्फुटलंबनज्यान्यथान्यथोच्यते दृक्सूत्रचिह्ने दृङ्मंडलक्रांतिसदृशावृत्तयोः संपातं
स्तातो दृङ्मंडले परवृत्तावधि दृग्लंबनकोटिस्तज्ज्यैव क्रांतिसदृशावृत्ते दृक्चिह्नवृत्तपरवृत्तयोरंतरज्यानमा क्रांतिवृत्ते यातवृत्तयोरंत
रज्या त्रिज्यापरिणता तस्मात् स्फुटलंबनकोटिज्यामिता प्रत्यक्तसिद्धा अतोनुपातः नतिकोटिज्यावृत्ते दृग्लंबनकोटिज्यामिता दृक्कि

त॰ वि॰ क्रहतम परहतयोरंतरज्या तदा त्रिज्याहते केतिक्रांतिहृतीयन हृतांतरज्या नृपस्फुटलंबनकोटिज्यास्यात् तच्चापं नवतेश्च्युतं स्पष्टलंबनं
८५ स्यादिति सिद्धं अत्र दृङ्मंडलं क्रांतिमंडलं क्रांतिमंडलेन नाडीमंडलं परस्परं तत्र यमंडलं क्रांतिहृतसस्पष्टाहतं तच्छज्याहतं कदंबीभवेत् क
ल्पनं तिरूपक्रांतौ दृग्मंडलं लंबनं तु पभचक्रे विभागस्योदयमानमेव स्फुटं लंबनं गोलविदामाप्तिसुगमं अत्र चंद्रगोले दर्शितं यदि लंबना
र्थं ज्ञातं तत्वकोणस्थमातकुगर्भस्तत्रांतः सूर्यगोलेपि नदेवज्ञातं स्यादित्यर्कनतांशैरेव लंबनावनत्योरानयनं स्यापियोग्यं अथारीत्या लंबने
सकृत्प्रकारसिद्धिः सा यथा दृङ्मंडले चाद्यमते नरदृग्ज्यं विलंबनं यस्परमं तत्र त्रिभोनलग्नस्य नतेन निघ्नं त्रिज्याहृतं क्रांतिहृतो परः स्या
त् त्रिभोनलग्नार्कवियोगजीवा परेण निघ्नी त्रिभजीवयाप्ता ' ' स्यादिष्टकालोऽङ्गवलंबनज्या यथात्र शीघ्रांत्यफलं फलज्यकान्तः नीचग्रहा
त लंबजीवज्यास्या शीघ्राभिधा खेचरदोःफलज्या शीघ्रमुदा शीघ्रफलं हि दृष्टं स्वसंस्कृता लंबनकं तथैव अतो सकृत्साधनयुक्तिरत्र युतापि
नत्रत्यसकृत्प्रकारात् यथा कृतं शीघ्रफलं हि कर्णद्वारा तथैवात्र विलंबनेपि मध्योऽङ्गतात्स्पष्टभवं सदैवाधिकमत्वो वित्रिभलग्न
चिह्नं भीवंप्रकल्प्यात्र नतत्रिभस्यालग्नं तयोरंतरगः खगोर्कः इत्थं हि शीघ्रं प्रतिमंडलाग्रे खेटं नते विधायाथ चकदिकाख्यं नतत्को
टिकर्णाभिधसूत्रमध्येशो ग्राफि वलंबनकं सकृत्स्यात् तेनार्कलग्नांतरमौर्विकायाः परो नितायाः कृतिरत्र यत्कालग्नार्कयोरंतरको
टिजीवा वर्गोणतन्मूलमिताः कृतिः स्यात् त्रिज्याकृतीष्कृतिहृत्तमौ कालंबनज्येष्टकालज्ञा तच्चापं लंबनं स्पष्टं सकृदुक्तं सकृत्समं य
द्वावित्रिभलग्नार्कभेदज्यापरसंगुणा कृत्याप्ताफलचापं स्यात्सकृल्लंबनकं स्फुटं सकृदीतिसिद्धं स्फुटंलंबनं चेद्गमांतोऽङ्गवं तत्स्फुटो
दर्शकालः सकृत्स्याद्यकर्णानुपातंविनेवस्फुटं लंबर्णायत्नन तत्कालसिद्धं ततस्यात्स्फुटो दर्शकालः सयवस्फुटेषु श्वनत्रोतकव^
द्यामयव सकृद्दीतिसिद्धेपि काले स्फुटार्थं सकृद्दीतितोये कृतन सम्यक आद्योदितः स्थूलविलंबनं ये शीघ्रसूक्ष्मं तु नतः सकृद्यत्
न्यायप्रसिद्धं कथयंति सूक्ष्मं ज्ञातं च किंतेस्तदहं नवेद्मि त्रिभनिलग्नं दृग्ज्यायाः सदृक्षेपार्कचंद्रयोः नतः प्रावनतिः साध्या लंबने
याभ्जामिका ज्ञेयादृतेपद्दग्ज्यात्रकेविदृते पतस्तयोः दृष्टिलंबनकेकृत्वानतिं प्राङ्स्तदंतरे रसषट्कृतिजेगार्भ ग भमेत

89

भूजैर्यपरमोच्यते इत्यलंबननिरासेन निरस्तो वीत्रयाभ्युपगं क्रांतिहृते रविमस्मात् छराग्रेत्वस्तिचंद्रमाः तयोर्भेदेन इत्येयोभिन्नोयु
कस्ततो विधोः अतो गोलवहिर्भूतं चिंत्यमार्यैस्तत्तन्मतं असंगतं समाधानं भास्करार्यैः कृतं त्विह यत्तस्तदनुगैरेव दूषितं स्वविरो
धिभिः केचित्तु लग्नास्त विलग्नकीलप्रोतं कृतं यच्चलहृतं संज्ञं तच्चेद्रविंवस्थितमध्यगं सदृते ये हृते किल हेतुर्यत्र लग्नं ततः स्व
मध्यावधिभागकानां ज्यैवेष्टदलेपरदृक् स्फुटास्मात् दलेप हृते चलराशिहृतां तत्तं तु कल्प्यं चलवाणसंज्ञं दलेपकस्तेन स्वसंस्कृतः
स्वेदिंदोः स्फुटाख्यो भवतीति युक्त्या नवीनवर्यौ निजचापजात्यदेत्र भ्रमाद्दृगाणितं वदंति व्यत्यासतः सद्गुण ज्यारयोस्तत्र मध्यतस्त
स्ववहारएवं लग्नेंदुमाध्य शाशिवाणसोन्यवाणश्चलः स्वांकमितः सदैव दृष्टस्तदंगीकृतगोलरीत्यानायं भवेत्तद्गणितप्रकारात्
त्रिभोनलग्नस्य कदंवहृते भचक्रहृताद्वयाचलाख्यं हृतं तयहि कवलवाणतुल्यं तरेस्ति तद्वत्कदंवदेशात् न हृतपवात्रनदं
तरेण नहि हक्कदंवो विहितोन्यसंज्ञः कदंवमध्याद्वयथा भचक्रं तथान्यसंज्ञाच्चलसंज्ञदृष्टे भचक्रं परिकल्पितं तत्तत्स्फुटेषुत्रूपाव
निप्रसिद्ध्यै प्रकल्प्य सूर्यं चलसंज्ञहृतदृग्हृत्ययोगेष्यततः प्रसाध्यं दृग्लंवनं तत्किल दृष्टिहृते कर्णोप्रजोत्रावनतिः कृता या
चंद्रस्य दलेपवशाच्चकोटितज्ज्याद्यरीतिः स्फुटलंवनं हि इत्यन्यजात्यं परिकल्प्य चात्र नतिस्तया साव्यकदंवहृते शशांकदलेपव
शान्नतिर्या तिर्यक्स्थितां संचलसंज्ञहृतात् तहृतत्तत्सद्द्रमसः स्फुटेषुईकसूत्रविज्ञावधिकस्तथात्र अत्रेंदुगोलेरविदृग्जस्त
त्रप्रदेशां संस्थसूत्ररणोर्दृष्टः ततो विधोर्वीनहि सात तदल्पाचेत्सा किमर्थं विहिता त्वयात्र चलाख्येदृग्हृतगतानतिश्चेत्सौ
कृता दृष्टिभहृतमध्ये विलंवनदेत्रभुजं विनात्र ग्राह्याकथं साग्रहनिश्चयार्थं शराग्रेंदुविंवत्रिभोनाग्रसक्तकदंवोन्यहृतां तंरय
दृहृते परं तत्ततो गास्तचिंदीयहृतेतयोरल्पमध्यं तत्कल्पयित्वा वलाख्याधिकं गोलविज्ञानशून्यैस्खलेषु कृतः सार्वभौमेष्यकिंतैः
परक्रांतितः स्वापमो वाधिकाकृतत्कल्पयुक्त्या वुधेस्तहि चिंत्यं अतेष्वंद्रशरादिंदोर्दलेपोन्योकतः कृतः येयैरन्यैर्विमृश्यैश्वश
राभावेपिसोन्यथा ग्रहसिद्ध्यै योगसौदेयस्तु स्माद्धि वदेणोः अर्कस्यपः स्वचंद्रस्य स्वदृग्गोलस्य युक्तितः अथ स्फुटदर्शविरामकाले

त॰ त॰
वि॰
५०

९०

सिद्धे च वा गणगवती पुराये भिन्ने कदिक्के तत्तदंते वैयंसं स्यात् दिकस्य दृष्टार्थोग्रहार्थे यत्रार्कदृकसूत्रमितिं दृग्गोले लग्नं तदर्कस्य च विंबकें
द्रं ततः शृंगाग्रांकस्य च विंबकेंद्रं स्यात्तस्य दृग्वाणांतरितं स च अत्र मानैक्यखंडेन समो यदा स्यात् स्पर्शस्तदा विंबभवोरवींदोः यथायथा मानद
लैक्यतश्च तत्स्फुटेषुरल्पोत्र तथा तथा स्यात् अर्कस्य विंवेशाधि विंववेशात्तेन त्रिमानैक्यदलं विहीनं स्फुटेषुणा स्यात्पिहितं विहीनम
र्कस्य विंवे रवसंज्ञकं तत् ग्रास्यस्य विंवात्पिहितं यदा स्यात् नस्यकं तद्दृशां समग्रं नैवान्यथा स्वल्पमितेस्फुटेषौ यदींदुविंवं रविविंवतो
ल्पं तदार्कविंबवलयात्तकारं संदृश्यते ग्रस्तविभिन्नरूपमानार्द्धयोरंतरतः स्फुटेषावल्पेपि तत्र प्रवदंति चान्ये अर्कस्य विंववलयानुकारं
तद्बुद्धिमद्भिर्विषमं विलोक्यं अतः परं स्वाथ जपादिसिद्ध्यै स्पर्शादिकालानयनं वदामि दर्शीकयोर्दर्शनयोग्यविंवने स्योर्युतिस्तत्समयोत्र
साध्यः दृग्धींयरस्यात्त्ववशेन नैव तयोर्युतिः संभवतीति तस्मात् कुदृग्गतानां हि त्वणां हि दृग्गजे सूत्रे युतिः सा विवुधैर्विमुक्ता यथार्ककक्षा
र्कगतमर्कविंवसंमीलनादेव रविं पिधत्ते स्वकक्षिकासंस्थितविंवरूपं तं वा सत्त्वं दृष्टिवशादथैवं चेंदिंदुविंवं निजगोलसंस्थाल्प
कार्कविंवेन समं तदा स्यात् दृग्दत्तस्वकक्षास्थितमर्कविंबं समग्रमाच्छादयतीति दृष्टं अल्पेल्पकं वा भ्यधिके पि स्यात्स्पर्शोत्र तत्तत्स्पर्श
वशात्स एव तेनेंदुकक्षागतसूर्यविंवकेंद्रं च यत्र दृश्यते हि दृग्गजे विंबं च तत्रेमियुतिः प्रसाध्ये स्वल्पार्कविंबानय
नं त्ववश्यं स्वगोलसंस्थं रविविंबकेंद्रयावत्कृतं दृष्टिजसूत्रकं तत् यत्रेंदुगोले प्रविलग्नमत्र स्यात्तदर्कस्य च विंबकेंद्रं तद्भसूत्रांतरे
तं च यत्स्यात्तत्कालच्छग्रहत्नगलंवनं तत् तद्विंवकेंद्रविभुकालिकांतोनत्यंतरेस्तीति ततः स्फुटांशोः विंवस्य केंद्रं किल दृक्स्फुटाख्यमा
नैक्यखंडांतरितं स एव स्पर्शो विमुक्तौ सततिं संभवेन्न तत्कक्षास्थलाच्चाक्षितशयांतरेण अतोत्र मानैक्यदलं श्रुतिः स्यात्कोटिः स्फुटेषुः
कृतिभेदमूलं तयोर्भुजः स्यात् क्रांतिहृतौ कलाद्यः स्थितिप्रसिद्ध्यै वहुभिर्गृहीतः भचक्राकारकक्षायां संबंधोस्य न विद्यते अतः स्वल्पस्थितेः
सिद्ध्यै गणितं तत्फलोच्यते नतीषुमानैक्यदलकज्यकानां युतौ हि निघ्नश्चतथा नतीष्टोः ज्यावर्गयोरंतरकेन निघ्नो गुणस्त्रिभाशेषु
तयोस्तु वर्गौ तयोगतुल्यो भवतीदृहारो गुणो भवेन्मानलदलैक्यमौर्व्याः त्रिज्यानतिज्यानिहतायात द्वर्गतुल्योथ यथावनत्योः

ज्यावर्गयोगो गुणितो गुणेन हारेण भक्तः फलमाद्यसंज्ञं मानैक्यखण्डाग्रवनितज्ययोश्च यात स्ववर्गान्त्यगुणेन निघ्नः हारेण भक्तोऽस्य फले
नहीनाद्यद्यस्य वर्गात्पदमत्र यत्स्यात् तदाद्ययोगो भवतीष्टसंज्ञा पदं ततः स्यान्नतिकर्णसंज्ञं १ भुज्ययातद्गुणितं विभक्तं नतिज्यया स्वा
ग्राकर्णसंज्ञं नतिज्यकावर्गविहीनितेष्टात् पदं त्रिजीवागुणितं विभक्तं कोटिज्ययावावनतेः फलं तल्लतेस्तथा प्रोक्तपदेन निघ्नी त्रिज्या
प्तद्ज्या निर्दिष्टविभक्ता कोटिज्ययेष्टोन्नतिजीवया च फलं हि सूक्ष्माः स्थितिखण्डनाड्यस्तद्वोलरीत्या मयका निरुक्ता विभिन्नदिक्केत्व
प्रावनत्योनतीश्च कर्णोद्भवचापयोश्च नैवान्तरं मानदलैक्यतुल्यं तदानतीन्दोः फलचापयोगः प्रोक्तोऽत्रचक्रार्द्धकलाप्रमाणा
केषप्रमास्तुः स्थितिखण्डलिप्ता इत्थं विहायानयनप्रयासं स्फुटार्थमुक्तं विबुधैरसूक्ष्मं जानन्ति ये स्थूलमिदं हसूक्ष्मं स्वानतोदोष
दृष्टादितेषां दर्शान्तजं नान्तरमिदं भावोऽस्त ततो तं लंबनकं स्थितिश्च स्पर्शावधिप्रागिति लंबनेन हसंस्कृता दर्शविरामकालात्
स्थितिविहीना भवति स्फुटोऽत्र स्पर्शोऽथ तत्कालजगोलरीत्या सिद्धं च यत्तस्य हि विलंबनाद्यं तदेव तत्कालनिमित्तमस्ति स्वामी
नमेवास्ति नतो हि तस्ति कालस्य विज्ञानमिहेति सिद्धं पूर्वं तदस्तानवशादसाध्यं स्तान्तयदस्ततस्य टदर्शकाले तात्कालिकं तत्व
द्विकल्पवोक्तमाचार्यवर्यैरसकृद्विधानात् पूर्वं विधेयः स्फुटदर्शकालं स्थित्या विहीनः स्फुटदर्शकालः ततः प्रसाध्यं गणितप्रवीणैर्वि
लंबनं तत्र स्थितिखण्डकं च तल्लंबनं प्राग्गणितोऽस्य दर्शे संस्कृत्यहीनात्र ततः स्थितिश्च स्पर्शोद्भवस्तत्स्थितिलंबनाभ्यां तथैव मस्पर्श
भवपुनश्च ततसाधिताभ्यां स्थितिलंबनाभ्यां पुनश्च सोऽयं त्वसकृत्तस्फुटश्च स्पर्शोद्भवः स्यात्समयोऽथ चात्र स्थित्यायुता लंबनसंस्कृता
श्च संसाधितात्तद्गुणितोऽस्य दर्शात्स्पष्टो भवेन्मोक्षभवोऽपि चैवं पञ्चादकब्जाग्रजनेमियोगः स्पर्शोद्भवग्रासकभवेद्विमोक्षात् संमील
नोन्मीलनकौ तु तौ स्तः कुं ज्ञानतमानवियोगखण्डं इत्थं हि तेऽवग्रसने विशेषाद्ग्रासोऽस्ति केवलनहि केषु किंतु ततः स्वलोहोपखगाभमा
द्वः वियोः परस्ताद्ग्रहणाखरांशुोः मानांतरार्द्धेन च मर्दसंज्ञात्संमीलनोन्मीलनकालएवं एवं हतीप्रग्रहमोक्षकालौ मध्यग्रहः स्यात्
स्फुटदर्शकाले तन्मध्यकालान्तरयोः समाने स्पष्टे भवेतां स्थितिखण्डके ते योगस्तयोः प्रग्रहमोक्षकालान्तरे निरुक्तो ग्रहणस्य कालः ॥८

न॰ व॰
वि॰
५९

91

न्तोपतिः स्पर्शमाने च चंद्रगोलगार्कदृकसूत्रचिह्नस्य दृग्ग्रहार्कबिंबकेंद्रबिंबचंद्रकेंद्रयोः कदंबहतयोः क्रांतिवृत्तेंतरं स्थितिखंडकं गर्भसूत्र
चिह्नदृकसूत्रचिह्नसक्तकदंबवृत्तयोः क्रांतिवृत्ते तदंतरं लंबनमिति तावत् स्फुटमस्ति चं तत्र कदंबवृत्तद्वयप्रोतं चलवृत्तं कल्प्यं तद्वृत्तं चंद्रगोले
गर्भसूत्रचिह्ने तथार्कदृकसूत्रचिह्ने च तथा स्पर्शमोक्षौ द्रुवशाद्ग्रस्य चंद्रबिंबकेंद्रे चेनेयं नंदनः स्थितिलंबनेस्तः आद्याद्द्वितीयं याव-
ल्लंबनं अमांता लंबनसंस्कृतदर्शान्ता वा यदि स्यात् द्वितीयात्तृतीयं यावत् स्थितिखंडकं लंबनसंस्कृतदर्शांतात् स्पर्शादिकालावधिस्तु अत्र
लंबनं तु तेनैव कालज्ञमिति तात्पर्यं लंबनसंस्कृतदर्शांतः स्वग्रहमध्यकालः आद्यात्तृतीयं यावद् अमांतात् स्पर्शमोक्षावधिकः कालो
लंबनस्थितिरूपः इति स्पर्शमोक्षयोर्ज्ञानार्थं लंबनसंस्कृतदर्शांतकेवलाः स्थितिहीनाधिका स्थित्यूनयुक्तो वा दर्शांतो लंबनसंस्कृत इ-
ति यत्तेमियोगस्थितिलंबनाभ्यां स एव भिन्नो यदि तेमियोगः असंभाव्यं सोस्ति तदा स्वकीयः कालस्तद्ज्ञानवशान्मुहुः सः तत्र गोल
लेत्रसंस्थेयं कदंबमथाभिप्रायेण यथा त्रिज्यावृत्ते क्रांतिवृत्ते तथा नतिकोटिवृत्ते तज्ज्यावृत्ते चंद्रशरकोटिवृत्ते तज्ज्यावृत्तं चास्ति तया नत्य
ग्रशराग्रयोः स्पष्टं त्रिज्यावृत्तमपि मानेक्यखंडाश्रयरूपमस्ति तद्वृत्ते क्रांतिवृत्ते स्थलवयेलग्नं तत्रासन्नसंपातं तत्तद्वृत्तमेव नत्य
ग्रावधिकचापज्यायोरूपो नतिसंबंधिकर्णः नतिज्याकोटिः तद्वर्गांतरपदं भुजस्तद्वृत्तसंपातनत्यग्रहसक्तयोः कदंबवृत्तयो नतिको
टिज्यावृत्तेंतरज्यारूपः एवं शरसंबंधिकर्णः शरज्याकोटिस्तद्ज्ञो हितवृत्तसंपातचंद्रबिंबकेंद्रसक्तकदंबवृत्तयोः शरकोटिज्यावृत्तेंतरज्या
रूपः तत्रस्वकोटिज्यानुपातेन क्रांतिवृत्ते कल्प्यात्तच्चापयोरंतरमैक्यं नतिशरयोर्भिन्नैकदिक्त्वे यथाक्रमं स्थितिरिति स्थितिरस्ति तत्र
नतिसंबंधिकर्णप्रमाणं यावत्तावत् अयं शरज्यागुणो नतिज्याभक्तः शरसंबंधिकर्णः या॰ श॰ १ अथ नतिशरयोर्भिन्नैकदिक्त्वेक्र-
मेण कर्णसंबंधिचापयोरंतरैक्यं मानैक्यखंडमिति मिथः कोटि न १ ज्याकानिष्ठे त्रिज्यामेव चापयोर्ज्यके तयोर्योगांतरस्यांतांचापयोर्गांतर
ज्यके इत्यनेनात्र तत्कोटिज्यास्वरूपाद्यानादशाक्यमपि लिखितवर्गद्वारा ज्ञानं सुगमं तथाहि कर्णयोर्वर्गौ याव १॥ याव॰ शाव १ तत्को-
टिज्यावर्गौ चि॰ कर्णवर्गौ | याव २ त्रिव १ | यव॰ श॰ वं। | त्रिव॰ न॰ व १ | परस्परकोटिज्यावर्गगुणितौ याववश॰ शा॰ वा। याव॰ त्रिव न॰ व ५ नव | नव

यावव·प्राव १ याव·त्रिक यावव·प्राव १ याव·त्रिव·प्रा·क· अकाखंडज्यया भक्तं इदं तद्योगांतरयोः समं मिति जातौ
त्रिक·नतिव यावप्रारनतिवर्गांतर १ यावप्रारनतिवर्गांतरं १ यावव·प्राव १ याव·त्रिव·प्राक
अंतरतत्त्वमहत्कृतमानेमूलयोर्योगः अयं द्विधा नरेणोनयुतोऽपि नव·मा १ नइतिनतिमू नव लेंअनयो त्रिव·नव १
पूर्ववर्ग ॥ यावव·च·अवर्ग १ च·नवं २ नवव·मा·वव १ याव·व·अ १ नव·मावं १ भ्यांसमाविथ यात्र पलौ त्रिज्यानतिज्या ॥
यलचुसमपलयोः सच्छेदापगम· न·वव·माव ४ नव·माव २
यावव·व अंव १ यावव अं स्वीसः खंडज्यावर्गाच्चातेन गुणोसंस्तकेनापपतितो
माव·नव·२ नवव·माव व २ याव·चअं १ नव·माव यावव·नव·प्राव·माव ४ याव·त्रिहवतवव·माव ४ यावव· ॥
नवव·माव ४ भ·अ भा २ अव·त्रिव १ याव·वअं·नव·माव·त्रिव २ त्रिव·नवव·यावव १

अत्राद्यपदे यावद्वर्गेनतेषुमनेक्यदलज्याद्विघातवर्गोन्टणागतः द्वितीयपदे यावद्वर्गेण
यावव·प्राव·नव·माव ४ यावन्नव ४ रू तेषुमानैक्यदलज्याद्विघातवर्गोन्टणागतः द्वितीयपदेतुनतिशरवर्गांतरवर्गो
१· यावव·चखंव १ त्रिवयाव·वअं २ प्रतिव·माव १ नरवयस्त्रिज्यावर्गगुणितोथनुगतः आद्यपरपदाभ्यांपितेनयोगयवहरसंज्ञो
ष्टणगतोस्ति परपदेतननतिमानैक्यखंडवर्गाद्यात गुणभतोथनगतोस्ति एवंयावद्वर्गशोधनेतुनतिशरज्यावर्गयोगएवद्विघ्नः
न्टणमतइत्येवंपदौसमत्वाद्रूणपुरोगहरभक्तौजातौ नव·महरव १ अत्रपदयोर्यावद्वर्गौकाद्वेष्याद्यस्पसंज्ञ
नेमूलेअशापिसमशोधनेनजातंयावद्वर्गसमानं नेति यावव·याव·नशावयोगः २ रू याव·रू·मू·१ स्ववर्गप्रतिपन्मूलग्रही
ण नीतिशरयोरेकदिकत्वेतदग्रहयगतेत्रिज्याहततभक्तयोः परमांतरभ्यानाद्भिन्नविभाग यव १ रू·आ १ संबंधिकणिवर्गप्रमा
त्वकणेचापिसंबंधिकोऽसौयोगोमानैक्यखंडंस्यादिति नध्यायुक्तरीत्यैवकणस्वरूपसिद्धिः ततः स्थितिखंडान स्योननतिप्रारेतदातत्र यनेत्वयविशेषः ॥

नं. ल.
वि
५२
९४

तन्नतकर्णद्वाराानीतिक्रांतिहृतभुजसंबंधिकोणयोर्योगोत्र स्थितिखंडलिप्ताः स्युरितिसर्वमुपपन्नं भूमेर्मध्यंभवं दिक्साम्यं चार्केंदुसं
भवं भविष्यत्पूर्वमुक्तं चेत्समतत्क्षतिकरं ग्राण्णो इत्यायेवलनद्वारातदुक्तं परिलेखतः आयनं चातज्जं चोक्तं वलनमितिमंतते: रविभि
न्नाभिमहत्तं त्रिज्ययातत्कुज्याभिधं विषुवत्क्रांतिवृत्तांतस्तहतेतरस्मायनं विषुवत्समवृत्तांतस्तहृतो चान्नतं तथा भवृत्तसमवृत्तांत
स्तहृतीवलनं स्फुटं गोलसंस्थितिविवेकेतु विषुवन्मंडलेनयेन यत्रार्कबिंबसंबंधो नेवतत्रायनं कथं इत्याशंकानिराकर्तुं चेकवाक्य
तयोदितं अप्येवं भास्कराचार्यैरेवंस्वीयशिरोमणौ द्युज्याहृतापवृत्तैक्येन्यसेद्धारविमंडलं बिंबाग्रवलनं ततस्मादंतरं वृत्तयोस्तयोः
बिंबांतर्बिंबमध्योस्यक्रांतिमौर्व्यास्तदंतरं अर्कदोर्भोग्यखंडघ्नं बिंबार्धेनतत्वदस्वदत् जिनज्याघ्नं त्रिजीवाप्तमेवंस्यादंतरं हितत् बिंबा
र्धेस्य त्रिभज्याघ्नमेवं त्रिज्यागतं भवेत् गुणहारकबिंबार्धत्रिज्यानाशोकृते सति भोग्यखंडं जिनाप्राज्यागुणं तत्वाश्विभाजितं सत्रिभा
कांतक्रमक्रांतेस्तत्तुल्यं जायतेथवा क्रमक्रांतेदिदं वीत्य भ्रांतिं त्यजनतवालिप्ताः नदमत्रयतोर्कस्यबिंबे चायनसंधिगे बिंबांतबिंब
मध्योस्यक्रांत्योरंतरसंभवः तथाचायनसंधेः प्राग्बिंबाग्रप्रांतदेशस्थले रविबिंबेतरणभावोदृष्टः सद्भोलरीतितः अभावेचभवेद्भाव
स्वभावः संभवस्थले इतितत्साभिचारेणतद्वीत्यानयनंकथं भोग्यखंडानुपातजस्थूलज्यांतरोक्तमपिस्फुटं नइत्तबिंबमध्यापमज्यांत
रं नहि बिंबांतबिंबमध्योस्यक्रांतिज्यांतरमाप्यत बिंबांतेवलनं तस्मात् ज्ञहंभुजेनुपाततः पूर्वापरस्यबिंबांतापमज्यांतरभेदतः
विभिन्नेवलने स्यातांमभिन्नेप्यत्रसतन्मते भवृत्तसमवृत्तैक्याद्वृत्तेयमानतरे संस्थितेरविबिंबस्यकेंद्रेतत्रत्यवृत्तयोः भेदादनल्प
कं चस्याद्युदामानेवयखंडकं तन्मानखंडयोगेनरविबिंबयकेंद्रतः गोलोपरिलिखेवृत्तंतवृत्तेक्रांतिमंडलात् भिन्नप्रदेशसंस्थंच वृत्त
तेसममंडलं बिंबीयदितितेष्ठन्यमायोक्तवलनंस्फुटं नवशान्मानयोगार्धमंडलेयत्रखंभवेत् उचितंततन्कथंमेदात्समवृत्तापवृ
तयोः अतोर्कस्यकुजेलग्नंभवृत्तेचसमाभिधं यत्रतस्माद्रवेःकेंद्रंयाववृत्तंनयेच्चतत् मानैक्याखंडवृत्तेतयत्रा ... भवेदथ विक्षेतहि
ग्रभवंमत्वावलनंस्वीकृतंततः वलनाख्यंचतत्तंत्रेकल्पितंरविकेंद्रगं इत्यमर्कग्रहेयुक्तंयत्प्रकृतंपरिलेखनैः ततश्चंद्रग्रहेयोग्यंकथं
चेत्कृणुततर्हितत् अर्कग्रहेसमवृत्तंयद्वलनाख्यंतदेवहिः ग्राहसत्वेनतश्चंद्रग्रहेस्पृष्टेविधोःशरे वलनाख्यंभवेत्तेपि नहितद्विमण्डल

चंद्रमंडलसंस्थानयोग्यं येन तदा भवेत् भवृत्तचंद्रभोगात्त्रिभेयदलनं कुजे ततोनुपाततश्चंद्रबिंबमध्योस्यमंडले मानयोगार्द्धजे तेश्च
कृते वृत्ते च ततः कथं वलनाग्रमसूत्रं यत्नज्ञौ तेश्च विमंडले मत्वा ततः शरोदतो भुजनूपस्तदग्रके क्रांतिवृत्तस्य भूभायाः केंद्रं चयरिक
ल्पितं क्रांतिवृत्ताख्यरस्ति यद्भूत्नहि सोस्ति विमंडलात् वलनाग्नग सूत्रं चेद्वि वृत्ते स्वीकृतं वलात् समाख्यमंडलान्नहि कथं तद्वलनांतरे
भवृत्तसमवृत्तं ताम्योक्तं हि वलनं ततः दृष्टेव मिंडयरिलेखविधाव योग्यं स्पष्टं च पूर्व वलनं हि मुनीश्वरेण उक्तेषु सिद्धवलनं निज
सार्वभौमे यावासनानिगदितान्य वदामितांच सयातं ड्कोटिज्यका चंद्रवाणोक्रमज्या राशित्रयाज्याविभक्ता हतेंदोः परेधं समो
ध्याप्रचापं लवाद्य शरीयं भवेद्वालनं ततः पाताद्यचंद्रायनदिक्कृते द्यां प्रायनात्तोद्भववालनानां संस्कारभागज्यका या विभिन्नमानेक्याख
ड त्रिभजीवया सं संस्कारदिक्कं वलनं स्फुटं स्यादाद्यमंवालजमाद्यरीत्या कार्यं हि तत्रालभवं हि वक्ष्या नीयमेव स्फुटतत्त्वतोषेः यतः शी
र्ष्यं किल बिंबजातदेशेत्रोद्भवं युक्तियुतं निरुक्तं युक्तिस्तु चाद्यायनवालनोक्तरीत्यैव बोध्या शरवालनस्य क्रांतिमंडलदृष्टः सवृत्तो समदिग्भ्या
द्दू यद्दिशि येन श्रंतरेणमदितं वलनं तत्तुल्यमर्कविषये स्फुटसंज्ञं विक्षेपमंडलदिशः समवृत्तदिग्भ्यो येनांतरेण तत एव भवंतित
द्दिक् तद्वालनं स्फुटतदृशशिपूर्वकाणां भेदत्रयात्मकमिनस्य तु दिग्यं ततः समस्थलेसंस्कृतबिंदुतो यद्भा ह्यग्रहस्पष्टवपुदलेन मा
हैक्यखंडेन च वृत्तमेंच समभिन्नकेंद्रं कृतदिग्युतं ततः वाह्ये त्रवृत्ते वलनं ज्यकावत प्राक चिन्हतः स्पर्शभवं हि मांशोः सव्यापसव्यावल्लु
याम्यसौम्यं मोलं तथापश्चिमतश्च देयं रवेस्तु ते स्पर्शिकमोति केयं हि क्रमार्प्रद्रदिगं कतोथ इंद्रोः प्राग्गप्राविपरीतदिकतो माद्यं रवेस्तु कर दिक्
तय वा स्पर्शमोतवलनाग्रगचिन्हात् स्पष्टवाणसमपूर्णागुणाःस्वः अस्तदिक प्राग्निनयव मिनस्य स्वापाकाभिमुखतोथमध्यगः केंद्र
तः स्ववलनाग्रसंमुखो दयपतदिषुजाग्रविंदुषु ग्राहकस्फुटतनुस्थखंडजं मंडलं दृष्टथगिति त्रयं भवेत् स्पर्शमोक्षभवृत्त युगं यद्भा यदि
तरहयहिशिलग्नं तत्र वीग्र हणाकादि विरामोस्त्वोथ मध्यवलये पिहितं ततः ग्राहस्य केंद्रात् भुजरेखकाले स्ववालनाग्राभिमुखः प्रदेयः भु
नाग्रतः स्पष्टशरो विलोमदिक् स्याग्राकचंद्रदरवियग्रहे ततः केंद्राकुराग्राव यिकर्णाय एवं तथो गाड्ढ वेद्भा ह्यकखंडकेन वृत्तं तदंतः स्थितवृत्तयं

त॰ वि॰
९२
९३

छन्नस्वकालेस्थितियागवेधात् ॥ स्पर्शाच्चंद्रःस्वेष्टदिक्ष्योपनःस्याद्राणात्स्याणोग्रीके ग्रहेसमयुक्तः चंद्राद्भूभावाणादिग्भूवस्थसंस्थावस्थाप्राः
प्याद्राणाद्दृग्ग्रहेस्तः स्पर्शमोक्षसमयेवलनाग्रविंवयोगदलमंडलेभवेत् ग्राहकावगतविंवकेंद्रकंशून्यवाणादृष्टमभवेत्पुनः मानैक्यखंडवलये
वलनाग्रतस्तन्नत्रस्फुटेष्टसमयस्थितिगुणाग्रकेस्यात् ग्राह्यस्यकेंद्रतदृग्ग्रवणाग्रकेनएवंनिजेष्टसमयेस्फुगमंतुशेषविंवीयाद्भेषजाभ्यांतेवि
ज्ञातोयायनेमतत् भोगोस्थेनकृतंस्पष्टवलनंतत्रसंस्थं अनयमवलमिद्धेयःस्फुटंदृग्ग्रहीतःसपारवलनमिद्धेसंग्रहीतोनएव शारज
वलनमत्रास्त्वेव ध्रुवतुस्तत्रयदितद्दितमेवचायनोत्थनसत्स्यात् एवमिंदुग्रहेस्पर्शमोक्षेचेंद्रशरोयदा शून्यंकुभातदातत्रमानयोगार्द्धमं
डले सार्वभौमोक्तरीत्यातद्दृष्यपनेचविमंडलेवलनाग्रगेनैवास्तिक्रांतिहृतगतानस्मा यतोविहृतस्त्रार्थैचैवतद्वलनंकृतं वस्तुतोमानयोगा
र्द्धमंडलेक्रांतिमंडलं विमंडलान्तत्रतत्रशारीयवलनांतरे गोलस्थूलमविचारेणदृष्यपनेष्यानगोविधौ अथैवंस्थंहिमानैक्यदलहृतेकुभायदा यात
स्थानेतदान्यस्तितत्रावष्टंभविधोःशरः सार्वभौमोक्तभूभात्तुदृष्यपनेचतदंतरे क्रांतिहृतानांहिभिन्नतानहितत्रास्तितत्कृता एविलेखेविधो
रिस्थमाद्योज्योत्कंचतत्रसत् कृतेविहृतस्त्रेपिवलनायभगतेष्टशं अथान्यथानिरासोयंपरिलेखस्यकथ्यते विहृतापमहंतैक्यान्यातस्था
नाभ्रस्पष्टिमे विहृतेचंद्रविंवस्याकुभाशाद्भमंडले स्पर्शकालेतथामोक्षकालेदिग्व्यत्ययाद्यदा कुभेंदुविंवयोस्तत्रमानयोगार्द्धमंतरं मानै
क्यखंडत्वैतवलनाग्राद्विधोःशरः विपरीतः.... मूढैर्गोलयुक्तिविरोधिभिः मदत्तस्तत्रभूभायाःकेंद्रविज्ञानहेतवे यतोत्रचंद्रमंड
लंभमंडलाद्वयदिशि स्थितंकिलास्तितदिशिप्रतितिमभाविमंडलात् स्वमानयोगखंडेनविभिन्नदिक्स्थितानस्मा स्वदिग्विलोमसंस्थितः
शरोयदाविमंडलात् विधीयतेतदात्रतत्कुभास्थलप्रकल्पते कुभास्थलात्स्ववास्तवात्कुभास्थलांतरंमहत् नचोक्तरीतितःकुभाभमंड
लेकथंचन अतोत्रचंद्रवाणजंविचार्यमादराद्बुधैः शरीनवलनस्यात्रस्वीकारान्नमतेकिल विमंडलंसदैवस्याद्वलनाख्यंचमंडलं स्प
र्शमोक्षेत्रयेवाणाद्दोस्तत्तुल्यमंतरं क्रांतिवृत्तेंदुविंवीयकेंद्रयोरस्तितत्स्थलात् मानैक्यखंडदेशोत्तशरोदतःसपर्वतैः विहृतापमहंतंत
स्तत्रयोभिन्नमंतरं तत्रत्यवाणतुल्यंस्यात्तस्यचंद्रगुणास्तहृ भावाभावावसंबंधाद्दृष्टोनभियतोयतः अतोविधोःस्पर्शविमुक्तिकालेस

षड्गुणस्त्र्यंशपरिकल्प्यं वृंद ततः सपाताद्ग्रहात्क्रान्तिसाध्यः स्वल्पान्तरात्स्वल्पितिभावगत्ये योग्यो भवेन्मानदलैक्यखण्डे तेन परं विहृतायमहृत्तमध्ये
तत्कालजाद्बाहुस्तवशीतरश्मेः कृतः शरो यः स तथैव युक्तः स्वदिग्व्यत्ययतस्तस्मात्कुभाख्यानोद्भवः शरः वलनागात्प्रदेयस्ते नैव द्वावाणाः
कथं चन भवृत्तवत्तत्संदर्शं यथैं निक्षिप्येत्तथान्यत्समवृत्तमिदो समानु हस्तात्परिकल्पतस्मात्तवालनाग्रसंदर्शास्यसिद्धिः इंदुग्रहे तो
वलनाग्रसूत्रं भवृत्तवन्नतत्संदर्शं हि सूत्रं व्यस्तेषुवाणांतरितासदातः कुभैवदेवर्षिमतार्थयवं तेनान्यशास्त्रानवबोधतः स्वयुक
त्यिताद्बालननतशरीयात् येनाश्रितं स्वीयकृतौ स्वतंत्रैः समप्रवृत्तेगोलमातं विदंति विकदंबोन्मुखं कृत्वाकदंबीयंशरं विधोः मध्य
ग्रहाकृतस्तस्यैवैगुण्यं किमतः परं अर्कग्रहेपि नत्यग्रशा ग्रांतः स्फुटःशरः क्रांतिसूत्रात्कथं सोत्र दत्तस्तेष्वविचक्षणैः भट्टैत्तेतद
सं वंथादत्थ्चेत्क्रांतिवृत्तगं रविबिंबस्यकेंद्रस्यात्प्रोक्तवाधा ततः कथं मध्यग्रहाद्भवःस्पष्टशरो दत्तोस्ति तेरध्य नत्यग्रसोर विस्तृहिभवृ
त्तेर्कस्यमंडले कथं कृतं वतत्समवलनाग्रगसूत्रतः स्पर्शमोक्षस्फुटोवाणाः प्रोक्तवाधात्कृतः कथं वलनाग्रार्कयोश्चैतत्स्यात्सूत्रं नत्यग्रसं
भवः तर्हि तद्दलेते क्रांतिसमवृत्तांतरे कथं तद्दशाङ्कुहृक संदेहः कृतस्थानेषु ततस्था सर्वमेतद्बुधैरत्र विचार्यं सभ्यसंसद्याः कुर्वंति मिथ्यावाक्ववहा
र सिद्धे गोलादिरुद्धं करणप्रवीणाः युक्तं न तद्गोलविधावुधानां स्यादन्यथा नैव तयोर्विभेदः परिलेखेभवृत्तस्य रवेर्यद्वलनाग्रगं सू
त्रं भवृत्तमेवास्ति यन्मतं तस्य हृष्यां देवर्षिभाषितेनेदं ज्ञातो नत्यग्रगाद्रवेः दृष्टासूत्रं भवृत्तं न किं तु तत्संदर्शात्ततः इष्टग्रंगं तु समदर्शं स्य
ऐष्टंतदितं सदा दृष्टगोलस्थितिं भिन्नां न जानंति पुनातन ग्रथान्यरीत्याग्रहणो रवींद्वोर्दृङ्मंडलानत्परिलेखमार्गं सिद्धांतवित्संजनत्वं
जनार्थं ब्रवीम्यहं युक्तियुक्तं स्फुटो वार्थं ग्राह्यं विबुधजनस्वांशाद्दत्तोपांप्रासमुद्रवं देवत्रस्थितिं जयश्चतेत्रंतद्वयनास्तिह अस्तिस्पर्श
चमुक्तौ चतद्दोयार्थफलद्वयं यातिंद्वाणासंस्काराद्वायं दत्ते पञ्चस्फुटं षट्वृत्तं दिङ्विवीय नतांशो विहृतं भवेत् आद्यसंतं शापां
कस्यग्रहाणोथरविग्रहे रसगद्धावतिकार्याद्दग्जलंबनभाजिता आद्यसंतंतथार्कं दोर्ग्रहणोचान्यसंतकं स्फुटास्फुटेंदुविदेशपाद्रसघ्ना
द्यदवाप्यते मानयोगार्द्धमानेनज्ञेयं तेन तत्फलम्यके षडंगुलव्यासदलादथ वृत्तसमं कृतं कार्यं षड्गुणसंख्याकैरंगुलैस्तु नदंततः वं

त॰त्व॰ वि॰ ५४ गुलाकेऽस्य नवते दिङ्नाद्यान्यसमसपा पूर्णायाः पूर्णाचापं यत्र दर्शे गुलके मिते आद्यान्त्यफलसंस्कृते स्फुटः स्यदेदोरन्यसंस्कृतं तथाप्यभिन्न

वि॰ दिक्स्थं तद्रवेः स्पष्टेषु दिक्समंतं आद्य मिदोर्भवेत्स्पर्शे स्फुटदृष्टेऽपश्चादिप दिक् मोक्षे तत्र द्युस्तदिङ्केंद्रावल्पे वित्रिभलग्नतः अधिके त्व

५४ तस्मात्र विपरीतं स्पष्टं किल तथैवार्कग्रहे केस्य नतेरुकाद्विलोमतः अर्केत्रिभोनलग्नाल्पे स्पर्शे नत्यन्यदिक् तथा मोक्षे तत्र निदिक् चा

धिंत्वधिके तद्विलोमतः आद्यान्त्यफलसंस्काराद्भवेद्दृग्वलनं स्वदिक् स्वजदोश्चाय जात्येमचत्वात् स्वल्पांतरात्कृतं यद्ग्राह्यसन्मंडलमत्र ह

94 प्रयं दृभिस्त त्र्यर्धाधरने मिदेशे नीलांबरे सूक्ष्मदृशा विलोक्यो दृङ्मंडलस्यो प्रथमं स्वबुद्ध्या तद्देशयोरंतरने मिभागा गजेंद्रवो काश्च लवास्त

दर्दे भागास्त्रयस्त त्रिलवेषु चैवं द्वितीयभागादिविकल्पयित्वा अथः स्थितानां मंडलदेशचिह्नात् स्पर्शाथ तदृग्वलनांगुलेश्च स्वदिग्भवे नेमि

गते रिहस्पा स्पर्शाथ चोर्ध्व स्थितने मिदेशात् मोक्षस्तथा दृग्वलनांगुलेषु मोक्षो रवेः स्वोथ दिशि स्वनेम्यां ग्राह्येऽधिके वित्रिभलग्नतोऽल्पे

चैवं तदूर्ध्वाधरवैपरीत्यात् इत्थं चंद्रग्रहे भानोर्ग्रहे तत्र तु विपर्ययात् विंबोर्ध्वाधरनेमिस्थ दृक्छिन्ना इदितं विदं त्रिभोनलग्नतुल्येऽपि ग्राह्ये

स्वप्रोक्तरीतिः स्पर्शमोक्षौ तु तौ तेयोयोस्तः स्वग्रहणोचितौ पारंपर्यं वशाद्रकं पूर्वे स्वस्वमंडलात् तत्रांतहृत दिक्चिह्नस्तानय

द्ग्राह्यमंडले दुर्वोधं तदतः सिद्ध विंबोर्ध्वाधरदेशयोः संदर्शना त्वथवेताभ्यां परिलेख क्रमो मतः महत्त्वाच्छादकस्यैदावल्पत्वाच्च रवेर्यदा

तयोराधिक्यमल्पत्वं दृश्यते च स्थितो क्रमात् ऊर्ध्व स्थिते च्छादक विंबदेशात्स्पर्शः क्वचिच्चापि दिनतोऽर्कपक्षः संदृश्यते तत्र तिजस्फुटेषु भेदाद

तार्कग्रहणं विचित्रं ॥ इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धांततत्त्वविवेके सूर्यग्रहणाधिकारः ॥ अथ भाग्रहज्ञाननिमित्त

मिंदुग्रहं चैव ग्रहाणामथ तारकाणां यथोचितं संमिलनं भवत्संभवानाकात्र भभवकान्वदामि कदंवसंबंध वशेन नूनं ये सूर्यसिद्धां

तमतप्रसिद्धाः भवोस्य सूत्रेणाहिते ववोध्याः सूर्याशायस्यैर्गणितप्रवीणैः १ कदंवद्वयप्रोत दृतं च यत्र तद्विंवस्थितं स्फुटवृत्ते च यत्र

भवेद्भवस्तद्विंवांतरालेक कदंवास्य वृत्ते प्रशेयाम्य सौम्यः २ असंख्यानां भानां भगोलाश्रितानां प्रकर्तुं न संख्यानमत्रास्ति कश्चित्

समर्थः स्वशाक्यं हि गोलज्ञवर्याः प्रकुर्वंति तत्राद्यदेवैर्मुनीन्द्रैः ३ भहृत्ता श्रितास्तत्र भान्येव प्रोषु भवांके निरुक्तानि येस्तान्त्रवच्मि

गजाविंशतिः सार्धसमाग्नयोर्धाधिकांकांश्च यस्मान्तवोथेषुशैलाः ४ षडंशोनिताग्नेर्विनंदारसाद्यंशातंनंदशून्येंदुस्सूर्याः समुद्राब्धिचंद्राः
शरेष्विंदवश्चखेषुशैलेंदवः खोष्टभूमिप्रमाः स्युः ५ नवांकेंदवोग्नींदुनेत्राग्निवेदद्विहस्तानिथिद्विद्वितुल्याः कुभिन्नाः युगेषुहयंखेन्दुहस्
तास्त्रिभागोनिताः सप्तषट्दस्रकं खोष्टहस्ताः ६ खनंदाश्विनः शून्यदंताश्वसंद्वित्रितुल्याश्चसप्तामराः खेन्दुरामाः षडंशोनितास्तेदा
भास्योष्टभांतध्रुवांशाइमेतच्छरांशाः क्रमेण ७ दिगर्काः पंचपंचाशनंदाः षट्खनगाश्वाखे सूर्यासुयोदशोशाश्वदस्रकाः सप्तवक्रयः ८
सार्द्धैकत्रयमधिष्णंनंदाः सार्द्धशराः शराः षष्टित्रिंशाश्चषट्त्रिंशदर्धमिते द्वोत्कृतीचखे रोहिणीत्रितयंषड्कं विशाखाद्यंचवारुणं चित्राय
हस्तभानां च याम्याः शेषास्तथोत्तराः अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनांतगः विंशेच मिथुनस्यांशे मृगव्याधो व्यवस्थितः द्रुतभु
ग्रस्तहृदयं वृषेसार्धाविंशभागगो क्रमेणाषुलवाः शून्यवेदाश्वशेषो खवक्रयाः दक्षिणो च मृगव्याधः श्रोषावुत्तरदिक्स्थितौ पूर्वस्मात्प्रह्लाद्
दयाद्दशकैः पंचभिः स्थितः प्रजापतिर्हसांस्यशोसौम्ये त्रिंशद्दशकैः अपांवत्सस्तु चित्रायाउत्तरेंशैस्तु पंचभिः १४ हस्तत्किंचित्ततोभा
गैरापः षट्भिस्तथोत्तरे अत्रांशाद्यग्रहाद्यंततत्कृत्वातेग्रहपूर्वकाः संपात्मेषसंज्ञाश्च ध्रुवकाणांचलत्वतः भगोलांकितमेषादेः स्थिताय
वोदिताः सदैः चलेऽचलेपि ध्रुवभैः स्वमेषाद्यापित्रयं १।०।०।८।० तत्क्रुवकः शरस्त्व ७ सूर्यषष्टिभागा ८८।०।०।१० यदिगणितमायामस्त
तुफलंदर्शनतोस्तियस्य कदंबसंबंधवशान्नभिन्नायवोदितायेरविणाध्रुवाख्याः १८ तेषांवलाद्ध्रुवसूत्रसंस्थांमत्वाविलोमानयन
कर्मकृत्वा पुनः कदंबोक्तखतां प्रसाध्ययुत्यादिकंस्वीयधियानयंति १९ असंगतंतत्प्रतिभातियस्मात्सूर्यादिदेवैरुदितंन
हत् शशपाद्यभानांसप्तप्रभागाध्रुवकाः
फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाडयोर्द्वयोः २०
विशाखाश्विनिसौम्यानांयोगताराोत्तरास्मृ
ता पश्चिमोत्तरताराया द्वितीया पश्चिमे स्थिता २१

८८
सू.
५.५.

न॰ त॰
वि॰
९५

हस्तस्य योगताराप्तो श्रविष्ठायाश्च पश्चिमा ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां वाहस्तस्य समभमा: भरण्याग्नेयपित्र्याणां रेवत्याश्चैव दक्षिणा रोहि
ण्यादित्यमूलानां प्राची सार्पस्य चैव हि यथा सत्यवशेषाणां स्थूलस्या योगतारका शाकल्यसंहतामुनिना कथिता: स्ववाणा: सप्तर्षितारकभगा
ध्रुवकाश्च लाश्च यथांस देवरविवर्षभवागतिश्च लिप्ताष्टकं त्वथ च तद्वचनं किलैवं युगादौ विस्तृता याक्रान्तभा प्रियेव व्यवस्थित: प्राच्यां त्रिभागे:
पुलह: पुलस्त्यो नोदर्शांशकै: अत्रिस्ततस्त्रिभिर्भागैरङ्गिराजभितस्तत: वसिष्ठ: सप्तभिस्तस्मान्मरीचिर्दशभिस्तत: २७ सत्यहृदामगतिस्ते
षांमष्टौ लिप्ता मुनीश्वर वाणार्थाभूपारा: ५१ खार्था ५० षट्टवाणा सप्तसायका: ५८।५७ षष्टि ६० नभोरसा ६० तेषां विदेषां षा:स्थुरत्नर
इति २८ इत्थं भगोले वसन्ति मुनीनां नैव संगता अन्यथा नुपपत्यात: सार्वभौमेन्यथोदिता शानेनूर्ध्वं भगोलाय:कक्षा सौम्यकदंबत: स्वस्व
मुकोटि भागो त्थल घुहृतो क्षितामसदा ६० मुनिवर्षशतेनैकं शागगतिभं भुनक्ति वै भहृतं स्यानुरोधेन कल्पनेयं बुधै: कृता लोकप्रसिद्धा
मुनयो न ते स्युर्ये प्रोक्तवाणाध्रुवका नु रुद्धा वा न्येपि केचित्कुह प्रसिद्धा लेखामतो स्यत्र कथं प्रतीति: येर्गोल तत्त्वं विहृतं हितेश्च सूर्या
दिभिर्नैव विशेषपक्ष: प्रोक्त: स्वशास्त्रे स्ति गतिर्मुनीनामतो न युक्तादि विगोलरीत्या सप्तर्षयो यत्र न्टणां प्रसिद्धा स्थिता ध्रुवास्तत्र तयास्स
देव ३३ भगोलगाले किल यत्र तत्र दृष्टाश्च लाने व विदावगम्या अद्यापि केच यिन दैरगेनिरोधवर्यै दृष्टा न याश्च कथिता किल संहितासु ९५
नत्तकाश्च मेव हि पुराणवदत्र तन्नूः नैनैवतत्त्वविषयं गदितं प्रवृत्ता: प्रोक्तान्दृषीणां ध्रुवकाश्च सप्त भिन्नानि तज्ज्ञा विनिजे युगानि स्वस्व
प्रदेशाभ्रमतो भहृत्ता हाणा' सप्तर्षवशात्कथं चित् प्रसिद्धस्य सप्तर्षेर्भवाक्रुतिर्नैतेनतद्धि भिन्नागदितामुनीन्द्रै: एवं पुराणोक्ष पितेनिरुक्ता:
सप्तर्षयो प्राग्गमनानुकूला: यद्दर्शनानई मथाईमेतद्भुयं स्वतन्त्रा: कथयंति तत्र ३२ प्रमाणमेवास्ति मवचो मुनीनामतस्तु तत्केग
तिरस्त्ववश्यं प्रायोथ तेच मुनय: किल देवता: शाट्टगोचरा न हि न्टणा सिद्धसमतत्फला स्थे ततश्चायनस्य दिनभार्यमलंकृता महा प्रा
गतिं मुनिवैरे भगतामुनीनां ननु तर्हि कथं नेषांप्रशाराउक्ता दृष्ट्येवते देवांप्रांगिकृतानां च तदर्थं त्वं बुधस्वाण पृजनं तेपरतेषां ध्यानमभ्य
यकं मतं तदर्थं न तत्स्थितिहाणास्वतंत्रैरुदितां किल ५ कलाभेदे थ: गतोनंतेन सम्यक्‌योगंने ''नैवकर्त्तुं समर्थ: तस्मादार्यैरेकदेकस्य

न्योगः प्राक्ः खेटे खेचरोन्योभनोनायश्चोर्ध्वकनास्थितखेदविंब गोलोभवेद्दृक्किरणांतरस्थस्तद्दृक्कुरांतस्तदर्थस्य खेटगोलेसपथवग्रहविंवगो
लः ५२ दृष्ट्योभवेद्योगनतस्तदल्पतुल्योभहृतेनुकलाप्रमाणात् माजात्यतोथः खेचरेणास्माकं पुनरर्थमार्यैः परिकल्पितोयं अथः स्थिताका
शस्थगोलदृष्टेन योगस्पष्टैर्विविहितेनदत्र तदूर्ध्वगोलस्थितवास्तवेस्या टकसूत्रसंबंधवशेनतूनं ऊर्ध्वाधरावस्थितयोः पुरावत् साध्यं खविंवां
तरसूत्रमादौ अथः स्पष्टकसूत्रहियुतंयदिस्यातद्योर्ध्वखेटस्तजदृष्टिसूत्रं तदार्कदृक्सूत्रयोगाधरोर्ध्वस्थयोरिंदुभान्वोष्करायोगवत्स्यात्
तयोर्गर्भयोगेरविः स्याद्यदूर्ध्वोपरस्थो विधुर्लंबनं तत्रदंतः तयोर्गयोनुसंस्कार्यमेतत् स्फुटोगर्भयोगः स्फुटामांतवत्स्यात् नतिग्रास
पूर्वंचतत्रप्रसाध्यमसतत्सत् फलाभ्यग्रहृत्रैः स्वपुनया मार्गिस्थयोर्वक्रगयोः कलाद्यं यदंतरं तद्द्युतिभेदभक्तं यदैकवक्रीगतियोगभक्तं लब्धैर्दि
नैर्गर्भजयोगकालः मार्गिस्थयोरल्पगतौ विहीनमार्गिग्रहाद्वक्रगतौचहीने गतोन्यथागम्यइहस्वकालाद्द्वयोरन्त्योविपरीतमस्मात् ५३
तत्कालजातौखचरौविधेयौ नाभ्यांपुरविदिवसादिसाध्यं मुहुर्मुहुर्मैववखेगांतरंस्याद्यावत् स्थिरोगर्भजयोगकालः ५४ तत्कालिकौ
तौखचरीग्रहाद्यैः समौस्वपूर्वापरभावहीनौ ऊर्ध्वस्थितात् खेचरतस्थसम्यग्योमुखेगर्भजदाजसूत्रे | तयोरधःस्थग्रहगोलसंस्थयदंतरंदृ
ष्टिविलंबनंस्यात् तत्साधनंचान्यविलंबनाप्तेयंहिभानुग्रहवद्ग्रहेत्रे ५५ यद्वाद्वितीयानयनप्रकारेयत्साधितंखेडपियद्वितीयं प
न्वीगाल्पाचयथायुतोनंभवेत्तदृटकसूत्रमथस्थितस्य ५६ दृग्योगकालोस्वमार्थवर्यैर्नीतंचतद्गर्भजयोगकालात् तदूर्ध्वनत्यंशमुखे
नतित्रमूर्ध्वस्यटकसूत्रहितंपुनस्तत् ऊर्ध्वस्यकर्णेनगुणांविदध्यकर्णोद्धृतंचापमतःप्रसाध्यं तदूननत्यंशकलाप्रमाणं दृग्लंबनंस्या
त्ग्रहयोश्चमध्ये एवंहिदृक्तेपवशाद्द्वयोः कान तिस्तथाभ्यांस्फुटलंबनंच तल्लंबनंसहि[illegible]ण्यंयथोक्तयोगांतरस्यस्फुटतत्फलेस्या
त् पयघादिकंस्पष्टविलंबनंचतत्संस्कृतोगर्भजयोगकालः भवेत् स्पष्टकसूत्रजयोगकालोयोभेदयोगःकथितोमुनीन्द्रैः ५७
तत्कालजातापरसंस्थतस्यस्फुटोन्नवाणोनतिसंस्कृतोयः तस्योर्ध्ववेटस्थवियोगयोगादेकान्यदिक्केतुखगांतरस्यात् न्टहाष्टितस्यो
र्ध्वगभोगविंवावपिस्थितेयन्त्जुसूत्रकेस्तः तयोरधस्थग्रहगोलसंस्थेचिह्नेतयोरंतरमेवयत्स्यात् ५८ याम्योत्तरंतत्प्रतिमांतरं

त॰ व॰
वि॰
९६

हि रवेर्बिंबतुल्यं यदि कल्पचोक्तं स्वल्पांतरात् संव्यवहारयोग्यं खेटांतरं गोलविदां वरिष्ठैः सूक्ष्मं च तन्मानदलैक्यतश्च ज्ञेयं बुधैस्तद्दृग्ग्रहतं समग्रं
भानुग्रहो नत्याथ तदन्यथास्माद् असंभवो भेदजयोगकस्य ९० मध्यास्फुटोर्ध्वाधरखेचरैर्यो दिग्गैक्यतो यस्य दृग्ग्रहस्य श्रवमध्येषु दिक्स्याद्ध्वंगदिश्य
पः स्योन्यथान्यदिशमूर्ध्वसखगात् सदैव बिंबांतरार्थं मध्ये सुग्राह्यो गर्भसुतौ सदा युक्तिद्विधाभिमते कदंबीयफलप्रदे ९२ अत्र स्वभांतरव
ग्रात् खगयोर्यथोक्तयुक्त्या विलंबनमथावनतिं गृहीत्वा खेटांतरे किल तयोर्विवरं स्ववुक्त्या येः कल्पितं निजकृतौ तदसंनितांतं ९३
यस्मात् त्रिगर्भजयुतौ विहितं नतत्स्यात् तत्कालजं नरदग्रुद्रवमत्र किं तत् ऊर्ध्वस्थभांतरविलंबनहीनितस्वनम्रांशकक्षितनरूर्ध्वगखेचरे
स्यात् एवं हि यत्र विहितं किल नतत्सदास्मात् तद्भिन्नकालजमयाम्यमिहास्वकीयं ९५ यस्मादयोमुखमदृक्कतिति गर्भसूत्रभेदस्वरूपविहि
तान्न हि तन्मतेन्यत् स्वल्पांतरं च यत् तदिह्योक्तमायविरोधतो गोरवतः किमर्थं सतामसत्त्वमार्थमयं प्रयत्नो मान्यादिहैव चित्यपदं न येति ९६
कदंबस्थिता तारकानप्रसिद्धा ततः खेटयोगप्रतीतिः कथं स्यात् ध्रुवस्थानतारा त्रलोकप्रसिद्धा ततस्थाचिता खेटयोगोपपत्तिः इत्थं प्रसिद्धताराः
यदि ध्रुवाभ्यामपि योगसौ नाश्रितं खेटयोगस्य साधनं ध्रुवस्त्रयां चलाशाभावकाले ब्रतायाम्य पूर्वदेशागा ततः कदंबमध्योन्येभिन्नहते चलां
प्रोक्तेः तारकाचलितेदानीं यतो मान्यहर्षेण वदे किं चात्र धीन्नमीचोद्यवशाद् इदोमहानुगतो तेर्मध्यभुक्तौ च विलंबना च स्फूलं कृतं स्वीयकृतो
ग्रहेक्यो ततखेटनतत्यंतरयोगभक्ताः पुराः कलालंबनजाः खेषुघ्नाः लब्धं सदैव हि वीहवनत्कुटीयतत्कंपरलंबनं न नतोनुपाता द्विहितं निजेष्ट
कालेकयंत द्विविचार्यमार्थैः नैवांतरंयत् ध्रुवसूत्रयोः स्याद् दृक्कर्मणां तद्ध्रुवसूत्रमेकं चेदंतरं तद्भवतीह भिन्नमित्थं विचिंत्य ग्रहमंडलाभ्यां ब्रलैपा
यदास्नायन दृग्ग्रहो यदि वैयदेकध्रुवसूत्रगोस्तः तत्तुल्यकालेन हि केवलो तौ तुल्यो खगौ दृष्टिजकर्मसत्वे दृग्ग्रहैक्यसमयानयनार्थयोन
योर्विवरकालभवो तोमौ कृत्वे दगाभगाम्यपकस्युक्त्या दृग्ग्रहाविह कृतावसकृद्येः तत्रसम्यगिह केवलखेटादेव दृग्ग्रहभवं किल यस्मा
त् खेटजागतिविदिहैकदिनोत्थानिवदृग्ग्रहभवावगादिनाद्यैः नैवकेवलखगैक्यसाधके लंदतोगाल ''कालजैः दृग्ग्रहैक्यागत
राष्पलतागांजायते गतिविभेदतस्तयोः दृग्ग्रहो प्युतिकालविलग्नौ तूतयो नयनदंतरमल्पमास्यतोसकृदिहोक्तविधानाद्योगसाधन

96

मध्याक्रममिदं हि तद्वीति नो दृग्वशात् कदाचित् साम्यं भवेद्द्युक्खगयोर्यदात्र न दा तदेकध्रुवसूत्रस्थे न तत्खेटबिंबे भवत स्वस्वरूपं यत्स्मात्स्फु
टं चायनदृग्ग्रहैक्ये विलंबनं केवलखेचरोतः तदत्र तत्केवलखेटयोः स्वभवेत्कदाचिद्दिवेशेण तुल्यं तदेकदृक्सूत्रगयोगकालो
यः खेटयोः केवलयोः स एव तन्नं तदेकध्रुवसूत्रसिद्धो योगो भवेदायनदृग्ग्रहैक्ये यः तदेकदृक्सूत्रगएव खेटबिंबस्फुटैक्ये न तरितेयतोतः
भभेदजस्खखनतिस्फुटैक्षते स्वयमुक्तं ग्रहजांतरं स्यात् नैवान्यथास्यायनदृग्ग्रहैक्ये दृक्सूत्रयोगो ग्रहयोः कथंचित् दृक्सूत्रभेदा
स्फुटबाणयोगांतरं तदुक्तं ग्रहजं तरेन विनैकदेशं गणितप्रवीणैः कृतं द्वयोरंतरमत्र प्राक्यं युक्तं न युक्तं न तदिदं स्वयुक्त्या मध्य
स्थबुध्या सुधियाविचिंत्य सद्युक्तियुक्त्या खगयोः स्वदृक्स्थजाभ्यां स्फुटे वेधौ नयनं तनावत् ऋजुवेकसूत्रे परिवायितं तद्गाह्यादपी
ह्येनरक्तं नयोनौ तल्लंबनं नापि न दत्तरस्तं न तस्मात् पि नैपि स्फुटभेदयोगे कृत्वापि दृक्कवेधयुति ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰
॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ये सिद्धांतशिरोमणावथमरीचौ दृग्ग्रहैक्ये ऽफले खेटेष्टनमिति स्फुटोकुगणितात् कृत्वा ध्रुवस्थोवलात् नयोर्भां
तरतः कृतं ध्रुवगतं बिंबांतरं तत्र समं तस्य छायापमज्ञानं तदेवयमिह स्तैनैस्तत्र बुद्धं यतः दृग्ग्रहैक्ये सदा बिंबांतरं स्यात् ध्रुवसूत्रगं तदल्पेयोत्थि
तयलानि फलैक्ये दृष्टे वसः ध्रुवैकदिग्भवं बिंबांतरं दृष्टमपीहन येनोदीयः स्वदृक्चिन्हे यत्तदृष्टो ध्रुवेन सः ॰ ॰ ॰ ॰ ॰
विनष्टाज्ञानात्त्वया किं कृतमित्यमत्र एवं तद्दृश्यस्थितखेटयुक्त्या नहृश्यभस्य ध्रुवस्य आयकाभ्यां अथ स्वखेटेन विभेदयोगः साग्रहैः स्तैर्ग
णितप्रवीणैः मध्यग्रहवियोगजलिप्ताः खेटभुक्तिविहृता दिवसाः स्तैः स्यात्कृतागतयुतिस्त्वथ कोन खेचरेऽद्यनुगतोऽनुविलोमात्
ग्रसकृद्धीति नोस्यापि विधाय स्थिरत्वं ततः न तिलंबनभेदेन कार्यं स्पष्टं तु मुक्तवत् ये भध्रुवाः स्वायनकर्मसिद्धास्ते स्वत्वबाणध्रुवस
म्बुखोः स्युः येकेवलाभध्रुवकाः सदा तैर्वेधाः कदंबाभिमुखः सबाणाः भखेटयोः सैवयुतिर्मताम्येन भोगयोस्तारकयोश्च तद्वद्युतिः
स्वार्थहृता कदंबहयैकहृत्ते फलदानताणां युतिः कदंबाविमुखेग्रहाणां प्रवायितात्र ध्रुवकैर्भुवोप्येः कदंबजेवाध्रुवजेन तदेकसूत्रेयतो
तादितरत्र वेधा दृक्कर्मसंस्कारितयोर्युतिर्न प्रमाण्यते भग्रहयोरथाद्येः स्वाप्यत्र युक्त्यान तत्तोध्रुवाल्पेग्रहे युतिसंस्कृदिता त्राम्या गम्ये

न॰ल॰ स्वकालेनियमेनैनैवाधिकत्वमत्रायनदृग्ग्रहस्य तयोः कदंबोन्मुखत्वाद्योऽयमस्मत्राधिकत्वात्त्व विभिन्नदिक्त्वात् गम्यागतदीयायुतिर्

वि॰ त्रयेन सिद्धाभवेन्नद्रूवकाधिकत्वे तद्दृग्ग्रहस्याथगतायुतिर्लेरुक्तागतेततत्समयेननाव्येः नेदाल्पकः स्यान्नियमेनयेनगतागतदीया

५७ युतिरुक्तवत्स्यात् गम्यागतं स्याद्भूगतेथगम्यंभवेद्धयोस्तेनयुतेरसिद्धिः अवक्रवक्रग्रहजोग्य'' गतागतदीयायतिरुक्तवत्स्यात् गम्यंग

९७ तंस्याद्भूगतेथगम्यंभवेट्योस्तेनयुतेरसिद्धिः अवक्रवक्रग्रहजोग्यगतैवोक्तं युतेर्गम्यगतत्वमाद्यैः तत्संभवेतत्केवलयोस्तयोश्चद्दकवे

चरेवट्योर्नैवकथंचिदत्र ततखेटयोखेटमयोरथैवततदास्तवेगम्यगतेपिनैव भवेकसूत्रास्ययुतिः कथंचित्तदुक्तौ [illegible] त्वाखलगोलयुतत्वा

त्तौ रेतुतंत्रेदिनरात्रिरात्रेयातसिद्धार्थमुक्तंकिल दृष्टिकर्म ततखेटकयोर्मेलकवद्ग्रहस्यागत्यादिनाद्यं वदभासदुक्तं भखेटयोः केवल

योर्युतेस्फुटसंसाधनार्थश्रीरविणामपार्थं पूर्वैस्तदस्ताननपरंपरोस्यभ्यांत्यान्यथातदुक्तिर्निबद्धं चंद्रग्रहादौतुतदुक्तमार्थं दृक्कर्मयत्न

हितद्ग्रहादेः सिद्ध्यर्थमुक्तं च तथैववोध्यं स्वतद्युतेरानयनं बुधेंद्रैः त्रिषष्टिमत्दशोभागोयस्ययाम्यो शाकद्युतात् विज्ञेयोमिथकोभिज्ञाद्दिह्विस्यः

शाकदंतसः ग्रहस्फुटत्वानयनप्रतीत्यैतिनिशीथकालेनलवंधगत्या यथ्संतितर्दिवकमार्यवर्याः वदामितत्रानयनप्रकारं निशीथकाले

लिकः पूर्वमक्ततायनदृग्ग्रहः स्यात्पोदकर्केतु पकस्त्राथताभ्यां पूर्वोक्तियुक्तितः विवसंवंधतः साधे शंकुदृग्ग्जेष्टशंकुतः शेषार्थक्र[illegible]त्रसत्रंत

दृहस्याति तिष्टतः नतोभवेदविस्त्राक्षा दृग्ज्यादृष्टनतोद्दता छायाकुष्टदेशास्यात्तत्राग्राचस्फुटापमात् साभाकर्णाभुजाभक्तात्रिज्यायां वा

स्तदिग्भवा संस्कृतासाथ सौम्यात छायया भाग्रगोभुजः स्वसंस्कारादिशिज्ञेयस्तज्ज्ञावर्गवियोगजं यदंकोटिर्भवेत्पूर्वापरत्रूयात्बुधैः स्मृता स

मावनौ स्वष्टष्टतौ तत्पूर्वं दिक्साधनं दृष्ट्वा वदेवकृत्वा दृकसूत्रसंपातगतस्पर्शांकोः पूर्वापराकोटिरिहप्रदेया प्रसज्जमुर्वीपूर्वकपालसंस्थे पूर्वा

मुखेपश्चिमगेग्रहेसात दग्रतोदोरपियाम्यसौम्यः स्याज्ज्ञायथाततत्कृतत्र्कोद्दसमयो भुजाग्रंशंक्वग्रगसूत्रमत्याधितेनलेतहृतर्वम दृष्ट्या

दृष्टवेटंप्रविशेष्टहि विद्ध्यमानं निशीथकालेसचमतत्कृतंत ततकेंद्रसंस्थापितमस्तलेवाभुजाग्रसंस्थस्पशस्य चाग्रे कुंद्रोस्य सूत्रानु

गतत्रस्पर्शप्रेमपथ्येतत्खचरंविलोमात् एवंभभुवकाणां च यथार्थसंस्थास्तासमुयतैः यथोक्तनलिकादौत्याइष्टया'' यैरुडन्यपि अर्कात्तुगा

न्केंद्रमुखाग्रनीशान्यकार्यवत्पतमुदाहरंति येप्यस्तगुप्तार्यभटादिकानामपीष्टनन्मोप्यमतःपरं किं मध्यस्फुटौ नार्थाधिकृतेर्विरुद्धौ वि
हृतगोराशिहतौ कृतौ न तज्ज्ञोनयःसेष्टनतस्यकालो विंबस्यकालस्य कृतोनसूक्ष्मः ताभ्यामहोवासनयाविरुद्धं विंबोद्भवं प्राग्गणितं समस्तं
कृत्वाथतत्सिद्धनलस्य दृष्ट्या विंबग्रहाद्दर्शनतो बुधेंद्राः बीजं प्रकुर्वंति विहृतभेपो कथं भहतीयफलायनूनं मत्वार्धभिन्नां चलगोलसंस्था
मतोपेतेभ्योस्तनमोमहद्भ्यः ॥ इति कमलाकरविरचिते सिद्धांततत्वविवेके ग्रहभयुत्यधिकारः ॥ यौ भचक्रचलनो
द्भवभागैः संस्कृतौ हिमकरोष्णकरौ हि चक्रचक्रदलदंतयुतितोत्र तद्द्विधा भवति चापमसाम्यं हकपातसंज्ञं वैधृतपातसंज्ञं तत्रैक
मन्यव्यतिपातसंज्ञक्रमेण समतत्कर्मसु गर्हिततत्सदा हरणं प्रज्वलिताग्निरूपं २ यत्र कालनस्नानजपादिहोमैः पुण्यं यशः स्वं लभ
ते मनुष्याः अर्यौ कलैकायनगाविनेंदू दृग्गैकदोर्ज्यायुतिसूत्रसतौ ३ अभ्यात्र भिन्नायनगाविनेंदू दृग्गैकको द्युत्यगुणौ कामकौ इत्थं
चतन्वासमनयेवसम्यक् दृग्गपामरूपं गदितं पुराणैः ४ यथोत्र दृकसूत्रजदृष्टिपाताभावाद्यनाद्यैरनुदाहृतत्वात् यच्चक्रचक्रार्द्धरवींदु
भेदात्तस्मात्क्रांतिसाम्यं न हि पातसंज्ञं अर्कौ किभिन्नं पवित्रहसाम्यं कुतर्कतोज्ञाः प्रवदंति पातं अतींद्रियज्ञोदितमेव लोके येपि पं
फलादेशविधौ च तान्यत् चंद्रपीतकिरणोप्यमध्यमक्रांतिसाम्यसमयोस्ति मध्यमः पातकाल इह राशिमंडले भानुरस्ति सततं न
चंद्रमाः ततः सवाणाग्रगतस्वतेन स्फुटापमस्तस्य च तीव्रभानो मध्यापमेनैव समो यदास्या तदा भवेत्तस्य स्फुटपातकालः माजा
यतोत्र भुवगस्फुटे प्रोर्ध्वविच्युतिताद्यापमकाभ्युरोधात् चेतस्यायनं तर्हि कदंबवाणानुरोधतः किं मकृतोपमोभ्यः ५ स्फुटापमोन्योपि वि
धोः स्फुटाद्यापमोक्तिवद्यत्कृतन्मेम्यतोपि अथो कलाद्यापमकेमयोस्ति सपरिविज्ञा स्फुटपातकालः किं नादृतश्चेद्वदसी समूर्यानुरि
तदारवुदितायनेघे विभिन्नजात्योरपि तत्स्फुटत्वं ग्रहाणगोलत्वफलायनूनं कदंबवाणोन स्वसंस्कृताद्यापमो विधोः स्पष्टतरोत्र कल्प्यः
अर्कत्र ...... येस्फुटं युक्तिरुक्ता नैः साफलार्थं तु कुयुक्तिरेव ८ ततस्तत्फलार्थं स्फुटता विभिन्ना न तज्ज्ञोस्ति कः श्रीपस्मात्मनोन्यः
अर्कौ किभिन्नौ भ्रमः श्रोतः स्पष्टापमार्थं न हि सोत्र युक्तः त्रिज्ञान वामाश्चलभागकाष्ठे ईभाप्रसार्द्धे त्रिभवो १३।१३ द्विपता २७ पनेच

त॰त॰
वि॰
५८

९८

लाधोह्यपनेतव्युक्ताः क्रमाद्यैवैपातजसाग्रयोगो कुर्वीकतुल्योत्रगतोऽस्ति योगास्तन्नाडिकाद्यंतवदाग्रिमस्या नतस्सर्वनाडीगुणितं चषष्ट्या
प्तं स्फुटं तद्व्यतिकादितस्य नाड्यादितद्योगगतेस्त्वमध्यपातस्य कालोवगतोऽग्रहस्तैः चंद्रार्कमध्यापमयोः समत्वादमांतहस्यांतक्रु
तौलनाड्यौ अथोनमध्यापमसाम्यकालात्समार्धरात्रस्य रवींदुपाताः स्पष्टं प्रसाध्याः स्वचलाशकज्ञैः स्वस्वष्टपातावगमाय तस्मात् प्रत्यं
शजक्रांतिशरोत्थबिंबैर्मध्यापमं तीक्ष्णरुचेर्विधोश्च स्पष्टापमाख्यं कमतश्च हन्याज्ज्येयोर्कशास्त्राहृतगम्यपातः अथात्रोपपदस्येदोः
क्रांतिर्विदितेषसंस्कृताय दिस्तादपिकाभानोः क्रांतेः पातोगतस्तदा कुनाचेत्स्यात्तदोभाविवासंयुग्मपदस्य तु यदान्यत्वं विधोः क्रांतिर्विले
पात्रे द्विशुद्धाति क्रांत्योर्ज्ये त्रिज्ययाभ्यस्ते परक्रांतिज्ययोद्धृते तच्चापविवरं योज्यमेषपाते विधौ तथा शोध्यं चंद्रेगते पातेऽनेन स्फूर्यगतिसं
गुणां चंद्रभुक्तिहृतं भानोर्लिप्तादिशाधिवत्फलं तदकुशांकपातस्य फलं देयं विधोरिव एवं तत्संस्कृताहोरात्रे ज्योर्योर्विवरलिप्तिकाः ष
ष्टिघ्नाः स्फुटेंदुभुक्त्याप्ताः पातकालस्य नाडिकाः निषीथकालाद्विज्ञेयाः प्राक्पश्चात्पातजे विधौ हीनेऽधिके इहोरात्रे ह्रोस्तत्र स्वस्वापमोसमो २
र्विंदुमानयोगार्धं षष्ट्यासंगुणभाजयेत् तयोर्भुक्त्यंतरेणाप्तं स्थित्यर्धनाडिकादिकं पातकालः स्फुटो मध्यास्थित्याहीनयुतो यदि स्पर्शमोक्षौ भवेतां
तो मध्यकालोऽतिदारुणः स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मसु प्राप्यते त्रयमहच्छ्रेयोमंगलेत्वतिनिंदितः अर्कद्युस्फुटक्रांतिविरोधतो तोभि
न्नेंदुगोलायनसंधियुक्त्या स्वकल्पितो मत्स्फुटपातकालः सपुस्तदोनाशुभदोनलूनं ॥ इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धांततत्त्ववि
वेके पाताधिकारः ॥ अथ दिग्देशकालेष्ठक यदर्थं गणितोद्यमः विचित्रान्वच्मितान्प्रश्नान्सोत्तरान्युक्त्यलंकृतान् अत्रभाग
मिति विद्वांसोऽग्रज्ञानतो वदंति कोणेन रंध्यः सूक्ष्मगोलविधिना खलमत्र भास्करादिगणकेषु वर्णितं २ सर्वदैवशरवेदलवाः स्युर्दिक्ष्व
रह्रस्वगायमभागाः स्वाग्रकात्तवशतः किलनिद्रास्तद्द्वयोरवगमाच्च सुबोधं ३ इष्टदिङ्नरकृतानयनोत्थसाधनं भवति कोणनर
स्य श्रीपतिना मणिकृता त्वसकृद्यन्नतनरस्य वार्थमुदितं निजतंत्रे ४ दिगग्रलवस्वपलभाद्यमभागज्ञानतो वदतिचेष्टनरं यः पूर्वदिङ्नर
कृतानयनान्यथीतितः सचमहान्गणकेषु ५ त्रिज्याप्तभाघ्नी स्वदिगंशमौर्वी स्वतालज्यांतापविकल्पसाध्याग्रत्तज्यकानहृणितापमज्या

स्वात्तज्ज्ययाभाष्यतयोस्तु चापे ९ ताभ्यां दिनार्द्धीयनरोऽक्रिवद्भ्यां नैरस्य संसाधनमत्रकार्यं १० गोसदैवोत्तरगोलयाते स्वाग्राल्पकायामथ दिगज्य
कायां ७ इष्टापमांशानवनेर्यदाल्पा स्वदाखनागेंदुविशोधितास्य इष्टालकास्तद्युतमस्यसाध्यं शंकुद्वयं गोलविदा सुसूक्ष्मं ८ ज्ञात्वासम
क्रांतिभवौ भुजौ तत्कृत्वा तत्राग्रलवान्प्रवुत्तं मे गोलज्ञवर्ण्यप्रवदस्वतत्वविवेककृत्पंय दिवेतसिसूक्ष्मं ५ प्रकाश्य दिक्त्वेनभुजां
नैवैकं शंकुं तरामं च समदैकगोले अन्येक दिक त्वेत भुजांतरैकं शंकुक्वाभक्तं च विभिन्नगोले ६ अर्कोहृतः स्यात्पलभाविनिघ्नो
त्रिभज्ययासाप्यलकर्णभक्ताचापं चलांशाः खलुगोलरीत्या समापमत्वभुजयोर्विहृतः ११ नोक्तं समत्वे भुजयोर्यथोत्तयात्
तत्साधनं प्रोक्तमिदं विभेदो पलप्रभावर्णमितेन खोन्नाहतस्तु वासनायाग्रज्ययसाम्यरीत्या अथेष्टकालापमवाहुशंकून् ज्ञात्वापलं
शान्प्रवदाशु यत्र क्लिष्टं प्रसिद्धी जक्रियया ह्येथेव सुवसाभिमानादद्रुगोलविज्ञाः फलीयपूर्वोक्तदृशोऽत्रसाध्यमस्तद्युतेनेत्रिगुणा
हतेच भुजापमज्ये यत्नशोऽत्रयोश्च स्वदिक्स्थयोर्वास्तसुसंस्कृतेः स्युः अत्तांशकास्तत्र यदात्तभागात्ताकास्तदाक्रांतिभवो विलोमात्
विदंतियेगोलमिमं समग्रं प्रपंचितितेऽग्रगण्यातंसमस्तं कृतायनांशाग्रहवाहुजीवा धुज्यापमज्याघ्नुतिवद्गु हृतः ज्ञानातियः क्रां
तिगुणांकृशित्रं तंसर्वदैवत्तवदहिमन्ये १० पूर्वं परक्रांतिलवोत्थजीवा त्रिज्याघ्नतिं स्वेष्ट घ्नुतिं प्रकल्प्यपरापमज्यातु गुणतोक्रयु
स्याभक्तेष्टधुज्यापमसिंजिनीस्यात् तद्धुजीवोनघ्नुतिघ्नुतिचमत्वोक्तवत् क्रांतिगुणाद्युजीवां कृत्वातहृतो कृद्युते र्वशेनासकृत्
स्थिरक्रांतिगुणोतिगुणोतिसूक्ष्मः क्रांतिज्यांवर्णमानाद्वादोर्ज्यातद्यैभावर्जिता घ्नुतिस्तद्वर्गात्युज्यावर्गसाम्यादियंस्फुटा २ अत्तां
शाविहाञ्जनसमाणां संवीक्ष्यय क्रांतिगुणोग्र हृतः ज्ञात्वानाति तं देव विदांवरिष्ठं विवेकतत्वज्ञमिती ह्मन्ये पूर्वोक्तशोणलब्धात्रिभौ
र्यानि [illegible] नाद्वापमिह स्वदिक्स्थं अत्तांशकैर्यस्तसंस्कृतं तदपकारहृच्छ्री त्रिभजीवयाप्ता २२ लब्धं भवेत्क्रांतिगुणोथद्दग्ज्या
दिगंशकोटिज्यकयाहृताप्तं त्रिभज्ययावापलवाश्चनोयेस्वांकच्युतास्तद्गुणाप्यवहाराः सहस्रभानोसमवंडलस्थो नतांशदोर्ज्या हृतल
वज्यकाहृतः क्रांतिज्यकामानयतीहतं च सिद्धांतविदर्यमहं हिमन्ये २४ नतांशदोर्ज्याश्रिभजीवयाप्ता त्रिज्याप्तथाद्दज्यकयाविभक्ता

त॰ त्व॰
वि॰
५५

तद्वर्गयोरंतरमूलभक्तान ताः स्वनाता किलकोटिजीवा २५ क्रांतिज्यकाम्नाम्ममसेममतेयं समहस्त्रभानोसममंडलस्थे पलैरिदंवानयनं
प्रयासात्कृतं तस्य वृद्धास्वहक्तौनसम्यक् अत्रांधाकरेणनचवाक्षजीवां त्वात्वापमज्यानयनं तथ्योक्त्याकार्यं चरज्यार्कहृता गुणः स्यात् ।
त्रिभज्यया संगुणिता त्वभाच तद्वर्गयोर्योगपदेनभक्ता त्रिज्यागुणाग्नी त्वथ समज्यका स्यात् चापं भवेत् क्रांतिरिमां विदित्वा चरासवो प्रा
त्वविदांस्कवोधाः अत्रोपपत्ति त क्रांतिगुणं विदित्वा जानाति यंकुं न तु कालमानं यस्तीनगरश्मेः समसमंडलस्थे वृथा श्रुतं कल्पकमानं
नंति त्रिज्याप्रमज्याहृतिरत्त जीवा भक्ता नरः स्यात् अततोत्रदृग्ज्या मात्रिज्यया ह्नी विहृता द्युमौर्व्या तद्वाप लिप्तानतजासवः स्युः २
पलप्रभालंबगुणात्त जीवायोगं विदित्वा पलभावबोधः कर्णस्यवर्गादिगुणाद्विशोध्यं तेनेन सद्दैव विदांस्कवोधः पाद्युक्तरीत्यापि
ललंबमौर्व्यौ स्वहाइकोटो त्रिज्यागुणाश्च तेस्व शानाद्वेत तु यथाद्विनिघ्न त्रिज्या कृतेः शोध्य युतेस्कवर्गः तत्रमूलहीनासहिता
युतिस्तहृलेकिलातांशुकलंवमौर्व्यौ स्वहृक्केक्षावशतोवगमेप्ठहीनाधिकेवाभ्यादिकलिकेवा अत्रज्यकार्काभिहृता विभक्ता
लंवज्ययास्यात् पलभाद्विधास्मा अर्कालिकावाभ्यधिकार्कतः स्यान्न्यूनाधिकत्वेनगुणस्यलंवात् २४ पलप्रभांतांप्रविशोध्ययो
गात् मत्वाथतांयोगमितिं पुनश्च यथोक्तवत्पादसक्तद्विधानात् पलप्रभोत्थं कथयंति विज्ञाः भास्करेथसममंडलयातेतत्र
तोन्नतलवान्समवेद्य नतनताह्वमितिविद्वणितः क्रांतिमानयतथापलभांच २५ नतनताम्रगुणाह्वत्रिगुणाग्नी सासमा ख्या
हृतिजाननमौर्वी द्युज्यकाभवतियाप्रमजीवा स्यात्समौ ननगुणेन विभक्ता सागुणास्त्रिभगुणेन पलज्यातद्वशादयमनत्पलभक्तः
अत्रयेस्सक्तउक्तिमउक्तंजनसम्यगितिगोलविदोस्य २८ कुजीवोनितांतहृतिंकुजिकांचविदित्वावदात्तप्रभाव्यकरीत्याकृतेद्राहृ
तांसजातीयजातीषु कोद्यंककानां स्वभावाहृहृतानांसमालक्ष्ययः स्युः अतोयेनहारेणभक्तोर्कशंकुर्भवेदत्तभात्तहृतिः कुज्ययोना
विभक्ताथतेनापमज्याभवेत्सापुनस्तेनभक्ता कुहृज्जीवायतस्मात् ४ कुजीवोनितांतहृतिर्भाजितातत्वरसैववर्गाकुज्याथवास्या
त् कृतान्हारवर्गस्यवोप्यार्थमत्रकुजीवोनितांतहृतिः कुज्ययाप्ता ४८ हृवेवर्गरूपेर्कशंकोस्तवर्गोभवेद्वाज्यनाम्नंकृविष्का दभाया

परं चात्रभेत्थं हि गोलमवीणो निरेषोपपत्तिः प्रवाच्यास्तदोषा ४२ अनल्पाविदां कल्पनैवास्ति मुख्यं स्वबीजं न तत्केवलं व्यक्तरूपं
अविदितनत्वमानाज्ञातनम्राम्समानान्स्वपललववदत्रक्षूह्मिमे क्रांतिजीवां हि विधगणितगोलज्ञान्पस्त्रांत्रिकेभ्योऽधिकत
रममलं चेत्त्वं विजानासि विवृन् ननास्मकोटिज्यकया विनिघ्नी लंबज्यकाभाज्यइहोद्धृतोऽसौ त्रिभज्यया तत्कृतिरत्नजीवावर्ग
गणयुक्ता हृद्रसंज्ञकाः स्यात् भाज्यस्य वर्गास्त्रिगुणान्नशंकुवर्गोनितो हारहृतस्तवायः त्रिज्याघ्नजीवा हृतशंकुराप्तो हरेणासोऽ
न्योऽस्य कृतिर्युताद्ये तन्मूलमन्येन युतं विहीनं गोलक्रमेणापमसिंजिनी स्यात् यदाल्पमन्यात्पदमत्र सोऽन्ये तदाद्यदेनापि विहीं
नितोऽन्यः क्रांतिज्यकास्याद्दिविधं तदित्थं कविद्यसतत्स्याद्यथवोन्नताद्येत् ज्ञानामवदंतसर्वप्रमकत्तत्वबोधमाद्यो क्युक्तौवविदांप्र
सिद्धं अथैकज्ञातिजात्येषु भुजयोगं भुजं बुधैः कोटियोगं तथा कोटिं कर्णयोगं तथाश्रुतिं कल्पयित्वा ततोऽप्यन्यज्जात्यैकावबोध
नः अनुपातात्तदन्यो च तैयीवस्तुफलादतैः एवं तज्जात्ययोर्यच्च कर्णादोः कोटिजैक्यके तज्ज्ञानाश्रतयोरेकत्रितयान्यतरस्य च ५०
यस्य ज्ञानात्तदन्यस्य तस्यैव ज्ञानमस्फुलं सिद्धैकसाध्ययोगाद्धि सिद्धयोगणांच ततः पलक्षेत्रेषु यात्रः स्यात् सिद्धयोगस्तु कोटिजः
बाहुजः साध्ययोगः स्यात्तत्र साध्योऽर्कसंगुणः सिद्धयोगहृतपलभा ज्ञेया साध्यश्रोत्नकर्णाजस्तदा साध्योर्कघ्नः सिद्धहृतः पलकर्णो भवे
द्ध्रुवं अथवात्र पलक्षेत्रे तत्रैकज्ञानतः किल ज्ञानं दोःकोटिकर्णानां प्रवदाम्यविदां वर अर्कात्तमात्रकर्णानां युताभक्तास्तयवहि
द्दृहिष्युतिनिघ्नाः स्युः कोटिदोःश्रुतयः पृथक् अथांत्यसंज्ञा कुजेभयोर्यत्कृतञ्च यात्मोन्नसंगं तदल्पसंज्ञं पूतत्तद्वदमित्रयुक्त्याय
युक्तिगोलेगणिते भिमानः कुजेऽग्रकांश्रीतनयोर्गुतत्त्वल्पं यायोत्तरेक्रांतिलवांतरैक्यं एकान्यदिक्त्वे क्रमतस्तदस्मात्तदापिका
लं तु समं निरुदेते ५७ अहत्तयोरपिकदंवकस्तूत्रज्ञानतस्मृत्रवकवाणकयोर्हि यत्र गर्भजकुजेभ्युदयास्तावेककालवशतोवनिदेश्यो ५८
तत्र गोलगणितामम विज्ञातांशकान्नप्रवदवेन्निपुणोऽसि सधुवांकविवरोद्भवजीवैकस्यवाणभवकोटिजमौर्व्या संगुणा त्रिभगु
णेन विभक्ता लब्धवापमवकोटिगुणाप्ता तद्भवाणभवदोर्ज्यकया घ्नी त्रिज्यकाप्तफलयन्तु लवाद्यं ५९ मतपरेषु विवरं हि दिगैक्ये वाण

त॰ त्र॰
वि॰
१००

100

योर्यत्तिरिहाथ विभेदे तज्जकोटिगुणासंगुणितोक्तलब्धचापभवकोटिगुणाख्या ८१ त्रिज्ययाच विभक्ता भजचापांशोत्थिता तवतयस्त्वभयोः
स्यात् अन्तरं भवति दृग्गतिजं तच्चैकभं हि परिकल्प्य खमध्ये अन्यभं किल तदन्तरभागैः स्यान्नतं कुरु नतोग्गुणमत्र योभयोर्हि विभुवांशकं
तौ विवज्ञा विहृतदन्तरभागैः याज्यकाप्यभभवस्फुटसंतत्क्रान्तिजद्युगुणसंगुणितात्सं खखितस्फुटतरापमजात द्युज्ययाच गुणिताद्गु
नेरेव ८४ तन्नतांशकगुणात्रिगुणाभ्यां भाजिता भवति चान्तलवज्या भूजसंस्थितभयोरथलंवज्यासमा खगहतिर्जा हृलवज्या ८५ ज्ञा
ता ज्ञांशास्तु प्रदेशाद्दिगंशा ज्ञातस्वेष्टाशास्थितो योन्यदेशः तस्मात्तांशानृणीभ्रमाच्चक्रविद्धन् देशाभं तत्र योजनं लोमिचेत्वं अत्रेष्टदिक्सं
स्थित भिन्नदेशस्वदेशयोरन्तरयोजनानि ईर्दे विभक्तानिलवाश्च देशांतेषां ज्याहृगज्यकामासहयियावगम्या तद्भिन्नदेशाखखमस्यतत्र
खमध्यसंस्थान्निजदेशतश्च दिगंशकोटिज्यकयाविनिघ्नीष्टगज्यात्रिमौर्व्याविहृतापमचापं तत्कोटिजीवादिनयवहारस्तु हृताष्टगज्य
कया विनिघ्नी दिग्ज्यापमचापं हि फलं स्वदिकस्यान्तत्स्वासयोरेक विभिन्नदिक्त्वे वियोगयोगः किलतस्य जीवा हृताहताभात्रिगु
णेन लब्धं अत्रान्यकास्यादिह भिन्नदेशपायाहापमस्यापसयन्नुः पलांशाः ७॰ स्वांकाधिकाश्च दिह योजनांशास्तदोदितव्यस्तस्तुसंस्कृ
तेश्च यथोक्तवत्तत्र पलांशकाः स्युर्यतोन्यदेशोस्ति कुजाद्यस्मात् योदेशयोर्ज्ञानपलांशयोर्दिकत्वानाकुयोत्रान्तरयोजनानि ज्ञात्वाथ
तज्ज्ञानवशात् पुनस्तद्दिग्भागकान्योवदति ध्रुवं सः ध्रुवेदयवाकलनेभचक्रगोलस्यवेद्यस्त्विहनोतदन्यः खेटोन्यदेशोपमभागकास्त
त्पलांशकास्तत्रनतांशमानं दिगंशकज्ञानवशात्सुवोधं त्रिप्रश्नलमार्गणीतेनतत्तं तज्ज्ञानतोग्रान्तरलोच्यवाहोर्दिग्ज्ञानमप्यक्षि
सुवोधमत्र ७४ अत्र प्रश्ने सौम्यगोले दिग्ज्याग्रात्यान्तहासदा विश्लेषेन द्विधामानमुदितं तत्र मन्मतं स्वापमेपरत्वसेतवअभिवाहृष्याश्रमात्
पवाहोत्रदृग्गहृतयोगादेकतरोयतः ज्ञात्वातांशास्वीयदेशादभीष्टस्याता ज्ञांशोदिग्विभागोथकस्मिन् स्वस्थानात् केयोजनैश्चापितन्नत्
तन्नतस्थानयोक्तत्ततलांशविज्ञत्र्हिर्त्तमेसत्वदं चातिस्फुटं ज्ञातासम्यक्सद्विवेकस्य तत्वं चा
पतेत्रज्ञातगोलस्य पंचेः ७८ स्वाभीष्टदेशोद्भवतत्तलभागांतज्ज्ययासंगुणितात्वविभक्ता त्रिभज्ययेष्टा दृजलंवमौर्व्यात च्चापमाद्योस्य च

कोटिमौर्व्यां हृतो भवेत्तेन हृतेष्टदेशाक्षज्यात्रिमौर्व्या गुणिता मध्यावांशः स्पष्टान्यदिक तत्लंबसंस्कृतानां स्वादंशकानामिह याज्यका स्यात् ८७ स्पष्टाहता
सा त्रिगुणेन भक्ता लब्धायवर्गोच्च ॰ यस्य चापं लवाद्यमिंद्रेर्गुणितं भवेतितह्यंशयोरंतरयोजनानि लब्धं त्रिभज्या गुणितं यदंशं तदापमध्यावांतुदि
गंशकाः स्युः स्फुटसंस्कृतस्वाक्षलदिक्स्थितानष्टेतस्वकीयदेशोद्भवनतलमध्यं तदेष्टदेशाःस्वपुराद्भवेत्प्राक्तदन्यथा पश्चिमदिक्स्थितः स्या
त् तत्पूर्वचिह्नात् परचिह्नतो वा ध्याद्वंद्विदस्वाक्षलवैर्दिगंशैः ८८ स्वदिग्भवैः संव्यवहारहेतोर्दिकप्राकपरासैव विदावगम्या साह्वीदि
षट्दिग्लवको ८७।१ः द्वैगोल्वदिगंशादिग्यांस्वलसैव दिकस्यात् साद्विद्विदस्वोद्वगसाद्वी चोलषडल्पके दिग्लवके स्फदिकस्यात् तदं
तरेकोणभवा फलार्थं मित्यं विविंसंश्रयियाति सूक्ष्मां प्राकस्माथितो दर्श विरामकालः स्फुटोत्र यत्लंबनसंस्कृतः स्यात् तल्लंबनं गर्भ
ज लग्न तुल्ये रवौ निरुक्तं परमं सदार्यैः त्रिभोनलग्नोन समे रवौ तु सत्स्ह्नोलरीत्या तदभावयव स्पर्यादितं त्रेकिल मध्यलग्नं तद्धित्रिभं खेवि
ह्मध्यसंज्ञं इति स्फुटार्थं वचनेध्यवोथात्सौरं मतं ना शितमार्य सूर्यैः प्रमाख्या तो यद्वचनस्य विश्लोर्भकौ विनष्टा किलवैश्ववाखोः ८८
सवासनं ये प्रवदंति गोलं मध्याख्यनीवानयनाय तेत्र ग्रहस्त निखांग किल मध्यसंज्ञमन्यत्र तद्वित्रिभमध्यलग्नं ये गोलनदोत्र विवा
दशून्याः सर्वं तेत्र भ्यांगकमेवताहुः ये वित्रिभाभ्यांग जसंश्रयस्यास्तेत्र द्वयं प्राग्दृक्तं तदतीयं ९० दृग्लंबसंज्ञं स्फुटवित्रिभांगं ततस्त्रिभं
दृग्भवलग्नकं च यथा भवेत्सत्त्रिभवित्रिभांगं खलग्नकं तद्वदिहापि वोध्यं ततस्माथ नंचेद्यदस्व वित्रिग्रहांगभागं तरसंस्कृतं त
त् त्रिभोनलग्नं खात्रिभहीन विलग्नकं च स्यात्तद्वितद्विनार्द्धं नतथेष्टकाले ग्रतोंतरं चोन्नतकाल मौर्व्या गुणाहृतं त्रिज्यकयालवा
द्यं हीनाधिके खत्रिभहीनलग्ने युतोनितं तत्त्रिभहीनलग्ने ९१ दृग्लग्नतुल्ये युमणौ तु दृग्लंबसंज्ञत्रिभयुक्तमेतत्तदृग्लग्न संज्ञं
य लंबनाहं यथा रवौ स्वोदयलग्न तुल्ये विलंबनं स्यात्परमं तथैव दृग्लग्नतुल्ये युमणौ परं तद्विलंबनं सविहितं स्वतंत्रैः यवय
था वित्रिभलग्नतुल्ये रवाव भावोस्ति विलंबनस्य तथैव दृग्लंबसमे रवौ तु विलंबनाभाव इहेति वोध्यं मध्ये त्रिभोनाभ्रविलग्नभि
न्न मेके हि दृग्लंबकसंज्ञमेव ९२ स्ववुद्धितो मध्यविलाग्नरूपं प्रकल्प चार्कोदितशास्त्ररीत्या हृतं तस्फुटलंबनकं त्वनार्यं भद्रैस्तत्र दरणीं

त॰ व॰ यमार्यैः ४० चेत्पराशरसंमत्या कृतं सोऽर्कात्र चाधिकः अतउक्तः कलेरेव योग्यः सोऽत्र नाभ्रमणात् सर्वासनं बहूनां च सम्मतं तद्रूपे स्वच सुतरामि
वि॰ हैकसंमत्या स्वीकुर्वे तत्र स्वमाह इह पराशरो न रः कश्चित्पराशर इवोदितः अन्यं तं गणितं येन कल्पितं खोक जातके ९॰ त्वकल्पिताः पद्धति यो
१०२ षिता स्वपरायुषो व्यस्ताय यिकं लवायुः न क्वाप्यतो लीकमभार्षमार्यैस्त्याज्यं तु दुःसाध्यतया दृष्टं तं हि १ महर्षिभिः स्वीयकृतौ निरुक्ता लग्ना
त्रा तु स्वारविंशं व्यकाये भावाः समाय वसदा फलार्थं ग्राह्यास्त एव ग्रहगोलविद्भिः सुस्फुटभावा यरतो यदि वे तिथ्यां प्राके ५ पक्ष स्वफलं ति
101 रुक्तं लोकेषु मन्द्रोऽविद्रयो षण्णार्थं मुख्ये विलग्नाद्द्विसंख्यकाये भावा निरुक्ताः स्वयियात्रमार्याः सम्यक्फलार्थं न हि ते ग्राह्याः तत्सा
धनार्थं बहवः प्रकाराः सन्ति तत्फलैनैकमपि प्रवक्तुं तेस्वानन्ताहं प्रवदामि यस्मात्प्रयोजनं गोलचमत्कृतिर्मे ततोः कुना थोयुति
प्राग्व्यमूर्दं चास्तस्वकार्यौ अनयोः समाना ५ षड्षड्विभागा गोभ इतो दितत्तद्क्वेस्य स्तूत्रैस्त विकेंद्रभावाः लग्नोङ्कं वर्णत्रिचटी
प्रमाणामेकद्विवेदेषु स्त्रं तं तयोज्यं लग्नांशकानां विषुवांशकेषु तत्र दद्वाः देत्रलवाः पुरोन्या साध्याश्चैतेर्हि त्रिंशांगसंख्याभावाश्च
षड्राशियुतास्तथान्ये जांककेकार्द्दशसूर्यसंख्याभावाः कृताप्यव पुरावप्रिष्टाः यद्वांगखाङ्कस्त विलग्नकानि प्रसाध्य कार्याः इह
प्रोक्तभावाः भमंडले लग्नचतुर्थमध्ये तु यौ स्तमध्ये च समाविभागाः कार्यास्तयस्तत्र भवंति भावा द्विवल्कि पंचांगकसंख्यकास्ते ४ प
रेपरार्योदितपद्धतिस्वप्रमाणाएप सिद्धाश्च बुधैर्निरुक्ताः ततस्समा सुत्तमस्हिताश्रूपंनं ये चेविताः श्रीपतिभट्टपूर्वैः ९ समाविभागान्स
मं मंडलस्यमाकस्य स्तिकाद्वादशसंख्यायात्र कृत्वा समाख्यनयचिन्त्यसत्कृतं तत्तेनेयं प्रतिभागमार्यैः तान्येव हत्तानि च यत्र यत्र भमं
डले संमिलितानि तत्र भावा भवेयुर्निजलग्नमस्ते चेयं त्वतीयोयमपि प्रभेदः लग्नापमज्या निजलंबभागज्ययोश्च यद्गाणि वियोगमूलं
स्वहग्गतिर्ज्ञं निजलंबभागज्या मंथन्तुः कोटिगुणोस्यहारः ९ लग्नाग्रकाचापजकोटिजीवा स्वदृग्गतिघ्नी त्रिभजीवयाप्ता तच्चापजा
कोटिगुणो हरो वा त्रिभज्यकादृग्गतिसंज्ञके ये ४ लग्नाग्रयासंगुणिते हरा तेन तच्चापतुल्ये क्रतिवाह्नमाने पकादिपंचांक।२।२।४।५
गुणाः खबाणाः १।९।१।२।२०।१५।१ लैपांप्राकाः स्वर्धन भावतोत्र।१८ सोऽन्यथा विलग्नाग्रावशात् तलेपभुजांशयोः योगांतरं चहतकले पि

याम्ये सौम्ये स्यथाततः १९ तद्रूपकांच विलग्नाग्रां तथा लग्नाग्रकाहतां त्रिभज्यांशकृतिजज्यांशं दृग्गतिं कल्पयोपि ऋतिवाहुमितीका
र्येपुनरस्मैवि वतौ: कल्पितां गाग्रकांशाश्च तस्यां के भाेभायिकास्तदा मकल्पितश्रुतेरंशामाद्दीशेभ्यश्रुतास्तथा भाद्दीशाभ्यथिकात्वे
त्वभाद्दीशेः संयुताश्चते श्चायिवाङ्ङयिके तेये चेत्तदंतरं संभवा अन्यकर्णास्तदा यान्यकर्णाभ्यां चान्यथांतरं लवांयस्वस्वभावोत्थंलग्नेयोज्यंचतेस्फु
टाः धनादया समषड्भाक्तेमत्स्वभावाश्चतेस्फुटा लग्नंषड्भयुतंवास्तमथ चान्यभुजज्यका समर्मंडलतोवाङ्गभाविसेत्थंप्रसंगतः श्रीपस्या
युक्तभावानां दृग्ज्यकावाङ्गमध्यगां न दृग्गीतरस्मूलं तसमदृतीयसिंजिनी अस्फुटमामपितांक्तत्वात दृष्याङ्गावलांतरं यत्रतत्समस्वे
त्रुयोम्यभावांशमानतः स्फुलानुपाततज्ञोकं खलग्राङ्गावसाधनं सार्वभौमेक्तं तत्तगोलस्थितिनिवहिर्गतं यद्यस्तिभावानयनंतत्स्फुटा
स्फुटं परश्रीपतिभावभांशेः तद्वीक्ष्यभांशेरथितोतदेवकथंभवेत्ग्गोलतद्विसाम्यात् खांगयदाविनिभलग्नमस्माद्देकद्विराश्युंतरितो
त्वड़तया श्राथवायोनौसमर्मंडलीयोचापोत्थसन्मद्गुणितानभिज्ञ समकेलकसेमोतस्वभाववलत्वतयोः यतोत्रालंभद्वृतीयंसम
वृत्तपरं यएव २८ खेष्टकालजविलग्नवशाद्दृतेपदृग्गतिमितिंत्वविदित्वा स्वात्तभागाखचपद्वगमाञ्च दृग्ज्यकांतरमितिंभुजमानं २५
द्विग्लवीयभुजकोटिजजीवांभोगविंवभवसद्गुणिताभ्यां सत्वरंप्रवदचेत्रिगुणोक्षिप्तहिवेकमतितीर्थनिवंधे लग्नोतितंसत्रिभ
खेचरेंद्रं केंद्रमकल्पास्यचकोटिजीवास्वदृग्गतिघ्नी त्रिगुणोनभक्ता तत्रोभवेत्तकवदस्यदृग्ज्या केंद्रज्यकार्भगुणितात्रिभज्याहृत्
ज्योद्धृतातत् फलचापभागाः खांगास्फुकास्तंगक्तनाग्रकांशेर्याम्योत्तरैर्युक्तविहीनिताश्च दृकस्तेपकेसौम्यगतेत्तयाम्येव्यस्तं चतेदि
ग्लवकोटिभागाः तद्दृतखांकाः स्वदिगंशकाः स्युर्वा "स्तातः पूर्ववदेवसाध्यः त्रिभोनतंगायिके खेटे प्रोक्तमिस्थंतथाल्पके व्यस्तमत्रा
धिकेशोध्ये तेयंव्यस्तविशोधनात् वातो यदास्यात खेचरस्यतस्यपूर्वोक्तरीत्येवहिर्विवजाते ततोत्रतज्ज्येष्ठयियात्रसाध्येकेंद्रज्यकासेभु
जकोटिमौर्व्यो गुणानतज्यामथवुलिवायेतेसंस्कृताः पूर्ववदत्रकार्याः लग्नाग्रकांशौखलुदिग्लवानांकोद्यंशकास्तद्दृशतोदिगंशाः २९
ततः खवाङ्क्ष्मततः कृतोयदृतस्यविष्कंभदलं पुरावत् विंवोन्नवं चाखिलमित्यमार्योः कार्यं बुधानामिहरंजनार्थं ३०

त्रि. वा.
वि.
१०२
102

आयनं हि वलनं गदितं सद्वासनां वद ममाशु सखे यत् खेचरं हि परिकल्प्य खमध्ये तद्गतापमलवान् पलभागात् ४९ तत्पुरे कुजगतं हि
विलग्नं सत्त्रिभग्रहसमं तत एव तत्र लग्नजनिता किल यात्र सैव चायनभवा वलनज्या आयनात्तु वलनं हि विनैव स्पष्टमस्ति वलनं
प्रवदेयुः अस्तवित्तमवलोक्य विलग्नं कल्पके ध्रुवसमसहानि तिमध्ये ५० एवं तु भावानयनमस्मिन्नं कार्यं लवाद्यं क्रान्तिमानमाद्यं हि तेषां
के याम्यदिशि स्थितेंगे क्रमेण याम्योत्तरगोलयाते क्रान्त्यंशकास्तत्र तनौ युतोना ष्टलेपके सौम्यगते विलोमात् संधिग्रहः स्यात्वलन
त्समे खग्रहे भुजो नैव भवेत्खगस्य तथा त्रिमौर्व्या गुणिता द्युकृतिज्यया लग्नभवाग्रकैव तत्र स्फुटाख्यावलनज्यकायत् समासमाख्या
पमद्युतयोश्च ५१ यस्मात्परमांतरज्याजिनज्यकाप्ता च भुजोपमज्या विंबोद्भवो योत्र भुजः स च स्यात् स्पष्टापमस्योपसृत्य
तजं तु व्यासार्द्धमानं तु भवेद् द्युजीवा तत्रोक्तवद्यायनवालनज्या सैव स्फुटाख्यावलनज्यकास्यात् तत्साधनं चाथ वयं वदाम संधेग्रहोन
स्वखगस्य कोटिज्यया हृतासा परमांतरज्या विभाजितो कोपसद्युतजेन व्यासार्द्धमानेन फलस्य चापं ५२ स्पष्टे भवेत्तद्वलनं खगस्य
यथायनाख्यं वलनं पुरोक्तं संधिग्रहोनस्वखगायनाख्यदिक्संस्थितं तत्कथियाम कल्प्यं विंबोद्भवं नैव यदायद्युतव्यासार्द्धमानेन
हृतं तदा तत् विंबोद्भवं स्यादथ संधिखेटग्रहांतरज्या गुणिता हृता च त्रिभज्यया सा परमांतरज्या स्यात् खेटवाहुः समसमंडलाख्यात् कार्यं
द्विष्टगोलजसष्ठभागे सदासुदावेलनमित्यसार्यैः अथात्र सिद्धांतशिरोमणिस्थं श्रीनांश्च गोलायनसंधिचिह्नं चापोत्थसन्मूहणि
तानभित्तैरवास्तवप्रोक्तमतः स्फुटस्याः विहन्तनाडीवलयैक्यरूपं विंबस्फुटाख्यापमसंधिदेश स्थलं पदं तं यदि वोक्तु थी षिसिद्धांतस
तत्त्वविवेकरूपं विभिन्नदिक्संस्थितयोर्विहृतभहन्तयोर्योभवतश्च योगो मिथश्च षड्भांतरितौ ग्रहाणां पातौ स्वगोले थ हि मांद्यगोले ५२
यतो स्थिताप्रिक्रमतो भषट्कं विहृतगं सौम्यगतं भ हुतात् तत्षड्भाद्भपर्हि यतो स्थितयाम्यकेन्तं तमाद्भर्विबुधाः सदैव गते विहृक्षा
चलितश्च सेव्यात्यातो विलोमं त्वनुलोममेवं ह्रासक्रमाद्भाद्भविहृकमेव स्थानं द्वयोः स्यान्द्भहतो विहृतेग ५५ चलांशकव्याप्तसकम्
स्फुटे च चक्रं तु चक्रार्द्धमथक्रमेण आयन्यसंज्ञे किल गोलसंधी रवेर्भवेतामयनाख्यसंधी ५६ अथायनांशक्रमसंस्फुतस्य

द्दोर्भुजज्यापमक्षिद्दिनीव नतसुज्यकाथत्रिभजयुमौर्व्यानिघ्नीभुजज्याविहृतायुमौर्व्या ५२ लग्नस्य चापंविषुवांशकाख्यास्तथायना
ख्यं वलनं लवाद्यं सम्यक्स्फुटानाडनपवतस्य कोट्यंशकाश्चद्रपरेषुभागाः मृगादिकर्कादिगतोक्तराड्हीनान्विताः स्यात्तस्य परोधतज्या द्यु
ज्या ...... त्रिभजीवयास्तास्ताश्चापकोट्यंशगुणोहरः स्यात् त्रिज्यापमज्येत्वपमज्ययाप्तो हरो द्युतीनद्वन्द्वसाभवेतां लवादि
कोकर्णोभुजौभुजांशान्तदेवुवांशान्तरकोटिजीवा त्रिज्यागुणाभाज्य इहाथकर्णोपरेषमौर्व्यानिहृनिसिमौर्व्या भत्कामवापांशज
कोटिमौर्व्याभाज्योहृतश्चापमतोस्यकोटेः लवादियत्नमेषभमष्टकराहौ सूर्यस्य गोलायनयोश्च संधी चंद्रस्य गोलायनयोश्च संधी
श्चायाम्यसंज्ञौ भवतोर्करीत्या राहौ तु चंद्रायनसंधिसंस्थे कर्णः परः खांकमितः सदा स्यात् परेषुकर्णाज्यकयोर्द्वतिर्याजिनज्यया प्राप्त फ
लचापभागाः खांक ९० च्युतास्तज्यकया विनिघ्नीत्रिज्याथवा भाज्यमितिप्रवृत्तोक्ता .... तौ तौ भवतः स्वथापोक्तलादिषट्के रहितौ
त्वतोस्तः विहृननाडीवलये वयस्कंकर्कवहृतं भहनौ तु यत्र अज्ञादितो गोलजसंधिरस्मात् त्रितेयथो नयायनसंधिरुक्तः भहत्नत
द्दोगजसंधिनस्तोपिवोड्वौ तौ भवतो यनसंज्ञौ विवस्फुटक्रांतिलवाघभावात्परत्वतोविहृयमंडलांतः भौमादिकानांस्फुटपातहीं
नचक्रं तुराड्पविकल्पनस्मात्स्फुटा परेषोर्विहितौ यथोक्तातोस्तः स्फुटौ तदलयेक्यभेदात् कर्णज्यया प्रत्रिगुणोनमिघ्नीक्रांतिज्य
कास्यादयनाख्यसंधौ स्फुटापमज्यापरमेंद्रुगा.. यनाख्यसंधौ युग विंवजाता तद्गोलसंधौ द्विजभोगतस्ता द्विधीयनाण्यायनवालने
व्यं तथांतरं यन्मृगककिसंस्थे चलाख्यराहौ किलतज्जकास्ता योगोलसंधिर्नि कटोक्तिराहो रुक्तंक्रितिदंतद्वप्रातोथविंशैः कुर्वा
विहृत्रेमनसंस्फुतेंद्र राड्क्रकर्णोनयुतोक्तराड्जः इत्थं चगोलायनसंधिरूपं चापोत्य सद्वाससनयामयोर्क स्फुलान्नुपातैः कृणप्र
वीणः मतानिनाः प्राग्गणितप्रवीणैः तज्ज्यागुणा राद्धयमज्यकाप्ताकर्णाज्यया चापमतो वियोः स्यात् स्फुटापमो मेषतुलादिकेंद्रे
सौसौम्ययाम्यो मकरादिषट्के यद्यक्तराहौ विपरीतदिक्स्यादृक्तात्तकर्कादि

ना॰ब॰
वि॰
५३
103

भवत्यूनं शेषं यः कश्चिद् ज्ञातगुणोऽस्ति येन भाज्यो हतः क्षेपयुतो निरग्रः हरोद्धृतः शुद्धिमुपैति तत्र गुणाभिविज्ञानमथ प्रवच्मि भाज्ये
हारे च यदि ह्यस्ति शेषं हारं प्रकल्प्याथ हरस्तु भाज्यः शेषं पुनः साध्यमिहापि तत्र हारो हरो भाज्य इति क्रमेण अल्पावशेषं भजनान्मिथोऽय
द्भवेद्दृढांकस्त्वपवर्तनीकः तेनोद्धृतौ भाज्यहरौ विहायो दृढौ भवेतां च तथा विभक्तः क्षेपोऽपि नूनं दृढसंज्ञकः स्यादेनापवर्त्यौ विह
भाज्यहारौ क्षेपस्तु तत्राप्यपवर्तनेन खिलं तदुद्दिष्टमिति प्रकल्प्यं अतोऽन्यथा चाखिलमेव यानि पूर्वं मिथः संभजनागतानि फ
लान्यधोऽधस्तु दृढस्ततो यः क्षेपस्तदधोऽत्र खमुपान्तिमेन स्वोर्ध्वे हतेऽन्त्येन युते तदंत्यं त्यजेन्मुहुः स्यादिति राशियुग्मं ऊर्ध्वो विभाज्येन दृढे
न तष्टः फलं गुणः स्यादधरो हरेण एवं तदेवात्र यदा समास्ताः स्युर्लब्धयश्चेद्विषमास्तदानीं यथागतौ लब्धिगुणौ विशोध्यौ स्वतक्ष
णाच्छेषमितौ तु तौ स्तः ये योगजे तत्क्षणतो विशुद्धे वियोगजे ते भवतो गुणाप्ती एवं स्थिरे कुट्टविधौ विशुद्धिं क्षेपं च रूपं परिक-
ल्प्य साध्ये यथोक्तरीत्या गुणकारलब्धी स्वक्षेपकघ्नीय विशुद्धिनिघ्ने तष्टे च ते वै निजतक्षणाभ्यां स्यातां तयोस्ते गुणकारलब्धी च
ले स्थिरे कुट्टविधौ तु वा यं संतक्षणोत्थल्पफलं सदेह इष्टाहतस्वस्वकतक्षणाढ्यौ स्यातां च तौ लब्धिगुणावनन्तौ हरतष्टे धनक्षेपगु
णालब्धी तु पूर्ववत् क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिः शुद्धौ तु वर्जिता स्वीयभाज्यहरक्षेपयोर्योऽल्पगुणौ तयोः तावेव भवतः शेषाभि
ज्ञाकमथ्व······ ॥ इति कुट्टकविधिः ॥ युगादितश्चक्रकुवासराद्यौ नावयवत्यौ न्यासक्रदृढौ प्रसाध्या राश्यंशलिप्ताविकलात्म
खेटस्तानाहि नो ग्राह्यवर्गं तु मत्र समापयेद्योभगणावशेषं विलिप्तिकाशेषमिह स्वबुद्ध्या मन्याम हे तं गणितं च चक्रकाग्रहस्त चक्रा-
कलनेभ्यूर्चेद्ः राश्यंशलिप्ताविकलात्मकस्य ········ कार्याः प्रथमं विलिप्ताः ताभिर्हता सक्रविलिप्तिकाप्ताः दृढक्षाप्त
ग्रफलं ततो यत् ततः सैकमाद्योऽन्य इहावशेषविहीनिताप्तचक्रविलिप्तिकाः स्यात् शून्यावशेषे विकलावशेषं शून्यं भवेत्तद्भगणावशेषं
शेषकेनतक्ष्याग्रफलेन तुल्यं विलिप्तिकाशेषकं संभवेत्तु विलिप्तिकारूपणावगावयेकश्चोपमग्रद्वयमेवमत्र दृढक्षाप्तक्रवि

लिप्तिकातो यदाल्पकास्तत्र दृष्टकहारास्ते अन्योपि चेत्तेन … समं विलिप्ताग्रं चाद्यं तुल्यं भगणावशेषं
दृष्टकहे भ्योल्पं रुहाधिकश्चेज्ज्ञेयं तत् दृष्टकं खिलमेव सर्वं दृष्ट … कहाश्चक्र विलिप्तिकातो यदाधिकास्तत्र
वशेषयोश्च वहुप्रकारं किल संभवस्यायाभ्यां सपवालित्वगः प्रसाध्यः अन्येन तुल्ये विकलावशेषे स्यादाद्यं तुल्यं भगणावशेषं
दृष्टकहाश्चक्र विलिप्तिकानां लब्धांकशेषांकमितीचसाध्ये लब्धांकसंख्या नाधिकेष्टनिघ्ना विलिप्तिकाश्चक्र भवानि जाते यु
क्ता दृष्टाव्यक्तहृतो ल्पकल्पे त्वेतदंक तुल्ये विकलाग्रके स्यात् चक्राग्रमिष्टाधयुतिः कथंचित् लब्धांकतो नाधिकमिष्टमत्र सार्व
भौमहुत्तासर्वाधिकमेवाहतं किल नक्षेपश्चदितयं चात्र नदन्यानवबोधतः लिप्ताईदशायुगभवंति विकलास्तासां वियोगस्त्रियुग्
भागाभागादलं ग्रहाणां शशिनः ११।२२।५८।३५ कुत्रींदव १२१ स्त्र्युतिः इत्यं स्त्रीयपरिणामणीम्त्र मवशायद्वा खिलं चैवितं नतसर्वं
खिलमेव तन्हणानयासंदृश्यते कोविद यथा भाष्णादेर्विकला १२७३१९ तद्रीत्या दृष्टकुदिन ९५९३१३ गुणाः १२१५२००५०९९०
४) चक्रविकला १२९६००० भक्ताः फलं ९३७९५८ शेषं ९९१०४) भगणशेषं ९९३७९५९ विकलावशेषं ९९४९५२ यतदेवक्ष्क
हादिकमिति खिलमुदाहरणं भगणावशेषावास्तवाखगमयं ११।२२।५८।४· विकलावशेषं ८९४० ॥ चक्रोत्थविकलामानं भा
ज्यंहारं दृष्टकहार विकलाशेषमानं तु विशुद्धिं परिकल्पयेत् गुणालब्धी यथोक्ताधीनयोस्तगुणको भवेत् उक्तकुट्टकरीत्यातः कार्यो
बुद्धिमतागुणः दृष्टकहरांकसंयोगान्मद्रुःस्ता · · · ॥ · · · · प्रकारान्तरमथ संक्षेपेण कृतिर्गुणगुणातेपयुतोना
मूलदा भवेत् गुणो यो राशिवर्गस्य सैव प्रकृतिरुच्यते राशिः कनिष्ठसंज्ञः स्यात्पदं तस्य कृतिर्गुणा प्रकृत्याक्षेपयुक्तोना ज्येष्ठं तस्य पदं भ
वेत् कनिष्ठज्येष्ठतत्क्षेपान्पंक्त्यां स्थाप्य ततस्तथ तुल्यान तुल्यान्संस्थाप्य तुल्यातुल्याभ्यभावना कार्या योगांतराभ्यां वैतानि स्युर्वज्राभ्यासतः
मिथो ज्येष्ठपदाभ्यासः कनिष्ठपदयोर्युतिः अंतरं वा कनिष्ठं स्यादेवं ज्येष्ठपदं भवेत् प्रकृतिघ्नकनिष्ठाभ्यां हतिर्ज्येष्ठहतिश्च या तयोर्योगांतरे ज्ये
ष्ठपदे च भवतः क्रमात् क्षेपयोराहतिः क्षेपो भवेत्तद्भावनाद्वये योगांतरवशादित्यं समासान्तरभावना इष्टवर्गहृतः क्षेपः क्षेपः स्यादिष्टभाजिते

त॰ त॰
वि॰
१०४
104

म्लेनतस्योऽथवातेषु पक्षस्यक्षेत्रतदापदे इष्टवर्गप्रकृत्योर्यद्विवरं तेनवाभजेत् द्विघ्नमिष्टं कनिष्ठं तत्पदं स्यादेकसंयुतौ ततोज्येष्ठमि
हानंत्यंभावनातस्तथेष्टतः रूपशुद्धौखिलोद्दिष्टं वर्गयोगोगुणोनचेत् अखिलेकृतिमूलाभ्यां द्विधारूपंविभाजितं द्विधाह्रस्वप
दंज्येष्ठंततोरूपविशोधने यत्राधिशेषस्यकृतिक्षदिग्घ्नीसैकाकृतिःस्याद्दिनप्रमाणं तत्राधिमासप्रमितंवदाशु जानासिचेत्तत्व
विधानमार्गं युगार्कवारादधिकमासहारभाज्योऽत्रवंयत्त्वधिमासशेषं तद्द्विधास्यादथइष्टंचमध्येऽहर्गणंचेत्यमितोपपन्नं व
र्गप्रकृत्यावद्भुथाकनिष्ठास्यादौप्रमाणानियथोदितानि तेषुयत्रयत्स्यायुगसौरवारेभ्योऽल्पंतथाचाइष्टमायसंज्ञे मध्येविशुद्धि
किलतांमकल्पाइष्टात्वेतज्ज्यहर्गणकाभ्यांस्वकुट्टकोतैयवकृतेगुणाप्तीतेसौरवाराधिकमाससमाने मध्येद्वितीयेइष्टयोगसौ
रदिनाल्पकंयथाइष्टंतदेव सकलस्यशुद्धिंइष्टभाज्यहाराभ्यांयेगुणाप्तीविहितेततेस्तः निरग्रलब्धौइष्टभाज्यहाराभ्यांक
ल्पितास्मात्इष्टतन्त्रविशुद्धिः तेनात्रसर्वत्रपवर्तनेनेनद्वेपनदोषोनपवर्तनस्य यत्रक्वचित्इष्टहारादपल्पमइष्टपदं अग्रमध्येत्र
तज्ज्ञेयंइष्टंलब्धिगुणात्मये आद्यान्ययोःक्रमादेवंतदेकंत्वइष्टंइष्टं कालभेदेत्तभेदंनोतुल्यशेषेतयोर्यतः आद्याइष्टयदान्यस्मि
न्इष्टमेवाहर्गणतदा नाद्यतदइष्टंकिंतस्यापवर्तगुणंह्यिन्तत् कुत्रापिवर्गप्रकृतेःमध्योनात्रेककालिकौ केवलंकुट्टकेयैवंवैषम्यं
गतेत्स्तिहि इष्टवत्तत्इष्टलेपाद्यथात्यायःकृतोगुणः सोसइष्टात्इष्टस्वस्वतेपोदाहरणद्वया अग्रइष्टस्यापवर्तनेनत्रतत्वेपात्केव
लादृष्टे स्वीयाहारणाभिन्नतेपयुक्तोगुणोऽस्याय्यं यत्रसभिन्नेवविशुद्धिरैः स्वभाज्यहारेणास्यनिरग्रलब्धौ उक्तातद्दृष्टमतीवदृष्टं
मुक्तंसदाकुट्टकतत्त्वविज्ञैः सोचितत्वेयमेवंविभाज्यभाजकयोरिह इष्टत्वेतदिष्टत्वेपनाइष्टत्वादिष्टत्वतः निश्चयस्ताद्वि
दाप्यंचास्तिचेदन्यथातदा नद्विवासौदितंचापिदृष्टंह्येयंविजानता स्वतत्त्वताणान्येयवशादनेकेसौराह्नमासाधिकमाससमाने प
रमानाधिकतानयोर्यानैवात्रदोषःसयत्नसभीष्टाः सोराख्यतत्कालभवाश्चतज्ज्ञाःकृताधिमासाश्रपितेष्वगम्याः नादिर्नचान्तः
किलयस्यतस्याग्यंकालज्ञास्यानियमोहृथैव अनन्तस्यमिंदर्कपरिभ्रमोयंनिवार्यतेकेनसनैवबुद्धः यत्नुस्मरणात्तत्स्वजनंतिरं

यत्तदर्थवादात्मकमेव सर्वं उक्तान्यशुद्धिंयविकल्पयः स्यात् समुच्चतः कुट्टकसंग्रहार्थं खिलत्वतस्तद्व्यभिचारतश्चक्वचित्तस चाल्पि
प्रयतिमूढबुद्धिः एवंच यत्रापिकमासशेषं वर्गीकृतं बेकमिदं दृष्टमं वर्गोभवेत्तत्वधिमासशेषं वदेदितिप्रश्नसङ्गतं तत याव
त्तावत्कल्पमत्राधिशेषं कार्याशेषप्रक्रियानेकवर्स्मात् तत्स्पैपदीसं विधायाद्य यत्तमूलं यावत्तावदेकं पक्ष्य दृशान्न वर्गीकृ
तकालकस्यस्वरूपकस्याथ कृतिप्रकृत्या मूलेप्रसाध्ये विहितं यदक्षिप्पेष्टं कनिष्ठपविकल्पशुद्धिः प्रश्नद्वयोक्तानुगुणेतत्प्र
कारादिहापिसाध्यागणकैः स्वतन्त्रे यथोचितं सौरदिनप्रमाणं तथाधिमासप्रमितिस्ततः स्यात् उक्तंशिरोमणौ चैवमुद्दि
ष्टमधिशेषकं यदर्थाप्यमिता'' 'नयाप्यतान्यमंतिहि उद्दिष्टंकुट्टकेतद्वैर्तिपनिरपवर्तितं व्यभिचारः क्वचित्क्वापि खिल
त्वाय तत्रिवन्यथा इति वर्गप्रकृतिसिद्धेशुपदांकेष्वष्ट्यो हियः आद्यप्रश्नोचितः सोकः सोक्तउद्दिष्टसंज्ञकः दृष्टो यस्त्राप्ति
सोकः स्यादन्यप्रश्नोचितस्तथा ज्ञेयं तदेवक्षयियोद्दिष्टं निरपवर्तितं आद्यभाज्यहारौ तौ यौ दृष्टौ कानपवर्तितौ अन्यभाज्यहारौ
तौ स्तो योरदृष्टौ कापवर्तितौ अपवर्तानपवर्तक्रमात्कुट्टकरीतितः ताभ्यां लब्धिगुणौ स्यातामधिमासार्कवासरौ दृष्टोद्दिष्टकृतौ
वाद्यप्रश्नेयदिपदांककः यत्रातेस्वोचितोद्दिष्टलब्धेन तत्क्रमात्तदा खिलत्वं कुट्टकानुत्पत्त्याव्यभिचारोन्यशेषतः अन्यप्रश्नेतदुद्दि
ष्टमदृष्टं वा दृष्टीकृतं तत्रापेवं यथोत्तयेव खिलत्वंव्यभिचारता प्रश्नद्वयोक्तरीत्यैवमुद्दिष्टं स्वदृग्लकं प्रकल्पभास्करीयं तत्वा
क्येयं दोषवर्जिता अत्रोदितसङ्गत्यैव निरस्ताश्च यमीरितं यत्तमरीचो हितदमत्रक्कं ज्ञेयं विजानता अत्संगतालापभयादिदृनः
नादृतं मया दृष्टीकृते पत्रहरेचभाज्ये पवर्तयोगेनपवर्तितांचशुद्धिग्रहीत्वेव वदंतितंत्रे मूढाः प्रोदाहरणात्सिद्धिं यथांको
त्रकोष्टाहतो दिग्विशुको रक्षामश्नतत्रा खिलंबीउत्तस्ये खिलेवदनेत्रगुणाम्रीत्यमत्रसतां चास्तां कुट्टकस्यप्रकारः नवांकुरेपि
वीजोक्त्येकुट्टकानपवर्तने सिद्धांतसंमतिर्योक्तामदर्थास्तानतोक्षिप्ता वर्गप्रकृत्याविषयोयथास्यात्तथास्वबुद्धावदृश्यास्वबीजे
यज्ञाप्यकरार्यैर्गदितंप्रसंगाद क्षिस्वबुद्ध्येवहितविशेषं समाप्तनिख्योविहराशिकृत्यौर्पुतिःकृतिःस्यात्सवदाप्युतनततयोःप्र-

त॰ त्व॰ मात्रां रूपादि चेन्नितांतं नागाणितिवर्गप्रकृतिस्तवेह यावत्तावत्कालकौ तौ चतुष्षष्टी कृत्वा समा सप्ताष्टाहते तत्प्रकृती च कार्ये क्रमैण षड्घ्नं पंचकं तथास्य
वि॰ पंचयावर्गनीलकस्य प्रकल्प्य तुल्यौ पक्षौ तु स्यात् षड्घ्नात्र कार्यौ दिसप्ताष्टघ्नं कालकस्यैव वर्गं पञ्चस्यैकस्यात्र मूलं तु नीलाख्यैकोऽन्यस्य स्यात्र
१०५ वर्गप्रकृत्या यावदस्मिन्स्य वर्गाकः प्रकृतिः कालकस्य च वर्गाकक्षेपकस्तत्र ह्रस्वज्येष्ठे यथोदिते कार्ये ह्रस्वं भवेद्यावत्तावन्मानं तथा भवे
त् ज्येष्ठाख्यं नीलकस्यात्र कालकस्येष्टमानतः व्यक्तं हि राशिमानं स्यादिति बीजक्रियोदिता इत्थं यत्रैकपक्षस्य वर्णस्य वर्गश्च केवलो
105 तत्रोदितं यदा वर्णस्य वर्गौ द्वौ रूपकाणि च तत्र स्यात् समलं सिद्ध्येत्त्वं वेत्सि बीजक्रियां यदि प्रकृतिः प्रथमाख्ये वर्णे वर्गस्थितसंख्या पर वर्ण
वर्गसंख्या इष्टरूपयुता भवेत् सा तत्क्षेपक एवं वदुयापदेशसाध्ये रूपैर्युक्तः क्षेपको विनोदान्यवर्णो ह्रस्वं तज्ज्येष्ठमानं च कृत्वा का
र्यशेषप्रक्रिया बुद्धिमद्भिर्यद्दृष्टं श्रीकाभास्कराचार्यैः स्वबीजे केचित्तैर्वर्णाकृती मन्नूपेयत्राद्यपदेनादि तेन पदार्थे नतत्पदं चापिक
थं चिदत्र सङ्गतिं तत्स्थापूणं तन्मतत्र प्रकृतिश्चैकवर्णस्य वर्गाको ध्यावशेषकं अन्यवर्णाकृती रूपान्विता क्षेपो हि स्वेष्टजः
स्य स्वं सरूपः परवर्णे एव चेत् कल्प्यते तत्प्रकृतौ त्ववशेषं स्वेष्टत्र यं तत्कृतं लब्धयस्य चाद्यं तयोः स्वेष्टकयोश्च वर्गौ ततः स्वेष्टयोर्द्विघ्न
हतिस्तत्र मध्ये इत्थं कनिष्ठस्य कृतेः स्वरूपं सा च प्रकृत्या गुणिता तस्याः स्वेष्टद्वयात्मकक्षेपयुता स्ववर्गं ज्येष्ठस्य वर्गास्य पदं ववेति
ज्येष्ठं कथं तद्भवतीह युक्त्या आद्यं तयोस्तत्कल्पकलद्वयात्कं कनिष्ठं ज्येष्ठकयोश्च वर्गौ ततः क्षेपः स्वेष्टात्मकः कल्पितः स्वदेशोद्भवो
मध्यमा स्वेष्टकेन आद्यं तथा स्वेष्टात्मक कनिष्ठघातो विघ्नः प्रकृत्या गुणितोऽस्ति नायं तज्ज्येष्ठयोर्द्विघ्नहतिस्वरूपो येनास्य मूलं स्वयिया
प्रकल्प्य तत्मध्यमस्याहरणे प्रसिद्धबीजोक्ततदाख्य युक्तिमात्र असंभवात् तत्पदयोगपताया स्वरूपके वर्णाकृतीति पाठः अ
त्रैव तत्कोपि बलाद्गृहीतः श्रीभास्कराचार्यैर्नहि समागच्छति सिद्धांतसंदरकृता प्यतपदवीजे स्यात् तत्ररूपकस्य वर्णाकृतीति पाठं कृत्वा
सरूपकशिरोमणिपाठमात्रमुक्तो दितं निनयियेव सदिश्यमाद्दः भास्करोक्तेष्वत्र हेयपरिहर्तुं समयुयतः श्लोककंटकयंता चप्रह
कश्चित्तद्व्यते सरूपवर्णावर्गक्षेपेतु मोक्तयुक्त्या मूलासिद्धावपि वर्गागत प्रकृतौ क्षेपस्य रूपपदलाभे सति प्रकृतिरूपयोर्मूलप्राप्तेन हि

ज्ञेन क्षेपवर्णो वर्गो कोऽभक्तस्तद्गुणः क्षेपवर्णवर्गो कनिष्ठं तस्मादुक्तरीत्या ज्येष्ठमूलसिद्धेरिति वर्णावर्गस्यावर्णत्वान्मदं को गुणको ऽभिमतप
व अत एव पूर्वं फक्किकायामपि विशेषविधिना अव्यक्तवर्गवर्गस्याप्यव्यक्तवर्गत्वाद् अव्यक्तवर्गस्याव्यक्तत्वात्तद्रूपाणामनिवारितत्वा
त्पदलाभो ऽतिरुपपन्ना एवं समाधानान्ता फक्किकायामपि क्षेपसजातीयवर्णाद् इति वर्णावर्गत्वेनोपपन्नं रूपपदालाभेऽव्य
स्तांकस्य वर्गः क्षेपस्तं खंडकयुतो मूलदः स्यात्तस्मांकः प्रकृतिमूलभक्तः फलतुल्यरूपाणि कनिष्ठं खंडव्यक्तं मूलं द मूलं प्रकृति
मूलगुणितं येन कुट्टकसंस्तेन गुणके न गुणितं क्षेपवर्णो वर्गो काहं हीनं प्रकृतिकनिष्ठव्यक्तखंडद्यातेन भक्तं फलेन कुट्टकसंज्ञगुणात्त
सेन गुणितः क्षेपवर्णो वर्गः कनिष्ठाव्यक्तखंडं एवं खंडद्वयात्मकं कनिष्ठमस्मादुक्तरीत्या ज्येष्ठमूलसिद्धिः यथात्र प्रकृतिः याव य
क्षेपकः काव ४९ रू २ अत्र कनिष्ठस्य खंडं व्यक्तं २ परखंडज्ञानार्थं कुट्टकन्यासः

भा १२ क्षे २४
ह ४९

अत्र गुणलब्धी तुल्ये ८।८ एतद्गुणगु-
णितः कालकवर्गः काव ८ कनिष्ठाव्यक्तखंडं एवं कनिष्ठं काव ८ रू २ अतो ज्येष्ठं काव १२ रू ८ अतः पूर्वं वर्णो को वर्णो वर्ग
परत्र याव्याप्तो तो रूपांकश्लोकरीत्या कल्पनीय इति सम्यगेव एवं धीमद्भिरेव वर्गप्रकृतावुदाहरणं खिलविनेयमिति इत्थं सत्त्रूप
कौ वर्णावर्गौ तत्पदं संप्राये रूपाणां भूषणादं तत्र रूमो युनाव यं अव्यक्तकल्पनासूक्ष्मोद्भावप्रतिजडविह यथोभास्करबीजार्थी
वगमो न हितत्वतः यत्र वर्णा जकृती च रूपकाणीति तत्र पदयोः परिमाणं स्याद्यथा किल तथैव वदामि भास्करेण सदुदाहरणं हि
यथाभीष्टराशयो ऽस्य वर्गो या ५ का १९ हतौ तद्युतिः स्यात् २ हीना कृतिः स्यात् या ५ का ५ क वर्गो न खं २ अन्यवर्गो नितो भूयात् ८ युक्तोऽपि
वर्गोऽथवा स्यात् सरूपके वर्णकृती इति पाठे नैवास्य का स्यात्र निं धेउतः तेनास्य केताद्दशामेव नूनं श्रीभास्करस्याभिमतं न चान्यत्
यद्यप्यत्र स्वतो वर्गो ऽकरणेनैव तथापि तत् संशोधनाद्धि वर्गस्य पदनं क्रियया भवेत् अत्र मूलार्थमुदाहरणाद्भय पद्योऽपक्षे अत्र कृ

याव ५ काव १९ रू २
याव ५ काव २ रू १९

त्योऽभ यत्रापि प्रकृतिं पंच संमितां शेषं च क्षेपकं स्वेष्टसरूपोक्तिक्रिया कृता अत्र प्रकृतिः ५ क्षेपः काव १९ रू
२ अथवा प्रकृतिः ५ क्षेपः काव २ रू १९ ॥ भास्कराभिमते स्यातां कनिष्ठज्येष्ठके यथा तथात्रानयनं वक्ष्मि गण

तं॰ ब॰ कानंदहेतवे तावत्क्षेपं क्षेपरूपाणि कृत्वा ह्रस्वज्येष्ठे साधनीये यथोक्ते पूर्वक्षेपे योऽव्यक्तवर्णस्य वर्गस्तस्यांकत्वाज्ज्येष्ठवर्णो विभक्तः रू
वि॰ पैर्निश्चात तत्प्रकृत्या समूलं तदन्तः पूर्वक्षेपजो वर्णो यव ज्ञेयं ह्रस्वाव्यक्तखंडं पूर्वोक्तं ह्रस्वं तत्प्रमाणं ज्ञातखंडं तत्तदेकं पूर्वे सरूपकक्षेपकज्ञाति
१०६ वर्णमेवस्वकीयं तत्कनिष्ठमत्र सिद्धं भवेत् ज्येष्ठमतो विकल्पं प्रसाधयेत् तत्पदसिद्धिरिष्यं परं तु मूलसिद्ध्यर्थमस्य गणाः मांकेते किल
106 पनत्वमेव कृत्वात्र मूलं ग्राह्यं विचक्षणैः अथैकैककनिष्ठखंडप्रकल्पमेकज्येष्ठखंडमसंभवस्यात् प्रथमोदाहरणे राशी ५।१।वा।२वा।२
।३ द्वितीयोदाहरणे राशी ५।१।वा ५।२वा।१।३ एवमनेकज्येष्ठकनिष्ठकल्पनया मिवद्दृथात तत्सिद्धिः यथेरूपस्तयोः कनिष्ठज्येष्ठे॰
क॰ का २ रू १ ज्ये॰ का ८ रू ५ एतत्क्षेपकक्षेपकखंडकाभ्यां सरूपकोदाहरणस्य सिद्धेतयोः स्वयोः क्षेपवशात् खिलत्वं सर्वत्र चाक्षेपः क
क का १ रू १ ज्ये का ५९ थमाप्युक्तं तेनैः सरूपवर्णेन यवर्णपक्षेत्वर्गैकैकप्रकृतौ खिलत्वं असंभवाज्ज्येष्ठपदस्य चात्राऽस्थंवद
तो नित्यं वानिरस्ताः ।१। रूपान्वितो वस्मिन् वर्गजां का व वर्ग वर्गौ च तयोस्तु वर्गौ पदोपपत्ते प्रकृतिं प्रकल्प्य तं चाखिलं पदानि स्यु
र्भवंति अवर्गजांताम प्रकृतिं प्रकल्प्याखिलं च तं पक्षमुदाहरंति अमूलदो न मूलकं दयकपवपक्षोन दृष्टः कुहविविरुद्धः ।।
अटाः खिलेर्भक्षणादान मुक्तं यत्तत्समतां हरणमेव वेद्यं भावेष्यभावश्च न दायितो यं पदस्य तज्ज्ञैर्वहुधात्र चिंत्यः यत्रक्षेपोऽङ्कवर्णखंडेऽप्य
न्योन्यत्र दर्शितं सरूपेणान्यवर्णेन तु ल्पं ह्रस्वं च ते यदा पतेन तत्र च तत्कृत्वा सिद्धा सिद्धिः कथं भवेत् उक्तोदाहरणस्याथ तदर्थं गणक
प्रणः यत्रोदाहरणे कृत्योः पंचाष्टगुणयोर्युतौ अपि का विंशतिर्युक्ता वर्गः स्यातां वदद्रुतं वस्तुतस्तु खिलं चापि खिलं सूत्रैरुदाहृतं
अवर्गत तत्प्रकृत्वेदं तत्समं तेनैव मन्यतं दृष्टे कृत्वैकवर्णस्य मानं बीजोक्तिवत्पदे ह्रस्वज्येष्ठे ततः सिद्धिर्येनोदाहरणस्य तु अवर्णा अथां
कसिद्धौ वदन्वोक्तकानां वर्गा भास्करोक्तकलाविंवस्त्री कृतं तत्तुमिर्यमात् तन्निराकरणं तत्कं दार्व्योर्थं कथ्यते पुनः कलाहतेचक्र
लिप्ताः खगस्य लिप्ताविंवंतद्दृशौ नैव नूनं सूक्ष्मासन्नं सूर्य मुखैः सद्रकं तस्मादार्यैर्विवकं योजनैर्यत् निघ्नं कार्यं चक्रलिप्ताभिरा
प्तं स्वीयैः कत्ता योजनैर्विंवलिप्ताः ताः स्युः कत्ता लिप्तिका मानसिद्धा यत् द्विंवलिप्तिका यत्समानात् कुर्वंत्यत्रासमभाप्यवत्ते तोम

मध्याकर्णायद्गुणोद्वस्यकर्णा तेनैवाप्ता मध्यकर्णोत्थविंबलिप्ताः स्पष्टविंबलिप्ताश्च ताः स्युः येनाप्तैवं मध्यकर्णेनवनीचेकर्णा
तद्गामध्यविंबीयलिप्ताः ताः स्युर्नीचकर्णिकाविंबलिप्ताः नीचोच्चेतश्रंशाहृष्टिलयाभ्य तद्धानांकोह्यवकस्वल्पपवप्रावीनोक्ता
सर्वखेटेषुयोग्यं विंबस्यादन्यमित्यात्रेतेन नतांगीकार्यंतत् कृतंगोलविद्भिः एवं भिन्नोमशोमार्वभौमेमध्यकलामिते भौमा
दिकर्तकाविंवान्ययुक्तान्युदितानि वै यन्मतैलौकुजोध्यामेषादौनतथाखिलाः सौरस्फुटिमुखेतस्यवेगुण्यंकिमतःपरं
भिन्नोमशोलल कृतंदोषाङ्कांतंवलान्कृतं तत्समुद्धरतेविद्वान्यः सदागोलविद्भ्रमः धीशाह्वाङ्गुणाकंपचललीकोद्भूतभफले
पर्ययंत्रूपमर्गेत्रलेखकान्तरतोथवा धीमच्चन्द्रहस्वताभ्यांतिर्यग्दीत्यत्रपदिभ्रमः वरवत्सोदयास्खोयत्सामंतत्रविनाकुजं भवृत्तं
तेनतस्रैवदृश्योराशिस्तदाहृतः यन्नर्णांमंयोसद्गावैगतेःशीघ्रफलस्यच नहृताग्निमयोःशीघ्रफलयोर्भेददर्शनात् तदाहतप
वैमित्यंवुद्ध्वातेनात्मदोषतः अपिवर्गराशेः पदेत्वनोविभ्रतिपतिरत्रसतामवर्गस्यपदंतवृत्तं अंकात्मकंखंडिनमेवयुक्त्यो
रेखात्मकंस्वीकृतमेवमूलं तेत्रतज्ज्ञानविधिंवदत्वंजानाति सम्यक्यदि पिल्पशास्त्रं येनैवभक्ताकरणीविशुद्धिं प्रयातितत
दाग्रफलांकयोश्च अल्पोभुजः कोटिरिहाधिकस्तु समावनौ वायतनमिष्टमाभ्यां कार्यंतुतल्यक्षतिजं चसूत्रे स्तदेककोणात्
कृतकोटिसूत्रे दोःकोटियोगार्द्धमितांतरस्थकेंद्रान्वितव्यासदलेनवृत्तं कार्यंहितत्कोटिजसूत्रेस्तमेवततद्वाङ्गमानेनविवर्द्धितं
स्तत् नहृतगंस्यात किलमध्यसूत्रंतत्रस्थितादायतजान्यकोणात् प्रवर्द्धितंबाहुजसूत्रमेवक्रमज्यकावद्गतिगंयदस्ति तदेवरे
खात्मकमूलमेवंत्रत्तेयंकरस्यांगणितप्रदीपोः ननुमूलरेखासमकर्णतुल्यचवतुर्भुजंस्यात् समममायतेनसाम्यानयोः तेत्रफल
स्यचेदमनेकदोःकोटिवशाद्भिन्नं करस्यांकैरेखांसंख्योकरेखाविभागाः समायत् प्रमाणाश्चतन्मानतस्तु करस्युम्यदोःकोटि
संख्योकरेखाविभागाश्चपिस्युःक्रूडूस्यायतस्य यथोक्तंकरस्याश्चरेखाख्यमूलंतथैवप्रमाणेचतद्वाङ्कोट्या करस्यापिल्स
तदेखिकाख्येयदेतद्वदन्यायतंस्वल्पमाभ्यां पुरोक्तैवरेखाख्यमूलंयदत्रभवेत्तत्करस्याश्चमूलस्यमूलं यथोक्तंकरण्याश्चमूलस्य

न॰ त्व॰
वि॰
१०
107

मूलं तथा ततः करस्य ग्रहयोः कोटिमित्योः करस्योरपि स्वल्पमूलोन्यमूले तदूनयोर्यतो यश्चेरेखा स्वमूलं भवेत्तत्त्वमूलोन्यमूलस्य मूलमि
दं स्वल्पं वृक्षाम्रुरुं शैर्विचार्यं इदं सन्नमङ्कुडादि संस्थाय नार्थमजीवोपयुक्तं मयोक्तं त्वपूर्वं विनान्योदितमूलसंख्योकयुक्तिस्त्वथवृक्षमथमि
वात्रेरेखा कैनेस्तु आसन्नमूले ग्रहणे पदस्यावशेषकाद्यस्याद्यः स्थिताकं जानातिस दासन्नयातमार्यसंकल्पना त्तानगुरुं हि मध्ये
अस्य वर्गराशेः मूलमासन्नं सावयवं मूलं यतो न तद्वर्गः कथंचिदपि सः सावयवतन्मूलस्य खण्डद्वयं आसन्नमूलतुल्यमेकं तदधः
स्थितषष्टिभक्तावयवो हि द्वितीयं तन्मानं यावत्तावत् १ आसन्नमूलयुतं जातं सावयवमूलं या १ मू १ अस्य वर्गः वर्गराशिः याव १ या
मू २ मूव १ अस्मादासन्नमूलवर्गे विशोध्य जातं मूलावशेषं याव १ यामू २ अत्र यावद्वर्गो हि यावद्गुणितो यावदस्ति तत्रैको यावत्तत्प
ष्टिभक्तावयवः स्थूलत्वेन तं रूपमितं गृहीत्वा यावद्गुणितं रूपमेव यावत्तद्गुणिते द्विघ्नमूले युतं कृत्वा संपादितं मूलावशेषं याच्च स
रूपद्विघ्नमूल १ इदं ज्ञातमूलावशेषसममित्यव्यक्तपक्षे यावदेकं ततः समत्वाथके रूपं प्रतिपद्य यावन्मानं सैकमूलावशेषद्वि
गुणद्विघ्नासन्नमूलभक्तं षष्टिभक्तमूलाधःस्थितसावयवांकतुल्यं स्यात् अतस्तत्षष्टिगुणं आसन्नमूलाधःस्थितावयवमानं ख्या
तं स्यात् यथासन्नपदाधःस्थषष्ट्यासन्नोंकउक्तवत् स्वल्पांतरांतरं स्वेम हत्वाग्रपदं ततः दृकसममतिति सृष्टष्टगवेणोर्योनयोग्रकः
लमूलजचिह्ने हस्तसंस्थितसर्वं अन्नलेन स्वल्पमस्तु स्थिरदृष्टाभुविवाधा सतत्त्वामितिं च ततस्तत्समस्थांतरं किलसमानयतीह एव
स्थितं जलभवंदिति संस्थं किंनवेत्ति निजबुद्धिवशान्तः मूलकाग्रजनिते किलवेधे तत्र लग्नतलमूलकजाते लंबके भुवितदंत
रभूमिर्वीद्ध्रंतरमिति स्थिरकोटिः वंशमूलजनिते किलवेधे दृष्टिजोन्नतगुणो भुज एव कोटिरुद्भवति भूपरिमाणं ततस्त्ववे
णुविवरं स्थयियोर्यं ज्ञातभूमिगुणिता किल कोटिर्वाद्धनाच विहृताग्रकवेधे तत्फलं भवति दृग्गोचकव्यक्तं वंशमानमिति लंब
कमानात् यथाग्रवेधादपि केवलाद्वाभूर्वंशमाने च तथाप्सुणत्वं कुर्धस्य वेधेन तथोपविष्टवेधेन साध्ये भुजकोटिमाने कोटीः
चते स्वस्वभुजोद्धृते ततफलांतरेणोद्धृतमेव दृष्ट्योः उच्छ्राययोरंतरकं च भूमिः स्यात्तद्वंशाद्वंशमितिः पूर्ववत् भूः स्वस्वकोटिगु

गीतास्वस्ववाडुहनाफलेस्वस्वदृष्टौचासंयुक्तेस्यातां व शमितीसमे एवं जलेपि प्रतिबिंबे वा ज्ञेयं परं त्वत्र दृगोचमानं हीनं दिधे वां
त्वयुतिष्षलेहि चैवं वा त्वव्यवधेयनोपि कोद्यार्कयातोभुजद्युतफलं स्यात्वलप्रभातद्वयातः पलांशाः स्युस्तत्मदोः कोटिवशादिदं त्वसंवाद
मायातिक्लृप्तं च सर्वे ये ये द्युतिः पुष्टिमुपेतीति यो के षु त्वल्पकः सद्गुणितो प्रयुक्तं तमंकमंकन्नवदाश्रुन्ननमंकाद्यर्थ वास्मिन् निपुणो सिचेत्
अत्यल्पहारं मध्यमं विलिख्याधिकक्रमात्तेऽल्पकल्पविलेख्य आद्यक्रमाद्यधिकेऽल्पभक्ते पुष्टिस्तदा मार्जनमल्पकस्य दृष्टांकतो वा
यत्न यो विहे कोपवर्तनीयः स्फुटः स्पष्टो यथा तौ एवं क्रमात्तेसकलादृष्टांकाः स्युस्तत्वदुलिः स्वाभिमतोल्पकोंकः विना गिभागं जलगोलं स्यु
मेद्गागमिप्रोर्ककरप्रतमः मुक्तास्वप्रोत्यं न कथं भवेत्वं शाण तं तत्र विवेकविज्ञा नोप्युत्तमर्कस्य करेषु वज्ञो वा स्ति तद्येन करा स्व
भावात् यद्रूपदार्थे किल संविलग्ना वहिर्भवेत्तद्गुनवह्निरेव स्वस्थानतस्तेनतदुत्पन्नतास्यादवीत्तस्मान्नैवकथंचिदत्र भूस्थांवुस्थवह्नि
युतं किलोमा भवेदजं नोर्ककवे द्रतोस्ति अत्युष्णताकांश्रुजयोगसिद्धाः स्वार्कस्य रश्मेरितियेवदंति नतन्मतं सत् प्रतिभाति नूनं
वह्निं विनाप्यत्र तदा प्रसिद्धेः वृथैव वासना मितिप्रमयोक्तं विसृजेत भयात् अनुक्ताप्यत्र साज्ञेया यावत्ता यावत्क विदाम्भेशः असज्जीसिमाद्योदि
तं मोघ स्तकं नवीनं त्विनानुग्रहाद्धोलयुक्तया मदृते नवीनत्वमर्वप्रतीत्ये चिरं प्राकृतनोक्तं सदेवास्तु लोके यः करोति स्वनाम्नाऽस्तु य
स्योतद्रूप स्वकल्पनां नाम शीघ्रं तद्यमाप्नोति जर्नि वांत्यज योनिषु ॥ इति श्रीकमलाकरविरचिते तत्वविवेके सोतरप्रश्नाधिकारः ॥
अथात्र सार्द्धवरदस्य संख्या २।१३। पलांशकैः रक्षितचंद्रदिग्भ्यस्सं गोदावरी सौम्य विभागसंस्थं ब्रह्मगिरि गंगेचयदेवगिरीति नाम्ना १ प्रसिद्ध
मस्मात्त्रयोजनैः प्राग्याम्यांतराशाश्रित पाथरीच विदर्भदेशांतरगास्ति रम्या शांगपुरीतदूरतदेशमध्ये २ तस्मात्स्फकिंचित् पर
भागयवसाद्धादित्रलैः किलयोजनैः स्याद्गोदावरीवर्त्तिसदेवगंगाया गौतमप्रार्थनयाप्रसिद्धा ३ असाः सतोसौम्यतटोपकंठाग्रामोस्ति
गोलाभिधया प्रसिद्धः तथैवयाम्ये पुरुषोत्तमाख्या पुरी तयोरंतरगा स्वयं सा ४ यस्यांप्रसादात्तदजलेरमंते ग्रहागिदध्या गुणास्तु सह्याः
परस्परं शोकरसेचनाद्यैर्न कोनकोभाषणतत्परासा ५ नोत्थमिमामाविहगाः स्वतंत्राः सतनमानसेत्तेत्र सदैव दृष्टाः गोदावरीनीरस्य

त॰ त्व॰ धाम्नायेन यथा पवित्राः कृष्णदेवो द्विजेंद्राः ८ गोदावरीसौम्यतटोपकंठे गोलाख्यसद्ग्राममकृत्प्रसिद्धभूमौ विप्रो महाराष्ट्र इति प्रसिद्धो रामोभव
वि॰ द्राजकुलावतंसः ७ बभूव तज्जो विल्लमान्यभट्टाचार्यो॰॰ शास्त्रेति निपुणः पवित्रः सदामुदा सेवितभर्गसूनुः दिवाकरस्तत्तनयो बभूव ८
१०८ वेदांतशास्त्राभ्यसनेन काश्यां यः पृष्ठ्यपाशं नतनुं सुतसमस्तैः अस्यापि वर्यस्य दिवाकरस्य श्रीकृष्णदेव इति प्रसिद्धः ९ बभूव पुत्रः
1096 कृतयापवित्रः सत्तीर्थकर्ताखिलशास्त्रवेत्ता तज्जस्ततः सद्गोलविदां वरिष्ठो नृसिंहनामा गणकार्यवर्यः १० बभूव येनात्र च सौरभाष्यं श्री
रामरावार्तिकसत्तमं हि स्वार्थप्रार्थेच कृतं त्वपूर्वं सत्युक्तियुक्तं ग्रहगोलतत्त्वं ११ तज्जस्तत्सैव कृपालवेन स्वज्येष्ठसद्बंधुदिवाकरा
ख्यात् संवत्सराधीनगुरुतः सलब्धशास्त्रावबोधो गणकार्यतुष्टे १२ इमोलजदेत्र नवीनयुक्त्या पूर्वोक्तितः श्रीकमलाकराख्यः
समस्तसिद्धान्तकृगोलतत्त्वविवेकसंज्ञं किल सो॰॰तत्वं १३ खनागपंचेंदु १५८० शके व्यतीते सिद्धांतमायाभिमतं समग्रं भागीर
थीसौम्यतटोपकंठवाराणसीस्थोरचयां बभूव १४ यद्भगर्भाग्रपियोग्रहज्ञास्तदर्थमेवास्ति ममोद्यमोयं सद्भक्तयुक्तैव विचार
णाहौ ममायं समग्रः परिभावनीयः १५ तत्वद्विषां दूषणमंतरेण सद्युक्तिशास्त्रेन भवेत्प्रमाणं तत्तद्व्यपवाद्य मया पराथो हृदगोल
पारंगमवर्यवाय १६ करणामायसिद्धांतेषु युक्तिभिमानतः वयंकवयः स्मार्त्ताः स्वोक्तौ मौप्ताः पुरस्तनाः १७ तयवक्रवयोयेत्र गोल
तत्वार्थकल्पकाः कुकाव्यपाठकास्तेतु कवयो न कथंचन १८ छगालेरथदलालितग्रंथास्तत्याविंबविदं वासनाप्राप्तमज्ञानीचाम्ब
तंत द्विदांसतां प्राचीनरीतिभिन्नेस्मिन् मूर्खो निंदां करिष्यति तद्गुः स्वेंते नमे यस्मात् तानात्रेव ह्मवोभुवि २० इहस्थमेनदेवानां नदेयं यस्य
कस्यचित् सुगृहीतितशिष्याय दातव्यं दानमुत्तमं अन्यथात्र गुरुद्वेषिकृतघ्नचिरवासिनां अवश्यमायुः सकृतं तयः स्यात्पापिनां तथा २२
ग्रहनक्षत्रचरितं ज्ञात्वा गोलं च तत्वतः ग्रहलोकमवाप्नोति पर्यायेणांतरात्मवान् युगेयुगे समुत्पन्नारचनेयं विवस्वतः प्रसादात्क
स्यचिद्भूयः प्रादुर्भवति कालतः यैर्यैः ग्रंथैस्तत्वविवेकयथेष्ट सद्गोलयुक्त्यारचितो मिलितेषां सर्वेत्र कोभिज्ञ इहास्तदन्यद्ग्रंथंविविंशत्
प्रातैवतुष्टे २५ समर्पितस्तत्वरणांबुजे तो मयास्य सद्बोधपवित्रवयेस्ति अतः परं सद्गणकाग्रमध्ये कुर्वाकप्रासंशकिंकु पांकविन २४

सि॰त॰ सद्बुद्धिहृद्यैगणितप्रबंधविचारसारामृतमावहंती सद्वासनावासितमानसानां मदुक्तिरेषा मुदमादधातु २७ ये पाठयंति
वि॰ वपठंति लिखंति चैनं सार्थं सवासनममलं निखिलं समीक्ष्य तेषां यशोविनयगौरववैभवानि प्रत्येंदिराप्रहसिता निभजंति
१०५ हृदि २८ इतिश्रीमत्सकलगणकसार्वभौमविद्वन्नृसिंहात्मजकमलाकरविरचितः सिद्धांततत्वविवेकः परिपूर्ण-
109 तामगमत् ॥ॐ॥ खवह्निशैलावनिसंमितेशके विश्वेशपुर्यामपि मत्त्रिकार्तिके सिद्धांततत्वविवेकपुस्तकः पूर्ण-
कृता मत्यनुसारतो मया १ ॥ शुभमस्तु सर्वजगताम् ॥ पुनः प्रारम्भो भूयात् ॥ॐ॥